

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HERRNHUTER-SAMFUNDET I CHRISTIANSFELD

*Redigeret af
Anders Pontoppidan Thyssen*

**HERRNHUTER-SAMFUNDET
I
CHRISTIANSFELD**

HERRNHUTER-SAMFUNDET I CHRISTIANSFELD

*Redigeret af
Anders Pontoppidan Thyssen*

SKRIFTER UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 59
ÅBENRÅ 1984

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd
Sparekassen Sydjylland, Christiansfeld

ISBN 87-7406-050-3

Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

Det farvelagte billede på bindets forside er fra 1790. Det viser fra venstre pigekostskolen, i midten Søstrehuset med den velpassede have og til højre Enkehuset. Bag Enkehuset anes kirkesalen med den kuppeldækkede tagrytter.

Projekt og bog

Brødremenigheden i Christiansfeld er et af de mest særprægede menighedssamfund inden for Danmarks grænser. Opstået som det er, i 1773, som en del af det verdensomspændende herrnhuter-samfund, hvis grundlægger var grev Zinzendorf, skabtes menigheden bevidst som en både åndeligt og verdsligt selvstændig enklave. Det gælder det religiøse liv, der ganske vist følger den evangelisk-lutherske kirkes bekendelsesskrifter, men så stærkt og kompromisløst sætter begrebet *filadelfia* i centrum, forstået som »de ved broderkærlighed forbundne«, at menigheden i levevis, religionsudøvelse og samfundsform må skille sig ud fra almindeligt gældende normer.

Et liv helliget i broder- og søsterkærlighed udfoldedes således efter samfundets gamle bestemmelser renet, når menigheden boede samlet og afsondret. Brødrene og søstrene boede hver for sig i »korhuse«, som de kaldtes, ægtefæller og deres børn boede i andre huse, og den store kirkebygning dannede centrum i det kompleks af klassisk profilerede huse og alleer, i Christiansfeld prydet med lindetræer, – der udgjorde herrnhuter-byen og i sit arkitektoniske mønster er ens for herrnhuter-menighederne over det meste af verden.

Religionsudøvelsen, der nu er åben for alle, er tilsvarende bestemt af evangeliet om broderkærligheden med prædikengudstjeneste med særlig liturgi, særlige nadvergudstjenester og kærlighedsmåltidet, der holdes ved specielle festlige lejligheder. Herudover foregår de kirkelige handlinger, dåb, bryllup og begravelser også under udfoldelse af særlige ritualer, og menigheden har sin egen, med dens strenge enkelhed særprægede kirkegård, Guds-ageren. Menigheden har i Danmark status som en evangelisk-luthersk frimenighed og er samtidig tilsluttet Brødrenitetet »Unitas Fratrum«, brødrenes verdensomspændende fællesskab.

I ældre tid vidnede den verdslige samfundshusholdning ligeledes om brødrenes og søstrenes sammenhold og deres bestræbelser for at skabe et også i materiel henseende fungerende samfund til menighedens bedste.

Brødremenighedens korporation omfattede både håndværk, industri og landbrug samt et særligt handelshus, og disse virksomheder var i tidligere perioder blomstrende forretninger, der gav menigheden og dens aktiviteter et solidt økonomisk grundlag. Til aktiviteterne hørte blandt andet et kostskolevæsen og en omfattende missionsvirksomhed. Over hele samfundet har som styrende orden stået overbevisningen om den daglige omgang med Frelseren som en bestandig usynlig ven, hvis afgørelser i vigtige sager, da han nu er usynlig, frembragtes ved lodtrækning.

Statens humanistiske Forskningsråd har længe vist interesse for studiet af dette samfund. Det af forskningsrådet støttede værk, »Vækkelsernes frembrud i Danmark« i 7 bind (1960-77), gav anledning til, at dets redaktør Anders Pontoppidan Thyssen inddrog studier af herrnhutersamfundet på grundlag af det store arkiv i Christiansfeld. Navnlig i bind 4 og 7 (1967 og 1977) har han behandlet Brødremenigheden og herrnhutismen som et vigtigt led i de danske vækkelsesbevægelser historie. I forbindelse hermed tog han initiativ til samling og nyordning af de mange arkivalier og bøger i Christiansfeld. Med støtte fra forskningsrådet udførtes dette arbejde fra begyndelsen af 1970'erne af lektor, cand. theol. Frands Ole Overgaard, der reviderede og supplerede registranten over Brødremenighedens arkiv. Samtidig blev musikarkivalierne registreret af cand. mag. Nanna Schiødt og lic. phil. Sybille Reventlow.

Siden midten af 1970'erne har Statens humanistiske Forskningsråd haft ønske om at igangsætte et tværfagligt projekt om Brødremenigheden og det gamle herrnhutiske samfund i Christiansfeld, fordi der er så mange indfaldsvinkler til en beskrivelse af denne samfundsdannelse i det danske rige med linier videre ud i samfunds- og kulturhistorien.

Der er for det første det kirkehistoriske, religiøse, overhovedet teologiske grundlag set i relation til dansk og udenlandsk kirkehistorie og i forbindelse hermed gudstjenesteudøvelsen og dens musik. Hertil kommer linierne til socialhistorie og økonomisk historie med håndværks-, handels-, fabriks- og hotelvirksomhed m.m. – en pittoresk turistattraktion blev med tiden kaffen på Brødremenighedens hotel med bageriets honningkager til, eller blot honningkagerne i sig selv fra byens bagere. Indfaldsvinklerne går videre til landbrugshistorie, skolehistorie, lokalhistorie, sprog- og nationalitetsproblemer i et grænseområde samt til

arkitektur og arkitekturhistorie ved anlægget 1773-1800 på Tyrstrupgårds »Langager« og som det senere udviklede sig.

I 1980 nedsatte forskningsrådet en styringsgruppe til at sætte projektet i gang og følge dets udvikling. Der blev truffet aftale med forfatterne, og arbejdet blev udført 1981-83, Henrik Fodes afhandling om handelshuset forelå dog allerede færdig 1979 som resultat af et initiativ fra Erhvervsarkivet i Århus. Styringsgruppen har foruden af undertegnede formand bestået af professor, dr. phil. *Jes P. Asmussen*, rigsarkivar, dr. phil. *Vagn Dybdahl*, professor, dr. theol. *Eduard Nielsen*, professor, dr. phil. *Knud Rahbek Schmidt* og professor, dr. theol. *Anders Pontoppidan Thyssen*, værkets redaktør.

Bogens forarbejder og hovedparten af trykningen er bekostet af Statens humanistiske Forskningsråd. Den udsendes af Historisk Samfund for Sønderjylland, og styringsgruppen siger tak for samarbejdet om udgivelsen specielt til samfundets formand, direktør *Poul Andersen*, Gråsten, og dets redaktør, arkivar ved Landsarkivet for de sønderjyske landsdele *Lars N. Henningsen*, Åbenrå, som har varetaget korrektur og billedredaktion og udformet de fleste billedtekster. Der skal også rettes en tak til Brødremenigheden og dens præst *Helge Rønnow* for stor imødekommenhed og hjælp under projektets udarbejdelse.

Søren Sørensen

Indholdsfortegnelse

BIND I

Det store og det lille herrnhutersamfund <i>af Anders Pontoppidan Thyssen</i>	11
Befolkning og fattigforsorg <i>af Tove Elklit</i>	103
Håndværk og fabriksvirksomhed <i>af Thomas Bloch Ravn</i>	143
Landbruget <i>af Anne-Lise Schou-Pedersen</i>	275
Handelshuset Spielweg & Co. <i>af Henrik Fode</i>	333

BIND II

Byplan og bygninger <i>af Hans Henrik Engqvist</i>	417
Salshuset <i>af Jens Chr. Varming</i>	491
Kostskoleme 1774–1832 <i>af Thomas Bloch Ravn</i>	513
Kostskolernes opblomstring 1832–1864 <i>af Thomas Bloch Ravn og Anders Pontoppidan Thyssen</i>	541
Skolevæsenet 1864–1920 <i>af Inge Bundsgaard</i>	579
Musik og sang <i>af Sybille Reventlow</i>	633
De liturgiske former og deres forudsætninger <i>af Helge Rønnow</i>	709
Litteraturfortegnelse	771
Værkets forfattere og billedredaktion	780
Personregister	781

Det store og det lille herrnhutersamfund

Af *Anders Pontoppidan Thyssen*

Brødrebevægelsens tilblivelse

Baggrunden

Byen Christiansfeld var oprindelig en »brødremenighed«, bygget på bar mark fra 1773. Baggrunden var en næsten verdensomspændende bevægelse, der stammer fra Tyskland; Christiansfelds nærmeste forbillede var tilsvarende tyske brødremenigheder. Den første og vigtigste fik navnet Herrnhut (se oversigtskort s. 62), som blev grundlagt 1722-27 i Sachsen (nu D.D.R.) nær ved grænsen til Böhmen (Tjekkoslaviet). Efter den blev bevægelsens tilhængere kaldt herrnhuter, og senere blev bevægelsen som helhed kaldt Brødremenigheden, en betegnelse, der også bruges officielt om menigheden i Christiansfeld. Men det var faktisk en bevægelse, som virkede mange steder og på mange måder, og vi vil foreløbig kalde den »brødrebevægelsen«.

Dens store navn var *Nicolaus Ludwig von Zinzendorf* (1700-60), der var tysk rigsgreve, og på hvis gods Herrnhut blev bygget. Zinzendorf vil derfor spille en stor rolle i det indledende afsnit om brødrebevægelsens tilblivelse indtil 1760.

Men først må der siges lidt om de strømninger, som Zinzendorf blev inspireret af, så meget mere som de også gjorde sig gældende i Danmark og dannede grundlag for, at herrnhutismen tidligt fik tilknytning til den daværende danske »helstat«. Kirkeligt og kulturelt var der overhovedet nær forbindelse mellem Danmark og Tyskland i 1700-tallet. Helstaten omfattede foruden Norge også hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor tysk var det officielle sprog; vort kongehus talte som regel tysk til henimod 1800, hærens kommandosprog var tysk (til 1772), og holstenske grever og adelige fra Tyskland havde stor indflydelse i regeringskredse. Datidens religiøse modsætninger medførte, at den danske helstat som evangelisk-luthersk havde særlig tilknytning til de lutherske fyrstendømmer i Tyskland, hvortil Sachsen hørte, og i anden omgang til andre evan-

geliske lande med mere eller mindre reformert-calvinsk præg som Holland, England og fyrstendømmerne i Vesttyskland.

I hele dette område begyndte en ny tid omkring 1700. Reformationstidens røre var efter mange krige blevet afløst af religiøst ensartede fyrstestater, hver med sin konfession (bekendelse), i hvilke fyrsten og teologerne vågede over den rette, ortodokse lære. Men i Tyskland blev juristen *Christian Thomasius* (1655-1728) banebryder for et opgør med ortodoksien gennem satiriske angreb på tidens fordomme og intolerance. Thomasius var talsmand for en fornuftig, udogmatisk kristendom, uafhængig af statsmagten, og blev især kendt som forkæmper for naturretten, der skulle afløse de bibelsk begrundede retssystemer. I 1690 måtte han forlade det ortodokse Sachsen, bl.a. på grund af gentagne klager fra det danske hof. Men efter 1700 vendte billedet. Da blev Thomasius almindelig anerkendt som professor ved et nyt universitet i Halle – der hørte under Preussen – hvor han samlede talrige studenter. I Danmark kunne Ludvig Holberg 1716 udgive »Introduktion til natur- og folkeretten«, som udtrykkeligt bygger på Thomasius og andre naturretslærere; og også som satirisk forfatter fulgte Holberg i Thomasius' spor. De var begge repræsentanter for den begyndende *oplysningstid*.

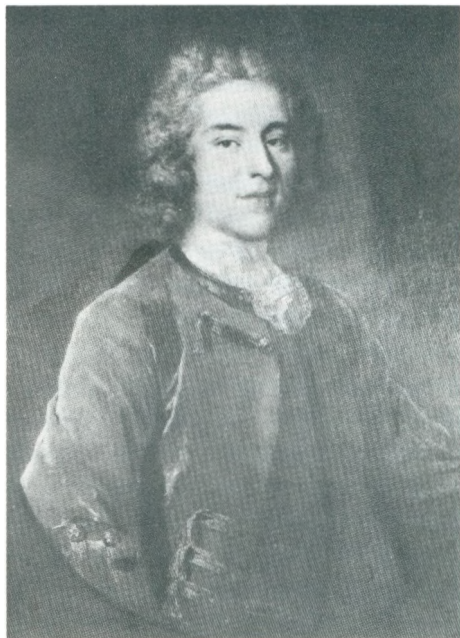
Hertil kom på samme tid en religiøs kritik af de ortodokse statskirker, en omfattende bevægelse, der under ét blev kaldt *pietismen*. Udgangspunktet var de tanker, der fra 1675 blev fremført af præsten *Ph. J. Spener* (1635-1705). Statskirkerne var i forfald, hævdede Spener, og det skyldtes både den ortodokse »stridsteologi« og den verdslige øvrigheds undertrykkelse af det kirkelige liv. Præsterne burde først og fremmest virke for praktisk, personlig kristendom i samarbejde med lægfolk. Den teologiske debat skulle derimod begrænses og sigte mod forening af de forskellige kirkesamfund. Men Spener forudsatte dog, at reformerne skulle indføres i de bestående kirker under ledelse af præsterne.

En elev af Spener, *A. H. Francke* (1663-1727), blev pietismens andet store navn. Han begyndte som ung teologisk lærer og vækkelsesprædikant blandt studenterne i Leipzig, der hørte til Sachsen. Men ligesom Thomasius måtte både Spener og Francke omkring 1690 forlade Sachsen og søge til Preussen-Brandenburg. Her var fyrstehuset reformert i et i øvrigt luthersk land og derfor tilhænger af tolerance. Spener blev hofpræst i Berlin og Francke professor i Halle, der gennem hans virksomhed blev midtpunkt for den pietistiske præsteuddannelse og for store

pædagogiske og filantropisk-kristelige institutioner. De fik begge stor betydning i Danmark; Speners katekisme blev i Erik Pontoppidans bearbejdelse almindelig »lærebog« for ungdommen i Danmark og Norge (fra 1738), og Franckes pietisme fik, som vi skal se, afgørende indflydelse på dansk kirkepolitik.

Men pietismen rummede også mere radikale tendenser. Et centralt udtryk derfor var *Gottfried Arnolds* »Kirchen- und Ketzer-Historie« (1699-1700), der fremhæver urkirken som forbillede og fremstiller kætterne som Jesu sande disciple. Derimod havde de officielle kirker stadig været fordærvsens arnested; både det kirkelige embedsvæsen, teologien og statskirkeordningen var vidnesbyrd derom. Rundt om i Tyskland samledes mange radikal-pietistiske grupper, præget af Arnolds kirkesyn og forskellige former for mystisk-spekulativ religiøsitet. De blev som regel kirkekritiske »separatister« og ofte forfulgt af de officielle kirker. Men fra England kom en ny, mindre kirkefjendtlig inspiration gennem den såkaldte *filadelfiske bevægelse* i slutningen af 1600-tallet, der også bredte sig til Tyskland. Filadelfia betyder broderkærlighed, og bevægelsen håbede på samling af de sande kristne i alle kirker, en kommende genforening af den splittede kristenhed, men med bevarelse af mangfoldigheden i de forskellige kirkeformer (se note 2).

Endnu et træk må nævnes, der blev et bindeled mellem Danmark og både pietismen og herrnhutismen: interessen for *ydre mission*. Den var kommet til orde i England og hos flere tyske pietister, men på dette felt fik Danmark ry som foregangsland. I året 1703 kom en vidt berejst tysk pietist, H. W. Ludolf, til København med store forhåbninger om »Guds riges udbredelse«. Det skulle ske dels ved samfund mellem de sande kristne i »den universelle kirke«, dels ved mission blandt hedninger. Hans tanker havde også engelsk baggrund; i en årrække havde han haft tilknytning til det engelske hof, og i Tyskland havde han fået nær forbindelse med Francke. I København gjorde han stærkt indtryk i hofkredse, og i 1705 tog Frederik IV initiativ til et missionsarbejde i Trankebar, en dansk koloni i Indien. To elever af Francke blev udsendt som missionærer, og Trankebarmissionen blev derefter stadig støttet af Francke og almindelig bekendt i Tyskland gennem missionsberetninger, der blev trykt i Halle. I Danmark fortsatte udviklingen i samme spor: et officielt missionskollegium blev oprettet 1714, der også støttede en ny mission blandt samerne i Nordnorge, og i 1721 begyndte Hans Egedes mission i

Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) i 20-års alderen. Billedet viser den unge, velhavende greve i standsmæssig påklædning og med et selvbevidst glimt i øjet. Fra Herrnhut. Ursprung und Aufstieg, 1972.

Grønland. Desuden dannede der sig en kreds af fornemme pietister, især med tilknytning til dronningen og kongens broder prins Carl og senere til kronprins Christians hof.

Alle disse strømninger fik betydning for *Zinzendorf*¹. Hans familie havde nær forbindelse med Spener og Francke, og han hævdede selv, at Spener havde været fadder ved hans dåb. Samme år døde hans fader, men hans mormor, på hvis slot Gross Hennersdorf han voksede op, var en lærd og selvstændig dame, der interesserede sig for de radikale pietister. En af de mere fremtrædende, Hochmann von Hohenau, havde i 1690'erne været hendes »Hofmeister«, og bl.a. derigennem blev hun påvirket af den filadelfiske bevægelse. Konfessionsforskellene var for hende uden betydning; det afgørende var alene det personlige forhold til Jesus som frelseren. Det prægede Zinzendorf allerede som barn, og han erklærede senere, at han havde alle sine »principper« fra sin mormor (1756).

Hans *uddannelse* begyndte på Franckes »pædagogium« i Halle

(1710-16). Det var en kostskole for adelige og sønner af velstående borgere, og den var ikke blot pietistisk, men blev kendt for udmærket undervisning i matematik, historie og sprog. Den unge, selvbevidste greve havde svært ved at finde sig i skolens strenge, ofte smålige disciplin; men han fik stor respekt for Franckes utrættelige iver for »Guds rige«, både som prædikant og organisator og ikke mindst gennem ydre mission. Trankebarmissionen havde Zinzendorf allerede hørt om som barn i Hengersdorf, og i Halle lærte han personligt missionærerne at kende. Som højadelig spiste han ved Franckes bord sammen med missionærerne, når de kom på besøg. Med nogle ligesindede elever, som han samlede i små foreninger, besluttede han selv at virke for »hedningernes omvendelse«.

Udadtil fortsatte hans uddannelse imidlertid på standsmæssig vis, som hans familie forlangte: juridisk studium i Wittenberg, kursus i ridning og fægtning, en dannelsesrejse til Holland og Frankrig og ansættelse i saksisk regeringstjeneste i Dresden (1721). Men overalt søgte han personlig forbindelse med alvorlige kristne i filadelfisk ånd, uden hensyn til konfession og kirkesamfund. Med stor begejstring lærte han i 1721 en virkelig filadelfisk menighed at kende. Det var en særlig slotsmenighed i Ebersdorf (syd for Jena) hos grev Heinrich Reuss, bl.a. inspireret af Hochmann von Hohenau. Året efter blev Zinzendorf gift med grev Reuss' søster Erdmuth Dorothea².

I Dresden søgte Zinzendorf selv at skabe en filadelfisk menighed ved opbyggelige forsamlinger hver søndag. Der var fri adgang, men de fik især tilslutning af radikale pietister. Zinzendorfs udgangspunkt var et skrift af Gottfried Arnold: »Die erste Liebe« (1696), der priser de første kristnes »levende tro og hellige liv«. Det var grundlaget for forsamlingerne i 1721-22.

Allerede i Dresden blev Zinzendorf betragtet som urostifter. Det galante hofliv fordømte han på provokerende måde og ikke uden grund; det udfoldede sig i Dresden med stor pragt og talrige elskerinder. Kongen fik, hævdes det, 234 børn! I 1725 udgav Zinzendorf tilmed et anonymt ugeskrift, »Socrates«, der udtrykkeligt var rettet mod »de kristnes nuværende narre-religion, og særlig mod Kristi to hovedfjender: hoffet og gejstligheden«. Bladet viser fortrolighed med den begyndende oplysningsfilosofi og især med Thomasius, der oprindeligt havde forsvaret pietismen; Zinzendorf kendte ham fra Halle og besøgte ham også personligt

i Socrates-tiden. Hans blad havde til dels samme angrebsmål som Thomasius og en lignende satirisk form. Men formålet var også at forsvare kristendommen i de dannedes sprog, vise at en fornuftig praktisk filosofi må føre til den kristne tro³.

Bladet blev forbudt, men vedblev at udkomme og blev revet bort. Den første trykker blev straffet, men Zinzendorf opgav det først i 1726 efter 32 numre. Også hans forsamlinger blev forbudt ved udgangen af 1726. Ikke længe efter begyndte hans store indsats i Herrnhut.

De første år i Herrnhut

Herrnhut bestod oprindeligt af emigranter fra *Mähren*, som Zinzendorf fra 1722 gav asyl på sit gods Berthelsdorf. De var rester af det hussitiske oprør mod den katolske kirke i Böhmen-Mähren, organiseret 1467 som en særlig kirke, der både havde præste- og bispeembede, men blev ledet af ældsteråd og synoder. På latin fik den navnet *unitas fratrum* (brødrøsamfundet). Senere havde »de bøhmiske brødre«, som de også kaldtes, tilsluttet sig reformationen, især i den reformerte form. Men de var stadig blevet forfulgt af katolikerne og den østrigske kejser, hvorunder Böhmen og Mähren hørte, og særlig ubarmhjertigt i begyndelsen af 1700-tallet. Emigrationen skyldtes dog også en vækkelse af pietistisk art blandt de mæhriske bønder, som holdt fast ved deres evangeliske traditioner. Derved fik de mod til den farefulde flugt, som betød at de måtte forlade deres hjem og ejendom. I Herrnhut optrådte de med stor selvstændighed, og de kom i indbyrdes strid under indflydelse af kirkefjendtlige separatister fra Tyskland, der også slog sig ned i den lille koloni. I 1727 havde den 2-300 indbyggere, hvoraf mindst halvdelen var fra Mähren.

Nu fik Zinzendorf brug for sine *filadelfiske tanker*. Sognepræsten i Berthelsdorf, J. A. Rothe, som var en stor vækkelsesprædikant, gjorde meget for at føje emigranterne, og i forståelse med Zinzendorf havde han i 1725 indført »apostoliske embeder«, dvs. ældste og andre lægembeder i Herrnhut. Men det hjalp ikke, mæhrernes barske fører Christian David kaldte Rothe skøgen fra Babylon og Zinzendorf dyret fra afgrunden! (efter Johs. Åb. kap. 17). I foråret 1727 rejste Zinzendorf da selv til Berthelsdorf, foreløbig på orlov, men han vendte ikke tilbage til sit embede i Dresden. I Herrnhut viste han straks sine usædvanlige evner som taler, forhandler og organisator. Den 12. maj fik han almindelig til-

slutning til en lang række statutter, hvoraf den første del var »herrschaftliche Gebote«, som fritog for livegenskab og gav regler for arbejde, husbyggeri, brønde, veje, gensidig hjælp o.l. I den anden del bestemtes Herrnhut som en »brüderlicher Verein«, oprettet for brødre, der skal elske hinanden »efter den første menigheds forbillede« og vise kærlighed til »alle brødre og Guds børn i alle religioner«. Tilknytningen til sognepræsten forudsættes bevaret, men hovedvægten lægges på de særlige ordninger og lægmandsembederne. Det blev et af Herrnhuts kendetegn.

Den følgende sommer blev en vækkelsestid, som omfattede alle, selv børnene. De holdt møder på Hutbjerget – anledningen til navnet Herrnhut – og vandrede syngende tilbage til byen. Højdepunktet var en altergang i sognekirken den 13. august. Denne dag blev siden fejret som »den fornyede Brødre menigheds« fødselsdag, og menighedens særpræg udsprang virkelig af begivenhederne i 1727: organisationsformen med ældsteråd og talrige andre »embeder«, de mange forsamlinger, både små og store, sangen som grundelement med stadig flere nye salmer og liturgier, især fra Zinzendorfs hånd, brugen af lodtrækning til afgørelse af tvivlsspørgsmål og dannelse af smågrupper til gensidig sjælesorg. Disse grupper førte efterhånden til inddeling af alle medlemmerne i »kor« efter alder og køn. Allerede i 1728 flyttede mange af de unge mænd sammen, og i 1733 fik de ugifte »søstre« en fællesbolig, begyndelsen til de senere korhuse⁴.

Hertil kom en energisk *missionsiver*, som mæhrerne havde medbragt; men Zinzendorf gav den et vist militært tilsnit. Hver morgen fik beboerne et skriftord som »dagens løsen«, og afgørelserne ved lodtrækning blev forstået som befalinger fra frelseren. Også Zinzendorf selv nød nu stor anseelse som menighedens »forstander«, hvis råd dens medlemmer bøjede sig for. Som emigranter var de vant til opbrud, og da de fleste i Herrnhut måtte ernære sig som håndværkere – i øvrigt kun kummerligt i de første år – kunne de klare sig overalt. Forbilledet var urmenighedens fordringsløse vandreprædikanter, f.eks. Paulus, der selv tjente sit brød som teltmager.

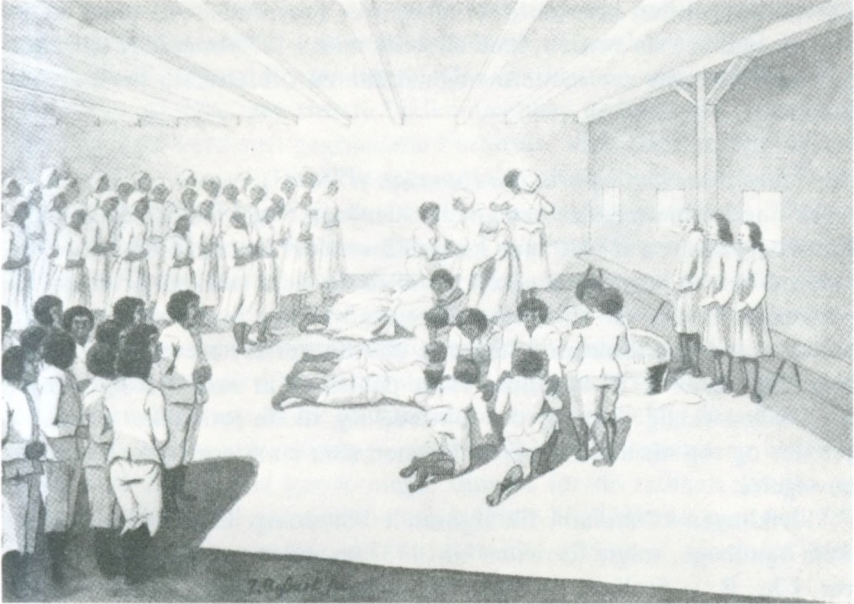
De mæhriske brødre var tidligt begyndt at missionere i omegnen, men året 1727 blev indledningen til en næsten eksplosiv rejsevirkosomhed. Den nye menighed vakte stor opmærksomhed, og der indløb talrige breve og forespørgsler. De blev så vidt muligt besvaret ved »Botschaften« fra

Herrnhut, dvs. små rejsehold på to, tre eller flere. Et af de første gik til den danske konges broder prins Carl på Vemmetofte 1727. De to udsendinge var jævne mæhriske emigranter, der vandrede af sted uden rejsepenge, og deres tøj var så medtaget, da de kom frem, at de blev opfattet som tiggere. Men ved prinsens hof blev de modtaget med honnør, og de vakte stor bevægelse ved deres beretning om forfølgelserne i Mähren, flugten og Herrnhut. Rejsen tilbage fik de betalt af prins Carl. Lignende rejsehold blev samme år sendt til Jena, Thüringen, Siebenbürgen (nu i Rumænien) og i 1728 til England; og mange andre fulgte efter. Selv virkede Zinzendorf med stor energi, især i adelige og akademiske kredse i Tyskland⁵.

Men Danmark var for Zinzendorf de store forhåbningers land. Alle rede i 1721 havde han foretrukket ansættelse i dansk statstjeneste. Danmark var jo missionslandet, og kronprins Christian var kendt som from pietist. Til kronprinsens bryllup 1721 sendte Zinzendorf et lykønskingsdigt, og i 1725 tilegnede han ham et af sine skrifter. Særlig varmt var hans forhold til kronprinsens svigermor, en tysk markgrevinde, som Zinzendorf længe havde kendt. I sine breve til hende fremførte han gang på gang sit ønske om ansættelse i Danmark, navnlig i 1730, da kronprinsen overtog tronen som *Christian VI*. Zinzendorf blev da også indbudt til kroningsfesten 1731 og modtaget med megen ære. Han fik overrakt datidens dannebrogorden, der kun tildeltes rigets fornemste mænd, og udviklede store planer for kongen, bl.a. om et missionsuniversitet for »hele verden«, som han tilbød at opbygge i Flensborg. Til sin hustru skrev han om disse forhandlinger, at han havde håb om at blive storkansler. Han holdt også forsamlinger i hofkredse, og hans månedlange ophold blev indledningen til en bredere herrnhutisk forsamlingsvirksomhed i København.

Men Christian VI fik betænkeligheder. Han var ængstelig og usikker af natur, vidt forskellig fra den selvsikre, fremstormende greve. Resultatet blev kun en vis almindelig velvilje, navnlig over for Zinzendorfs missionsplaner, der nu samlede sig om Dansk Vestindien og Grønland.

Den vestindiske mission, som begyndte på *St. Thomas* i 1732, tog sigte på neger-slaverne. Det var et dristigt foretagende, som mødte modstand både fra handelskompagniet, guvernøren og især plantageejerne, der betragtede slaverne som husdyr. Værst var dog tropesygdommene. Af et hold på 18 »brødre« og »søstre«, som ankom til *St. Thomas* i juli 1734,

Missionsiveren var fra første færd karakteristisk for herrnhuterne. Missionen på St. Thomas begyndte 1732. Her er gengivet en dåbsfest i negermenigheden på St. Thomas i 1700-årene. Fra Herrhut. Ursprung und Aufstieg, 1972.

levede kun halvdelen ved årets udgang. Men missionærerne viste sand dødsforagt, og i 1736 kunne de samle 200 af slaverne som tilhørere. Missionen på *Grønland*, der begyndte ved Godthåb 1733, krævede færre ofre, men rummede også store problemer: det barske klima, det vanskelige grønlandske sprog og strid med Hans Egede, hvis hjælp var uundværlig. Striden skyldtes Christian David, der var streng pietist og påstod, at Egede ikke var omvendt. Senere blev forholdet bedre, og i 1738 begyndte missionærerne virkelig at få grønlænderne i tale⁶.

Den vestindiske og grønlandske mission var skelsættende, men kun begyndelsen. Efter 1732-33 afgik stadig nye missionskolonner fra Herrnhut, således til samerne i Nordsverige 1734, til den hollandske koloni Surinam fra 1735 (på Sydamerikas nordøstkyst), til indianerne i Nordamerika fra 1735-36 og til hottentotterne i Sydafrika fra 1737. Samtidig voksede virksomheden i Europa til en målbevidst »indre mission«, som omfattede næsten alle protestantiske lande. Grunden blev

derved lagt til den herrnhutiske »diaspora« (adspredelse) i disse lande. Alt var endnu i sin vorden, men allerede midt i 1730'erne blev det klart, at Herrnhut kun var modermenighed for en omfattende brødrebevægelse.

Brud med pietismen, opbrud fra Herrnhut (1734-43)

Også i andre henseender betegnede tiden omkring 1735 et vendepunkt. Indtil begyndelsen af 1730'erne havde Zinzendorf følt sig på linje med pietisterne i Halle, skønt nærmere knyttet til de mere radikale grupper. De pietistiske kredse var en broget skare med mange overgangsformer, og for de ortodokse teologer betegnede alle former for pietisme en afsporing. Men efter 1730 begyndte Halle-pietismen at markere sig som en klart statskirkelig retning, der støttede sig til de lutherske fyrster og præster og tog afstand fra herrnhutismen som en sværmerisk lægmandsbevægelse.

Udviklingen i *Danmark* fik afgørende betydning. Efter megen vaklen frem og tilbage, valgte Christian VI i 1733 en anden tysk greve som rådgiver, Chr. E. v. Stolberg, der var Halle-pietist og bestemt modstander af Zinzendorf. Samme efterår blev en af Zinzendorfs nærmeste medarbejdere, A. G. Spangenberg, udvist fra København. Derpå fulgte en dansk »undersøgelseskommission« 1733-34, der førte til forskellige forholdsregler mod de radikalpietistiske præster i København, som sympatiserede med herrnhutismen. Da Zinzendorf i maj 1735 kom til København for selv at forsvare sin sag, blev han ikke engang modtaget ved hoffet, tværtimod blev han truet med udvisning. Året efter forlangte Christian VI endog, at han skulle levere dannebrogsoordenen tilbage⁷.

Zinzendorfs danske forhåbninger endte således med total fiasko, og det rygtedes i Tyskland. I den lutherske verden var den danske helstat en ikke ubetydelig magt, og modstanden voksede i *Sachsen* i samme takt som i Danmark, støttet af hofgejstligheden, adelige kredse og klager fra den østrigske kejser over at Herrnhut lokkede emigranter til sig fra Böhmen og Mähren. Den første saksiske undersøgelseskommission i 1732 førte kun til, at Zinzendorf overdrog sine besiddelser til grevinden; men hans og herrnhuternes fremtid i Sachsen blev stadig mere usikker. I foråret 1736 blev han virkelig udvist, mens Herrnhut – efter en ny undersøgelse – fik lov at bestå indtil videre.

Samtidig skete der af andre grunde en *ændring i Zinzendorfs tanke-*

gang, som skilte ham både fra Halle-pietismen og radikalpietismen. I hans Herrnhut-statutter var kendetegnet på en sand broder, at han er grebet af »die blasse Erbarmung Gottes in Christo«, som han ikke kan undvære et øjeblik; den største fuldkommenhed er intet uden »Jesu auf sein Blut und Verdienst gegründete Fürbitte«. Med disse udtryk videreføres Luthers betoning af Kristus-troen som altafgørende, til forskel fra katolsk »gerningsretfærdighed«; men det er karakteristisk, at Zinzendorf her ikke bruger ordet tro. I opgøret med ortodoksien var dette ord blevet for svagt, næsten ensbetydende med antagelse af den rette lære. Halle-pietismen lagde i stedet vægt på en længere »saliggørelsens orden« med sønderknusende »lovprædiken«, angstfuld »bodskamp« og en daterbar omvendelsesoplevelse, efterfulgt af disciplineret »helliggørelse«. De radikalpietistiske mystikere stillede store krav om helligt liv efter »det indre ord«, »den indre Kristus«, med total selvfornægtelse og asketisk livsførelse. Zinzendorf havde meget tilovers for de radikale kredse og søgte forståelse med dem endnu i begyndelsen af 1730'erne; men fra 1734 daterede han en nyorientering, en personlig afklaring, som også blev bestemmende for herrnhutismen.

Nu skulle der kun forkyndes evangelium uden bodskamp eller andre anstrengelser som betingelse. Og evangeliet er en ganske enkel tale til »hjertet« om Gud, der er skjult og ukendt for forstanden og kun gæst i denne verden som et elendigt menneske. Netop som den lidende og korsfæstede er han lutter barmhjertighed. Han afviser ingen, der søger ham; den, der føler sig fordømt, er allerede fundet af ham, og er man først hos ham, findes der ingen svaghed og synd, som han ikke kan overvinde. Et Guds barn kan derfor »vandre med et muntert, glad og opvakt hjerte, som hverken er frygtsomt eller melankolsk«. Troen er et guddommeligt værk i os, der forvandler os og altid er i færd med at gøre gode gerninger⁸.

Dermed nærmede Zinzendorf sig Luther, og det var bevidst; det sidste om troen og de gode gerninger er egentlig et Luther-citat, som han satte stor pris på. Men troen var for Zinzendorf i højere grad personlig oplevelse. Den var »Gefühl«, »Empfindung«, »omgang med frelseren« som er en bestandig, usynlig ven. Denne tale var snarere inspireret af den mystisk farvede radikalpietisme, der også dannede grundlag for Zinzendorfs filadelfiske tanker. Det samme gjaldt hans opfattelse af evangeliernes Jesus som bogstaveligt forbillede, og det tog han nu fuldt alvorligt⁹.

Brødremenigheden havde en særlig opgave, i det mindste dens fortrøpper, som havde kræfter dertil. De skulle følge Jesu ord i bjergprædikenen ligesom de første disciple, være »Streiter« eller soldater, der stod til rådighed med liv og gods overalt¹⁰. Blandt dem ville Zinzendorf selv føre an. Efter sit nederlag i Danmark og udvisningen af Sachsen følte han sig ikke bundet af sted og stand; nu kunne han ikke nøjes med mindre end *verdensmission* – i god overensstemmelse med sit valgsprog: Gå endnu dristigere frem! (contra audentior ito). Opgaven var ikke masseomvendelse, men at søge »Erstlinge«, et udvalg af folkene og »religionerne« som begyndelse til den universelle, filadelfiske kirke¹¹.

I 1734 lod Zinzendorf sig optage i den gejstlige stand – på fantastisk måde, eksamineret af fakultetet i Stralsund, hvor han opholdt sig inkognito som huslærer, og på dette grundlag anerkendt som luthersk præst af fakultetet i Tübingen! I efteråret 1735 begav han sig på en lang vandring til *Schweiz* for i filadelfisk ånd at forsone sine vennekredse med de bestående kirker. Rejsemåden var et brud med hans hidtidige livsform. Zinzendorf ville nu selv være »en fattig Jesusdiscipel« ligesom de mæhriske brødre. At rejse til fods var endog strengere for ham, som var uvant dermed; og det var for en stor del ensomme vandringer – i stadig samtale med frelseren, »mit dem ich oft zehn Stunden lang in einem geredet und recht durchgeredet habe, dass ich am Ende immer kaum fertig war«¹². Udmattet og syg kom han hjem, men rejste kort efter gennem dyb sne til *Holland*. Her vakte hans forsamlinger stor opmærksomhed, især blandt velstående borgere, hvis støtte han snart fik brug for. I Holland lagde han desuden grunden til en »pilgrimsmenighed« af unge brødre og søstre, der kunne ledsage ham på rejserne, og til kolonien Herrendijk som »poststation« for hedningemissionen.

På hjemvejen modtog han udvisningsordren fra Sachsen, men da var han allerede indstillet på en ny tilværelse som omrejsende leder og banebryder for brødrebevægelsen. Sit nu forgældede gods i Sachsen overlod han til Herrnhut, hvis skæbne var uvis. Derfor søgte han et nyt tilflugtssted for brødrebevægelsen i landskabet *Wetterau*, øst for Frankfurt am Main. Her fik han i 1736 – ved midler fra Holland – forpagtet godset Marienborn, der blev grundlag for brødremenigheden Herrnhag. På de følgende rejser optrådte han snart som greve, snart som præst, snart som fattig »pilgrim«, afhængig af situationen. Kun nogle af de vigtigste kan omtales her.

I efteråret 1736 kom Zinzendorf vandrende til *Riga*, men blev her afhentet af formående bekendte og snart en fejret gæst i adelige og gejstlige kredse, også som prædikant i de største kirker i Reval og Riga. Dette besøg blev udgangspunkt for et vældigt »diasporaarbejde« i den estiske og lettiske befolkning. På hjemvejen lykkedes det Zinzendorf at vinde den preussiske fyrste *Friedrich Wilhelm*, og det så komplet at »soldaterkongen« nu tordnede mod sine Halle-pietistiske omgivelser, der stadig havde angrebet Zinzendorf. Også Preussen blev herefter et vigtigt virkefelt for herrnhutismen. I *Berlin* blev Zinzendorf bispeviet 1737 af hofpræst D. E. Jablonsky, et barnebarn af den sidste bøhmiske biskop Amos Comenius, og her holdt han sine mest berømte taler under et længere ophold i vinteren 1737-38 (se note 8). På mange gjorde han et uudsletteligt indtryk som taler. Ifølge den slesvig-holstenske generalsuperintendent Conradi kunne han tale, så »bjælkerne bevægede sig og ribbenene sitrede i ens bryst« (1737).

I 1739 krydsede Zinzendorf Atlanterhavet første gang og sejlede direkte til »dødsfælden« *St. Thomas*. Her kom han i rette tid, da de resterende missionærer var syge og tilmed sat i fængsel. Men guvernøren blev imponeret af Zinzendorf, der optrådte med grevelig værdighed; missionærerne blev frigivet, og Zinzendorf fik flere gange lejlighed til at tale for store slaveforsamlinger. Til sin forfærdelse hørte han, at hans tilhørere var blevet pryglet af de hvide efter en forsamling. »De kristne herrer i Amerika er temmelig komplette bæster«, skrev han derom til sin moder. »Jeg er kommet over dem som et tordenvejr og er dog øjenvidne til en overmægtig ondskab«. Men han rejste hjem med bønskrifter til Christian VI fra 900 slaver, og derved sikrede han missionsarbejdet en vis beskyttelse.

Både 1737, 1739 og 1741 kom Zinzendorf til *London*, hvor der fandtes en livskraftig diaspora-kreds. Den omfattede en tid John Wesley, der blev metodismens grundlægger. Zinzendorf opnåede i London et vensabeligt forhold til ærkebiskoppen af Canterbury, der anerkendte brødrebevægelsen som en fortsættelse af den gamle bøhmiske bispekirke. Dette havde især betydning for arbejdet i det dengang engelske Nordamerika, navnlig Pennsylvania, hvor Zinzendorf fik et længere ophold 1741-43. Før afrejsen overdrog han ledelsen i Europa til en »Generalkonferenz« med tolv medlemmer. Desuden besluttede han sammen med pilgrimsmenigheden at bede Kristus selv overtage embedet som »generalældste«.

At frelseren virkelig ville påtage sig dette embede, blev bekræftet ved lodtrækning; og det betød, at også generalkonferencens beslutninger skulle underkastes lodtrækning¹³.

I *Pennsylvania* medvirkede Zinzendorf ved grundlæggelsen af den første amerikanske brødremenighed Bethlehem i 1742. Men han arbejdede især for at samle de tyske kirkelige grupper og for at styrke indianermissionen. Ved lange rejser søgte han at vinde indianerhøvdingenes tillid og imponerede dem i det mindste ved sit mod. I 20 dage boede han alene i telt hos en indianerstamme, der var berygtet for vildskab og faktisk lagde planer om at slå ham ihjel.

Højdepunkt og krise (1743-60)

I mange henseender så det lyst ud i 1743, da Zinzendorf vendte hjem fra Amerika. Både hans og de andre brødres rejser havde været en »Elefantengang«, som han kaldte det; tilslutningen voksede stærkt i Europa, og i Preussen viste der sig nye muligheder. Schlesien blev 1740 erobret af Preussen fra det katolske Østrig-Ungarn, og adelige venner i Schlesien ønskede her oprettelse af nye brødremenigheder. Den europæiske generalkonference havde da fået officiel tilladelse til som *en særlig kirke*, »de mæhriske brødre«, at oprette selvstændige menigheder i alle preussiske stater. Forhandlinger om lignende »koncessioner« førtes også andetsteds i 1742-43.

Men Zinzendorf blev vred, da han hørte derom, og det førte til et *opgør med de ældre ledere*. Det stred mod Zinzendorfs filadelfiske forestillinger om arbejde inden for de bestående kirkesamfund. Han havde et omskifteligt sind og humør; snart var han blid og stilfærdigt overtalende, snart snakkesalig og charmerende, snart heftig og dominerende¹⁴. Det sidste prægede hans optræden efter hjemkomsten. Generalkonferencen ophævede han helt for selv at tage ledelsen og standse udviklingen mod en herrnhutisk særkirke. Men den preussiske koncession lod sig ikke ændre. Som modvægt indførte Zinzendorf en deling af brødrebevægelsen i tre »troper«: en mæhrisk, en luthersk og en reformert. De skulle dog alle bygge på den lutherske Augsburg-bekendelse af 1530, og delingen fik ikke synderlig praktisk betydning. I virkeligheden måtte Zinzendorf bøje sig for de ældre ledere, der ønskede anlæg af nye brødremenigheder og aftaler med regeringerne.

Desto vigtigere blev det at fastholde *Streiter-ånden*, så bevægelsen

Herrnhut i 1755. Bebyggelsen er præget af de store korhuskomplekser, selv om der også var en del familiehuse. Fra Renkewitz: Zinzendorf. Sammenlign hermed tegningen s. 31 af Herrnhag, der var et fornemmere anlæg, helt domineret af slotslignende bygninger.

ikke slog sig til ro i brødrebyerne. Det var et hovedmotiv for Zinzendorf i 1740'erne, og især efter hjemkomsten. Derfor støttede han sig navnlig til den energiske ungdom i pilgrimsmenigheden og i den nye menighed i Wetterau, *Herrnhag*, bygget fra 1738 i herskabelig stil. Herrnhag skulle være et nyt Herrnhut på vesttysk-reformert grundlag, og menigheden fik snart en førende rolle med over 1000 medlemmer og et stort akademi eller præsteseminarium, der blev flyttet til en selvstændig bygning i nærheden. Dens diasporaarbejde omfattede 480 stationer i 1742, og over 600 medlemmer blev udsendt »in alle Welt« (til 1750)¹⁵.

Herrnhag bestod mest af store korhuse og andre slotslignende bygninger, mens Herrnhut havde mange familiehuse og friere forhold; kun ca. halvdelen af de op mod 300 ugifte brødre og søstre boede i korhuse. Men i 1744 kom der ordre til Herrnhut fra »Papa« (Zinzendorf) om gennemførelse af konsekvent kønsadskillelse, hvilket betød at de ugifte i familiehuse måtte flytte hjemmefra til korhusene. Det var et voldsomt indgreb, som vakte modstand og medførte talrige bortvisninger; men det blev herefter gennemført i alle menigheder med raffineret konsekvens. De skulle efter Zinzendorfs mening være basis for ydre og indre mission,

ikke for et »borgerligt« familieliv, og alle seksuelle fristelser skulle forebygges¹⁶.

Zinzendorfs bestræbelser tilsigtede også en intensivering af *det religiøse liv*. Hans forkærlighed for ordet »frelseren«, som han havde overtaget fra pietismen¹⁷, betegnede i sig selv en konkretisering af de kristologiske begreber: »at kende Kristus er at kende hans velgerninger«, som allerede Melanchthon skrev. Men fra o. 1740 ville Zinzendorf hellere tale om »det slagtede lam« og dets *sår og blod*, og fra 1743 udbredte han gennem Herrnhag en dyrkelse af den korsfæstedes lidelser, som antog groteske former. Velgerningerne blev det fysiske blod, der blev opbevaret i himlen, men som menigheden dog skulle lugte, smage og slikke, svømme og bade i; Jesu dødssved skulle regne ned over den, og hans sidesår blev dens moderskød, ja en klippehule med plads for hele verden. Zinzendorf havde let ved at rime, og han skrev i disse år talrige bloddryppende sange, som han fyldte med krasse og sælsomme billeder.

Et andet virkemiddel var erotiske billeder med drastisk videreførelse af ældre *brudemystik*, hvorefter Kristus er brudgommen og sjælen bruden. Ligesom mange radikalpietister ville Zinzendorf ganske udelukke seksuel lystfølelse; til gengæld blev hele livet et »sjæleægteskab« mellem Kristus og menighedens medlemmer, der i denne sammenhæng alle blev »søstre«. I det jordiske ægteskab skulle manden kun være stedfortræder for Kristus. Både kys og omfavelse, ægtesengen og den ægteskabelige forening indgik nu i Zinzendorfs religiøse billedsprog. Hertil kom en kælen brug af diminutiver og forkærlighed for hemmelighedsfulde, overlæssede udtryk, ofte fremmedord. Den troende blev »den lille blodorm«, »den lille korsluftfugl« o.l., Gud blev »Papachen«, Helligånden blev »Mamachen« og Jesus »Bruder Lämmelein«. Treenighedslæren kunne Zinzendorf dog egentlig ikke få plads til, trods teosofiske spekulationer i denne periode. »Lammet« blev på paradoksal måde både verdens skaber og offer for verden, og netop derved verdens håb. Det var faktisk det, Zinzendorf ville udtrykke f.eks. gennem følgende, kun for indviede forståelige vers:

Du tohu vehabohu
Der Blut-Lichtscheuen Uhu.
Um deinen Seiten-Schrein
Nur da daheim zu sein¹⁸.

*Grev Zinzendorf som ældre 1760.
Han holder løsensbogen for 1761,
som han nåede at forberede før sin død.
Efter Hahn-Reichel: Zinzendorf.*

Dette nye sprog betød på en måde et højdepunkt. En bølge af begejstring skyllede fra Herrnhag ud over hele brødrebevægelsen. Det var ingen regelløs entusiasme; Herrnhag førte just an i udformningen af brødremenighedernes liturgiske liv, og liturgi havde for Zinzendorf med værdig form at gøre. I Herrnhag udformedes Brødremenighedens søndagsgudstjeneste, nadver og andre kirkelige handlinger, der for Herrnhuts beboere foregik i sognekirken (først overført til Herrnhut 1756-61). Her udvikledes påske- og juleceremonier, og her fik sang og musik en blomstring med »Singstunden« og liturgier i det nye, mærkelige sprog, med kantater, recitativer, vekselsang og fuldt orkester. Alt fik et festligt præg. De asketiske forsamlingsale blev smykket med grønt og vekslende dekorationer; store belyste transparenter, tableauer og andre teaterlignende optrin kastede glans over forsamlingerne. Selv døden blev en fest, et højdepunkt. Menighedslivet drejede sig jo om den døende frelser, som de afdøde brødre og søstre var forenet med, og de hørte efter en gammel herrnhutisk tankegang med til menigheden. Ved de bevægede forsamlinger i Herrnhag svandt de jordiske grænser bort; himlen åbnede sig ligesom i baroktidens loftsmalerier.

Den nye bølge fra Herrnhag var ikke blot vendt mod ortodoks og deistisk intellektualisme, men især en videreførelse af Zinzendorfs *opgør med pietismen*¹⁹. Dermed var den også lidt af et ungdomsoprør mod den ældre, strenge herrnhutisme. Over for de ældre ledere forsvarede Zinzendorf længe udviklingen i Herrnhag. Det var hans søn Christian Rhenatus, der førte an, idet han – skønt ganske ung (f. 1727) – var leder af de ugifte brødres kor. Pietismeopgøret betød, at Streiter-ånden alene skulle bæres af den religiøse begejstring for »lammet«. Som Zinzendorf sagde: pietisterne går, men vi rider; pietisterne halter af sted, mens vi danser! Også »elektriceringsen« ved det sælsomme, fordybelsen i det uudsigelige var i Zinzendorfs ånd – som når en af de unge erstattede sine taler over dagens løsen med ordene »Blut und Wunden, Blut und Wunden«, gentaget gang på gang. Zinzendorf havde selv skrevet en længere strofe, som næsten udelukkende bestod af ordet »Wunden«.

Men udviklingen gik over gevind; Herrnhag nåede op på næsten 200 festdage årligt, og Christian Rhenatus begyndte at slække på kønsadskillelsen. Lederne i Herrnhut klagede derover gennem en udsending til Zinzendorf, der var på vej til London. Det førte til et strengt »straffebrev« til Herrnhag, hvori Zinzendorf forbød det nye sprog. Samtidig afsatte han sin søn som korleder (febr. 1749)²⁰.

Men 1750 blev det afgørende år. Da blev der holdt en stor *synode i Barby* om problemerne. Man drøftede et forsvarsskrift, som Spangenberg skulle skrive om de mange angreb udefra, i alt 2-300 stridsskrifter, der især var foranlediget af det nye sprog og udviklingen i Herrnhag²¹. Spangenberg, som var en nøgtern natur, ville vide, hvad Zinzendorf egentlig mente, og havde over 1000 spørgsmål. Det blev en livlig forhandling, til tider skarp; Zinzendorf skal have truet med at sprænge hele Brødremenigheden i luften. Men han bøjede sig dog, under forudsætning af at han selv kunne bevare sin handlefrihed. Samme år blev Herrnhag opløst. Den lokale regering havde forlangt, at menigheden skulle tage afstand fra Zinzendorf; men svaret blev en enstemmig beslutning om at udvandre fra Wetterau. Opbruddet begyndte straks, henved 1500 personer flyttede 1750-53 til andre menigheder.

I de følgende år trak Zinzendorf sig gradvis tilbage fra brødrebevægelsens ledelse. Det hang til dels sammen med *økonomiske problemer*. Personligt ville Zinzendorf intet eje og ikke have med penge at gøre; undertiden måtte han endog låne sig til det tøj, han skulle bruge for at

optræde standsmæssigt. Bevægelsens økonomi beroede i høj grad på store gaver og lån, men lånene voksede uden grænser. Et stort beløb måtte udredes til den saksiske regering, for at Zinzendorf atter kunne få adgang til Herrnhut (1747); pilgrimsmenigheden og Herrnhag kostede dyrt, og det samme gjaldt udvandringen fra Wetterau. For at afværge fallit blev der 1755-56 dannet en kollegial finansledelse, som påtog sig ansvaret for gælden og for et fælles regnskabsvæsen²².

Men allerede før 1750 var Zinzendorf blevet mere indadvendt, og i sine sidste år satte han mest pris på ensomhed. Hans digtning ophørte i 1750'erne, og han udgav forholdsvis få skrifter efter 1750. 1749-55 opholdt han sig for det meste i London, og først i 1755 flyttede han tilbage til Berthelsdorf og Herrnhut. Her døde han 1760, æret til det sidste som brødrebevægelsens store leder²³.

Brødreunitetet efter 1760 – Christiansfelds grundlæggelse

Bevægelsens udbredelse omkring 1760

Uden Zinzendorf var brødrebbevægelsen ikke blevet til, men de mange utrættelige brødre og søstre var den bærende kraft. De mæhriske emigranter førte an i den store indre og ydre mission; i 1736 var der kun 47 mæhrere tilbage i Herrnhut, mens 600 virkede andetsteds.

Efter Herrnhags opløsning var *Herrnhut* ubestridt mønstermenigheden, hvis indre ordninger for ledelse, kor og forsamlinger også afspejles i Christiansfeld; de skal derfor ikke omtales her. Omkring 1760 var Herrnhut blevet en ret anselig by med klar byplan og velholdte, brolagte gader, solide huse, store korbuse og andre statelige bygninger. Den fattige emigrantkoloni havde således vundet præg af velstand, takket være flittigt arbejde i håndværks- og fabriksvirksomheder, der havde god afsætning. Byens handelshus, grundlagt af Abraham Dürninger 1747, var i stærk vækst med agenturer i en række europæiske storbyer. Adskillige adelige havde sluttet sig til, både her og i andre menigheder; antallet opgives i Herrnhut til 164 i 1759. Ifølge en beskrivelse fra 1797 var Herrnhut vokset til 1200 indbyggere i 1760, og derved blev det århundredet ud²⁴.

De fleste *andre brødremenigheder* var ikke nær så store. Den største samlede gruppe opstod i Schlesien, nemlig Gnadenberg, Gnadenfrei og Neusalz (1743-44), samt senere Gnadenfeld (1782) og Breslau (societet 1785, senere en brødremenighed). I nærheden af Herrnhut grundlagdes Niesky (1742) og Kleinwelka (1751) og længere mod vest brødremenigheden Ebersdorf (1746) og Neudietendorf (1764), begge i nærheden af Jena og Weimar. Ved Magdeburg blev slottet Barby forpagtet 1748 og grundlag for brødremenigheden Gnadau (1767). Udvandrere fra Herrnhag oprettede en ny menighed som en særlig bydel i Neuwied nord for Koblenz (1750). Desuden fik Berlin to menigheder, den ene oprindelig uden for byen i Neukölln (1744 og 56). I Holland blev kolonien Herrendijk flyttet til en ny menighed, bygget i tilknytning til slottet Zeist (1746). Her til kom små by-menigheder i Amsterdam og Haarlem.

I England fik herrnhutismen en anden form. Udgangspunktet var Fetter Lane Society, en stor dynamisk kreds i London fra 1736, hvis inddeling i »bands« blev videreført af metodismen. Herfra udgik en vældig vækkelsesbevægelse med omrejsende prædikanter og lokale kredse. Den bredte sig i 1740'erne og 50'erne over store dele af England og til Wales, Skotland og Irland, snart i konkurrence med de metodistiske prædikanter, snart støttet af dem. Men Zinzendorfs modvilje mod separatisme medførte her, at man var meget tilbageholdende med at danne særlige menigheder, og de blev kun etableret på centrale steder. Resultatet blev, at den brede bevægelse ophørte efter 1760; tilbage blev kun et antal små menigheder, der fik en friere form end de fleste i Tyskland – som »Land- und Stadtgemeinen«, den tyske betegnelse. De grupperede sig især omkring Bristol, Northampton, egnen nordøst for Manchester og i Nord-

Herrnhag ca. 1750. Anonym penningtegning. Byen består næsten kun af store korbuse og man genfinder de indretninger, som også kom til at præge Christiansfeld: Gemeinlogis, Gottesacker, søstre-, enke- og brødrehuse osv. Fra Unitas Frajrum, Utrecht 1975.

irland. Kun tre menigheder i det nordlige England og en i Nordirland lignede de almindelige tyske brødremenigheder.

I det engelske *Nordamerika*, de nuværende øststater i U.S.A., fandtes i 1740'erne en ret bred herrnhutisk bevægelse. Men tyngdepunktet blev brødremenighederne Bethlehem og Nazareth (fra 1742-43) og andre hertil knyttede kolonier i Pennsylvania. Dette lille brødre-land oplevede under Spangenberg's ledelse en enestående blomstring i 1740'erne og 50'erne. Her førte Streiter-ånden til en »kommunistisk« samfundsform, hvor »menighedsdiakonien« ejede alt, jord, huse, værksteder og fabrikker. Den radikale kønsadskillelse, der blev gennemført i Herrnhut 1744, blev endog overgået: alle mænd og kvinder boede hver for sig i spartanske korhuse, også de gifte; og børnene kom i særlige anstalter, så snart de kunne gå. Ingen fik løn, kun måltider, klæder og andre fornødenheder. Men det var et begejstret, syngende og musicerende fællesskab, hvor alle arbejdede med største flid. Med musik drog man i marken, med sang begyndtes arbejdet, og alle håndværksgrene og andre grupper havde særlige fester.

Formålet var at tjene »frelserens sag«, og en tredjedel af de voksne var stadig på rejse. Men da velstanden voksede, begyndte holdningen at ændre sig. I 1762 besluttede man at opgive det »kommunistiske« arbejds- og bofællesskab, officielt med den begrundelse, at det kun havde været påkrævet i pionertiden, men ikke længere var økonomisk nødvendigt.

Bethlehemområdet blev udgangspunkt for en lignende gruppe brødrekolonier i North Carolina og støttepunkt for indianermissionen i Nordamerika. Flere grupper af kristne indianere slog sig ned i nærheden, men brødremissionærerne oplevede gang på gang, at deres indianer-menigheder blev overfaldet og fordrevet af hvide kolonister. Derfor flyttede missionærerne stadig længere vestpå for at samle de fordrevne indianere om nye samfund²⁵.

Som helhed udgjorde *brødremissionen* et særskilt virkefelt, det mest vidtspændende af alle. Det var bestemt af Zinzendorfs grundtanke om »kun at indlade sig med de hedninger, som ingen andre ville betjene med evangeliet«, ikke forstyrre andet kirkeligt arbejde, men tage sig af »de elendige og forladte«. Den rummede mange fejlslagne forsøg. Missionen blandt samerne (1734-38) overlod man til den svenske kirke, og missionen i det dengang hollandske Sydafrika (1737-41) blev kvalt af den refor-

merte kirke og boerne, der jagede hottentotterne som vildt. Den blev dog genoptaget med held fra 1792. Også missionsforsøg på Ceylon (Sri Lanka, 1740 og 1765-69) blev forhindret af de reformerte kolonipræster; øen var dengang en hollandsk koloni. Mange missionsopgaver måtte opgives, fordi missionærerne døde, således et hjælpearbejde blandt de hvide slaver i det arabiske Algier (1740), missionsforsøg på den vestafrikanske »slavekyst« (Guinea, 1737, 1756-61 og 1768-70) og en ret omfattende indsats i de dansk-indiske kolonier Trankebar, Nikobarerne og Serampur (1760-95). De tropiske sygdomme krævede mange ofre.

Der kom heller ikke meget ud af en række eventyrlige missionsfremstød mod øst blandt arabisk og russisk beherskede folk. Zinzendorfs udsendinge førte bl.a. venskabelige forhandlinger med den ortodokse patriark i Konstantinopel (1740), med den koptiske patriark i Ægypten (1753) og endog med paven (1759); og i Ægypten virkede nogle få missionærer i længere tid (1752-82). I Rusland blev de herrnhutiske missionærer afvist gang på gang, og flere fik fængselsstraffe. Først i 1765 fik de tilladelse til at oprette et støttepunkt i St. Petersburg (Leningrad) og brødremissionen Sarepta ved Volga med henblik på mission blandt kalmukkiske nomadefolk. Sarepta bestod til 1892 som en til tider blomstrende brødreby, og brødrene blev også meget værdsat af kalmukkerne, bl.a. på grund af deres lægekunst. Men deres mission fik ikke påviselige resultater.

Andre steder oplevede brødremissionærerne en fremgangstid i årene før og efter 1760. I Dansk Vestindien havde de i 1760 døbt ca. 2000 neger-slaver, i 1782 ialt 8833 voksne og 2974 børn – men missionen havde da krævet 127 døde af de udsendte missionærfamilier. Ikke desto mindre bredte den sig også ved udvidelse af missionsområdet til Jamaica (1754), Antigua (1756), Barbados (1765) og andre vestindiske øer. I Surinam og det tilgrænsende Guyana omfattede missionen tre undertrykte grupper: indianere, plantageslaver og »busknegre«, dvs. flygtede slaver i junglen. Den mødte mange hindringer, og tre missionsbebyggelser blev overfaldet og brændt; men inden 1800 var 1674 dog blevet døbt. I Grønland voksede tilslutningen relativt hurtigt, så missionen i 1782 omfattede tre bebyggelser: Neuherrnhut, Lichtenfels og Lichtenau med i alt 1222 indbyggere, og en tilsvarende mission blandt eskimoerne i Labrador havde god fremgang fra 1770'erne.

Den ældre brødremission er en forunderlig historie. De opgaver, de

udsendte brødre og søstre påtog sig, syntes på forhånd umulige, og de rejste ud uden særlige forudsætninger, uden penge og sprogkundskaber. Men gang på gang lykkedes det dem at vinde tillid blandt vildfremmede folk, lære deres sprog og samle ikke så få om et religiøst liv, der havde Herrnhut som mønster, med forsamlinger, kordeling, sang og særlige fester, og med indfødte medhjælpere. Udgangspunktet var normalt anlæg af en velordnet missionsstation med landbrug, håndværk eller andet erhverv, så missionen kunne bære sig selv. Herom kunne der så samle sig en boplads for de »indfødte« som en lille brødremenighed, med den følge, at nomadiserende folk blev bofaste.

Fra myndighederne, kolonigejstligheden og plantageejerne mødte missionærerne megen modstand, men deres arbejde blev dog flere steder værdsat som en civiliserende faktor af kolonimagter og handelskompagnier. Der fandtes også fromme plantageejere, som støttede slavemissionen, samtidig med at de selv samlede rigdomme ved udnyttelse af slaverne. En værdifuld undersøgelse af dansk-vestindiske handelsforetagender rummer mange eksempler på en sådan dobbeltmoral. Brødremissionen bøjede sig principielt for den bestående samfundsorden, også slaveriet; men det fik dog betydning, at den anerkendte »de vilde« som medmennesker, der i religiøse forhold var fuldt ligestillet med de hvide²⁶.

Hertil kom det såkaldte *diasporaarbejde* i Europa som en tredje virkeform. Det var fra første færd inspireret af Zinzendorfs filadelfiske tanker. Opgaven var at styrke »die Gemeine Gottes« i de forskellige kirkesamfund ved at samle de vakte i særlige vennekredse, men uden at drage dem til brødremenighederne. Diasporavennerne skulle være frelserens »Streiter« midt i verden og vise sig som de bedste »Kirchkinder«. Arbejdet fik efterhånden faste former med omrejsende ægtepar, der besøgte de vakte i et bestemt distrikt, indsatte ledere, gav råd og læsestof for forsamlinger og førte samtaler med de enkelte, »diasporaarbejderen« med mændene og hans kone med kvinderne. De større kredse blev organiseret som »societeter« eller »verbundene Häuflein« med inddeling i kor, lokale ledere og andre ordninger, der blev overtaget fra brødremenighederne. Som hovedregel skulle diasporaarbejderne underholdes af deres distrikt, og deres livsførelse var yderst spartansk²⁷.

Diasporaarbejdet var blevet meget vidtspændende i Tyskland,

Schweiz, Holland, Estland-Livland og i de nordiske lande. Et trebindsværk derom fra 1905-11, som kun behandler Midt- og Sydtysskland samt Brandenburg, kom til det resultat, at der i dette område havde været diasporaforsamlinger 4000 steder²⁸. Men aktiviteten var svingende. De mange angreb på herrnhutismen i 1740'erne vakte også modvilje mod diasporaarbejdet, f.eks. i Würtemberg, hvor det havde haft mange venner. I Estland og Livland havde det omfattet 13-14.000 vakte i 1742, hovedsageligt livegne bønder, der arbejdede næsten som slaver for de tyske godsejere, som ejede jorden; modsat kirkernes tysk-lutherske præster kunne diasporaarbejderne virke på nationalsprogene og omgås de livegne på lige fod. Men da begyndte en kraftig reaktion med udtrykkelige forordninger mod herrnhutismen i 1743 og 44, og skønt bevægelsen ikke kunne undertrykkes, måtte den virke med stor forsigtighed²⁹.

På den anden side mistede den kirkelige pietisme næsten overalt sin betydning fra omkring 1750, og de resterende vakte blandt både præster og lægfolk samlede sig om de herrnhutiske kredse. Allerede 1756 konstaterer en synode i Berthelsdorf, at »navnet pietister er ophørt; alt hvad der ikke hører til verden, kaldes nu herrnhuter«³⁰. Herrnhutismen blev for mange det eneste alternativ til oplysningstidens tankegang, som herefter bredte sig i de officielle kirker. I 1775 opgjorde man antallet af mere eller mindre »forbundne sjæle« til 30.000. Deraf boede ca. halvdelen i Estland og Livland³¹.

Men *de nordiske lande* fremhæves dog som et særligt fremragende diasporaområde fra omkring 1760. Der var en ret omfattende herrnhutisk bevægelse i Sydsverige og Sydnorge og societeter i Stockholm, Göteborg, Oslo, Drammen og Bergen³². I Danmark og hertugdømmerne virkede omrejsende diasporaarbejdere allerede i 1730'erne og 40'erne, og i København blev der dannet et lille societet 1738. Men ligesom i Estland-Livland greb regeringen ind med en række forordninger i 1740'erne. I 1741 kom »konventikelplakaten«, der var vendt mod lægmandsforsamlinger i almindelighed, og 1744-46 fremkom flere forordninger, som direkte forbød herrnhuternes rejsevirkosomhed og fastsatte strenge straffe for forbindelse med de tyske brødrementigheder. Skønt illegalt kunne arbejdet dog fortsættes, dækket af de stadig flere herrnhutisk sindede præster, og efter 1750 medførte oplysningstankernes stigende indflydelse efterhånden større religiøs tolerance³³.

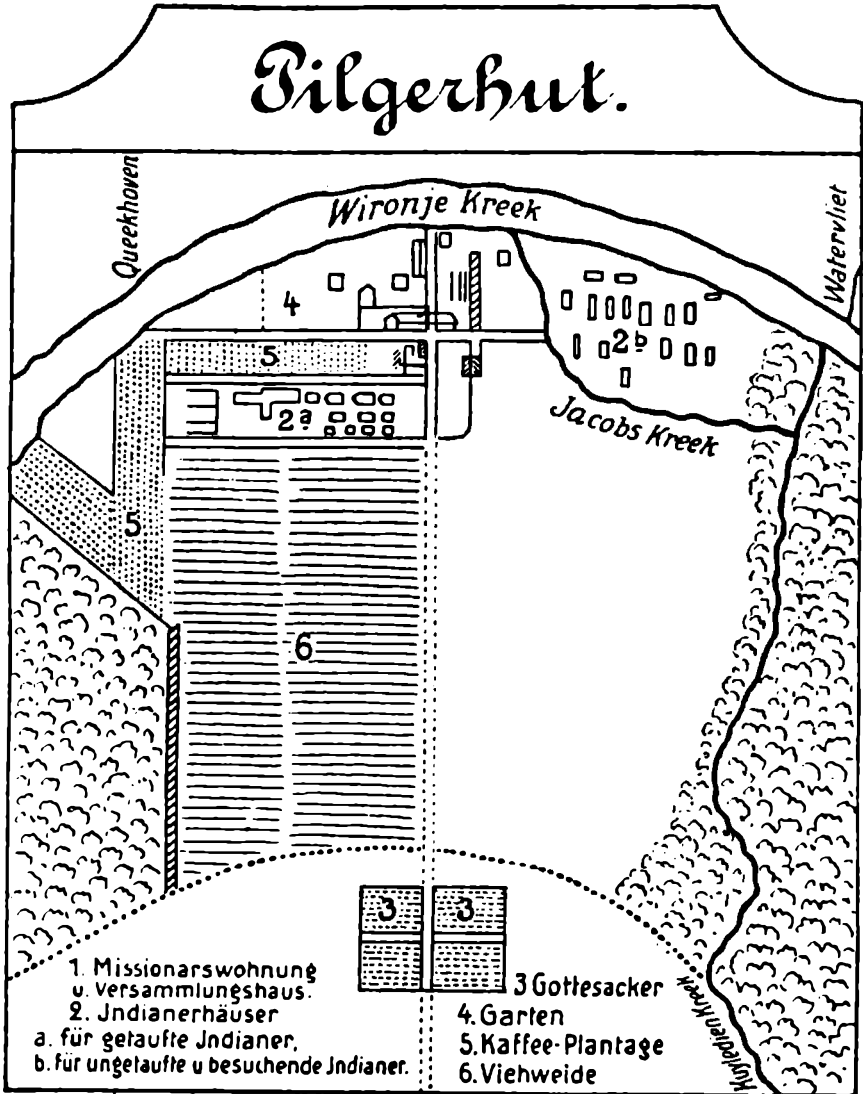
I virkeligheden var *den dansk-slesviske herrnhutisme* i stadig vækst.

1 Gemeinhaus 2 Provianthaus Neu Herrnhut Winterhaus 6 Zellen
3 Oberhaus der Brüder 4 der Schwestern in Greenland 7 Uellen Ucker der Gefangenen 8 der weissen

Brødremissionen byggede på missionsstationer, der økonomisk bar sig selv. Herover Neu Herrnhut ved Godthåb på Grønland (efter Hahn-Reichel), til højre en grundplan af Pilgerhut i Surinamområdet, begge anlagt fra 1740 med samme sans for gennemgående orden og symmetri som prægede brødremenighederne. (Efter H. Beck: Brüder in vielen Völkern).

Det københavnske societets medlemstal viser dette: 29 i 1740, 242 i 1750, 417 i 1760 og 435 i 1770. I årene 1758-92 omfattede det mindst 112 studerende, hvoraf de fleste blev præster og adskillige senere bekendt som varme venner af Brødremenigheden. Den øvrige dansk-slesvigske »diaspora« omfattede i 1769 75 på Fyn, 325 i Nørrejylland, ca. 450 i det nordlige, dansktalende Slesvig og 131 i Sydslesvig og Holsten. Oversigten medregner vistnok kun »legitimerede« vakte, hos hvem diasporaarbejderne kunne mødes med andre interesserede. Men den viser klart, at tyngdepunktet lå i det nuværende Sønderjylland. I Altona, som hørte til Holsten, blev der i 1768 oprettet et societet af ca. 80 »vakte«; men i Stepping-Frørup, det nordslesvigske centrum, havde der længe været et societet, og det talte i 1769 118 regulære medlemmer – hvilket man først blev efter en prøvetid.

Aus dem Unitäts-Archiv
in Herrnhut.

Plan von Pilgerhut.

I 1767 gav det københavnske societets energiske leder, den svenskfødte *Jonathan Briant*, et meget optimistisk billede af situationen: der var sket noget stort i »de danske lande« i de sidste 30 år, nu hørtes der ikke meget om pietister og separatister, men »brødrægsagen« var velbekendt. Evangeliet blev prædikeret i næsten alle provinser, og adskillige præster stod i forbindelse med »menigheden«. – Denne situation dannede forudsætning for oprettelsen af den sønderjydske brødreby, i hvert fald for Briant, som blev den vigtigste forkæmper derfor³⁴.

Unitetsopbygningen 1760-82

Indtil 1760 var brødrebevægelsen ingen forfatningsmæssig enhed. Den *betragtede* sig som en enhed og havde i praksis en fælles ledelse i kredsen omkring Zinzendorf, der personligt greb ind i alle forhold og ofte sammenkaldte større eller mindre synoder. Men efter hans død følte de ældre ledere behov for udvikling af en særlig kirkeorganisation. Det havde Zinzendorf forhindret, men i 1749 havde han dog selv fået brødrebevægelsen anerkendt i England som en videreførelse af det bøhmisk-mæhriske brødreunitet. Det skete endog ved en parlamentsakt. Efter 1760 blev *Brødreunitetet* det officielle navn for hele herrnhutersamfundet. Det gælder stadig, skønt ordet Brødremenighed vandt hævd som en mere almindelig betegnelse, ikke blot for den enkelte menighed.

Som det fornyede Brødreunitet blev bevægelsen et særligt kirkesamfund, og det fik en udførlig *forfatning*, udformet på tre grundlæggende synoder i 1764, 1769 og 1775. I 1769 gjorde friere strømninger sig gældende med krav om større selvstændighed for de enkelte menigheder og ophævelse af »korhustvangen« (se s. 25); de private mestre protesterede desuden mod den erhvervsmæssige fællesdrift, der efterhånden havde udviklet sig, ledet af menighedens og korhusenes »diakonier«. De hævdede, at korhusbeboerne vænnede sig til at arbejde mindre, mens de selv savnede medarbejdere. Men synoden i 1775 afviste disse tendenser som »borgerlig tankegang« og vedtog at bevare det hidtidige religiøst-erhvervsmæssige fællesskab; kun ophævelsen af korhustvangen blev formelt bevaret. Efter endnu en afpudsning på en synode i 1782 samledes de fire synoders vedtægter i et håndskrevet firebinds værk med 1262 paragraffer og et stort register³⁵.

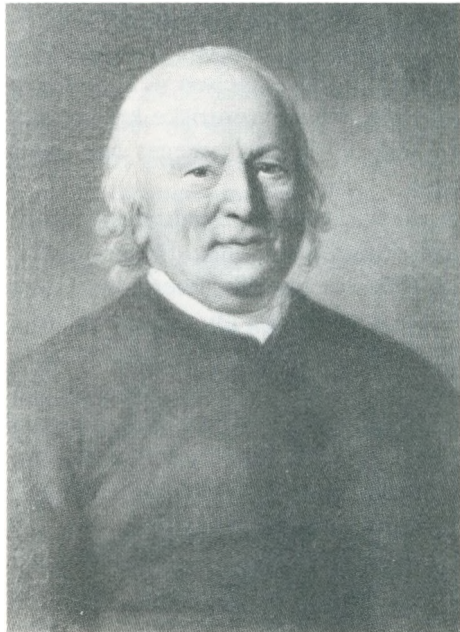
Men det var et højst ejendommeligt samfund. De fire synoder ville på én gang fastholde det centrale i arven fra Zinzendorf og tilnærme sig tan-

kegangen i de andre evangeliske kirker. Den førende personlighed, A. G. Spangenberg, havde som Brødremenighedens talsmand gennemgået de mange stridsskrifter og til en vis grad følt berettigelsen af angrebene. Synodalvedtægterne blev derfor opbygget som koncentriske kredse, der havde mere eller mindre fortløbig karakter og kun i meget begrænset omfang var beregnet for offentligheden.

Til den inderste kreds hørte bestemmelserne om Brødremenigheden som kun *en del* af Jesu menighed, men dog som et særligt »Herrens folk«. Det er dens kald at være »en samling af levende medlemmer«, der følger Bibelens anvisninger som eneste rettesnor for tro og liv, og den har Jesu offerdød som sit særlige klenodie. Disse hovedpunkter vedkendte man sig åbenlyst og uden forbehold, også i trykte skrifter, skønt de havde filadelfisk og radikalpietistisk baggrund. Men indadtil hang de nøje sammen med forestillingen om »*Regiment des Heilands unter uns*«, frelserens umiddelbare ledelse af Brødremenigheden ved lodtrækningsanvisninger. Baggrunden var valget af Kristus som generalældste i London 1741, der blev forstået som en »specialpagt« mellem frelseren og brødrefolket. Denne afgørelse fik særlig betydning efter 1760. Frelserens regimente blev forfatningens midtpunkt: »von *dem* Magnet hängt unsre ganze Sache ab« (§ 575-76, 588-89).

I de skrifter, Brødremenigheden offentliggjorde, kom denne grundtanke ikke til udtryk. Men den gennemsyrrer hele forfatningsværket og behandles udførligt i et længere afsnit. Talrige paragraffer giver regler for lodtrækningen. Den var forbeholdt unitetsledelsen og ældsterådene; nøje overvejelse af sagen skulle gå forud, men lodtrækningens afgørelse stod fast, til omstændighederne ændrede sig. Det foreskrives udtrykkeligt, at lodtrækningen snarere skal anvendes for meget end for lidt, selv om ubetydelige spørgsmål. De fire synoder gennemdrøftede og regulerede alle indre ordninger, men frelserens »Anweisungen« og »Auskünfte« spiller overalt en stor rolle. Det blev derfor hævdet, at Brødremenigheden havde sine »principper« fra frelseren, og at det egentlig var dem, der regerede.

Frelserens regimente fik også afgørende betydning for *ledelsesorganerne*. Synoderne skulle være den øverste instans, men sammenkaldes af frelseren, der ved lodtrækning bestemmer tidspunktet og udpeger deltagerne blandt kandidater, som udvælges i menighederne. De enkelte brødremenigheder blev derved anerkendt som de grundlæggende enhe-

August Gottlieb Spangenberg, biskop for brødre menigheden 1704–92, den førende personlighed i perioden efter Zinzendorfs død. Maleri af Anton Graff 1786. Efter Beyreuther III.

der, overordnet missionen og diasporaarbejdet. Biskopperne havde derimod ingen indflydelse; de skulle kun ordinere præsterne. Men hver synode valgte en unitetsdirektion, den såkaldte »Unitäts-Aeltesten-Conferenz (U.A.C.), til at varetage ledelsen imellem synoderne. Dog skulle valget »approberes« af frelseren, og direktionens beføjelser »bestemtes« af ham. Den indhentede da også selv stadig »anvisninger fra Herren«.

Til gengæld havde den vidtgående myndighed. Selve grundtanken om Brødreunitetet som ét folk under frelserens ledelse fordrede en *stærk centralstyrelse*. Alle lokale embeder af nogen betydning blev besat af unitetsdirektionen under anvendelse af lodtrækning, og den kunne frit forflytte de ansatte uden hensyn til menighedernes ønske. »Des Heilands freye Disposition über seine Diener« måtte ikke forhindres. Både åndelige og praktisk-økonomiske forhold stod under direktionens tilsyn, og lokalmenigheden havde pligt til at forhandle med den om alle vigtige spørgsmål. Direktionen måtte derfor have nøje kendskab til de lokale forhold, dels ved visitationer, dels ved regelmæssig korrespondance.

Dens medlemmer forestod forskellige »departementer«, og i menighederne havde man altid et bestemt direktionsmedlem at henvende sig til. Desuden skulle der hver måned indsendes diariet (dagbøger) fra de vigtigste kor, taler fra forsamlingerne og andre efterretninger.

På den anden side holdt direktionen alle menigheder underrettet om unitetsbegivenheder, om de andre menigheder og missions- og diasporaarbejdet. Hver uge udsendte den dels korte efterretninger, dels større »Gemein-Nachrichten« med taler, beretninger, breve og markante afdødes levnedsløb. Det materiale, direktionen modtog, blev derfor sorteret og korrigeret, hvorefter det blev mangfoldiggjort i håndskrift af et særligt »Schreiberkollegium«. Dette gensidige kommunikationsvæsen var ikke nyt, men det blev nu gennemført med stor omhu, og det blev et vigtigt udtryk for fællesskabet mellem de vidt adspredte menigheder og medarbejdere.

Brødrenitetet trådte nu også frem for offentligheden med en række trykte skrifter: en »Brüder-Historie« af David Cranz (1771), en stor Zinzendorfbiografi af Spangenberg (1772-75), en katekismus af Sam. Lieberkühn (1774), en større lærefremstilling af Spangenberg, »Idea fidei fratrum« (1779), og en ny »Gesangbuch der Brüdergemeine« af Chr. Gregor (1778). Om de indre forhold udsendtes dels en kort fremstilling i 1774, dels en mere indgående af Johs. Loretz, »Ratio disciplinae« (1789). Disse skrifter var præget af stor moderation i forhold til Zinzendorftiden. Navnlig udadtil tilstræbte man bevidst en vis kirkelig konformitet og uangribelighed. Intet måtte udgives uden direktionens tilladelse, og de officielle skrifter havde været genstand for omhyggelige overvejelser. Zinzendorfbiografen var kun et udtog af et endnu større værk, der blev forkastet. Forud for »Idea« gik tre udkast, der blev opgivet af frygt for »Kontroversen«. Også »Ratio disciplinae« havde en mere åbenhjertig forgænger, som blev kasseret. Selv Zinzendorfs skrifter blev nu revideret, og kun de reviderede måtte betragtes som ægte!

Det interne materiale måtte derfor behandles med stor diskretion. Synodalvedtægterne blev oplæst i menighederne, men talrige afmærkede afsnit var forbeholdt ældsterådene. De »søskende« uden for menighederne, der fik lov at låne Gemein-Nachrichten, måtte omhyggeligt vurderes og love intet at afskrive eller meddele til andre. Ved dødsfald skulle alt skriftligt afleveres, som angik Brødremenigheden. Vigtige papirer, især vedrørende Zinzendorf, skulle sendes til unitetsarkivet, og her vir-

kede både arkivarer og »revisorer«, der havde til opgave at tilintetgøre anstødelige papirer, især fra Herrnhaag-perioden. Den blev nu betragtet som en forbigående vildfarelse, en »sigtningstid«, der ikke hørte med til den egentlige brødrehistorie. Spangenberg sørgede personligt for, at hans oprindelige Zinzendorfbiografi blev tilintetgjort, for at forskellen ikke »mit der Zeit etwa eine Irrung in der Historie veranlasse«! Sandheden skulle ikke skjules, men »den fulde sandhed« var ifølge Spangenberg uden betydning.

Motivet var ikke personlig usandfærdighed, men især hensynet til menighedens arbejde inden for de evangeliske kirkesamfund. Man så ingen grund til at give oplysninger om indre forhold, som kunne fremkalde kritik og derved skade menighedens anseelse. Meget af Zinzendorftidens originalitet gik tabt; men Brødremenigheden havde nu fået et nyt ansigt udadtil, og alle indre ordninger var blevet drøftet og udbygget til de mindste detaljer. Først gennem unitetsopbygningen havde bevægelsen fundet en fast reguleret form.

Opbygningen af den sønderjyske brødrebey

Brødreunitetets moderation og indre konsolidering gjorde et gunstigt indtryk udadtil, og de mange nye brødremenigheder i Tyskland og Holland blev seværdigheder, beundret som velordnede småbyer og produktionscentre for håndværk og industri. Den nu almindelige oplysnings- tankegang lagde mere vægt på merkantil fremgang end på konfessionsforskelle. Derfor fik Brødreunitetet efter 1760 tilbud om anlæggelse af »etablissementer« i flere lande.

I den danske *helstat* ændredes holdningen helt fra slutningen af 1760'erne³⁶. Slesvigske præster og andre modstandere havde da klaget over de mange herrnhuter i hertugdømmet, og den pietiske general-superintendent Struensee havde anbefalet en undersøgelse. Men regeringen svarede i december 1768 med en forordning, der forbød de slesvigske præster at angribe herrnhuterne. Året efter opfordrede den endog Brødreunitetet til at anlægge en koloni i Holsten. Det skyldtes sikkert regeringens finansrådgiver grev H. Schimmelmann, på hvis godser kolonien skulle anlægges. Unitetsdirektionen turde dog ikke inddrage sig derpå på grund af de gamle forordninger mod herrnhuterne.

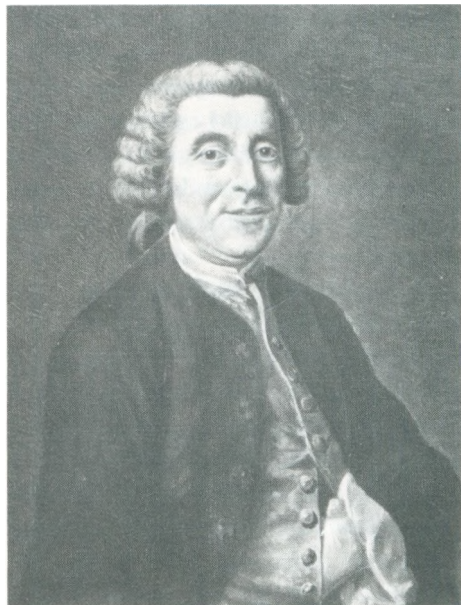
Men da brødrene Struensee – generalsuperintendentens sønner – kom til magten i 1770, blev sagen taget op igen, især af C. A. *Struensee*, som

var blevet den ledende finansembedsmand. Han havde besøgt flere brødrebyer og fået indtryk af deres driftige erhvervsliv og betydning for udvikling af fabriksvirksomheder. Christian VII var let at overbevise, og C. A. Struensee henvendte sig da i sommeren 1771 til Lorenz Prætorius, der var ansat i Tyske kancelli og tillige fremtrædende medlem af det københavnske societet, og bad ham formidle en henvendelse til unitetsdirektionen. Regeringen ønskede en brødre-industriby anlagt i hertugdømmerne og stillede en række begunstigelser i udsigt.

Denne gang var svaret positivt, og det førte til nærmere forhandlinger, som på unitetets vegne blev ført af brødrepræsten *Johannes Prætorius*, en søn af ovennævnte, og *Jonathan Briant*, der var blevet leder af diasporaarbejdet i hertugdømmerne. Allerede i september 1771 købte de gennem en mellemmand Tyrstrupgård som et passende sted for brødrebyen, ikke langt fra det store societet i Stepping (se herom s. 275 ff). Næsten alle unitetets ønsker blev opfyldt ved koncessionen, der blev underskrevet af Christian VII 10. december 1771. I samme måned blev de gamle herrnhuterforordninger ophævet. Kort efter blev Struensee-regimet styrtet, men de nye magthavere bekræftede koncessionen uændret 13. august 1772 – på den første brødremenigheds »fødselsdag«. Som tak til kongen fik den nye koloni navnet *Christiansfeld*.

Ved *koncessionen* fik Christiansfeld fuld indre frihed for kirke-, skole- og erhvervsvirksomhed og ret til at optage alle, der ønskede det, endvidere forhørsret til bilæggelse af civile stridigheder, frihed for militærtjeneste, indkvartering og edsaflæggelse, og i de første ti år delvis skattefrihed, fuld toldfrihed og yderligere et tilskud på 10 pct. til alt byggeri. Senere blev toldfriheden forlænget to gange indtil 1802.

I foråret 1773 blev der travlhed på »Langageren«, hvor byen skulle bygges. *Byggeriet* skred derefter hurtigt frem under ledelse af Briant og J. Prætorius og med økonomisk støtte fra diasporaveren. Inden for tilskudsperioden til 1782 opførtes foruden mindre byggeri ca. 35 huse, deriblandt statelige bygninger som Brødrehuset (1774, udvidet 1777), Søstrehuset (1776, udvidet 1780-81), kirkebygningen (indviet 1777) og Enkehuset (indviet 1780). Byggeriet fortsatte med endnu en snes huse til omkring 1800, bl.a. en pige- og en drengeskole (1784 og 88) og store tilbygninger til Søstrehuset, kirken, Brødrehuset og Enkehuset. Dermed var størstedelen af det gamle Christiansfeld opført, solide, rummelige huse, enkle og ensartede, men dog med et vist fornemt præg. Bypla-

*Johannes Prætorius (1738–82),
medgrundlægger af Christiansfeld og
menighedens første præst 1773–82.
Maleri i Christiansfeld.
Foto Elise Petersen.*

nen svarede ligesom stilen til de tyske brødrebyers: med to snorlige, parallelle gader forbundet ved en kvadratisk plads, hvorom de vigtigste bygninger samlede sig. Bygningerne behandles senere udførligt af H. H. Engqvist og Jens Chr. Varming.

Menighedens *medlemstal* voksede stærkt i samme takt: fra 102 i 1775 til 753 i 1809 (jfr. s. 51). Disse tal omfatter også kostskoleeleverne; ser man bort fra dem, nåede antallet af fuldgældige medlemmer højest med 652 i 1812. Hertil kom et lille antal indbyggere, som ikke var medlemmer. Nogle »fremmede« håndværkere og tjenestefolk boede midlertidigt i Christiansfeld, og mange senere medlemmer opholdt sig en tid i menigheden, inden de blev optaget. (Jfr. Tove Elklits bidrag).

Erhvervsudviklingen svarede til befolkningstilvæksten. Byens første indbyggere bestod for en stor del af dygtige håndværkere fra de tyske brødremenigheder. De omfattede en lang række professioner og oprettede en del små fabriksvirksomheder. Menighedens handelshus, Spielwerg & Co., blomstrede hurtigt op. Det var let at afsætte varerne, som fik ry for kvalitet; de var noget dyrere, men også bedre end gennemsnit-

tet. Haderslev fik derved hård konkurrence og klagede gang på gang, men det hjalp ikke. Omkring 1800 gik det så vidt, at man også i Haderslev foretrak varerne fra Christiansfeld.

Håndværks- og fabriksvirksomheden vil i det følgende blive behandlet af Thomas Ravn, landbruget af Anne-Lise Schou-Pedersen og handels- huset af Henrik Fode. Som illustration af udviklingen skal der her kun bringes nogle tal fra kor- og menighedsregnskaberne, de såkaldte kor- og menighedsdiakonier, der omfattede indtægter og udgifter af enhver art. Fra *Brødrehuset*, hvor en væsentlig del af erhvervsvirksomheden var samlet, findes årsoversigter fra begyndelsen, deriblandt følgende tal på indtægtsiden (i Rtl., dvs. Reichst(h)aler, her slesvig-holstensk cour- rant):

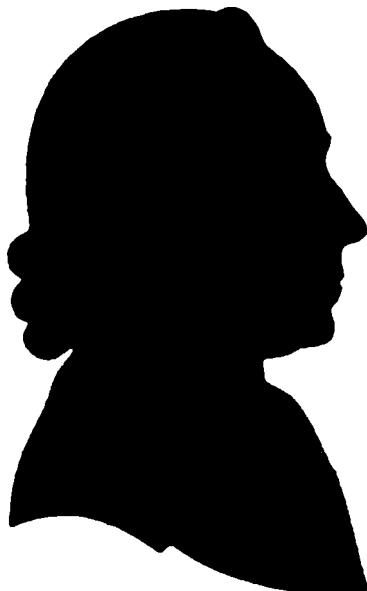
Tabel 1. Brødrehusets indtægter og overskud 1775-1810.

	indtægter	overskud		indtægter	overskud
1775	395	0	1795	4370	611
1780	2305	433	1800	5468	1247
1785	2797	403	1805	8864	3771
1790	4487	1641	1810	7396	2434

Menighedsdiakoniets indtægter lå i de bedste år efter 1800 på 11-12.000 Rtl. med et årligt overskud på 1000-1500 Rtl. Den vigtigste indtægtskilde var renter af lån til virksomhederne; de indbragte årligt 5-6000 Rtl. Hertil kom de såkaldte »Gemein Branchen«, der blev drevet direkte for menighedens regning, især handelshuset med et årligt overskud på 2000 Rtl., gæstgiveriet med et overskud på 7-800 Rtl. og et sæbesyderi, som blev drevet sammen med Brødrehuset; men menighedens halvdel af overskuddet nåede op på 11-1600 Rtl. i årene 1806-09.

Christiansfelds erhvervsmæssige udvikling havde hermed indfriet regeringens forventninger. Som erhvervsforetagende overgik byen langt de fleste statslige eller statsstøttede foretagender i merkantilismens tid.

Brødrebyens indre opbygning³⁷ beroede på en udførlig *menighedsord- ning*: »Brüderliches Einverständniss« om de tilgrundliggende »Declara-

*Jonathan Briant (1726–1810),
medgrundlægger af Christiansfeld og
menighedens »danske« prædikant
1773–80. Efter Sdj. Årb. 1943.*

tiones, Verfassungspuncte und Ordnungen«, der blev underskrevet af medlemmerne 1780 og derpå trykt (Barby 1781). I virkeligheden var den for størstedelen en næsten ordret kopi af ordningen for Herrnhut, der blev trykt 1770 og byggede på et udvalgsarbejde under synoden i 1769 med henblik på ensartede ordninger i alle menigheder. Det er altså den fælles »Gemein-Ordnung«, som afspejles i Christiansfelds forfatning, og den må suppleres af de åbenhjertige bestemmelser i de almindelige synodalvedtægter.

Hovedsynspunktet gennem alle menighedsordningens afsnit er »die einfältige Nachfolge Jesu und seiner Apostel in der geringen und armen Gestalt«. Hvad læren angår, vil menigheden kun bygge på Ny Testaments forskrifter og afholde sig fra al »religionsstrid«. Men Jesu efterfølgelse forudsætter et broderligt fællesskab som lemmer på ét legeme med Kristus som hovedet; derfor kan ingen optages eller forblive i menigheden uden overbevisende tegn på »die Geburt aus Gott«.

I synodalvedtægterne er disse bestemmelser nøje forbundet med frelserens særlige »regimente« i Brødremenigheden. Alle Guds børn skal tjene og lyde ham, men Brødremenigheden har aflagt løfte derom, og

frelseren har lovet at være sit brødrefolks herre og ældste. »Allerede i året 1754 erklærede vor kære frelser selv på en synode: at blive et medlem af Brødreneunitet betyder i sig selv at blive en pilgrim på jorden og alene at ville leve for frelseren i denne verden«. Enhver, der optages, skal have klar besked om denne pagt og vise det sande discipelsind med fuld hengivelse til frelserens regimente, lydighed mod menighedsordningerne og vilje til at dele alt med menigheden (§ 195-98). Derfor betones nødvendigheden af indre disciplin, for at Brødremenigheden ikke skal forfalde og blive som »religionerne« (statskirkerne), der alene regeres af fornuft og ydre ordninger (§ 400-401).

Broderånden har sat sig mange spor i de konkrete menighedsordninger. Fællesskabet omfatter både åndelige og borgerlige anliggender og ledes ikke af enkeltmænd, men af broderlige *råd eller konferencer*: ældsterådet, opsynskollegiet, menighedsrådet og talrige mere specielle råd for særlige opgaver. Hertil kommer en lang række *lægmandsembeder*, spændende fra sjælesorg til gadeopsyn. De »embedsmænd«, der har tid tilovers, skal samtidig være håndværkere, og det betones, at de ikke skal herske, men tjene menigheden. Derfor anvendes beskedne betegnelser; de åndelige ledere kaldes hjælpere eller plejere, de praktiske ledere tjenerne (udadtil forstandere); og alle ledende embedsmænd sammenfattes under betegnelsen »arbejdere«. Den gammel-herrnhutiske frygt for præsteheredømme gør sig endnu tydeligt gældende; det understreges, at ikke lærdom, kun det indre kald er afgørende, også for forkyndelsen. Den fornemste embedsmand er ikke præsten, men den såkaldte menighedshjælper (Gemeinhelfer), der ifølge synodalvedtægterne skal være lægmand.

Trods disse bestemmelser var Christiansfeld ingenlunde et »demokratisk« samfund. Alt skulle jo underordnes Brødremenighedens særlige kald og frelserens regimente. Derfor var alle tråde samlet i *ældsterådet*, der alene havde ret til at foretage lodtrækning, og det bestod udelukkende af de ledende »arbejdere«, som blev kaldet direkte af unitetsdirektionen. Det kunne også optage formanden for *opsynskollegiet*, nærmest et erhvervsråd, der skulle føre tilsyn med de økonomiske forhold og med medlemmernes »retskaffenhed«. Men kollegiets formandspost blev besat af ældsterådet, og dets vigtigste medlemmer var de praktisk-økonomiske ledere af menighed og kor (»tjenerne«), som også var medlemmer af ældsterådet. Hertil kom repræsentanter for erhvervene, der valgtes til

opsynskollegiet af menighedsrådet. Men *menighedsrådet* opstillede egentlig kun kandidater til lodtrækning i ældsterådet, der forinden kunne udelukke de »uegnede«. På samme måde valgtes også menighedsrådet: korene opstillede kandidater, men valget skete ved vurdering af disse og lodtrækning i ældsterådet. Desuden havde menighedsrådet en række embedsmænd som faste medlemmer, og ældsterådet afgjorde, hvilke sager det skulle behandle, hovedsageligt praktiske spørgsmål vedrørende byggeri, nye erhverv o.l.

Ældsterådet var først og fremmest et *samarbejdsorgan* for menighedens og korenes »hjælpere« og »tjenere« (forstandere). Det omfattede også kvinder, især de kvindelige kors hjælpere og præstekonen som hjælper for de gifte kvinder. Størst indflydelse havde menighedshjælperen, der var formand, præsten, som i praksis nød stor anseelse, og menighedstjeneren, der førte tilsyn med kortjernerne og havde overopsyn med erhvervslivet. Ældsterådet forsamledes ofte, i det mindste ugentligt. Det fik alle vigtigere spørgsmål forelagt: om forsamlinger og fester, kor og skoler, bygninger og erhverv. Men personlige spørgsmål spillede en stor rolle, ikke mindst *optagelse af nye medlemmer*, der var en længere procedure med talrige lodtrækninger.

Henvendelsen skete i reglen gennem diaspora- eller korarbejdere, der skulle betone beslutningens alvor og nærmest holde igen. Men de kunne også anbefale et gæstophold i menigheden. Efter nogen tid blev ansøgeren da indkaldt af opsynskollegiet, som forhørte sig om motiveringen og andre personlige omstændigheder. Derfor forelagdes sagen for ældsterådet til ny vurdering og i bedste fald til lodtrækning, men kun om »Erlaubnis«: frelserens tilladelse til ophold i menigheden. Som ved de fleste lodtrækninger anvendtes tre sedler: frelseren approberer, frelseren approberer ikke, og en blank seddel. I sidste tilfælde måtte der igen trækkes lod om fortolkningen (uden blank seddel): om motiverne atter skulle prøves, om sagen skulle udsættes, om ansøgeren skulle henvises til en anden menighed osv. Blev tilladelsen ikke givet, kunne sagen senere genoptages, dog først efter ca. et halvt år og nu med »eine Vorfrage«: om tiden var inde til at spørge igen. For de uheldige kunne der gå flere år, og de kunne havne i en anden, fjernt liggende menighed.

Men dermed var de kun kandidater til optagelse, og deres videre skæbne afhæng af korhjelperens og ældsterådets bedømmelse, hvorunder frelseren skulle spørges tre gange med visse mellemrum: om de kunne optages i menigheden, om de kunne få lov at overvære nadveren, og endelig om de selv måtte deltage. Først når de blev optaget i »nadvermenigheden«, var de fuldgældige medlemmer.

Også mange andre personspørgsmål blev drøftet i ældsterådet: besættelsen af mindre embeder, forflyttelse til og fra andre menigheder, en ud-

veksling, der principielt ansås for ønskelig, udelukkelse fra nadveren og andre disciplinærsager, indgåelse af ægteskab, som senere skal omtales, og familieforhold og opdragelse. Privatliv og menighedsliv hang sammen. Menighedsordningen greb udtrykkeligt ind i dagliglivet. Forældrene skulle vejledes og rette sig derefter, deres drenge og piger skulle bo hver for sig, og ugifte brødre og søstre måtte ikke have mindste indbyrdes kontakt. Rejser og besøg af gæster krævede særlig tilladelse, »letsindige« bøger og billeder måtte ikke forefindes, og enhver form for luksus skulle undgås. Klædedragten var i øvrigt fri, men i praksis temmelig ensartet, enkel og beskeden; og piger og kvinder havde huer med forskelligtfarvede bånd efter alder og kor.

Helt specielt var det *erhvervsmæssige samarbejde*, som også hørte med til menighedsordningen. Den fastholdt retten til privatejendom og nødvendigheden af standsforskelle, men foreskrev i virkeligheden et vidtgående økonomisk fællesskab. Som nævnt blev erhvervene enten drevet af »diakonierne« eller på grundlag af lån til mestrene. Familiehusene var privateje, men de måtte ikke belånes eller overdrages uden ældsterådets tilladelse, og kun ejes af medlemmer. Gennem menighedstjeneren, opsynskollegiet og et håndværkerråd skulle der føres nøje tilsyn med erhvervslivet. Ethvert erhverv forudsætter ifølge menighedsordningen et næringsbrev fra ældsterådet, der tillige bestemmer, hvor mange svende og lærlinge en mester må antage. Både konkurrence og monopolisering er forbudt; den erfarne skal tværtimod være begynderen behjælpelig. Alt arbejde skal være af god kvalitet, og der må ikke tinges om prisen; såvel priser som lønninger reguleres af opsynskollegiet. Enhver mester skal omgås sine svende på broderlig vis og være som en fader for sine lærlinge, der skal have tid til undervisning og et håndværk, som svarer til deres lyst og evner. – Hertil kom en række sociale hjælpeforanstaltninger.

Det var de vigtigste regler. Hvordan erhvervsforholdene udviklede sig i praksis, vil fremgå af Thomas Ravns, Anne-Lise Schou-Pedersens og Henrik Fodes bidrag; og Tove Elklit vil behandle en periode af fattigforsorgens historie.

Også *det gudstjenestelige liv* var båret af menighedens bevidsthed om at være et særligt Guds folk, der adskilte sig fra statskirkerne med deres »tørre, kolde formvæsen«. Kirkebygningen ligner ikke sædvanlige kir-

kerum; den blev kaldt »salen« og var netop en forsamlingsal, et aflangt rum uden udsmykning, kun særpræget ved en forhøjning langs langvæggen med plads til talerens bord i midten. Forsamlingerne var også langt livligere end statskirkernes, men gennemførtes med fintfølelse for »liturgisk« form og orden. Der var regler for alle arrangementer, og alt skulle gå rask og præcist. Basuner forkyndte, at der holdtes forsamling og angav tillige forsamlingens art. Folk ilede til salen, med mindre de kom i procession som børnene fra skolerne og søstrene fra Søstrehuset. Ved indgangen stod »saltjenere« parat for at anvise de bestemte pladser: de gifte nærmest midtergangen, mændene til venstre, kvinderne til højre og børnene forrest. Så lukkedes dørene, og de ledende »arbejdere« og »arbejderinder« trådte ind fra venstre og højre og satte sig langs langvæggen over for forsamlingen.

De fleste møder varede kun kort, ca. en halv time. Til gengæld var der mange, som regel to hver aften og fem hver søndag. Ligesom menighedsordningen regulerede de ydre rammer, fyldte forsamlingerne det religiøse liv med en rigdom af indtryk. Det skete med stor variation og mange ejendommelige skikke: processioner, »kærlighedsmåltider«, »pædilavium« (liturgisk fodvask), »fredskys«, tilbedeshandlinger m.m., samt nadver hver fjerde lørdag. Hertil kom to-tre særlige fester hver måned som højdepunkter i den feststemning, der stadig skulle præge menighedslivet. De fleste fester havde tilknytning til korene, men fælles var især stiftelsesfesten 13. august og festen for frelserens ældsteembede 13. november, der fremhæves fremfor alle i synodalvedtægterne.

Talerne havde en langt enklere form end i Zinzendorfs tid, men kredsedog om de samme grundtanker. Et vigtigt indslag var oplæsning af »menighedsefterretninger« fra Europas andre brødre menigheder, fra Amerika og fjerne missionsposter. De styrkede i høj grad samfølelsen med hele »brøderfolket« gennem stadig nye oplysninger om andre menigheders fester, glæder og sorger, de afdødes mærkelige »levnedsløb« og missionærernes og diasporaarbejdernes eventyrlige og ofte strenge liv.

Højest nåede forsamlingerne dog under *sang og musik*. Det var en arv fra Zinzendorftiden, som uden forbehold blev videreført af synodalvedtægterne. Alle skal synge og musicere som én, hedder det, liturgierne skal have et festligt præg, understreget ved »fredskys« og »tilbedelse«, stående, på knæ eller »på ansigtet«; organisten og hans kor skal kun være

»en hjælper for deres søskendes glæde«. Der var talrige sangtekster at vælge imellem. Ved de næsten daglige »Singstunden« om aftenen sprang forsangeren fra vers til vers i forskellige salmer, og menigheden, der kendte dem alle, fulgte straks med; ved liturgierne havde lederen frit valg mellem flere former, som han selv kunne variere. Desuden arrangeredes talrige nye festliturgier med kor og orkester, recitativer og vek-selsang. I Christiansfeldarkivet findes 18 pakker med sådanne liturgier, de fleste fra 1775-1815 og specielt beregnet for Christiansfeld.

I øvrigt henvises herom til Sybille Reventlows og Helge Rønnows bidrag om sang og musik og om Brødremenighedens liturgi.

I menighedsordningen omtales de såkaldte »kor« kort og ubestemt, som om de kun var religiøst-opbyggelige foreninger. Det betones udtrykkeligt, at korhusenes beboere i borgerlige forhold må betragtes som andre indbyggere, og i skattemandtal og folketællingslister anføres de kun efter erhverv. Korene var helt lukkede for omverdenen, også fordi deres virkelige karakter let kunne fremkalde kritik. Men korordningens betydning fremgår allerede af dens omfang; det var *hele menigheden*, som var inddelt i kor efter alder og køn, som følgende oversigt³⁸ fra menighedens årsberetninger vil vise:

Tabel 2. Menighedens opdeling på kor 1780-1810.

Kor:	1780	1785	1790	1795	1800	1805	1810
Ægtefolk	56	94	88	84	82	88	102
Ugifte brødre	69	85	101	105	129	131	141
Ugifte søstre	99	140	164	199	216	260	257
Store drenge	13	22	15	30	25	19	15
Små drenge	33	64	63	84	98	81	53
Store piger	18	29	29	21	34	20	16
Små piger	29	50	55	57	57	79	70
Enkemænd	0	1	1	13	11	11	9
Enker	12	27	30	41	60	60	51
I alt	329	512	546	634	712	749	714

Af disse grupper boede de ugifte brødre og store drenge som regel i Brødrehuset, de ugifte søstre og store piger som regel i Søstrehuset og enkerne i Enkehuset. Af de mindre børn boede i det mindste kostskole-

eleverne på kostskolerne. Kun en lille brøkdæl af menigheden boede i ældre tid i familiehusene. Som omtalt var »korhustvangen« blevet ophævet 1769, hvilket medførte, at de ugifte brødre og søstre fik lettere adgang til at arbejde hos private. Men skulle de også *bo* uden for korhuset, krævede det særlig tilladelse, og den strenge kønsadskillelse, der fordre- des for bolig i private hjem, var vanskelig at gennemføre.

Korordningen udsprang oprindelig i Herrnhut af de unges missions- iver og trang til religiøst fællesskab, og vejen gennem kor-stadierne var stadig den vigtigste skoling af missionærer, diasporaarbejdere og ledere. Men da ordningen i 1740'erne blev gennemført konsekvent og så vidt muligt forbundet med bolig i korhusene, kom andre tankegange i for- grunden. Korenes skarpe kønsadskillelse skulle forebygge seksuelle fristelser, og gennem inddelingen i mindre, ensartede grupper kunne lederne nå alle i deres vejledning og sjælesorg og gennemføre en person- lig karakteropdragelse. Formålet var intet mindre end at skabe en ny art mennesker. Den fordærvede menneskenatur skulle erstattes af en ny Jesus-natur, ikke blot ved hans forsoningsdød, men ved »ikklædning i Jesus« svarende til korets menneskelige situation. Hvert kor fik derved sit særlige Jesusforhold.

Skønt Brødremenigheden også på luthersk vis værdsatte de »verds- lige« kaldsgerninger, fik den gennem korordningen et klosterlignende præg. Det gjaldt især de to største, de ugifte brødres og søstres kor i *Brødrehuset* og *Søstrehuset*. De fungerede som symmetriske tilbygnin- ger til menigheden med tilsvarende ordninger: særlige »korordninger«, ledere og råd, særlige forsamlinger og fester og en vis økonomisk selv- stændighed. Begge korbuse blev oprindelig udstyret med tre store sale: en korsal svarende til menighedssalen, en sovesal, der også kunne minde om en kirkesal, og en spisesal, hvor alle spiste middag. Maden blev leve- ret af det fælles køkken mod betaling. De almindelige stuer, der lå ved brede midtergange, var arbejds- og opholdsstuer. Brødrene var hånd- værkere, for størstedelen ansat af korhusets mestre, søstrehuset kunne virke som en hel fabrik, hvor søstrene spandt, vævede, syede o.lign.

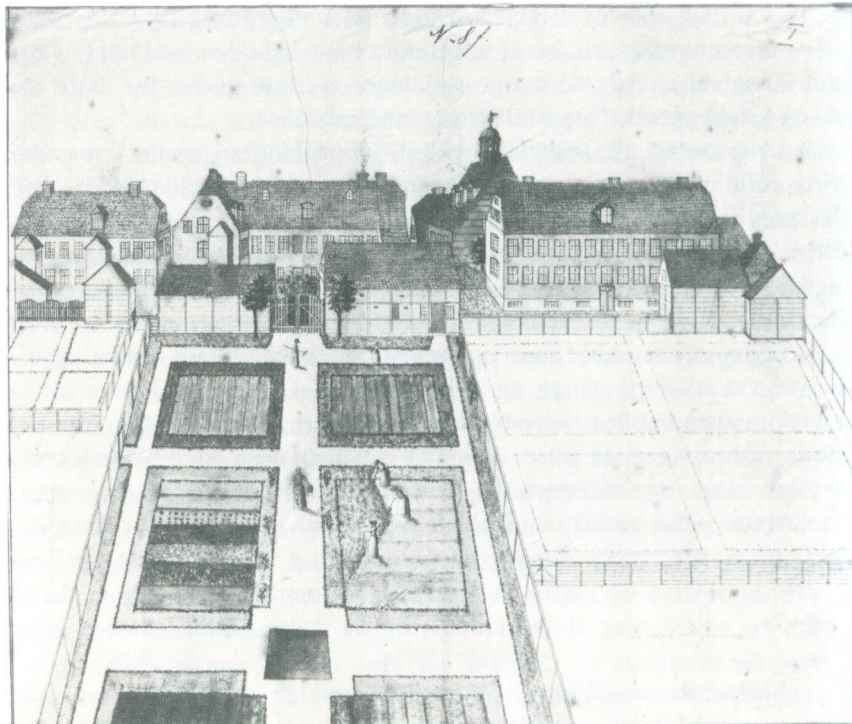
Brødrekorregerne begynder: »Vor original er mennesket Jesus Kri- stus, der i verden var en ugift broder«; kun den er derfor en sand bro- der, der ønsker at være som han. Søstrereglerne henviser til »skabe- rens« menneske-tilblivelse i en jomfrus legeme; søstrene skal være som jomfru Maria eller som frelserens forlovede, der helliger ham alle deres

hjerter drifter. Fælles er opfordringen til stadig »omgang med frelseren« som en usynlig ven; heraf udspringer både ligheden med ham og den fulde hengivelse. Alle de øvrige ordninger var kun midler for dette formål og forebyggende foranstaltninger mod »skader«.

Men omsorgen gik unægtelig vidt. »Subordination« spiller en endnu større rolle end i menighedsordningen, både under »korphjælperen« som den åndelige leder og under en række andre ledere og tilsynsførende. Ifølge korordningerne var der opsyn for hver stue, for yderdørene og for sale, kælder og loft, og nattevagter, som våger på sovesalene som »den hvilende kormenigheds synlige engle«. Alle åbne rum skal kontrolleres og om aftenen altid være oplyst, og det er ikke tilladt at føre samtaler i mørke eller på gange og toiletter. En del brødre og søstre arbejdede som svende eller tjenestepiger hos private, men de måtte hverken bringe oplysninger ud eller ind. Der advares også mod »unødvendig brevskrivning« og »unødvendigt ophold i familiehuse«. Søstre måtte overhovedet ikke gå ud uden tilladelse; indkøb blev besørget af særligt udvalgte. Spadsereture sås dog gerne, men var nøje reguleret for både brødre og søstre; de måtte kun ske på bestemte tider og veje, for at brødre og søstre ikke skulle mødes; og de yngre skulle ledsages af de ældre.

Korphjælperens vejledning var for en stor del af personlig art. Alle medlemmer skulle vise ham fuld fortrolighed, i det mindste under skrivesamtaler før nadveren hver fjerde uge. Men man lagde også megen vægt på »hjerterfællesskabet« mellem medlemmerne, dels i hvert »stueselskab«, dels i særlige »selskaber«, som mødtes hver 14. dag for at udveksle religiøse erfaringer. Desuden havde begge kor et stort mødeprogram: daglige morgen- og aftenandagter, ugentlige kormøder med enten en »kortale« eller en »korliturgi«, særlige forsamlinger med andre liturgiske former og en lang række fester. Vigtigst var den årlige korfest, hvorunder koret fornyer sin »pagt« om hengivelse til frelserens vilje. Den fejredes som en art nytårsfest med mange ejendommelige forsamlinger og skikke.

Begge korbuse blev opfattet som skoler, »Helligåndens skoler«, og de gav medlemmerne et vist ensartet præg. Idealet var »heitere Zufriedenheit und ruhige Stille des Gemüthes«. Denne skoling havde også betydning for *de gifte i ægtekor*, som før deres ægteskab havde været medlemmer af brødre- og søstrekorene. Men ægtekor

Tegning af søstrehuset med tilhørende haveanlæg set fra nord. Til højre enkehuset, til venstre pigekostskolen. Bag enkehuset anes forsamlingsalen i dens oprindelige skikkelse med kuppeldækket tagrytter. Farvelagt tegning underskrevet B. G. K. 1790. Brødremenighedens arkiv. Foto Elise Petersen.

delige slutstadium. Der var af økonomiske grunde kun plads til et begrænset antal private erhverv ved siden af korhuserhvervene, og relativt få kunne blive gift som menighedsledere, missionærer og diasporaarbejdere. I Christiansfeld blev rammerne hurtigt udfyldt, så chancerne for ægteskab var små. Det fremgår bl.a. af følgende tal³⁹ fra et katalog fra søstrekoret for perioden 1774-1830:

- 1774-79: 88 indskrevet; heraf blev 31 gift
- 1780-89: 157 indskrevet; heraf blev 34 gift
- 1790-99: 127 indskrevet; heraf blev 33 gift
- 1800-09: 149 indskrevet; heraf blev 28 gift

De fleste ugifte måtte derfor slå sig til ro i korhusene, mens ægtekorret forblev en lille, talmæssig stagnerende gruppe. Både i 1801 og i 1826 omfattede det ca. 40 par. Ikke desto mindre nød menighedens gifte medlemmer særlig anseelse. De var bedre repræsenteret end de ugifte brødre og søstre i opsynskollegiet og menighedsrådet og i mange henseender friere stillet. Det hang sammen med de gifte borgeres erhvervsmæssige betydning. Som Thomas Ravn har påvist, spillede de en vigtig økonomisk rolle ved siden af menigheds- og korhuserhvervene.

Men det skyldtes også den religiøse opfattelse af ægteskabets betydning. Her fastholdt Brødremenigheden i hovedsagen Zinzendorfs tanker om ægteskabet som en afbildning af »sjæleægteskabet« med frelseren. Derfor skulle det hæves over alle naturlige tilbøjeligheder. Ifølge ægtekorrets regler kunne der kun blive tale om ægteskab, hvis de pågældende havde »nået nåde og frihed fra alle synder«. Det betød ikke krav om almindelig syndfrihed, hvilket lå Brødremenigheden fjernt, men skulle utvivlsomt udelukke »urene hensigter«. En ugift broder måtte gerne bringe sig i erindring til ægteskab og evt. foreslå en bestemt søster, men om sagen blev rejst, afhang af hans korbhjælper. Hvis denne fandt, at broderen var »kvalificeret«, foreslog søstrehjælperen nogle søstre, og derpå gik sagen til ældsterådet, der efter fornyet overvejelse forelagde dem for frelseren ved lodtrækning. Approberede frelseren ikke den første søster, blev den næste forelagt, »und so fähr man fort, bis man die rechte Person findet«. Begge parter havde teoretisk mulighed for at afvise forbindelsen, men det førte kun til nye lodtrækninger.

Formelt havde ægtekorret omtrent samme indretning som de andre kor. Præsten var »hjelper« for mændene og præstekonen for kvinderne, og deres rådgivning omfattede ikke blot religiøse forhold, men alle ægteskabelige anliggender lige fra de pågældendes første møde, hvor de skulle lære at samtale. De kendte jo ikke hinanden! Der holdtes også særlige ægtekorforsamlinger, men ægteparrenes mødeprogram faldt dog for en stor del sammen med menighedsforsamlingerne.

Der fandtes tilsvarende særlige korregler for *enkerne og enkemændene*. De skulle tjene menigheden så længe de kunne, og forberede sig på frelserens »hjemkaldelse«, og selv det lille enkemandskor havde en særlig korfest. Enkehuset var indrettet som Søstrehuset, kun lidt mere komfortabelt; det havde sine egne koreledere og møder, dog færre end Søstrehuset. Men efter 1769 kunne både enker og enkemænd normalt vælge at

bo privat, og deres antal var ikke stort i selve menigheden, bl.a. fordi de ofte blev gift igen af hensyn til hjem, børn og erhverv. Et enkehuskatalog fra 1799 viser, at to tredjedele af beboerne var tilflyttet som diasporaenker, og de fleste synes at have været relativt velstående.

Korordningen omfattede også en række udviklingstrin for *børn og unge*. Ud over kønsdelingen var det vigtigste skel overgangen fra de mindre børns kor, hvori også småbørn blev indskrevet, til de større børns. Dette skete i 12-15 års alderen, afhængigt af både den legemlige og religiøse udvikling. De forskellige korafdelinger var dog alle indrettet som forberedelse til brødre- og søstrekoret, tiltagende for hvert alderstrin. De havde særlige mødeprogrammer, således religionsundervisning og »Gemeintage« for mindre børn, korforsamlinger og korliturgier for de større og årlige korfester og regelmæssige skriftesamtaler for alle. Formålet var at opdrage til livet i menigheden, »zum Genuss der Gemein-Gnaden«.

Der var imidlertid ikke mange »Ortskinder«, d.v.s. børn af forældre i Christiansfeld. De 39 par, som anføres i ægtekorsskataloget for 1793, havde kun 85 børn i alt, og dette talforhold synes ikke at have ændret sig væsentligt. Derimod kom der et voksende antal børn udefra til menighedens drenge- og pigekostskoler, de to »anstalter«, som de blev kaldt. I 1784 opgives disse børns antal til 60, og i 1799 til 104. De blev oprindeligt opfattet som vordende medlemmer af menigheden og medregnet i børnekorene. Men fra omkring 1800 tog stadig flere af dem hjem efter skoletiden, der varede til det 14. år. De større børns kor blev derved i stigende grad begrænset til »Ortskinder«, hvorfor deres medlemstal aftog.

Kostskolerne blev derimod for størstedelen et arbejde med »fremmede« børn. De fik således en ny karakter som en art diasporaarbejde; og de behandles særskilt senere i dette værk, for den ældre tid ved bidrag af Thomas Ravn.

Den nye brødreby vakte opmærksomhed og blev en vigtig inspiration for *de herrnhutiske vennekredse* i Danmark og Slesvig⁴⁰. Christiansfeld fik talrige gæster udefra, især på festdage. Pinsefesten samlede allerede i 1776 120 gæster. Til påskefesten kom over 200 i 1777 og over 300 i 1779; og ægtekorfesten i 1794 fik over 400 gæster, det hidtil største tal. Ikke få af gæsterne var standspersoner, der nærmest kom af nysgerrighed; men deres besøg havde værdi for menighedens anseelse. I dens diarier (dag-

bøger) får de gejstlige gæster særlig omtale. Ikke mindre end 30 gejstlige besøgte menigheden i 1776, hedder det. 21 præster synes at have været samlet til et særligt møde i Christiansfeld først i 1780'erne, og 12 præster deltog i ægtekorfeften i 1797.

De sidste tal er interessante, da de formodentlig omfatter »venner« af Brødremenigheden, en særlig kategori i diasporaordningerne. Disse præster fik besøg af diasporaarbejderne og tilladelse til at læse »Gemein-Nachrichten«, og nogle af dem sendte deres børn til Christiansfeld og skrev breve til den årlige »Predigerkonferenz« i Herrnhut. I 1801 regnedes over 20 præster til vennerne i Jylland og hertugdømmerne (hovedsageligt Nordslesvig). Omtrent samtidig stiftedes det fynsk-slesvigske »selskab til evangeliets udbredelse«, der både virkede som traktatselskab og som præstekonvent med deltagelse af nogle lægmænd. Dets ledere havde nær tilknytning til Brødremenigheden, og fra 1810 blev dets møder flyttet til Christiansfeld.

Flere af disse præstevener fik selvstændig betydning som vækkelsesprædikanter i samarbejde med diasporaarbejderne. De fremkaldte store vækkelser i Christiansfelds første årtier, navnlig i Nordslesvig, hvor der holdtes forsamlinger med henved hundrede eller flere hundrede deltagere i Stepping, Vonsild-Dalby, Sdr. Bjert, Sdr. Vilstrup, Løjt, Hviding, Vedsted, Skærbæk, Tønder og Burkal. Som det var sket i Stepping, førte disse vækkelser i reglen til societetsordninger med kordinndeling og kormøder for de særligt »legitimerede« ved siden af de offentlige forsamlinger.

Desuden dannedes der talrige mindre kredse i Slesvig, på Fyn og i Nørrejylland, både helt små og større med 20-40 deltagere. Snart havde de tilknytning til præsterne, snart var det rene lægmandskredse, men de blev alle »plejet« ved regelmæssige besøg af diasporaarbejderne. Disse kredse fandtes især mellem Ribe og Tønder, på begge sider af den nuværende grænse, på Vestfyn og i Vestjylland, hvor der også blev oprettet societeter i Øsløs (Hanherrederne), Fousing (ved Holstebro) og Skjern. Diasporaarbejdernes talopgivelse voksede for Fyn fra 75 i 1769 til 300 i 1800, og for Nørrejylland fra 325 i 1769 til 837 i 1801, måske til dels ved en mildere vurdering af de vakte. De slesvigske tal voksede fra ca. 450 i 1769 til henved 1300 i 1782, begge for det nordlige dansktalende område. Samlede tal savnes her fra o. 1800, men tilvæksten synes at have været større end noget andet sted.

A. Pontoppidan Thyssen

For diasporakredsene blev Christiansfeld det store forbillede som »staden på bjerget«, og ved festerne blev de gæstfrit modtaget af udvalgte brødre og søstre, der samlede dem til særlige møder og gav dem lejlighed til personlige samtaler. Men diasporakredsene fik selv stor betydning for menighedens vækst. Det vil fremgå af følgende oversigter⁴¹, der belyser dens »geografiske rekruttering«, dvs. hvorfra dens medlemmer kom:

Tabel 3. Menighedens geografiske rekruttering.

Fødested	Brødre- koret 1789 (til o. m. okt.)	Søstre- koret 1790 (til o. m. apr.)	Ægte- koret 1793 (dat. 1793)	Enke- koret 1799 (dat. 1. febr.)	I alt
København	0	16	5	6	27
Øvr. Sjælland	1	0	2	0	3
Fyn	4	14	5	4	27
Nørrejylland	16	38	9	9	72
Nordslesvig	21	48	13	13	95
Sydslesvig	5 (3)	16 (13)	4 (2)	3 (1)	28 (19)
Holsten	1	4	1	2	8
Tyskland	29	11	29	4	73
Sverige	7	7	3	2	19
Norge	4	8	5	4	21
Andre lande og ubestemmelige	7	10	2	2	21
I alt	95	172	78	49	394

Fødested	Brødre- koret 1815 (til o. m. marts)	Søstre- koret 1828 (til o. m. febr.)	Ægte- koret 1826 (dat. febr.)	Enke- koret 1815 (dat. maj)	I alt
København	0	15	2	8	25
Øvr. Sjælland	0	0	0	1	1
Fyn	4	15	2	5	26
Nørrejylland	21	62	14	8	105
Nordslesvig	41 (15)	106 (32)	25 (8)	11	183 (55)
Sydslesvig	6 (2)	14 (11)	6 (2)	5 (4)	31 (19)
Holsten	0	9	0	1	10
Tyskland	28	5	19	5	57
Sverige	8	4	4	1	17
Norge	1	4	2	1	8
Andre lande og ubestemmelige	13	5	6	2	26
I alt	122	239	80	48	489

Skemaerne bygger på en række kor-medlemsfortegnelser, hvis navne kan henføres til bestemte tidspunkter; sammentællingerne stemmer derfor ikke nøjagtigt med de tal, der tidligere er bragt fra årsberetningerne. Der er flere fejlkilder i materialet, især forvanskede, »forty-skede« stednavne, men de har næppe betydning for helhedsbilledet. Til Nordslesvig regnes det nuværende Sønderjylland til det gamle hertugdømmes nordgrænse (incl. de otte sogne og enklaverne).

Det første skema viser, at flertallet af medlemmerne allerede i 1790'erne stammede fra det nuværende Danmark. Tallene fra Sydslesvig indeholder desuden i begge skemaer mange fra dansktalende egne (tallene i parentes). Det andet skema overskrider grundlæggelsesperioden, men har her værdi som sammenligningsgrundlag. Det fremgår, at det danske element var i betydelig vækst, både samlet og i de enkelte kor. De nordslesvigske tal omfattede nu en del indfødte christiansfeldere (tallene i parentes).

Skønt det tyske element var lille i forhold til det dansk-nordiske, holdt menigheden fast ved tysk som det officielle sprog i alle forsamlinger og institutioner. Der blev ganske vist holdt danske forsamlinger søndag eftermiddag, men de var beregnet for omegnen. Det tyske sprog skyldtes naturligvis, at Christiansfeld kun var et lille led i det store tyske herrnhutersamfund. Hele menighedens tradition, liturgi og sang var tysk, og de fleste ledere var af tysk afstamning.

Man kunne derfor have ventet større tal fra Holsten og det tysktalende Sydslesvig. Men de tyske medlemmer var mest tilflyttere fra de tyske brødremenigheder. Inden for den daværende helstats rammer kom, som skemaerne viser, den største lokale gruppe fra det nordlige Slesvig, den næststørste fra Nørrejylland. Derpå følger grupperne fra Fyn og København. Denne rækkefølge svarer temmelig nøje til fordelingen af den danske diaspora. Også det norsk-svenske kontingent kom overvejende fra societetsbyer og diasporakredse i Norge og Sverige. Befolkningmæssigt byggede Christiansfeld således overvejende på den dansk-nordiske diasporabevægelse.

Stilstand og fornyelse 1800-1848

Unitetets problemer

Tiden omkring 1800 opfattes af brødrehistorikerne som en almindelig *forfaldstid*. De »borgerlige« ønsker om større frihed og selvstændighed, som prægede synoden i 1769, blev som omtalt afvist i 1775; men der var fortsat en understrøm af opposition mod de ledende »arbejdere«. Siden 1769 spores også bekymring for den unge generation, der til dels skuffedede forventningerne. På synoderne i 1789 og 1801 klagede man over let-sindige samtaler i brødrekorene med spottende tale om forsamlinger og personer og hang til slette bøger; også en del af søstrene var tilbøjelige til at »ræsonnere« og led af »læsesyge«. Som følge af de store pigers og yngre søstres »frække væsen« havde kun få mod til stillingen som »fore-sat« (1801). På seminariet i Barby, hvor de kommende ledere blev ud-dannet, gik uroen så vidt, at det blev nedlagt og flyttet til Niesky (1789). Men heller ikke her kunne lærerne gøre sig gældende.

Synoderne bestod næsten udelukkende af de ledende »arbejdere«, men til synoden i 1801 blev der valgt to »borgerlige« deputerede, der gav anledning til megen debat om større lægmandsindflydelse i menighedsråd og opsynskollegier; også spørgsmålet om ægteskabslodtrækningen blev rejst. I 1801 blev resultatet dog kun – efter mange lodtrækninger – at lod-trækning blev afskaffet ved valg til menighedsråd; men dets faste medlemmer bevarede den afgørende indflydelse. Holdningen var på alle punkter konservativ. Synoden besluttede f.eks. at genindføre det fælles middags-bord, som var blevet afskaffet i Herrnhuts brødrekor året før.

Men den indre utilfredshed og kritik fortsatte, og hertil kom *økonomi-ske problemer*. Den sidste rest af den store gæld fra 1750'erne blev dæk-ket af handelshuset Dürninger 1801; men i menigheds- og kordiakoni-erne var der opstået en gæld på over 100.000 Reichsthaler, og den vok-sede til godt 666.000 i 1818. Det skyldtes Napoleonskrigene, fastlands-spærringen og voksende konkurrence efter krigen, men også uøkonomi-sk ledelse og bedragerier. Finansdirektionen måtte i 1812 sende en

skrivelse til alle menigheder, der indførte talrige besparelser og alvorligt advarede mod sløseri og »utroskab« i arbejdet⁴³.

Krisen ramte især *korhusene*. I Amerika blev de alle ophævet 1815-18, og i England opløstes de selvstændige kordiakonier; i Tyskland blev det også foreslået 1812 og gennemført i Gnadau. Det var længe blevet hævdet, at korordningen hæmmede erhvervslivet: brødrene blev uselvstændige og mindre arbejdsomme, hvorfor håndværket indbragte mere hos private mestre; og søstrene fik frøkenfornemmelser og uvilje mod hårdt arbejde, f.eks. som tjenestepiger i familiehuse. Også den almindelige kritik af »arbejder-herredømmet« havde en økonomisk brod: de almægtige arbejdere var ofte udygtige, og der var for mange, som ikke selv tjente deres brød.

Synoderne i 1818 og 1825 betegnede et *vendepunkt*. Da erkendte man, at der var »en fordærvelses kim« i selve forfatningen. Det indre liv lod sig ikke »arve fra fædrene til børnene, og en sand Jesu menighed ikke synlig fremstille på jorden«. Mange var kun knyttet til menigheden ved ydre bånd, men de kunne ikke udskilles, da den både var et religiøst og borgerligt fællesskab; f.eks. gjorde familiehensyn det vanskeligt at udelukke mislykkede børn. Man måtte i stedet dele mellem en indre kreds og en ydre, som omfattede alle menighedens børn.

Samtidig begyndte man at løse det herskende *lodtrækningsvæsen*. De amerikanske delegerede nødte synoden i 1818 til at opgive ægteskabslodtrækningen i Amerika. I Europa skulle den bevares, men det førte her til »lidenskabelige partidannelser«, der vendte sig mod ægteskabslodtrækningen som »et utåleligt åg«. Den måtte derfor næsten helt afskaffes, for almindelige medlemmer i 1819, for »arbejderne« 1825. Alle disse beslutninger blev formelt afgjort ved lodtrækninger! Men de to synoder indledte også en almindelig *demokratisering*, der blev fortsat på de følgende synoder i 1836 og 1848. Kommunale anliggender blev udskilt i 1818 og overladt til menighedsrådet, lodtrækningen bortfaldt ved valg til opsynskollegiet, og disse to råd, der især repræsenterede menighedernes »borgerskab«, fik vidtgående økonomisk indflydelse i 1836 og 1848.

Demokratiseringen hang sikkert sammen med nødvendigheden af en *økonomisk sanering*, der blev taget op med stor energi af finansdepartementets leder fra 1825, Christlieb Reichel. Han oprettede et støttestof for de forgældede diakonier, og ved visitatsrejser, rentenedsættelser for produktionslån og ophævelse af de svageste diakonier fik han vendt ned-

Brødremenigheder i Tyskland, Schweiz og Holland. Efter The Moravian Atlas 1853.

gangslinien. Hertil kom et almindeligt opsving for erhvervsliv og landbrugspriser fra slutningen af 1830'erne. I perioden 1835-46 fik diakonierne tilsammen et gennemsnitligt årligt overskud på 13.820 Reichsthaler, og indtægterne voksede i de følgende år, ikke mindst fra unitetets godser. I 1856 var diakoniernes gæld dækket.

Periodens indre problemer medførte også faldende medlemstal og tilbageholdenhed over for nye opgaver. Königsfeld blev den sidste i rækken af ældre brødremenigheder, oprettet i Württemberg 1807 (under Baden fra 1810). Ifølge samlede opgørelser over voksne fuldgyltige medlemmer

i alle brødremenigheder faldt deres antal fra 16.743 i 1825 til 11.998 i 1857⁴⁴.

Men i andre henseender var der trods alt fremgang og ny aktivitet. Omkring 1800 begyndte en målbevidst opbygning af *kostskoler* for børn udefra. De må have dækket et behov, for tilgangen voksede som helhed stærkt. Næsten alle brødremenigheder fik kostskoler; i 1818 var der i alt 20 drengekostskoler og 26 pigekostskoler med 1400 elever, 600 på kontinentet og 800 i England og Amerika, og fremgangen fortsatte i 1820'erne⁴⁵.

Der meldes også om fremgang for *diasporakredsene* nogle steder, fremfor alt i *Estland* og *Livland*, befordret af bondereformer 1802-20, som blev foranlediget af zar Alexander I. De reelle forbedringer var meget små, nærmest personlig frihed og retsbeskyttelse, der blev fuldt gennemført i 1830'erne, og begrænsning af godsejernes ret til at inddrage bondejorden, gennemført i 1840'erne. Men reformtankerne og de gradvis friere forhold udløste en stærk frigørelsestrang hos esterne og letterne, som vendte sig mod de tyske godsejere og i høj grad samlede sig om den herrnhutiske bevægelse. Her spillede indfødte »medhjælpere« en stor rolle, og de ledende diasporaarbejdere var nok for det meste tyskere, men beherskede folkesprogene. I 1820'erne og 30'erne blev de herrnhutiske »bedehuse« næsten fordoblet, så de i 1839 talte 254 med over 66.000 societetsmedlemmer og over 100.000 deltagere i forsamlingerne. De tyske godsejere og præster greb ind med forbudsforordninger sidst i 1830'erne, men bevægelsen fortsatte og nåede i 1854 op på godt 70.000 societetsmedlemmer og henved 7000 ledere⁴⁶.

Hertil kom almindelig fremgang for den herrnhutiske *ydre mission*. Den hang sammen med voksende åbenhed udadtil, især over for andre kirkesamfund. Fra 1818 blev en stor del af »*Gemein-Nachrichten*« trykt og fra 1836 også synodernes beslutninger. Synoden i 1836 erkendte udtrykkeligt, at Brødremenigheden ikke havde fortrin for andre kirker. I de følgende år vågnede et nyt liv blandt de yngre, som til dels blev inspireret af tidens andre vækkelsesstrømninger og derfor var interesseret i samarbejde. Interessen for ydre mission blev det vigtigste bindeled; den voksede også stærkt uden for brødremenighederne, men herrnhuterne blev på dette felt betragtet som foregangsmænd. Diasporakredse og missionsforeninger begyndte at smelte sammen. Missionsindtægterne steg til 1 mill. Reichsthaler i perioden 1836-48; af disse kom 600.000 fra Eng-

land, 100.000 fra Nordamerika og kun 300.000 fra Tyskland. Også brødremissionærerne kom nu for størstedelen fra diasporakredse⁴⁷.

Brødremissionens voksende anseelse viste sig bl.a. ved talrige opfordringer til oprettelse af nye missioner. Men det er også karakteristisk for denne periode, at de alle blev afvist; ikke mindre end 21 var blevet afslået før synoden i 1836. På den anden side voksede aktiviteterne stærkt på de gamle »missionsmarker«, og missionærerne fik nu ordnede ansættelsesvilkår med løn, orlov og bedre sundhedsforhold. I perioden 1825-48 steg antallet af brødremissionsstationer fra 37 til 62 og antallet af missionærer fra 179 til 288. Også tilslutningen og antallet af døbte steg betydeligt i perioden 1800-1850, f.eks. i Sydafrika, hvor missionen var blevet genoptaget fra 1792. Størst breddevirkning fik slavemissionen på de mindre vestindiske øer og på Jamaica og i Surinam. Fra 1834 blev slaveriet gradvis afskaffet i de engelske kolonier, og den dansk-vestindiske guvernør Peter von Scholten ønskede samme udvikling på de tre danske øer. For at forberede slaverne dertil opfordrede han i 1839 Brødreunitetet til at indrette et almindeligt skolevæsen for slaverne. Der var da 20.000 døbte slaver, hvoraf kun 5500 tilhørte Brødremenigheden. Men den påtog sig dog denne store opgave og oprettede indtil 1860, da slaveriet var ophævet (1847-59), 28 engelsksprogede skoler med ikke-konfessionel religionsundervisning. For en sådan undervisning havde Brødremenigheden særlige forudsætninger i sine økumeniske traditioner⁴⁸.

Stilstand i Christiansfeld ca. 1810-27

De almindelige *forfaldstendenser* kan også spores i Christiansfeld. Alle rede i 1790'erne var der flere gange problemer i Brødrehuset, hvor nogle af de unge brødre dyrkede »skadelige bøger« og begyndte at »ræsonnere« og diskutere med lederne. Det førte til bortvisninger og andre indgreb, og i 1798 mødte selve menighedshjælperen op i Brødrehuset for at advare mod »friheds- og uafhængighedsånden«. Samme år blev »stueopsynsmændene« opfordret til at sørge for, at brødrene ikke udeblev fra forsamlingerne; og også Søstrehusets leder måtte i 1798 påtale sit kors »lunkne og træge gang« og søstrenes tilbøjelighed til at sove i forsamlingerne. I 1797 var de frivillige »selskaber« ophørt i Brødrehuset og korbjælpernes skriftesamtaler delvis blevet afløst af gruppesamtaler.

På den anden side var Christiansfeld endnu en ung menighed, der

Christiansfeld set fra øst omkring 1800. Til højre bebyggelsen omkring Nørregade, i midten kirken og til venstre Lindegade. Efter Bevaringsplan for Christiansfeld 1966.

næppe i samme grad som de tyske var præget af anden-generations problemer. Forsamlingsprogrammet blev opretholdt i årene efter 1800; »selskaberne« genindførtes i Brødrehuset 1803, og der blev stadig komponeret nye festliturgier i disse år. Erhvervslivets blomstring fortsatte uformindsket til henimod 1810, og medlemstallet voksede som tidligere nævnt til 1812⁴⁹.

En vis stagnation var dog utvivlsomt begyndt, og efter 1812 viste den sig ved generel tilbagegang i *korenes medlemstal*⁵⁰, om end i forskellig grad:

Tabel 4. Korenes medlemstal 1815-50.

Kor:	1815	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850
Ægtefolk	100	90	88	90	92	70	64	70
Ugifte brødre	123	116	106	104	92	97	113	108
Ugifte søstre	242	251	247	236	213	193	202	159
Store drenge	8	12	9	8	9	6	8	6
Små drenge	38	25	26	24	20	37	28	21
Store piger	14	9	6	9	11	5	8	2
Små piger	28	26	29	27	24	25	25	27
Enkemænd	6	6	7	6	6	9	12	7
Enker	47	45	39	40	36	41	44	31
I alt	606	580	557	544	503	483	504	431

I Christiansfeld hang det aftagende medlemstal utvivlsomt sammen med *økonomiske problemer*⁵¹. I årsberetningen for 1810 betegnes dette år som et af de sværeste i menighedens historie, men den følgende tid blev endnu strengere som følge af den almindelige krise i krigsårene indtil 1814 og den danske valutas dybe fald. De friere handelsforhold efter krigen betød hårdere konkurrence; haderslevborgerne kunne nu levere billigere varer og viste større initiativ, så Haderslev nu tog føringen på Christiansfelds bekostning. Hertil kom landbrugskrisen, der gjorde 1820'erne til »die geldarme, nahrlose Zeit«, da de gode, men forholdsvis dyre varer fra Christiansfeld blev luksus for bønderne.

Krisens forløb vil blive behandlet i Thomas Ravns og Henrik Fodes bidrag, der giver et mere nuanceret billede; ifølge Ravns undersøgelser klarede en del erhvervsgrene sig relativt godt igennem kriseårene. Som illustration skal her kun henvises til regnskaberne for de større fælleserhverv: handelshuset, sæbe- og lysfabrikationen, garveriet og gæstgiveriet. De viser aftagende overskud indtil 1835, da denne indtægtskilde næsten ophørte. I 1836 blev det desuden afsløret, at handelshuset i virkeligheden var blevet drevet med tab siden 1820; alle reserver var opbrugt, og lederen havde tilmed begået bedrageri. Sagen dyssedes ned, men menighedens udækkede gæld steg til 28.000 Rtl. Unitetet måtte træde til med en årlig understøttelse til Christiansfeld i perioden 1835-41.

Under disse omstændigheder måtte man i Christiansfeld vise stor tilbageholdenhed over for ansøgninger om optagelse, der jævnlig indløb. Ældsterådets protokoller giver det indtryk, at de fleste blev afvist af økonomiske grunde. De viser også, at mange måtte søge arbejde i andre brødrebyer eller uden for menigheden. Etablering af nye erhvervsdrivende i Christiansfeld var næsten en umulighed. Bryllupper blev derfor sjældne begivenheder.

I slutningen af 1830'erne begyndte de bedre konjunkturer for landbruget at indvirke i Christiansfeld, og i 40'erne fik menigheden gode år, der kun forbigående blev afbrudt af treårskrigen. Men overskuddet blev anvendt til afbetaling af gæld, og i erindring om de trange tider holdt opsynskollegiet igen over for nye udgifter. De private erhvervsdrivende havde nu fået tiltagende økonomisk betydning og voksende indflydelse i opsynskollegiet, og Brødremenigheden måtte her som overalt til en vis grad bøje sig for »den borgerlige tankegang«, som den havde bekæmpet i

1700-tallet. Hensynet til brødrebys økonomi blev vigtigere end menighedens vækst. Derfor faldt medlemstallet næsten konstant.

I andre henseender var stagnationen navnlig karakteristisk for *tiden indtil 1820'erne*. Ældsterådets protokol fortsætter i samme stil, men må påfaldende ofte beskæftige sig med »Versündigung«, navnlig usædelighed og drikkeri. Menighedens fælles diarier, som tidligere var en livlig dagbog om fester og andre begivenheder, tørrer gradvis ind og ophører i 1820. Embederne som præst og menighedshjælper blev forenet fra 1818; det kunne begrundes som en besparelse, men var dog et påfaldende brud med 1700-tallets stærke fremhævelse af lægmands-embederne. Også brødre- og søstrekorets diarier blev kortere og mere skematiske, og brødrekorets ophørte med året 1828. Hertil kom en *ændret aldersfordeling i Brødre- og Søstrehuset*⁵², som det vil fremgå af følgende oversigter:

Tabel 5. Aldersfordeling i Brødre- og Søstrekorene 1789-1828.

Brødrekoret 1789 (95 medlemmer)			Brødrekoret 1815 (122 medlemmer)		
Alder	Fødselsår	Antal	Alder	Fødselsår	Antal
50 el. ældre	før 1740	10	50 el. ældre	før 1766	27
40-49	1740-49	15	40-49	1766-75	28
30-39	1750-59	32	30-39	1776-85	23
20-29	1760-69	34	20-29	1786-95	41
under 20	1770-72	4	under 20	1796-97	3
Søstrekoret 1790 (172 medlemmer)			Søstrekoret 1828 (239 medlemmer)		
Alder	Fødselsår	Antal	Alder	Fødselsår	Antal
50 el. ældre	før 1741	19	50 el. ældre	før 1779	94
40-49	1741-50	32	40-49	1779-88	51
30-39	1751-60	44	30-39	1789-98	38
20-29	1761-70	72	20-29	1799-1808	52
under 20	1771	5	under 20	1809-10	4

Forenklet udtrykt omfattede de to ældste aldersgrupper i brødrekoret godt en fjerdedel i 1789, men knap halvdelen i 1815; i søstrekoret under en tredjedel i 1790, men tre femtedele i 1828. Der findes ikke anvendelige medlemsfortegnelser for brødrekoret fra 1820'erne, men andre træk tyder på, at det ændrede sig mindre og klarede sig bedre økonomisk. Det

havde da også et nogenlunde konstant medlemstal til 1850. Søstrene hørte derimod til de fattigste i Christiansfeld og måtte understøttes på forskellig måde. På den anden side må det antages, at begge kor efterhånden blev præget af det voksende antal ældre medlemmer. Korhusene var ikke længere »skoler« for ungdommen, men livsvarige opholdssteder, og det er forståeligt, om nogle af beboerne med alderen blev mindre omgængelige og grebet af »den fordærvelige ræsonnere-ånd«. Andre var sikkert tilfredse, men uden spor af den gamle Streiter-holdning; for dem var korhusene »klosterlige asyler« og »hvilesteder for sjælene«, hvor de selv skulle ende deres dage.

Derimod fik *familiehusene* større betydning. De fleste børn og unge, hvis antal er anført i oversigten over korene 1815-50, boede antagelig i denne periode enten i deres hjem eller hos private arbejdsgivere. Kostskolebørnene udefra blev slet ikke medregnet til korene efter 1815 og er i oversigten også fraregnet for dette år. De mindre børns kor omfattede altså nu kun »Ortskinder«, dels hjemmeboende småbørn – medregnet fra fødslen –, dels skolebørn; og om dem fastslog synoden i 1818 udtrykkeligt, at »Ortskinder« kunne deltage i kostskolernes undervisning, men skulle bo og sove hjemme. I hvilket omfang de større børn forlod korhusene er uklart; men en kronologisk fortegnelse over de større pigers kor viser, at erhvervsbetegnelse, som regel korhuserhverv, gradvis forsvinder 1803-11, mens betegnelsen »bei Eltern« forekommer stadig hyppigere 1805-15. I synodalvedtægterne fra 1818 forudsættes det generelt, at ugifte af begge køn kan arbejde og bo sammen i familiehusene, »wenn es die Umstände erfordern«. Det pålægges kun »arbejderne« at gribe ind, hvis de finder noget foruroligende i den pågældende opførsel og »Herzensstellung«. Der advares heller ikke generelt mod besøg i familiehusene; dette spørgsmål overlades i første række til den enkeltes samvittighed⁵³.

Det må dog tilføjes, at korhusordningen synes bevaret uden væsentlige ændringer i århundredets første halvdel. Ifølge *Georg van Deurs'* barndoms- og ungdomserindringer fra Christiansfeld 1832-45 boede de ugifte brødre og søstre fortsat i deres korbuse, der stadig havde fælles sovesal og køkken. Derimod var den fælles spisesal opgivet, i det mindste i Brødrehuset, og andre kilder oplyser, at den her blev inddraget til erhvervsformål i 1838 (se s. 233). Selv boede van Deurs 1839-45 sammen med andre lærlinge, »vel 12 drenge« i alt, i en særlig stue i Brødrehuset. Men han havde ikke behagelige erindringer fra denne tid: »Det er et ringe, groft liv der føres i sådan en institution«. De fleste var fattige, ulærde

folk, hvis »største fornøjelse bestod i at ryge en pipe tobak, drikke et glas øl og indprente salmer fra salmebogen, så de kunne være i stand til at synge med i forsamlinger«. Det afsondrede liv virkede demoraliserende, og korhusets to ledere, »præsten og forstanderen« (korhjælperen og kortjeneren), havde alt for stor magt⁵⁴.

Til den indre stagnation svarede en svækkelse af menighedens forbindelser udadtil. *Kostskolerne*, der havde haft 90-100 elever udefra, mistede de mange svenske og norske elever i krigsårene 1810-14, og den økonomiske krise hæmmede derefter tilgangen fra Danmark. Endnu først i 1820'erne lå elevtallet omkring 50-60, men derefter gik det så stærkt tilbage, at skolernes leder, S. Sönnichsen, gav op i 1832 (jfr. s. 535). Også *diasporaarbejdet* gik som helhed tilbage. Der var ny fremgang i Vonsild og Løjt, og det københavnske societet samlede efter 1816 mange hundrede til dets sal i Stormgade; men de fleste større landkredse, som navnlig fandtes i Sønderjylland, skrumpede ind eller gik i opløsning. Det førnævnte »selskab til evangeliets udbredelse«, endte som en ren farce. Det

Christiansfeldt

Christiansfeldt set fra nordøst i første del af 1800-årene. Privateje. Foto Elise Petersen.

A. Pontoppidan Thyssen

havde afsat talrige opbyggelige småskrifter 1800-1820, og endnu 1816-18 holdt det mindst månedlige møder i Christiansfeld med mange deltagere. Men efter 1820 ophørte aktiviteterne næsten helt, og den ledende kreds overtog de fleste resterende midler som private lån; tilmed bevilgede den sig selv rentefrihed!⁵⁵

Nye initiativer i Christiansfeld 1827-48

Fra slutningen af 1820'erne ændres billedet igen⁵⁶. Det skyldtes til dels en ny vækst i de kredse, der støttede Brødremenigheden, men i første række tre betydelige ledere i Christiansfeld: tyskeren Roentgen, nordmanden Möhne og sønderjyden N. J. Holm. Den skelsættende begivenhed fandt sted i november 1827, da *Philipp Jacob Roentgen* overtog embederne som præst og menighedshjælper i Christiansfeld.

Allerede før ansættelsen var han kendt som en af brødrekirkens betydeligste mænd. Han var født i brødremenigheden i Neuwied ved Rhinen 1777 og havde gennemgået alle trin i de herrnhutiske skoler. Faderen var en berømt møbelsnedker, som leverede møbler til fyrstelige kredse, navnlig det preussiske hof; en broder blev diplomat og minister. Selv blev han tidligt indført i »den store verden«, og fransk beherskede han fra ungdommen. Senere havde han især bidraget til at udvikle det herrnhutiske kostskolevæsen, både i Neuwied og Gnadenfeld, hvor »anstalterne« voksede stærkt i hans tid (1804-18). Begge steder måtte han bygge nye skolebygninger for at skaffe plads. Hans liv havde været præget af rastløs virksomhed, og hans åbne og aktive natur havde givet ham en vid horisont og bekendtskabskreds.

Han fulgte derfor ikke sin lyst, men alene direktionens og lodtrækningens bestemmelse, da han flyttede til den hensygnende og afsides liggende menighed i Christiansfeld. Hans »kollega« i det københavnske societet, J. C. Reuss, var lidt bekymret: »er hat noch das rasche, wirksame und gern Durchgreifen-Wesen ... die Dänen sind solches Zufahren nicht gewohnt«. Men Roentgen var en stor gevinst for menigheden, og han blev afholdt som prædikant. Hans virkestrang og organisationstalent satte sig da også snart tydelige spor. Det gælder på mange felter, også i erhvervslivet, hvor han bl.a. medvirkede til at afsløre bedrageriet i handelshuset. Men størst betydning fik hans indsats for skolerne, bibelselskabssagen og forholdet til lægmandskredse uden for menigheden.

Også i Christiansfeld blev Roentgen leder af *kostskolerne*. Kun nogle

hovedtræk skal medtages om denne side af hans virke, da den behandles mere udførligt i bidraget om skolerne om skolerne 1832-64. Da Roentgen overtog ledelsen i 1832, var skolerne næsten tømte for elever og så dybt forgældende, at opgaven syntes håbløs. Men han tog fat med stor energi og fik hurtigt vendt nedgangslinien. Tilgangen voksede især i 40'erne, og i 1845 var skolerne gældfri. Der var da henvend 100 elever, og dette antal holdt sig indtil treårskrigen. Eleverne kom fra et stort område, hovedsageligt Norge og Sverige, det nordlige Slesvig og kongeriget. Betalingen for opholdet fordrede, at forældrene var velstående, og ifølge de anførte titler tilhørte mange de højere samfundslag.

Skolernes opblomstring betød meget for menighedens anseelse og forbindelser udadtil. Det samme gjaldt på anden måde Roentgens arbejde for *bibelsagen*. Det danske Bibelselskab blev stiftet 1814 som et halvofficielt foretagende, og i de nærmest følgende år blev der oprettet lokale bibelselskaber i alle stifter og i hertugdømmerne, overalt ledet af biskopper og andre høje embedsmænd. Formålet var at fremme udbredelsen af bibler og nytestamenter ved billige udgaver eller foræring til ubemidlede. Men disse selskabers indsats var meget svag omkring 1830, og de ville ikke have med det store britiske bibelselskab at gøre, der gerne ville støtte arbejdet.

Derfor henvendte lederne af det britiske selskab sig i 1828 til Roentgen, som var dem bekendt fra hans energiske arbejde for bibelsagen i Neuwied. Deres sekretær, *John Jackson*, var tilmed medlem af brødermenigheden i London og en personlig ven af Roentgen. Roentgen greb da også til med begge hænder: Der var, skriver han, stor mangel på »Guds ord«, og det slesvig-holstenske bibelselskab ville hellere samle kapital end uddele bibler. Til en begyndelse modtog han ikke mindre end 1550 bibler og nytestamenter, men til englændernes forbløffelse fik han dem afsat det første år. Næsten hvert år modtog han derefter 500 danske nytestamenter, hvortil kom 2-300 tyske. Roentgen blev selskabets hovedagent for Danmark og hertugdømmerne, mens dets forbindelse med de officielle bibelselskaber næsten ophørte. Dets årsberetninger sendtes gennem Roentgen til bestyrelserne i København og Slesvig. Ikke desto mindre lykkedes det ham også at knytte venskabelige forbindelser til det danske og det slesvig-holstenske bibelselskab, således at han yderligere modtog talrige bibler og nytestamenter fra dem.

Afsætningen af skrifterne begyndte i Roentgens nærmeste omkreds,

dels i Christiansfeld, hvor navnlig de fattige søstre i Søstrehuset savnede danske nytestamenter, dels i de lægmandskredse, der havde tilknytning til Christiansfeld. Men desuden foretog Roentgen den ene »bibelrejse« efter den anden til præster og provster i Nordslesvig; og det viste sig, at der overalt var brug for nytestamenter til fattige skolebørn og konfirmander, hvortil kom større leveringer til skolerne. I 1849 havde Roentgen i alt afsat 12.848 eksemplarer, næsten lige så mange, som bibelselskaberne for Ålborg og Viborg stifter tilsammen havde uddelt gennem 30 år.

Ud over hovedmålet medførte denne virksomhed en ændring af forholdet til den officielle kirke. Før Roentgens tid havde Brødremenigheden opgivet enhver nærmere forbindelse »nach aussen hin«, og den blev også udefra betragtet som et fremmedlegeme. Men nu fik Roentgen kontakt med en stor del af præsterne i det nordlige Slesvig og i mange tilfælde et venskabeligt forhold til dem. Hans åbne og hjertelige væsen synes overalt at have gjort et godt indtryk. Hertil kom, at den slesvig-holstenske gejstlighed på denne tid blev præget af større kirkelig interesse og aktivitet og derfor fik en mere velvillig holdning til Brødremenigheden.

Det tredje felt, hvor Roentgen greb ind, angik forholdet til *de vakte lægmandskredse*. Ved hans tiltræden kom der ikke mange udefra til menighedsfesterne, og diasporaarbejdet var svækket og ringeagtet i Christiansfeld, hvor man mere og mere havde isoleret sig. De danske søndagsforsamlinger var helt ophørt. Dette spørgsmål var et af de første, Roentgen tog op. Dansk fik han ikke lært; men han så straks, at Christiansfeld ikke kunne undvære en dansk prædikant, da hele egnen var dansktalende. Det havde man endnu ikke forstået i Herrnhut. Desuden var egnens rationalistiske præster i manges øjne utilfredsstillende. På Roentgens foranledning fik brødremenigheden derfor nu omsider en fast dansk prædikant, nemlig *Johann Heinrich Möhne*, der blev ansat i november 1829 i Brødrehuset, men med de danske forsamlinger som hovedopgave.

Möhne var søn af en missionær på Grønland, men havde som ung opholdt sig i Christiansfeld og siden selv virket på Grønland. Han viste sig ualmindelig velegnet til opgaven som »dansk præst«. Samtidig begyndte nye vækkelser på egnen, så situationen ændredes med ét slag. De danske forsamlinger, der nu igen holdtes hver søn- og helligdag (i reglen kl. 2), fik straks talrigt besøg fra omegnssognene; også mange fra menigheden mødte op. Som Sönnichsen, skolernes leder, skrev, var der »nur eine

Stimme des Lobes« om Möhne; »hans velordnede på skrift og erfaring grundede hjertelige taler gør et dybt indtryk på ung og gammel«. Tilstrømningen voksede til mange hundrede hver søndag, og endnu flere samledes nu til festerne. Da kom også de gamle bekendte, navnlig fra Vestslesvig. Ellers var det mest »nye« og unge folk, der flokkedes om Möhne. Mange opsøgte ham også personligt. Henved 1000 »fremmede« skal have overværet hans afskedsforsamling i 1834, da han blev forflyttet til Oslo (Christiania).

I Möhnes tid fik diasporaarbejdet ny betydning på grund af kraftige lægmandsvækkelser i Jylland og på Fyn. Det var en selvstændig dansk »forsamlingsbevægelse«, som også bredte sig til den nordlige del af Nordslesvig. Roentgen ville gerne have bevægelsen knyttet til Brødremenigheden, men problemet var, at diasporaarbejderne havde svært ved at gøre sig gældende over for de selvbevidste lægprædikanter. Trods mange anstrengelser lykkedes det ham ikke at finde bedre udsendinge. På den anden side var vækkelserne til dels udsprunget af gamle herrnhutiske kredse, og de bidrog til at øge interessen for Christiansfeld.

Möhne blev afløst af *Niels Johannes Holm*, den hidtidige leder af brødreresocietetet i Oslo. Skønt kun 56 år kom Holm halvt som pensionist, overanstrengt og nedtrykt, fordi han havde måttet forlade Norge på grund af uorden i pengesager og uoverensstemmelser med societetets medlemmer. Men trods betænkeligheder både i Herrnhut og Christiansfeld satte Roentgen igennem, at han udtrykkelig blev kaldet til Christiansfeld som dansk prædikant. Det havde Holm også ønsket, og han besad alle forudsætninger for dette arbejde. Han var selv født i Nordslesvig 1778 og opvokset i dansktalende herrnhutiske kredse i Sdr. Farup og Tyrstrup, og han satte disse kredse og det danske sprog højt. Desuden var han en usædvanlig begavelse. Skønt han havde været bundet af slidsomt legemligt arbejde til sit 30'te år, havde han erhvervet en omfattende dannelse. Hans begejstring for herrnhutismen var stor og gennemreflekteret, og han forstod også at bruge sin pen. I Nordslesvig var han allerede kendt gennem sit opbyggelige forfatterskab, deriblandt salmebogen »Harpen« (1829), den første vellykkede herrnhutiske salmesamling på dansk.

Også Holm fik snart talrige tilhørere og et omfattende sjælesørgerarbejde, både med de besøgende i Christiansfeld og på rejser rundt i Nordslesvig. Navnlig festerne lagde beslag på ham. De samlede nu store skarer, som ønskede dansk betjening, ikke blot fra omegnen, men »fra

Haderslev, Vejleegnen, Åbenrå, Moltrup, syd for Tønder, Brede osv.« (1839). For Holm var flere dage da helt optaget af forsamlinger og private samtaler. Tilstrømningen samlede sig i 1840'erne mest om stiftelsesfesten 13. august, da »eine wirklich ungeheure Menge Menschen« fyldte byen; »der bølgede ligesom en markedsvrimmel i vore ellers stille gader« (1842). For de handlende blev det årets største forretningsdag.

Udadtil var Holm lige så foretagsom som Roentgen, men han var en urolig sjæl, snart syg og nedtrykt, snart spillevende, og han havde ingen indflydelse, for stillingen som »dansk præst« betragtedes som højest underordnet, og han havde mange modstandere blandt de ledende både i Christiansfeld og Herrnhut. Alligevel fik han sat mange ting i værk.

Allerede før sin ankomst foreslog han Roentgen et nyt *traktatselskab* i stedet for det gamle, som ophørte i 1820'erne. Da Roentgen ikke ville medvirke, allierede Holm sig med en enfoldig diasporaarbejder H. C. Wolter, som Roentgen ikke satte højt, og dannede et lille selskab i 1836, hvortil han selv skrev en række kristelige småskrifter. De blev derefter især afsat af Wolter på hans rejser i Sønderjylland, men flere af dem fik videre udbredelse. Arbejdet fik støtte fra den slesvigske generalsuperintendent C. F. Callisen, der anbefalede en af Holm udgivet børnebog som skolebog i de danske skoler og en prædikensamling, som Holm havde bearbejdet, til alle præsterne i Nordslesvig. Wolter gik videre med en anden prædikensamling, som han solgte i mindre hefter, og han fik afsat ikke mindre end 87.000 eksemplarer.

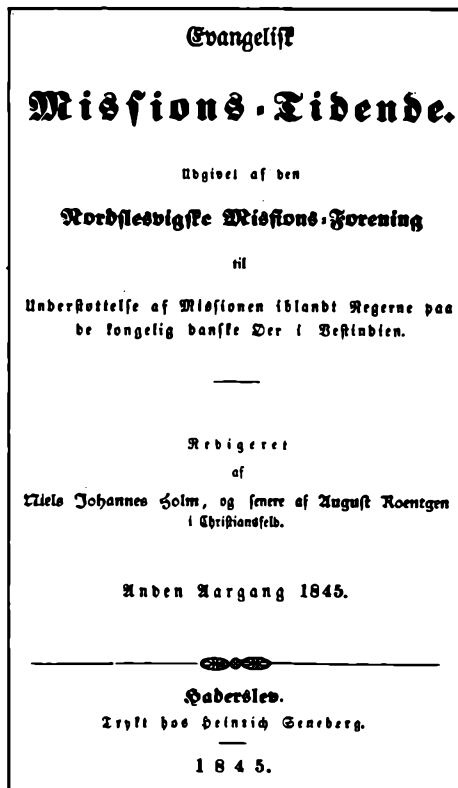
Men Holm interesserede sig dog især for *ydre mission*, som jo også var en mærkesag for Brødremenigheden som helhed. I 1844-45 virkede i alt 18 missionærer fra hertugdømmerne, og de stammede næsten alle fra Christiansfeld eller fra menighedens slesvigske støttekreds. I Norge havde Holm udgivet et missionsblad, som han en tid fortsatte i Nordslesvig, hvor det også vakte interesse. I Christiansfeld virkede han især for at bryde brødremissionens isolation og skabe kontakt til andre missionselskaber. Ud fra disse synspunkter deltog han i 1836 i stiftelsen af »Nordtysk missionselskab«, en sammenslutning af en række lokale foreninger i Nordtyskland. Ved stiftelsesmødet i Hamburg fik brødremissionen megen anerkendelse, så Holm kom begejstret hjem; og året efter udsendte han »*Missionsblatt aus der Brüdergemeine*«, hvori han trådte frem som Brødremenighedens talsmand over for omverdenen. Det var fuldt af aktuelle, tankevækkende artikler og blev meget læst.

Missionsinteressen voksede især i Nordslesvig. Her dannede Holms ven, pastor Matthiesen i Løjt, i 1839 en indsamlingsforening, den såkaldte »Schillingskasse«, som straks fik 7-800 bidragydere; de forpligtede sig til at støtte missionen med et bidrag på 3 skilling årligt. I 1842 udgav Holm en »Missions-Bog«, som han havde oversat fra tysk, og som bl.a. opfordrede til dannelse af missionsforeninger. Den inspirerede nogle lægfolk i Vestslesvig, der henvendte sig til Holm samme efterår og under hans vejledning dannede en almindelig »Nordslesvigsk Missionsforening«.

Baggrunden var en række nyvakte kredse i det nordvestlige Slesvig, men de var indbyrdes uenige. Nogle holdt sig til Brødremenigheden, andre til unge grundtvigske præster, som virkede på denne egn, atter andre havde tilknytning til den danske forsamlingsbevægelse. De fleste var kritiske over for Christiansfeld, men tanken var opstået hos tre lægmænd, Martin Buck, Skærbæk, Peter Riis, Løgumkloster, og Peter Felger, Arnum, der var ivrige tilhængere af Holm og Brødremenigheden. De ville samle de ikke-grundtvigske lægfolk om brødremissionen som værn mod Det danske Missionselskab, der på den tid vandt frem i Nordvestslesvig. Men det var grundtvigsk præget og helt afvisende over for Brødremenigheden. Desuden lagde de stor vægt på, at foreningen blev et lægmandsforetagende uden gejstlig indflydelse.

Dette svarede ganske til Holms opfattelse, og han tog selv sagen op med stor iver og diplomatisk omhu. Han skrev lange breve til Roentgen, skønt han kun havde nogle skridt til hans dør, og forelagde sit udkast både for planens ophavsmænd og for 26 udvalgte lægmænd, der skulle stå som underskrivere. I indbydelsen lagde han vægt på foreningens almen-kristelige karakter; brødremissionen fremhæves kun, fordi den særlig trængte til støtte. Årsmøderne skulle holdes i Christiansfeld, men kun fordi det var det mest bekvemme sted. Indbydelsen blev trykt i 1000 eksemplarer, men kun udbredt privat. Fra Vestslesvig var tilslutningen over forventning. Ca. 100 deltog i august 1843 i det stiftende møde, der ifølge Holm gjorde et stærkt indtryk på alle. Selv i pauserne hørte han deltagerne drøfte sagen med en sådan iver, at han først troede det gjaldt en oksehandel. Foreningen blomstrede derefter hurtigt op, og også det næste årsmøde var for Holm en stor oplevelse.

Foreningen var i havn; men Holm havde undervejs gennemgået store sindsbevægelser. De samlede sig dog navnlig om et datterforetagende, som foreningens forkæmpere også havde ønsket, et *dansk missionsblad*

Niels Johannes Holms »Evangelisk Missions-Tidende«, som i store oplag bragte brødremenighedens budskab ud til vide kredse. Efter Holms død i 1845 overtog Roentgens søn August Roentgen redaktionen. August Roentgen, der tillige var lærer, blev 1846 forflyttet til Göteborg og som redaktør afløst af P. N. Hesselberg.

udgivet af Holm. Men bladudgivelse fordrer tilladelse fra unitetsdirektionen, og Holms tyske blad havde vakt kritik og ført til så alvorlige kontroverser, at forbindelsen mellem ham og hans overordnede i Herrnhut var blevet afbrudt – til dennes store lettelse. Holm, der længe havde savnet anerkendelse for sin indsats, tog kritikken så tungt, at Roentgen frygtede for hans helbred.

Nu måtte Roentgen også tage sig af denne sag, og han anbefalede varmt bladplanen og blev ved, skønt den i første omgang blev afvist, bl.a. med henvisning til faren for indblanding i den nationale sprogstrid. For at fremme sagen tilbød Roentgen at censurere bladet, og på den betingelse og med bestemte forbud mod polemik blev tilladelsen givet (juni 1843). Men dette følte Holm som en dyb krænkelse, og det førte til skarpe

diskussioner med Roentgen. Det rystede også Holms vakkende helbred, og i sin nød henvendte han sig til et slesvigsk medlem af direktionen »som det sidste middel til redning fra fysisk undergang«. Snart efter kom Roentgen – der ikke bar nag – glædestrålende til Holm for at meddele, at direktionen nu havde dispenseret fra betingelserne.

Bladet fik navnet *Evangelisk Missions-Tidende* og udkom månedligt fra januar 1844. Dets forhold til Brødremenigheden var lige så ubestemt som missionsforeningens. Som navnet antydede, skulle det behandle al »evangelisk Mission«, om end i praksis med overvægt for brødremissionen. Derved ville Holm ikke blot undgå kritik fra Brødremenighedens modstandere, men også bygge bro til nye kredse som erstatning for den gamle herrnhutiske diaspora. Han havde bevidst frigjort sig fra den gamle herrnhutiske beretningsstil og sigtede mod en bred læserkreds gennem umiddelbart fængende stof, især farverige missionærskildringer fra fjerne lande og livfulde fortællinger fra kirkehistorien. Det var hans håb at vinde læsere både i Nordslesvig og Nørrejylland, men dog især blandt de vakte nordslesvigske bønder, som han satte meget højt.

Nordslesvigerne skuffede heller ikke, herfra fik han ca. 500 abonnenter allerede i 1843, og der kom snart flere til. Bladet blev navnlig udbredt af degne og skolelærere og til dels af præster; men hertil kom virkningerne af en voksende lægmandsvækkelse i midtlandet og Nordvestslesvig. Disse kredse fik nu et samlingsmærke, ikke just i Brødremenigheden, men i Nordslesvigsk Missionsforening.

I Holms eget liv var disse år uden tvivl højdepunktet. Men ud på foråret 1845 blev han alvorlig syg, og han døde 26. maj, kort før missionsforeningens tredje årsmøde.

I Christiansfeld var Holm uerstattelig. Først halvandet år efter fandt man en afløser som »dansk præst« P. N. Hesselberg, der havde studeret teologi i København; men han stod ikke mål med Holm. Det gik ud over de danske forsamlinger. Men missionsforeningens opblomstring fortsatte efter Holms død. Årsmøderne blev til »missionsfester« med stor tilslutning, og bladets abonnenttal voksede til henved 1000 i 1849. I Nordslesvig havde det lokale »tillidsmænd«, der forestod uddelingen, holdt små møder og indsamlede bidrag, og allerede i 40'erne begyndte der at komme bidrag fra Vestfyn og Koldingegnen, Vejle-Horsensnegnen og Skjernegnen. Således opfyldte foreningen virkelig Holms ønske om en genoplivelse af den gamle diasporabevægelse i en ny form.

Strid og forsoning (1848-1920)

Brødreunitetets udvikling

Fra 1848 begyndte den gamle, gennemregulerede unitetsbygning for alvor at smuldre. Det var en nødvendig tilpasning til nye politiske, økonomiske og kirkeligt-kulturelle forhold, men problemerne løstes ikke uden faretruende indre brydninger.

Tidens voksende nationalbevidsthed gjorde sig også gældende inden for Brødreunitetet, i første række gennem *selvstændighedskrav* fra den amerikanske og engelske brødrebevægelse. Hertil kom, at den udviklede sig anderledes end i Tyskland, nærmest som en almindelig frikirkebevægelse i lighed med metodismen. Navnlig amerikanerne interesserede sig ikke længere for de herrnhutiske menighedsordninger. Men skønt de amerikansk-engelske menigheder havde flere medlemmer end de tyske, var de svagt repræsenteret på synoderne og underordnet den tysk-dominerede unitetsdirektion, der så vidt muligt holdt fast ved de gamle regler. Allerede på synoden i 1848 havde amerikanerne krævet større selvstændighed, men kun opnået en beskedent indrømmelse. I 1855 blev kravet genoptaget på en særlig amerikansk synode, der skarpt fordrerede fuld lokal uafhængighed og ligestilling med den tyske Brødremenighed i unitetsanliggender. Det vakte stærk modstand i de tyske menigheder; året efter afviste en tysk synode totalt de amerikanske krav.

På den almindelige unitetssynode i 1857 trak det derfor op til splittelse. Men de tyske ledere søgte nu forsoning og gik med til deling i tre unitetsområder, det tyske, det engelske og det amerikanske, hver med sin provinssynode og hver med ni repræsentanter på unitetssynoderne. På andre punkter betegnede ordningen et kompromis; bl.a. skulle $\frac{2}{3}$ af unitetsdirektionen vælges af den tyske provins, og direktionen bevarede overordnet indflydelse overalt undtagen i Pennsylvania, der fik en helt selvstændig direktion. Diskussionen fortsatte derfor på en række følgende unitetssynoder lige til 1899 og inddrog også den økonomiske ansvarsfordeling og forfatningen i enkeltmenighederne.

Resultatet blev en virkelig *demokratisk opbygget kirkeforfatning* med fire unitetsprovinser, idet de amerikanske menigheder blev delt i en nordlig og sydlig del (North Carolina). Hver provins fik en selvstændig synode og direktion. »Generalsynoderne« skulle kun behandle principspørgsmål, og unitetsdirektionen blev reduceret til skriftlige forhandlinger eller udvalgsmøder mellem provinsdirektionerne, dog med et lille forretningsudvalg i Berthelsdorf og en fælles missionsdirektion for ydre mission. I de enkelte menigheder blev opsynskollegiet i 1893 forenet med ældsterådet med præsten som formand, men med et flertal af lægmænd, valgt af alle voksne, mandlige medlemmer. Lodtrækning blev helt afskaffet 1889⁵⁷.

Mens de tyske unitetsledere viste forståelse for de engelsk-amerikanske selvstændighedskrav, svigtede de ganske den store diasporabevægelse i *Estland og Livland*. Her bøjede de sig for de tysk-lutherske præster, hvis angreb blev forstærket af en nyortodoks strømning i 1840'erne og 50'erne. Dette betød i praksis, at unitetsledelsen støttede de tyske præster og godsejere over for diasporabevægelsen, der til dels fungerede som en national-social opposition. Synoden i 1857 besluttede, at alle de estisk-lettske »Häuflein« eller societeter skulle opgive deres særlige optagelsesceremonier, korfester og andre skikke. De estisk-lettske brødre og søstre blev i stedet henvist til at samarbejde med præsterne. Denne beslutning førte hurtigt til fuldstændig opløsning af diasporabevægelsen. For de tyske præster blev det en ringe gevinst; esterne og letterne sluttede sig nu til en rent politisk nationalbevægelse og trådte i stort tal over til den russisk-ortodokse kirke⁵⁸.

1857-synodens kapitulation over for de tysk-baltiske præster hang sikkert sammen med en almindelig *tilnærmelse til de lutherske kirker*. Teologisk blev denne holdning anført af *Hermann Plitt*, leder af Brødremenighedens præsteseminarium i Gnadenfeld 1847-80. Han søgte at påvise overensstemmelser mellem lutherdommen og Brødremenighedens teologi, som han gav en fastere, mere dogmatisk form. Derved vandt han betydelig anseelse, men fra omkring 1870 blev *de yngre lærere* påvirket af tidens historisk-kritiske forskning og utraditionelle teologiske synspunkter, i den grad, at Plitt trak sig tilbage. I den følgende tid blev seminariet stadig stærkere angrebet udefra, bl.a. af Plitt. På en synode i 1897 blev det foreslået nedlagt, men parterne kom dog til en foreløbig forståelse.

Angrebene fortsatte imidlertid, navnlig fra fundamentalistiske og biblicistiske lægmandskredse, der havde søgt tilknytning til Brødremenigheden og nu betragtede den som frafalden. Stridens højdepunkt blev en »læresynode« i 1907, da Brødremenigheden igen syntes truet af splittelse. Men derefter begyndte en tilnærmelse mellem teologerne og de fromme lægfolk på grundlag af den gammel-herrnhutiske liberalitet over for læreforskelle⁵⁹.

Afklaringen kom til udtryk i G. Burkhardts skrift om Brødremenigheden, skrevet »im Auftrag der deutschen Unitäts-Direktion« (I-II, 2. udg. 1905-12). Den første historiske del er til dels præget af harmoniserende tendenser, men den anden del om Brødremenighedens »gegenwärtige Gestalt« (1912), tager klart afstand fra den pietistiske opfattelse af omvendelse og genfødsel. Genfødsel er nødvendig, men hvordan den sker, »bleibt dem geheimnisvollen Walten Gottes überlassen«. Brødremenigheden har ingen bestemt metode og foreskriver intet skema for den enkelte. Desuden fastslås det udtrykkeligt, at Brødremenigheden ikke bygger på bekendelsesskrifter og dogmatiske formuleringer. Den bygger kun på »levende tro« på grundlag af Den hellige Skrift. Derfor kan Brødremenigheden give plads for forskellige opfattelser af Skriften og fri bane for teologisk forskning. Tiden omkring 1900 blev faktisk udgangspunkt for et værdifuldt forskningsarbejde, der ikke – som Spangenberg – frygtede »den fulde sandhed«, men på grundlag af omhyggelige kildestudier gav et stadig mere nuanceret billede af Zinzendorf og Brødremenighedens historie.

I løbet af perioden indtil 1920 mistede menighederne meget af deres særpræg, selv i Tyskland, hvor de var mest konservative. Fra omkring 1850 begyndte statsmyndighederne at se bort fra de gamle koncessioner; brødrebeyerne måtte efterhånden indføre almindelige *kommunalforfatninger* og kunne ikke længere forbeholdes medlemmer; til gengæld begyndte menighederne også at optage medlemmer, der boede andetsteds (1848)⁶⁰.

Korordningen ændrede karakter; den tidligere vigtige brødrekordiakoni gik gradvis i opløsning, og på kontinentet overtog det tyske unitet i 1893 alle resterende diakonierhverv samt korusene og kostskolerne. Den enkelte menighed bevarede kun »salshuset«, beboelseshusene, lokale skoler, gæstgiveriet og begravningspladsen (»Gottesacker«). Korene fortsatte som en art religiøstopbyggelige foreninger med særlige

møder af og til og en særlig »kornadver« to gange årligt. De større børns kor synes at have spillet en større rolle; til gengæld blev de mindre børn overladt til skolerne. Bolig i korhusene var en frivillig sag.

Kostskolerne gik tilbage i antal på grund af det forbedrede offentlige skolevæsen; der var dog i 1911 endnu 10 pigekostskoler og 6 drengekostskoler i den tyske unitetsprovincs. *Diasporaarbejdet* blev fortsat med vekslende held, men som helhed med stadig nærmere tilknytning til det nye kristelige foreningsvæsen, især den tyske »*Gemeinschaftsbewegung*«; og foreninger med herrnhutisk baggrund oprettede karitative institutioner for børn og unge, fattige og syge. Der blev kun grundlagt få og små nye brødremenigheder, men i Böhmen og Mähren opstod en ny brødrekirke fra 1870, der bredte sig ret hurtigt, både i den tyske og tjekkiske befolkning⁶¹.

Stærkest voksede Brødremenighedens *ydre mission*, der efter 1850 tog en række nye opgaver op: i Australiens urbefolkning, blandt tibetanere i Himalaya, indianere i Nicaragua og Kalifornien, blandt negerstammerne i tysk Østafrika og blandt eskimoer i Alaska. Missionsarbejdet på Grønland blev derimod betragtet som afsluttet 1899. I 1910 var der 154 missionsstationer med 479 missionærer, deraf ca. 100 indfødte. Talmæssigt vejede Vestindien og Surinam tungest med hver 25-30.000 indfødte »i pleje«, Sydafrika med godt 20.000 og Jamaica med godt 14.000. I alt regnede man i 1910 med 102.642 »i pleje«, hvoraf 96.459 var døbt og 33.553 kommunikanter. Det nordamerikanske Brødreunitet omfattede da i sine to provinser 27.544 medlemmer, det britiske 6515 og det tyske 8132 incl. Schweiz, Holland og Christiansfeld⁶².

Dansk og tysk i Christiansfeld til 1864

Over for de danske myndigheder havde den officielle holdning i Christiansfeld været udpræget ærbødig og loyal, svarende til sædvanlig skik i brødremenighederne⁶³. Både Frederik VI og Christian VIII besøgte flere gange byen og blev hver gang hyldet på bedste måde. Også til den slesvigske generalsuperintendent og amtmanden i Haderslev havde menighedens ledelse et ærbødig-venskabeligt forhold. Men den viste ringe forståelse for det store dansktalende element i Christiansfeld og diasporakredsene, og denne holdning blev til direkte uvilje, da den dansk-nationale bevægelse begyndte sidst i 1830'erne. Den afvisende holdning kunne begrundes religiøst: Brødremenigheden var et tysk, rent kriste-

ligt arbejde, mens den danske bevægelse var politisk og »verdsligtsindet«.

Den, der først fik problemer med den tyske ledelse, var *N. J. Holm*. Hans succes som »dansk præst« – en uofficiel betegnelse – vakte ikke glæde i den kreds, som støttede Roentgen. I 1835-36 blev det betydet menigheden, at de danske forsamlinger ikke var beregnet for menighedens medlemmer, og ifølge Holm misbilligede de ledende »arbejdere« også i 1840'erne deltagelse i forsamlingerne fra selve Christiansfeld – »wo ^{19/20} Dänen sind und fast lauter Dänisch gesprochen wird«. Roentgen var oprindeligt forbeholden over for Nordslesvigsk Missionsforening og misbilligede navnet, der kunne forveksles med den omstridte »slesvigske forening«. I Herrnhut havde man især advaret mod Holms bladplaner i 1843, fordi udgivelsen af et dansksproget blad kunne mistydes på grund af sprogstriden.

Men Holm var i virkeligheden lige så afvisende over for den dansk-slesvigske bevægelse og allierede sig med en slesvigholstensk ordfører, subrektor Konrad Michelsen i Haderslev, der forstod, at foreningen var vendt mod grundtvigianismen og det danske missionselskab. Ved årsmødet i 1844 erfarede Holm med glæde, at bladet havde bortledet folks opmærksomhed »von den politischen Narrheiten«.

Da han døde i maj 1845, ønskede Roentgen en afløser ansat hurtigst muligt; han havde nu fuld forståelse for værdien af Holms arbejde. Men han mødte sejt modstand i ældsterådet, især fra menighedstjeneren A. G. Hopf, der nu blev kaldt »forstander«. Først i november 1846 fik man en ny »dansk præst« i *P. N. Hesselberg* (jfr. s. 564 ff). Men den betegnelse måtte stadig ikke bruges; Hesselberg blev ansat som medinspektør ved kostskolerne og desuden forestillet menigheden som »dansk forsamlingsholder og diasporaarbejder«. Hopf viste straks sin uvilje ved at tilbyde ham så ringe en bolig, at Roentgen måtte gribe ind. Grunden var ifølge Hesselberg Hopfs »Antipathie für Alles, was Dänisch heisst«. Den omfattede også missionsforeningen og gik så vidt, at han i 1847 forhindrede basunblæserne i at medvirke ved missionsfesten.

Samme år fandt to vigtige valg sted. Det ene var valget til *den slesvigske stænderforsamling* i januar, der i høj grad havde national karakter. Da kunne vi ikke holde os tilbage, skriver Roentgen; nogle gik hen og stemte »naturligvis tysk«. Kun et lille antal grundejere havde valgtret i Christiansfeld, hvor de hørte til menighedens overklasse. Men ved omegnens valg blev Brødremenighedens ven, gårdejer Andr. Petersen, Dalby, be-

sejret af en dansk-slesvigsk kandidat, og efter valget blev Brødremenigheden offentligt angrebet fra dansk side, hvilket bekymrede menighedens korrespondent i Herrnhut, Früauf. Han ønskede national neutralitet, men om efteråret måtte han erkende, at det nu var vanskeligt »bey dem lebhaften National-Interesse zwischen Dänen und Deutschen in Eurer Gemeine«.

Ved det andet valg, til *synoden i 1848*, blev Roentgen vraget af menighedsrådet til fordel for byens postmester. Det skyldtes nok til dels rådets ønske om en »borgerlig« repræsentant, men ved stændervalget havde det været den danske parole, at man i det mindste burde foretrække lokale borgere eller bønder. Senere trak postmesteren sig tilbage, men først ved tredje afstemning fik Roentgen flertal. Hele forløbet vakte undren i Herrnhut, hvor Früauf sikkert med rette antog, at det skyldtes »Aufregungen aus Partheygeist«. Allerede før treårskrigen var menighedens indre sammenhold altså stærkt truet.

I *foråret 1848* svingede stemningen stærkt. Roentgen reagerede oprindeligt bestemt mod den slesvigholstenske opstand: »Welch ein unabsehbares Unglück für unser bis jetzt so gesegnetes glückliches Land – wenn es den Deutschen gelingen sollte vorzudringen, und ihre revolutionairen Grundsätze und ihren Vandalismus uns brächten«. Han glædede sig derfor over den strålende sejr, som »vore brave danske tropper« vandt ved Bov 9. april, og da Frederik VII nærmede sig, rejste han ham i møde med en hyldestadresse. Men han traf ham ikke, og adressen blev derefter opgivet af frygt for »det eksalterede tyske parti«. Roentgen nøjedes med mundtligt at bevidne menighedens loyalitet, da kongen 18. april kom til Christiansfeld.

Men få dage efter vendte Roentgens harme sig mod »de eksalterede danskere«, navnlig deres afsættelse og fængsling af »mange brave embedsmænd«, deriblandt flere af Roentgens præstevenner. Først i maj skrev han derfor begejstret til Herrnhut, at de danske tropper nu var totalt slået. Dagen før, den 1. maj, var han sammen med ældsterådet gået ud på landevejen for at byde den preussiske general Wrangel velkommen: »O wie froh und dankbar waren wir, als wir ... die Preussischen Truppen mit ungeheurer Macht heranrücken sahen«! Imidlertid blev Christiansfeld igen dansk besat omkring 1. juni, og officererne forlangte, at Roentgen skulle bede for de danske våbens sejr ved gudstjenesten. Det blev ham for meget; den 5. juni forlod han ubemærket byen for at deltage

i unitetssynoden. Fra denne tid sluttede Roentgen og ældsterådet sig klart til slesvigholstenerne.

I den jævne del af menigheden var der imidlertid stærke *danske sympatier*. Da der i slutningen af juli skulle holdes valg til den slesvigholstenske »landsforsamling«, mødte både Konrad Michelsen og herredsfogeden op til valgmode i Christiansfeld, og de blev støttet af de sædvanlige ordførere, især kostskolelærerne. Men ifølge et dansk referat »raabte vore ærlige Jyder, at det Hele gik ud paa Prokuratorkneb«, og mødet endte i vild larm. Selve valget blev aflyst, da kun ganske få mødte op, bl.a. af frygt for en ny dansk besættelse.

Derefter fulgte den ene episode efter den anden, som klart viste, at menigheden nu var delt i to modstridende nationale partier. Flere brødre deltog i krigen på enten den ene eller den anden side. Under den dansk-dominerede våbenstilstand 1849-50 tog Roentgen personligt parti for de slesvigholstenske præster, der gjorde sig stærkt gældende ved protestadresser mod våbentilstandskommissionen. Han undlod dog at underskrive adresserne; men efter krigen blev han og menigheden stadig skarpere angrebet af den danske presse. I oktober 1851 blev han derfor forflyttet af unitetsledelsen til Königsberg og forlod Christiansfeld i stilhed – efter 24 års virksomhed.

Treårskrigen betød et *tilbageslag* for Christiansfeld, hvis tyskhed nu blev en belastning. Menighedslivet led meget under krigen på grund af indkvarteringer og lazarettjeneste, og de fleste kostskoleelever rejste hjem. Menigheds- og missionsfesterne fik ringe tilslutning udefra i årene 1848-52, og stadig færre indfandt sig til de danske søndagsforsamlinger, som blev opgivet 1850 og kun genoptaget for at undgå dansk kritik. Det jysk-fynske diasporaarbejde blev opgivet 1848, og da menigheden i 1852 atter udsendte en dygtig diasporaarbejder til kongeriget, sønderjyden Jørgen Paulsen Lund, mødte han to alvorlige hindringer, dels voksende grundtvigsk indflydelse, især på Fyn, dels national uvilje, fordi Christiansfeld havde støttet slesvigholstenerne, hvad Lund selv dybt beklagede: »oft vermocht ich kaum die Thränen zurück zu halten wenn ich bemerkte wie sehr das arme Christiansfeld das Ansehn im ganzen Lande verloren hat ... Und leider leider! Vieles nicht ohne Grund. Warum sind sie nicht Neutral geblieben?«⁶⁴

Roentgens efterfølger, *Matthäus Wied* (1852-57) tiltrådte altså i en kritisk situation. Efter hidtidig skik ved hvert tronskifte var Christians-

felds koncession blevet indsendt til godkendelse i 1848, men der var ikke kommet svar. I årene 1851-52 fremkom der derimod talrige angreb i de danske blade, navnlig i Haderslev-bladet Dannevirke. De fremstillede Christiansfeld som en fortyskningsanstalt, påviste ledelsens danskfjendtlige holdning under krigen, fordrede tilsyn med skolerne m.m. Men Wied søgte forsoning, og unitetsledelsen tilsluttede sig dette; det gjaldt nu om at række både ydre og indre fjender hånden, »wenn auch auf dem Weg harter Selbstverleugnung«.

Skønt nogle af artiklerne skyldtes medlemmer af menigheden, besluttede man at se bort derfra. Derimod blev flere kostskolelærere forflyttet i 1852, og et presseangreb på »oprørsk syngen« i Brødrehuset medførte, at dets »plejer« (som »hjelperen« nu blev kaldt) fik en streng irettesættelse og derpå blev forflyttet (1852). Nogle år efter blev også Brødrehusets forstander (eller »tjener«) fjernet (1855). Men Wieds loyale holdning, som han personligt betonedede over for amtmanden i 1852, gjorde et gunstigt indtryk, og i november 1854 blev han og menighedsforstanderen velvilligt modtaget af Frederik VII i Haderslev. Kongen stillede et besøg i Christiansfeld i udsigt og lovede, at koncessionen snart ville blive fornyet.

I løbet af 50'erne genvandt Christiansfeld til dels sin tidligere position. *Kostskolerne* fik hurtigt lige så stor tilgang som før krigen, nu især fra velstående borger- og bondefamilier i Nordslesvig. Skolernes anseelse blev formodentlig kun styrket i tysksindede kredse af de danske angreb på Christiansfeld. (Se skolehistorien s. 562 ff). Også *Nordslesvigsk Missionsforening* fik en ny opblomstring i 50'erne. Der kom gaver fra adskillige »nye« sogne i Nordslesvig; flere præster foretog her indsamlinger eller dannede lokale missionsforeninger, og brødremissionen modtog efterhånden talrige bidrag fra Nørrejylland og Fyn. Baggrunden var sikkert striden mellem grundtvigianerne og de gamle forsamlingsfolk, der i slutningen af 50'erne og navnlig efter 1861 samledes om Indre Mission. I disse ikke-grundtvigske kredse fik brødremissionen mange venner. Da Hesselberg døde 1859, gik unitetsdirektionen uden forbehold ind for ansættelse af en ny dansk prædikant med henvisning til stærke ønsker derom i menigheden; og efterfølgeren, Niels J. Enequist, skulle fritages for skolearbejde og kun tage sig af de danske prædikener og missionsforeningen. Enequist døde efter knap to år; men hans afløser, den dansksindede Joseph Aastrup, der selv stammede fra Christiansfeld, vandt megen på-

skønnelse og fik talrige tilhørere, både fra Brødremenigheden og fra omegnen.

Men de nationale problemer var ikke løst, hverken indadtil eller i forhold til de danske myndigheder. M. Wiedes efterfølger, *Fr. L. Garve* (1857-67) indtog samme loyale holdning, i det mindste udadtil. Frederik VII besøgte i september 1858 Christiansfeld under almindelig hyldest fra menigheden, og omtrent samtidig forsikrede den danskslesvigske biskop U. S. Boesen, at Christiansfeld havde genvundet »sin gode gamle kredit hos regeringen«. Men i 1859 foreslog amtmanden i Haderslev en forhandling om indførelse af dansk kirke- og skolesprog og om et par andre prekære spørgsmål. Ældsterådet og unitetsdirektionen overvejede i stedet en ny ansøgning til regeringen om bekræftelse af den oprindelige koncession. Men amtmanden synes at have ladet sagen falde, og menigheden måtte klare sig uden koncession lige til 1864.

Mens der ikke var blevet bygget synderligt i Christiansfeld 1800-1850, medførte en omlægning af Haderslev-Koldingvejen, der 1853-55 blev ført tværs gennem byen, et ret omfattende byggeri. Både Brødrehuset og gæstgiveriet blev berørt, og hertil kom et nyt posthus og nogle nye erhvervsbygninger⁶⁵. Medlemstallet faldt fra 466 i 1848 til 431 i 1864; på den anden side havde menigheden givet en betydeligt antal venligtsindede »fremmede« tilladelse til at bosætte sig i byen (se Tove Elklits bidrag). I 1850'erne gjaldt dette flere af de afsatte slesvigholstenske præster, måske også folk fra Mellemslesvig, der var misfornøjet med de danske sprogforordninger. Det var i hvert fald unitetsledelsens indtryk, og den advarede i 1860 derimod. Det var farligt for menigheden, hvis Christiansfeld blev opfattet »som en tysk by«!⁶⁶

Det preussiske Christiansfeld (1864-1920)

Med krigen i 1864 opstod en ny situation. Fra den tyske ledelses synspunkt løste den tyske sejr alle formelle problemer. Allerede sidst i februar blev Christiansfeld besat af preussiske tropper, og en repræsentant for den foreløbige preussisk-østrigske regering anmodede straks om ændring af kirkebønnen, formodentlig udeladelse af forbønnen for den danske konge. Det blev afvist, men førte til, at det gamle *koncessionsproblem* blev taget op; den nye regering fik koncessionen tilsendt og godkendte den omgående »in wohlwollendster Weise« (1. april). Våbenstilstanden blev sluttet i Christiansfeld 18. juli, og de preussiske myndig-

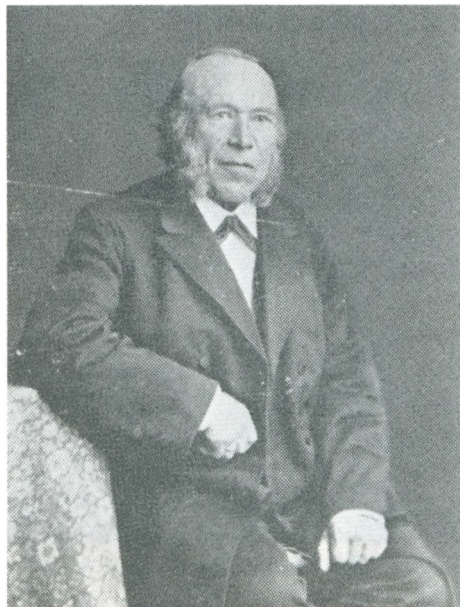

Preussiske tropper viste sig i byen i perioden 1864–1920. Her paraderer tropperne foran kirken den 30. okt. 1915. Bemærk de få voksne tilskuere. Hans Gorssens samling, Christiainsfeld.

heder, der efter fredslutningen overtog Slesvig, viste ved flere lejligheder menigheden deres beivring. Efter den østrigsk-preussiske krig 1866 blev begge hertugdømmer indlemmet i Preussen, og den preussiske konge, Wilhelm I, meddelte derpå Brødremenigheden »die huldvollste Zusage der Gewogenheit und des Schutzes« (1868).

I virkeligheden blev der ikke længere taget hensyn til koncessionens bestemmelser. Den preussiske *kommunalordning* for hertugdømmerne, udstedt 1869, blev også indført i Christiansfeld. Brødrebyen blev derved – i 1872 – en almindelig preussisk »flække« med borgmester og kommunalbestyrelse. Men da flække-forfatningen ikke antastede menighedens religiøse liv og gav den afgørende indflydelse gennem kommunalvalgene, var den officielt vel tilfreds med den nye ordning. Dens forstander (»menighedstjener«) blev også byens borgmester⁶⁷.

Men de fleste medlemmer var nu bevidst dansksindede, og derfor skærpedes de nationale modsætninger igen, i første række om *Aastrups stilling* som menighedens »danske præst«. Foranlediget af nogle politiske sammenstød i Christiansfeld henstillede en nyansat herredsfoged i et brev til pastor Garve, at Aastrup blev fjernet som anstifter af tysk fjendt-

Rebslagermester August Øster (1828–1907), de dansksindedes leder i slutningen af 1800-årene. Foto ca. 1886. Efter Øster: Barn i herrnhuernes Christiansfeld.

lig virksomhed (9. dec. 1864). Både Garve og unitetsdirektionen bøjede sig straks og meddelte foreløbig Aastrup, at han var suspenderet (dec. 1864). De dansksindede mente, at herredsfogdens henvendelse var foranlediget af Garve; og det af Andr. Øster offentliggjorde materiale om de følgende forhandlinger giver indtryk af, at både Garve, unitetsdirektionen, herredsfogden og amtmanden i Haderslev var enige i denne sag. Direktionen anså hans fjernelse for ønskelig på grund af det danske partis tilslutning til ham, og fordi det »udelukkende kom til hans prædikener«, hvilket kunne give anledning til politiske demonstrationer (5. jan. 1865). Og ifølge amtmanden var han »det åndelige midtpunkt og holdpunkt for det parti, som forstyrrer Christiansfelds indre fred og modsætter sig landsregeringens intentioner« (16. feb. 1865).

Men fjernelsen af Aastrup, som blev definitivt afsat 2. marts, virkede på ingen måde beroligende. Sagen vakte stor bitterhed blandt de dansksindede, der fremførte en lang række protester og henvendelser, både til ældsterådet, unitetsdirektionen og de tyske myndigheder. Bølgerne gik højt om denne sag lige til efteråret 1865, en tid med planer om en ny menighed i Nørrejylland, hvortil de dansksindede ville udvandre⁶⁸.

På den anden side måtte ældsterådet og unitetsdirektionen ikke blot af nationale grunde værdsætte det preussiske styre. Mellemkrigstiden havde jo givet det indtryk, at menigheden under dansk øvrighed ville gå en utryk fremtid i møde. Det var vel baggrunden for, at ældsterådet i august 1866 imødekom en opfordring fra preussiske embedsmænd om at protestere mod Prag-fredens *paragraf 5* om folkeafstemning i Nordslav. Uden at nævne denne paragraf henvendte det sig til den preussiske konge med bøn om, at han ikke ville tillade »en fornyet uønsket forandring i regeringen«, så menigheden kunne forblive under hans »velsignede scepter«. Fra de dansksindede afgik der imidlertid en lignende skrivelse til majestæten med modsat tendens. Ved valget til den preussiske rigsdag i februar 1867 var der i Christiansfeld 64 danske stemmer og 55 tyske, og fra dansk side blev det hævdet, at 18 danske stemmer var blevet udelukket.

Samme år døde pastor Garve, og under hans efterfølgere, F. W. Hennig (1867-77) og E. W. Schmidt (1877-86) synes ældsterådet at have fulgt en mere neutral kurs. I 1870 afviste det således en ny anmodning om at protestere mod paragraf 5 og begrundede det med, at menigheden var international og ikke kunne blande sig i politik.

Men det var ikke let at udelukke nationale synspunkter. Selv *menighedens handelshus* blev inddraget i striden. Det var fra 1841 blevet ledet med dygtighed af Chr. Gormsen; men han var dansksindet, endog ridder af dannebrog, og efter 1864 blev han udelukket af opsynskollegiet. Da han i 1874 trak sig tilbage, opstod der langvarige forhandlinger om valget af en efterfølger. Striden stod mellem en dansk og en tysk. Ifølge ældsterådsprotokollen var danskeren meget dygtig, men stærkt politisk engageret. På den anden side havde man betænkeligheder ved den tyske kandidat, da han manglede det rette »broderlige sindelag«. Ældsterådet kunne da kun enes om at anmode unitetsdirektionen om tilladelse til lodtrækning. Men direktionen frarådede og nødte derved ældsterådet til afstemning. Derved fik den tyske kandidat syv stemmer, men danskeren kun én. Denne afgørelse var formodentlig betegnende for ældsterådets nationale holdning og vel også for direktionens, der må have forudset resultatet. Desuden fremgår det klart, at lodtrækning nu kun undtagelsesvis kunne komme på tale.

Ældsterådet tog heller ikke hensyn til de dansksindedes ønsker om videreførelse af Aastrups stilling som *dansk præst*. De danske forsam-

linger blev overladt til den tidligere diasporaarbejder Jørgen Paulsen Lund, trods danske anmodninger om en teolog som regulær andenpræst. Ved Lunds død 1877 blev dette ønske gentaget, men nu blev det bestemt, at pastor Schmidt, som blev ansat samme år, skulle varetage begge opgaver. Dog fik man atter en diasporaarbejder som dansk prædikant fra 1884⁶⁹.

På grund af tilflytning voksede det tyske stemmetal i de følgende år, men gruppen af dansksindede var fortsat stor. Den fik en fører i en af Aastrups støtter, rebslager A. Øster (Andr. Østers fader). Han oprettede i 1872 »Sparekassen for Christiansfeld og Omegn«, der skulle hjælpe danske landmænd til at beholde deres gårde, og den blev en absolut succes. De dansksindedes indflydelse voksede også, da opsynskollegiet og ældsterådet i 1895 blev forenet. Og på en grund, der hørte til Tyrstrup, men lå tæt ved menighedens gæstgiveri, byggedes i 1897 det danske forsamlingshus Frej. Det blev midtpunkt for den danske bevægelse på egnen⁷⁰.

Trods disse svære belastninger holdt *det religiøse fællesskab*. Andr. Øster fortæller, at hans fader kunne diskutere dansk og tysk med præsten Reinhold Becker (1896-1911), så de begge blev røde i kinderne af ophidselse; men når det gjaldt troen, eksisterede de nationale modsætninger ikke. De mildnedes også efterhånden af brødrembedsmænd syd fra, for hvem det nationale var underordnet. På den anden side havde de danske medlemmer vænnet sig til menighedens officielle tyskhed; ord som Liebesmahl, Singstunde, Gottesacker og Morgensegen (morgenandagt i hjemmene) indgik naturligt i deres christiansfelder-dansk.

Ifølge Andr. Østers barndomserindringer fra 1890'erne var Christiansfeld blevet en stillestående provinsby med kun svag afglans af fortidens liv. 1864-grænsen havde afskåret byen fra en stor del af dens opland, og skønt varerne fra »æ felt« stadig var ansete, havde dens små virksomheder svært ved at klare konkurrencen fra den tyske industri. Mange unge rejste sydpå for at søge arbejde. Kostskolerne måtte opgives 1891, men fik som dagskoler god tilgang fra omegnen (se herom Inge Bundsgaards bidrag). Der var stadig værksteder i Brødrehuset, men med private mestre, som tog de svende, de kunne få uden hensyn til deres forhold til menigheden. De resterende »brødre« var nogle gamle pensionister, og korsalen blev kun brugt ved juletid. Søstrehuset havde bevaret flere af de gamle ordninger og havde endnu både vaskeri, bageri og et

Med tiden blev Søstrehuset bolig for især ældre kvinder. Søster Bendixen (1852–1946) i det karakteristiske hvide sjal og den hvide hovedbeklædning, den såkaldte »haube«, stammede fra en velhavende, tysksindet kaptajnsfamilie på Løjt og var 1909–36 portmerske i Søstrehuset. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

stort køkken, hvor også folk fra byen hentede deres middagsmad. Men det virkede nærmest som et alderdomshjem for enlige kvinder.

Modsat de gamle intentioner var præsterne bærere af det religiøse liv. Det var nu kirkeklokken, ikke basuner, der kaldte folk til forsamling, men de gamle forsamlingsformer blev til dels opretholdt, skønt de ifølge Øster ikke længere havde samme betydning. Brødremissionen samlede stadig mange fra oplandet, dels til menighedens missionsbazar om vinteren, dels og især til Nordslesvigs Missionsforenings fest om sommeren. Andre kilder⁷¹ viser, at diasporaarbejdet nu hovedsageligt havde betydning i Nordslesvig; men missionsforeningen rakte videre ud. Den modtog bidrag til missionen både fra kongeriget og mange sogne i Nordslesvig og fik fra 1910 en energisk sekretær i Fr. Chr. Høy, der havde fået stor interesse for brødremissionen, skønt han stammede fra Ballerup ved København.

A. Pontoppidan Thyssen

Nordslesvigs Missionsforenings fester kaldte hvert år mange folk – og køretøjer! – til byen. Foto ca. 1910. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Medlemstallet faldt fra 431 i 1864 til 301 i 1920, og af dem boede 126 ikke i Christiansfeld. Indbyggertallet var 593 (ved folketællingen 1. feb. 1921). Ved folkeafstemningen i 1920 blev der afgivet 247 danske stemmer (heraf 30 tilrejsende) mod kun 124 tyske (heraf 50 tilrejsende). Men ældsterådet, der nu havde dansk flertal, opfordrede de tyske medlemmer til at blive i byen med henvisning til Brødremenighedens internationale karakter. Fra 1920 blev der indført skiftevis dansk og tysk gudstjeneste, men den hidtidige præst fortsatte, suppleret af en dansk andenpræst⁷².

Den nyeste tid

De tyske brødrementigheder fik trange kår i perioden mellem verdenskrigene. Ifølge Otto Uttendörfer, der var medlem af den tyske unitetsdirektion som »Finanzdezernent« og visitator 1919-37, klarede de dog inflationen og krisen omkring 1930 forholdsvis godt; men der var tilbagegang og forfald i mange menigheder, og »det tredje riges« skattepolitik var nær ved at ruinere brødrebryernes erhvervsliv⁷³.

Disse problemer var dog små i sammenligning med de ulykker, som ramte det tyske unitet i 1945 og de efterfølgende år. En stor del af Herrnhut blev ødelagt ved et russisk bombardement i foråret 1945, og alle menighederne i Schlesien, den største samlede gruppe, gik tabt, da dette område blev indlemmet i Polen. Berthelsdorf blev beslaglagt af de østtyske myndigheder, og »Berlinmuren« skilte i 1961 direktionen og menighederne i D.D.R. fra de vesttyske brødrementigheder. Der måtte derfor etableres en ny vesttysk direktion i det sydtyske kursted Bad Boll, som Brødrementigheden havde overtaget i 1920.

Ifølge de seneste tal (fra 31. dec. 1981) omfatter de østtyske menigheder, der er tilknyttet Herrnhut-direktionen, nu kun 2845 medlemmer. Til den vesttyske direktion i Bad Boll hører alle vestlige menigheder på kontinentet med i alt 15.435 medlemmer; de er især vokset i Holland på grund af indvandrere fra Surinam. Unitetsprovinsen i Storbritannien omfatter nu kun 4070 medlemmer, mens det genopståede brødreunitet i Tjekkosllovakiet har et medlemstal på ca. 5500.

I forhold til disse tal kan det virke overraskende, at det *samlede medlemstal* i Brødreunitetet ifølge samme statistik er 438.893. Det skyldes for størstedelen tidligere missionsområder, der er blevet særlige unitetsprovinser. I Nordamerika er der godt 56.000 medlemmer, delt i en nordlig og sydlig provins. Hertil kommer mindre samfund i Alaska (på 4676) og i Labrador (på 2252). Det østlige Vestindien udgør en samlet provins med 28.419 medlemmer; desuden findes der særlige provinser på Haiti (i Den dominikanske Republik) med 17.000 og på Jamaica med

A. Pontoppidan Thyssen

Festgudstjeneste i kirkesalen i 1977 i anledning af 200-året for kirkesalens indvielse. Denne gudstjeneste markerer samtidig kirkesalens gendbning efter restaureringen.

næsten 12.000 medlemmer. På det syd- og mellemamerikanske fastland er der store provinser i Surinam med 45.000 og i Nicaragua med næsten 38.000 medlemmer, og mindre samfund i Honduras (på 5583) og Guyana (på 1282). Størst har tilvæksten været i Afrika, hvor der findes godt 81.000 medlemmer i Sydafrika, delt i en østlig og vestlig provins, og næsten 120.000 medlemmer i Tanzania (tidligere Tysk Østafrika), delt i tre provinser.

Hertil kommer nogle missionsområder, hvor der kun er få medlemmer. Men alle de nævnte samfund eller »provinser« fungerer nu som selvstændige kirker. De har dog indbyrdes kontakt og betragter sig som hørende til et fælles Brødreunitet⁷⁴.

I *Christiansfeld* skete der ikke store forandringer i mellemkrigstiden. Af økonomiske grunde var det tyske unitet interesseret i at afhænde sine ejendomme i byen; de fleste, herunder korusene, blev overtaget af me-

nigheden i Christiansfeld, men Tyrstrupgård blev solgt 1919, og drengeskolen, der fra 1913 også omfattede pigerne, blev lejet og senere købt af en dansk realskolebestyrer. Efter 1970 blev den kommunal realskole. Præsterne kom stadig fra de tyske brødremenigheder; den særlige stilling som dansk andenpræst blev opgivet 1924, kun videreført af Fr. Chr. Høy som dansk prædikant i forbindelse med andre opgaver⁷⁵.

Men siden 1945 er Brødremenigheden i Christiansfeld mere og mere blevet en dansk menighed. Fra dette år blev forhandlingsproget dansk i ældsterådet og gudstjenestesproget overvejende og senere udelukkende dansk. Præsterne har alle været af dansk afstamning og er fra 1947 kommet nordfra med tilknytning til Brødremenigheden gennem ydre mission. Menigheden er da også blevet en lille minoritet i det stadig mere danskprægede Christiansfeld, der fra 1970 blev centrum for en storkommune. Medlemstallet er nu 266, hvoraf 138 bor andetsteds⁷⁶.

Ifølge en statut fra 1970 hører menigheden til »det Europæisk-Kontinentale Brødre-Unitet«, der har Bad Boll som midtpunkt; men den føler sig også knyttet til den danske folkekirke og har ofte givet udtryk derfor. Den har tilnærmet sin gudstjenesteform til folkekirkens og bruger folkekirkens salmebog med særlige tillæg, og mange medlemmer er også medlemmer af folkekirken. Desuden deltager en del »venner« i gudstjenesterne uden at være medlemmer.

Det vigtigste bindeled er dog N. J. Holms missionsforening, der i 1921 fik navnet »Brødremenighedens danske Mission«, forkortet B.D.M. Dens nyere udvikling skyldes især Fr. Chr. Høy (1877-1960). Grundlæggende var perioden 1910-20, da han på én gang virkede som missionssekretær og dansk prædikant i Christiansfeld og vakte ny interesse for foreningen i Nordslesvig. Han rejste også ofte til kongeriget, og efter 1920 udstrakte han sin virksomhed til hele Danmark, hvor det lykkedes ham at overvinde modviljen mod foreningen som et tysk foretagende. B.D.M. blev anerkendt som en dansk missionsforening med særlige missionsopgaver, navnlig i Tanzania, Sydafrika og Labrador. Det gamle Søstrehus er i de senere år blevet centrum ikke blot for B.D.M., men for flere danske missionsselskaber. Da Høy begyndte, havde foreningens blad 800 abonnenter, men tallet er nu næsten 10.000. Gennem B.D.M. har Brødremenigheden i Christiansfeld således stadig kontakt med bredere kredse i Danmark⁷⁷.

Noter

1. Generelt om kildeproblemer og litteratur i A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsesernes frembrud IV, 1967, indledningen. Kun de vigtigste kilder vil blive anført her. Vedr. Zinzendorf og Brødremenighedens ældre historie bygger fremstillingen hovedsageligt på 1900-tallets omfattende tyske forskning, hvis største navn er Otto Uttendörfer (1870-1954). På dansk foreligger Lorenz Bergmann: Grev Zinzendorf I-II, 1957-61, et stort og værdifuldt værk med ualmindelig solidt grundlag i de primære kilder. Bind I handler dog mest om Zinzendorf som banebryder for ydre mission, og bind II er en systematisk ordnet fremstilling af hans teologi, hvor udviklingsfaserne ikke kommer til deres ret. Det gør de bedre i Erich Beyreuthers fortrinlige, ofte meget detaljerede og bredt anlagte fremstillinger: Der junge Zinzendorf, 1957; Zinzendorf und die sich allhier beisammen finden, 1959; Zinzendorf und die Christenheit, 1961 (alle Marburg); hertil kommer hans Studien zur Theologie Zinzendorfs, Neukirchen-Vluyn 1962. De forkortes Zinzendorf I-IV. Se også note 2-4, 9-10 og 13-16.
2. Hovedværket om den filadelfiske bevægelses betydning for Zinzendorf er Sigurd Nielsen: Der Toleranzgedanke bei Zinzendorf I-III, Hamburg 1952-60 (især bind I). Bevægelsens midtpunkt var i England Jane Leade (1623-1704), i Tyskland Johann Wilh. Petersen (1649-1727), med hvem Zinzendorf fik både skriftlig og personlig kontakt. Hochmann behandles indgående af Heinz Renkewitz: Hochmann von Hohenau, 1935, optrykt Witten 1969 (tilnavnet har ofte formen Hohenau).
3. »Socrates« er især blevet analyseret i Leiv Aalen: Die Theologie des jungen Zinzendorf, Hamburg 1966 (2. udg. af en norsk disputats 1952). Det må dog bemærkes, at Aalen ligesom svenskeren Gösta Hök (Z.s Begriff der Religion, 1948) forholder sig polemisk til Zinzendorf. Om Dresden-tiden bl.a. Beyreuther: Zinzendorf II, 9-62. Zinzendorf var også påvirket af andre oplysningsfilosoffer, navnlig Pierre Bayles dogmekritiske »Dictionnaire« (1695ff), se Beyreuther: Zinzendorf IV, 114ff, samt Bergmann II, 120 ff, der hævder, at Beyreuther overbetoner Bayles betydning.
4. Se Hans-Christoph Hahn og Hellmut Reichel: Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder, Hamburg 1977, en kommenteret udgivelse af originale kilder; heri en selvbiografi af Zinzendorf til 1734 s. 18-27, om de første år især s. 39-51 (beretninger af Chr. David og D. Nitschmann); om statutterne s. 70-80 (aftrykt); om begivenhederne i 1727 s. 93-110. Trods ensidig kritik fra E. Beyreuther (Zeitschr. für Kirchengesch. 1978) er denne bog en god indføring i de vigtigste kilder. Betegnes i det flg. Hahn-Reichel.
5. Om »Botschaften« bl.a. Hahn-Reichel, 379 ff; herunder den originale beretning om rejsen til prins Carl.
6. Om forholdet til Christian VI (til 1731) og de første missionsforetagender Bergmann I, 162-75, 203ff. Jfr. note 26.
7. Bergmann I, 193 ff.
8. Her på grundlag af det klareste udtryk for den nye tankegang, Zinzendorfs »Berliner Reden«, udg. 1738 i to bind, siden genoptrykt i talrige udgaver.
9. Den vigtigste fremstilling af ændringen i Zinzendorfs tankegang findes i O. Uttendörfers hovedværk Zinzendorf und die Mystik, Berlin 1950, 134ff. Det er især Uttendör-

- fer, der har betonet forbindelsen mellem Zinzendorf og den radikalpietistiske mystik. I sin selvbiografi fremhæver Zinzendorf udtrykkeligt året 1734, Hahn-Reichel, 27. – Det nævnte Luthercitat har Bergmann fundet ni steder i Zinzendorfs skrifter, Bergmann II, 99. Se også sst. s. 17-22 om troen som Gefühl, »hjertesag« o.l. De lutherske motiver fremhæves navnlig af Sam. Eberhard: Kreuzes-Theologie. Das reformatorische Anliegen in Zinzendorfs Verkündigung, München 1937.
10. Om Streiter-idealet især Uttendörfer: Zinzendorfs christliches Lebensideal, Gnadau 1940, 200ff.
 11. Zinzendorfs missionstanker udførligt behandlet i Bergmann II, 187ff.
 12. »Med hvem jeg ofte har talt uafbrudt i ti timer og rigtig talt igennem i den grad, at jeg til slut altid knap var færdig«. Fra Zinzendorfs rejseberetning et år efter, her efter Beyreuther III, 106. – Den bedste sammenhængende skildring af hele forløbet fra hans ordination gennem de efterfølgende rejser til 1743 findes sst. s. 73-228.
 13. Bag denne afgørelse, der senere fik stor betydning, lå formodentlig for Zinzendorf selv en vis utryghed over for de europæiske ledere, som nu blev ladet alene. På to synoder, i 1739 og 40, havde han advaret mod at opfatte »die Gemeinde Jesu« som et særligt kirkefællesskab, G. Burkhardt: Die Brüdergemeine I, Gnadau 1905, 62ff; og det blev just det store stridsspørgsmål efter hans hjemkomst 1743. Hertil kommer, at frelserens generaldelembede ikke skulle omfatte Amerika, hvor Zinzendorf nu selv skulle lede arbejdet! (Beyreuther III, 210).
 14. Zinzendorfs væremåde og sprog får man et umiddelbart indtryk af gennem de mange samtaler, som straks blev optegnet, især i det såk. Jüngerhausdiarium fra 1747, talrige håndskrevne bind, der også findes i Christiansfeld. Flere korte samtaler er aftrykt af Hahn-Reichel, se f.eks. s. 142ff og 424ff.
 15. Herrnhag-perioden blev forsømt af de ældre brødrehistorikere, der betragtede den som en vildfarelse, stridende mod Zinzendorfs intentioner. Men siden 1930'erne har den vakt voksende interesse. Banebrydende var Wilh. Bettermann: Theologie und Sprache bei Zinzendorf, Gotha 1935, der forsvarede Zinzendorfs blodteologi som »lutherdom i barokform«. Perioden spiller også en central rolle i Uttendörfer: Zinzendorf und die Mystik, og den indgår som et højdepunkt i Beyreuthers kronologiske fremstilling; Zinzendorf III, 228-52. Se også note 18.
 16. O. Uttendörfer: Wirtschaftsgeist und Wirtschaftsorganisation Herrnhuts, Herrnhut 1926, 188ff.
 17. Iflg. Zinzendorf selv, Hahn-Reichel s. 158.
 18. I de to første linier tiltales Gud som »øde og tomhed« (udtrykt med de hebraiske ord i 1. Mos. 1,2), nemlig for fornuften, der afviser lyset fra »blodet« (korset); fornuften betegnes Uhu, der hentyder til ugleskrig. Iflg. de to sidste linier fremhæver dette Kristi sidesårs betydning: Gud kendes kun af den, der er »hjemme i sidesåret«. Fra Bergmann II, 280; her behandles perioden udførligt s. 224-80 med talrige eksempler på Zinzendorfs blodteologi, brudemystik og drastiske sprog.
 19. Det anti-intellektualistiske motiv fremhæves både af Bettermann, Uttendörfer og Beyreuther. Det gælder især for Zinzendorf selv; men det nye sprog var også udtryk for en antipietistisk entusiasme, og det spillede formodentlig større rolle for bevægelsen som helhed.

A. Pontoppidan Thyssen

20. Straffebrevet er aftrykt af Hahn-Reichel s. 172ff.
21. I Bergmann II, 280-306 findes en indgående behandling af stridslitteraturen.
22. Fremhæves i G. Burkhardt I, 82ff som begyndelsen til en unitetsforfatning.
23. Se om 1749-60 Uttendörfer: Zinzendorf und die Mystik, 287ff, 327ff, den vigtigste fremstilling af Z.s seneste år. Beyreuther betoner hans passivitet, f.eks. III, 269.
24. Beskrivelsen aftrykt Hahn-Reichel, 336ff.
25. Se om Brødremenighederne Mari P. van Buijtenen m.fl. (red.): Unitas Fratrum, Utrecht 1975, en større oversigt over alle menighederne og deres historie. Om Bethlehem Hellmuth Erbe: Bethlehem, Pa., Stuttgart 1929.
26. Fremstillingen af brødremissionen bygger især på Hartmut Beck: Brüder in vielen Völkern, Erlangen 1981, det nyeste større værk. Den oven. dansk-vestindiske undersøgelse sigter til Christian Degn: Die Schimmelmanns im atlantischen Dreieckshandel, Neumünster 1974, der også kaster nyt lys over brødremissionen.
27. Bergmann II, 156ff, Thyssen IV, 104ff, 117ff, samt Steinecke I, se note 28.
28. Otto Steinecke: Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland I-III, Halle 1905-11.
29. Guntram Philipp: Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten, Köln 1974, især 151-69.
30. Bergmann II, 158.
31. G. Burkhardt I, 101.
32. Zeitschr. für Brüdergeschichte V, 1911, 172; H. Steinberg: utrykt fremstilling, 1927 (i Bad Boll, ufuldendt). Jfr. s. 551.
33. Thyssen IV, 19ff. – Oprettelsen af en brødrekoloni ved Oldesloe i Holsten, kaldet Pilgerruh, måtte opgives 1741 efter kun tre år.
34. Om societetet i København Thyssen (red.): Vækkelsesernes frembrud I, 19f, samt Steinberg, der også omtaler societetet i Altona. Oversigten over den dansk-slesvigske diaspora iflg. Thyssen IV, 26f; jfr. 107 (Briant 1767).
35. Om synoderne 1769 og 1775 Uttendörfer: Wirtschaftsgeist, der især s. 376-94 belyser dem som vendepunkter i spændingen mellem de private erhverv og den »socialistiske« fællesdrift; en generel omtale i G. Burkhardt I, 91-96. I øvrigt er der kun grund til at nævne Gerhard Reichel: A. G. Spangenberg, Tübingen 1906, en værdifuld biografi, da forfatningsudviklingen 1760-82 ikke synes tematisk analyseret af brødrehistorikerne. Den flg. fremstilling bygger på de fire synoders akter og bestemmelserne i det samlede forfatningsværk, til hvis paragraffer der henvises. Det findes i Christiansfeld. En mere udførlig behandling med kildehenvisninger i Thyssen IV, 30-37.
36. Jfr. til det flg. om Christiansfelds grundlæggelse Thyssen IV, 37-42, hvor også tidligere handlinger er anført; vigtigst er Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800, Sdj. Årb. 1940. Nærmere oplysninger om købet af Tyrstrupgård m.m. i Anne-Lise Schou-Pedersens bidrag.
37. Redegørelsen for menigheds- og korordningerne bygger på Thyssen IV, 43-103, en mere indgående fremstilling med kildehenvisninger.
38. Thyssen IV, 63.
39. Thyssen IV, 87.
40. Udførligt behandlet i Thyssen IV, 104-51, vedr. perioden indtil ca. 1800.
41. Thyssen IV, 109.

42. Vedr. problemerne før og efter 1800 og ændringerne 1818-48 Thyssen IV, 152-65, VII, 55-57, der til dels bygger på synodalakterne. En oversigt i G. Burkhardt I, 125-36 (til 1801), 147-72 (til 1848).
43. Thyssen IV, 159. Supplerende oplysninger om krisen i G. Philipp: Die Wirksamkeit der Brüdergem., 16-26, især om de økonomiske problemer; Philipps hovedsynspunkt er erhvervs- og socialhistorisk.
44. Sst. s. 26 f tal for det økonomiske opsving, s. 21 de samlede medlemstal. Om Chr. Reichel, som repræsenterede en indre fornyelse, den såk. »idealherrnhutisme«, Zeitschr. für Brüdergesch. VI, 1912, 1-44, jfr. Thyssen VII, 57.
45. I 1769 blev kostskoleopdragelsen af menighedsbørn opgivet, dels af økonomiske grunde, dels efter forældrenes ønske. Men ved synoderne 1775 og 82 blev den erstattet af »Ortsanstalten«, der underviste og til dels optog menighedsbørn (som pensionærer) og desuden »auswärtige Kinder, die zur Gemeinde zu gehören, Erlaubniss bekommen« (§ 520 fra 1775, bekræftet af de flg. §§ fra 1782). Denne korte formulering, der ikke bestemmes nøjere, skulle måske modvirke kritik for proselytmageri: skolerne skulle kun omfatte børn, som »hørte til menigheden«. Men de »fremmede« børn kom i uventet omfang, og praksis blev, at de vendte hjem i 13-14 års alderen. Jfr. oversigterne i Burkhardt I, 120ff, 141ff, 158ff; de anførte tal fra Philipp, 32, der henviser til Synodal-Verlass 1818, men de findes ikke i Chrf.-arkivets eksemplar. Burkhardt har lavere tal, men fremhæver midten af 1820'erne som højdepunktet (s. 158). Der findes ikke special-undersøgelser af det herrnhutiske kostskolevæsen.
46. Philipp, 110-50 (bondereformerne), 171ff (herrnhutismen efter 1800), 261 (bedehusenes fordobling), 409 (antal 1839), 265f, 307f (modforanstaltninger), 220 (antal 1854).
47. Thyssen VII, 57 (med kildehenvisninger); tallene fra Philipp, 29.
48. Hartmut Beck, 3. del; om opfordringerne s. 291, om skolerne i Dansk Vestindien s. 186ff. Antallet af stationer og missionærer fra Philipp, 30.
49. Thyssen IV, 155-59.
50. Thyssen VII, 58.
51. Jfr. til det flg. Thyssen IV, 158ff, VII, 58ff.
52. Thyssen IV, 160.
53. Synodal-Verlass 1818 XVI § 10, V § 19, 20 og 21; om pigekoret Thyssen IV, 158. Nogle af menighedens børn synes dog stadig at have boet på kostskolerne, se s. 543.
54. Georg van Deurs: En barndom og ungdom i lidelsens tegn, ms. i privateje, duplikat ved Hans Gorsen, Christiansfeld 1972.
55. Thyssen VII, 62-67.
56. Det flg. afsnit bygger på Thyssen VII, 67-97, hvor kilderne er anført.
57. Forfatningsudviklingen 1848-99 ret udførligt behandlet i Burkhardt I, 179-95; supplerende om de amerikanske krav 1825-48 i Philipp, 36f.
58. Philipp, 347ff, jfr. 264ff om sammenhængen mellem den nationale og herrnhutiske bevægelse.
59. Om lærestriden Burkhardt I, 196-200, og især tilbageblik af Otto Uttendörfer skrevet 1945, trykt i tidsskriftet Unitas Fratrum 1980, 8. hefte s. 80ff. Andr. Øster har i utrykte erindringer, »Den lange omvej«, som han venligst overlod mig, bl.a. belyst lærestriden som et personligt problem.

A. Pontoppidan Thyssen

60. Burkhardt I, 169; Philipp, 34-36; fritagelse fra militærtjeneste annulleret i Preussen allerede 1815, Burkhardt I, 136f.
61. Burkhardt I, 191f (beslutningen 1893), II, 55f (korene), 62f (skolerne), 63ff (diaspora og foreninger), 67 (Böhmen-Mähren).
62. Hartmut Beck, 3. og 4. del, som har oversigter over de forskellige missioners historie siden o. 1850. Tallene fra oversigter i Burkhardt II, 74ff. (for 1910).
63. Det flg. afsnit er for størstedelen et sammendrag af Thyssen VII, 94-97, 325-30, 366-68, 382-85; samt Thyssen (red. og forf.) Dansk præste- og sognehistorie X, 1977 flg., 196f.
64. Om Lund se Thyssen: Vækkelsernes frembrud V, 281ff. Andre træk fra 1848-52 fremdrages her s. 562-64.
65. Jubelfeier des hundertjähriigen Bestehens der Gemeine Christiansfeld (uden forf.), Herrnhut 1873, 100f. Sst. medlemsstatistik som bilag; jfr. F. C. Høy: Christiansfeld, 1923 og 1928.
66. Flere oplysninger skyldes breve til Wied og Garve fra unitetsdirektionen, PA II R 2 B; om amtmandens initiativ især breve til forst. Jacobsen aug. 1859 (sst.); excerpter ved Henry Petersen.
67. Jubelfeier, 104-07, 109; Da. præste- og sognehistorie X, 199 (ved Otto Grell).
68. Andr. Øster: Danske herrnhuterers nationale kamp efter 1864, Sdj. Årb. 1968, 119ff.
69. Om de nationale problemer 1866-77 Da. præste- og sognehistorie X, 197-201, delvis ved Otto Grell.
70. Andr. Øster: Far, en fortrinlig biografisk skildring, utrykt; venligst overladt mig af Andr. Øster. Artikel om »Frej«, hvis indvielse blev forsinket af de preussiske myndigheder, i Sdj. Årb. 1912.
71. Det ovenst. bygger på Andr. Østers skildring af præsterne i Da. Præste- og sognehistorie, 201ff, og hans lille skrift: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 1965, nogle uddrag aftrykt her s. 260. Det suppleres af et brev fra hans far 1902 (omtalt her s. 553), som bl.a. oplyser, at der endnu blev drevet et garveri, et slagteri og et bageri for Brødrehusets regning, ligesom handelshuset, apoteket, gæstgiveriet, sæbefabrikken og et bageri blev drevet for menighedens regning. – Diasporaarbejdet belyses især af beretninger gennem hele perioden til 1920. De vedrører også Fyn og Jylland og er en interessant kilde, men viser at arbejdet i kongeriget nu blev udført i nær tilknytning til Indre Mission.
72. Da. præste- og sognehistorie X, 209f (ved Otto Grell). Medlemstal iflg. Høy: Christiansfeld, bilag (fordelingen ikke publiceret); indbyggertal og stemmetal iflg. Trap, 4. udg., IX 1930, 75.
73. Uttendörfers tilbageblik, se note 59.
74. Om missionsområderne i dette århundrede Hartmut Beck, 315-510. De seneste tal fra Directory and Statistics, tillæg til Moravian Daily Texts, Bethlehem Pa., 1983.
75. Da. præste- og sognehistorie X, 210-12 (ved Otto Grell, der også har skrevet »Minde fra skolen 1911-1915«, sst. s. 207f). Sst. s. 213-16 data for alle Christiansfelds præster, danske prædikanter og missionssekretærer.
76. Iflg. præstens indberetning til unitetsdirektionen 31.12.1982.

77. Omtalen af Høy bygger på hans »levnedsløb«, tilsendt mig af Brødremenighedens nuværende præst Helge Rønnow, som jeg også skylder tak for andre oplysninger om udviklingen efter 1945 og for beredvillig hjælp ved benyttelse af arkivmateriale m.m. En optælling venligst foretaget for mig af B.D.M.s kontor i sept. 1983 viser flg. fordeling af abonnenterne på bladet »BDM nyt« (efter postdistrikter): Sønderjylland og Syddjylland 2230, det øvrige Jylland 4332, Københavnsområdet 994, øerne i øvrigt 1848; hertil kommer Færøerne (318) og udlandet (130). – Som redaktør vil jeg gerne tilføje en tak til Thomas Ravn for udmærket hjælp ved slutredaktionen af afhandlingerne og ved sortering af billedmaterialet, og ikke mindre til Lars N. Henningsen, der har varetaget korrektur, ombrydning og den endelige billedredaktion.

Befolkning og fattigforsorg

Af Tove Elklit

Indledning

Hovedinteressen i den i øvrigt ikke særligt righoldige litteratur om Christiansfeld samler sig om byens oprettelse, om menighedsordningen, om forskellige aspekter af de religiøse forhold og om skolerne; hertil kommer som et generelt træk, at hovedvægten er lagt på forholdene i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet¹.

Søger man derimod oplysninger om den videre udvikling i 1800-tallet for eksempel om menighedens sammensætning på forskellige sociale kategorier, menighedens forhold til byens øvrige indbyggere eller den sociale forsorg, er der meget lidt at hente i den foreliggende litteratur. Dette kan ikke skyldes mangel på kildemateriale; forklaringen er snarere, at der ikke har været interesse for disse sider af byens og menighedens liv, eller at man har slået sig til tåls med menighedsordningens beskrivelse af, hvorledes byens og menighedens liv *burde* være. Vender man sig specielt for den sociale forsorgs vedkommende til de to værker, der har behandlet det slesvigske fattigvæsen², bliver man igen skuffet, idet Christiansfeld på grund af sine specielle regler og fattigkasser fuldstændig er udeladt.

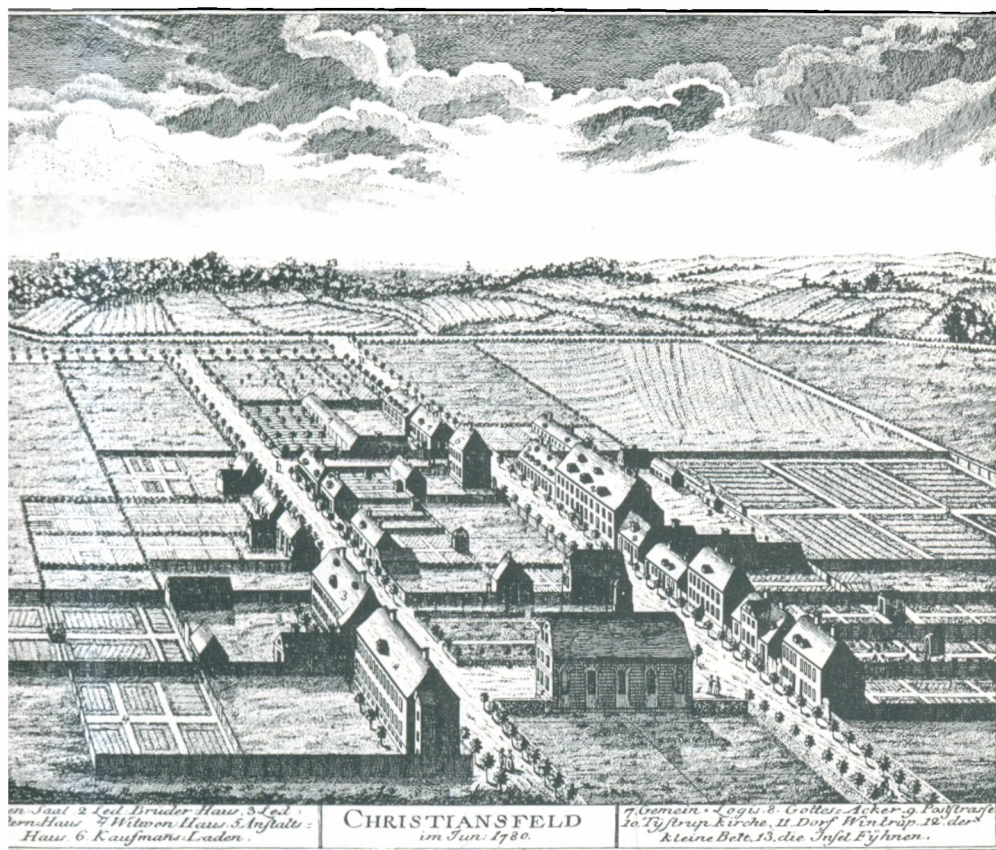
Den nyeste behandling af Christiansfeld i sidste århundrede har A. Pontoppidan Thyssen givet i værket »Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850«³. Som titlen siger, er hovedvægten også her lagt på det kirkehistoriske, men på grund af de specielle forhold i Christiansfeld gives også en mere omfattende skildring af menighedsbyens forhold. På baggrund af Pontoppidan Thyssens arbejde kan forholdene i Christiansfeld i det 19. århundredes første halvdel resumeres på følgende måde⁴: Medlemstallene for de enkelte kor giver indtryk af en jævn tilbagegang, som først og fremmest hænger sammen med finansielle problemer. Som årsag til disse angives den almindelige krise (til omkring 1830), konkurrence fra billige importvarer og fra nabobyerne.

En følge af de dårlige tider var tilbageholdenhed over for ansøgninger om optagelse i menigheden. En anden følge var, at mange måtte søge arbejde i andre brødrebyer eller uden for menigheden. Endelig fandt der næsten ingen etablering sted af nye erhvervsdrivende og derfor næsten heller ingen bryllupper. I 1840'erne blev forholdene bedre; men da overskud blev anvendt til afbetaling af gæld, fandt der stadig meget få etableringer og optagelser sted.

Hensigten med denne undersøgelse af befolkningsforhold og fattigforsorg er ikke at give en almindelig skildring af Christiansfeld i 1800-tallet, men derimod at undersøge forskellige aspekter af de sociale forhold i byen i perioden fra ca. 1800 til ca. 1864 med hovedvægten lagt på tiden efter 1835⁵. Efter en almindelig oversigt over hele byens befolkning vil hovedvægten blive lagt på de tre korhuse, altså Enkehuset, Brødrehuset og Søstrehuset. Det vil blive undersøgt, hvorvidt beboerne var medlemmer af menigheden, hvor længe de opholdt sig i korhusene, hvor de kom fra/rejste til, hvor gamle de var, om de var enker/enkemænd eller ugifte. Desuden vil erhvervsforholdene blive taget op, og i forlængelse heraf vil det være naturligt at se på fattigforsørgelsen, hvor forholdene i hele byen igen vil blive inddraget⁶.

Befolkningsforholdene 1803-1860

Efter anlæggelsen i 1773 voksede brødreneheden Christiansfeld hurtigt, og den nåede sit højeste medlemstal, 652, i 1812⁷. Mellem 1800 og 1864 blev der afholdt 6 almindelige folketællinger i Hertugdømmerne, nemlig i

Christiansfeld i juni 1780. Slik af Meno Haas i Pontoppidan: Den Danske Atlas.

årene 1803, 1835, 1840, 1845, 1855 og 1860. En sammenligning mellem folketællingernes oplysninger om indbyggertallet i Christiansfeld og F. C. Høys oplysninger om antallet af menighedsmedlemmer viser dels, at ikke alle byens indbyggere tilhørte menigheden, dels at menighedens andel af indbyggerne i løbet af perioden faldt fra 94 pct. i 1803 til lidt under 2/3 efter århundredets midte. Disse tal vises i tabel 1⁸.

Tabel 1. Indbyggertallet i Christiansfeld, menighedens størrelse samt »medlemsandelen« 1803-1860

	Indbyggertal	Menighedens størrelse	»Medlemsandelen« ^{a)}
1803	791	743	94
1835	632	503	80
1840	678	483	71
1845	761	504	66
1855	678	404	60
1860	681	427	63

a) Menighedens størrelse i pct. af indbyggertallet.

Foruden faldet i menighedens andel af indbyggerne viser tabel 1, at indbyggerantallet svinger betydeligt, at menighedens størrelse også svinger betydeligt, og at indbyggertallet i 1860 var ca. 14 pct. lavere, end det havde været ved århundredets begyndelse.

Ser man på byens demografiske struktur, viser det sig, at Christiansfeld, fordi den var en brødremenighedsby, adskilte sig betydeligt fra andre byer. I de følgende afsnit skal dette påvises, for så vidt angår køn, alder og civilstand⁹.

Køn

Som det fremgår af tabel 2, var der hele perioden igennem et betragteligt kvindeoverskud i Christiansfeld. Dette overskud var størst i 1835, hvor så stor en del som 61 pct. var kvinder.

Tabel 2. Kvinder som procent af hele befolkningen i Christiansfeld, 1803-1860

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Kvindepct.	59	61	57	58	53	55
Indb.tal	791	632	678	761	678	681

Det er oplagt at sammenligne denne talrække med forholdene i de tre slesvigske byer, som er blevet grundigst undersøgt med hensyn til deres befolkningers sammensætning i 1800-tallet, nemlig Haderslev, Husum og Tønder¹⁰.

Tabel 3. Kvindeandelen i 4 slesvigske byer 1803-1860. Pct. af hele befolkningen

	Haderslev	Husum	Tønder	Christiansfeld
1803	51	53	54	59
1835	51	–	51	61
1840	–	53	–	57
1860	51	52	–	55

Det ses, at alle 4 byer havde et kvindeoverskud hele perioden igennem. Men mens kvindernes andel af befolkningen i Haderslev, Husum og Tønder kun lå lidt over 50 pct., således som man næsten altid ser det, lå den i Christiansfeld i perioden 1803-1845 gennemsnitligt på lidt under 60 pct. og på henholdsvis 53 og 55 pct. i 1855 og 1860. Der er altså tale om en betydelig afvigelse fra det normale, og det må også bemærkes, at byen fastholdt et stort kvindeoverskud, selv om der skete en indsnævring af forskellene mellem Christiansfeld og de andre byer.

En mulig forklaring på det unormalt store kvindeoverskud kunne være, at flere tilflyttede kvinder end mænd blev boende i byen. Med forholdsvis mange tilflyttere vil en forskellig tilbøjelighed til fortsat geografisk mobilitet naturligvis influere på de to køns relative andel i befolkningen. Det vil igen sige, at det store kvindeoverskud formodentlig skyldtes, at de tilflyttede kvinder kom til byen for at slå sig ned der – eller i hvert fald slog sig ned, mens mange tilflyttede mænd efter kortere eller længere tids ophold rejste fra byen igen¹¹.

Alder

I tabel 4 er vist, hvordan den aldersmæssige sammensætning var på tidspunkterne for de seks folketællinger, opgjort for mænd og kvinder for sig. Til sammenligning er tallene for kongeriget i 1845 også anført¹². Tre ting fremgår meget klart. For det første er der ved alle tællingerne – og derfor også i hele perioden – tale om meget betydelige forskelle mellem aldersstrukturen for mænd og kvinder i Christiansfeld. For det andet

fremgår det af en sammenligning med 1845-tallene for kongeriget, at det ikke er normalt med så store forskelle. Endelig viser en sammenligning med kongeriget også, at der i Christiansfeld var forholdsvis langt flere end i kongeriget i de ældste aldersklasser.

Tabel 4. Aldersstrukturen i Christiansfeld, opgjort særskilt for mænd og kvinder, 1803-1860. Pct.

Alder	Christiansfeld										Kongeriget			
	1803		1835		1840		1845		1855		1860		1845	
	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.
0- 9	10	8	8	5	9	3	5	3	7	5	8	6	24	23
10-19	27	17	18	10	21	16	29	19	27	16	24	18	19	19
20-29	17	17	22	16	24	16	26	20	22	20	23	14	18	18
30-49	27	34	26	28	23	24	21	24	27	25	26	29	24	24
50-69	17	18	19	30	15	31	14	23	12	24	15	23	12	13
70+	2	6	7	11	8	10	5	11	5	10	4	10	3	3
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal	325	466	249	383	291	387	320	441	320	358	305	376	667.572	682.755

Der er i Christiansfeld perioden igennem betydeligt flere kvinder end mænd i de ældste aldersgrupper, og omvendt findes naturligvis forholdsvis flere mænd end kvinder i de tre yngste aldersgrupper: børn og unge. Det ses også, at der er en række ikke ubetydelige svingninger fra tælling til tælling i alderssammensætning, hvor specielt den relativt store andel over 50 år – for både mænd og kvinder – i 1835 og 1840 springer i øjnene. Det er vel ikke en urimelig tanke, at disse forskydninger er en følge af byens tilbagegang i den foregående tid? I perioden 1845-1860 ændres aldersstrukturen igen, således at der igen er lidt færre i de to ældste aldersgrupper; men der er fortsat tale om, at byen havde relativt langt flere i de ældste aldersgrupper, end man ellers så i denne periode. Dette gælder især for kvindernes vedkommende.

En mere direkte sammenligning med aldersstrukturen i Haderslev i periodens begyndelse og slutning er vist i tabel 5. Som det allerede fremgik af tabel 3, havde Christiansfeld både ved folketællingen i 1803 og i 1860 relativt flere kvinder end Haderslev. Tabel 5 viser, at Christiansfeld

både i periodens begyndelse og i dens slutning havde relativt flere *ældre* kvinder end Haderslev, og at dette forhold var blevet mere udtalt i 1860, hvor 11 pct. af indbyggerne var kvinder over 60 år mod Haderslevs 5 pct. For mændenes vedkommende udgjorde i 1803 mænd over 60 næsten samme del af indbyggerne i de to byer, henholdsvis 3 pct. for Christiansfelds vedkommende og 4 pct. for Haderslevs. I 1860 viste samme tendens som for kvinderne sig, idet 5 pct. af befolkningen i Christiansfeld var mænd over 60 mod kun 2 pct. i Haderslev.

Tabel 5. Hele befolkningen i henholdsvis Christiansfeld og Haderslev¹³ fordelt efter køn og aldersgruppe. Pct.

Alder	Mænd				Kvinder			
	1803		1860		1803		1860	
	Christi- ansfeld	Haders- lev	Christi- ansfeld	Haders- lev	Christi- ansfeld	Haders- lev	Christi- ansfeld	Haders- lev
0-19(20)	15	19	14	21	15	18	13	20
20(21)-59(60)	23	26	26	26	36	27	31	26
60(61)-	3	4	5	2	8	6	11	5
Antal	325	1316	305	3933	466	1363	376	4079

Det har altså kunnet konstateres, at Christiansfeld med hensyn til sin alders- og kønsmæssige sammensætning var yderst unormal. To forklaringer ligger lige for. For det første har der formodentlig været tale om et forskelligt vandringsmønster for mænd og kvinder, og for det andet er der kun blevet indgået et beskedent antal ægteskaber i byen, hvad der naturligvis har slået igennem på børnetallet. Det må også tages i betragtning, at mange ægteskaber blev indgået i en forholdsvis sen alder, og man ser da også, at mange af de gifte kvinder er over den fødedygtige alder. Således var i 1803 10 ud af 45 gifte kvinder over 50 år. De tilsvarende tal fra 1835 og 1855 var 18 ud af 41 og 14 ud af 48. Det svarer til, at 22 pct., 44 pct. og 29 pct. af de gifte kvinder var over 50 år i henholdsvis 1803, 1835 og 1855. Ser man på antallet af børn i familierne var det i 1835 sådan, at i næsten halvdelen af de familier, hvor overhovedet var gift eller i enkestand, var der ingen hjemmeboende børn eller plejebørn, i 1/3 var der 1

hjemmeboende barn, mens der kun i 1/4 var 2 eller flere børn hjemme. Fordelingen var lidt anderledes og knap så grell i 1860, hvor der i ca. 2/5 af den ovennævnte type familier ikke var børn, mens 1/5 havde 1, 1/5 2 og 1/5 3 eller flere børn hjemme.

Civilstand¹⁴

Det almindelige billede var midt i 1800-tallet, at af en større befolkning var ca. 1/3 i ægtestand, ca. 60 pct. ugifte (i betydningen »endnu ikke gift«) og resten, altså ca. 7 pct., i enkestand. Vort kendskab til det herrnhutiske samfund må føre til den forhåndsformodning, at der i Christiansfeld var væsentlige afvigelser fra dette billede, således forstået, at der var væsentligt færre gifte, end man ellers finder. I tabel 6 er vist fordelingen på de tre civilstandskategorier, dels for menighedens medlemmer, dels for de øvrige indbyggere. Fordelingen på de tre kategorier er meget stabil i hele perioden, og derfor er der af hensyn til overskueligheden kun vist tal fra 1840 og 1860.

Tabel 6. Menighedens medlemmer¹⁵ og Christiansfelds øvrige indbyggere fordelt efter køn og civilstand, 1840 og 1860. Pct.

	Menighedens medlemmer				Øvrige indbyggere			
	Mænd		Kvinder		Mænd		Kvinder	
	1840	1860	1840	1860	1840	1860	1840	1860
Ugifte	76	73	74	70	95	89	94	84
Gifte	19	25	12	18	3	9	3	8
I enkestand	5	2	14	12	2	2	3	8
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal	184	177	299	250	107	128	88	126

Det fremgår meget klart af tabel 6, at både medlemmer af menigheden og byens øvrige indbyggere adskilte sig meget fra, hvad man ellers finder af fordelinger på de tre civilstandskategorier, idet tallene for de ugifte kvinder og mænd ligger langt over de normale ca. 60 pct. Det fremgår også klart, at der er markante forskelle mellem menighedens medlemmer og resten af befolkningen. Giftermål indgås hovedsageligt mellem

menighedens medlemmer, hvilket kommer tydeligst frem i 1840, hvor kun 3 pct. af de øvrige indbyggere var gift. I 1860 er andelen af gifte steget for alle fire grupper, hvilket vel hænger sammen med opgangsperioden i 1840'erne. Andelen af personer i enkestand svarer til det forventede, men det er samtidig tydeligt, at der både i 1840 og 1860 var relativt langt flere enker end enkemænd. Det ser man også i andre sammenhænge i denne periode, men ikke så udtalt som her. Opsplitningen på medlemmer og ikke-medlemmer viser også her en tydelig forskel, idet den ovennævnte tendens især gælder for menighedens medlemmer, da den slet ikke findes hos de øvrige i 1840 og langt svagere i 1860.

For også at sammenligne med forholdene i andre slesvigske byer er i tabel 7 foretaget en sammenstilling af totalbefolkningens civilstandsstruktur på forskellige folketællingstidspunkter.

Tabel 7. Fordelingen på civilstand for hele befolkningen i tre slesvigske byer¹⁶ på udvalgte tidspunkter, 1803-1860. Pct.

	Christiansfeld			Husum			Tønder		
	Ugift	Gift	Enke-stand	Ugift	Gift	Enke-stand	Ugift	Gift	Enke-stand
1803	80	11	9	58	34	8	–	–	–
1835	79	13	8	–	–	–	62	29	9
1840	81	11	8	62	30	8	–	–	–
1860	77	16	7	61	32	7	–	–	–

Forholdene i Husum og Tønder svarer udmærket til det forventede, mens tallene for Christiansfeld – der for 1840 og 1860 kan opfattes som et sammenfatning af tabel 6 – viser, at andelen af gifte personer perioden igennem højest var halvt så stor som i de to andre byer. Da andelen af personer i enkestand var nogenlunde ens, var gruppen af ugifte altså forholdsvis langt større end normalt, og konklusionen må blive, at Christiansfeld i hele perioden afveg markant fra forholdene andre steder.

Som tidligere nævnt blev mange af ægteskaberne i Christiansfeld indgået i en forholdsvis sen alder, hvilket dog er en almindelig tendens i den behandlede periode. Den normale tendens, hvorefter manden var ældre end kvinden, gælder også her, lige som der heller ikke er noget unormalt i de ofte store forskelle i ægtefællernes alder. For eksempel var der i 1803 25 ægteskaber ud af i alt 45, hvor manden var mere end 7 år ældre

end konen, og heraf igen 15, hvor han var mere end 11 år ældre. Af de 25 først nævnte mænd var 7 i deres 2. ægteskab. I 1835 var de tilsvarende tal 22 og 12 ud af i alt 41 og i 1855 24 og 15 ud af i alt 48. Den største aldersforskel var i 1803 23 år, i de to øvrige henholdsvis 26 og 21 år.

Alt i alt må det således konstateres, at Christiansfeldt i hele perioden afveg markant fra forholdene andre steder med hensyn til fordelingen mellem ugifte og gifte, men ikke med hensyn til alder for ægteskabernes indgåelse eller ægtefællernes indbyrdes alder.

Bopæl

Som det er fremgået af det foregående afsnit, levede ca. 4/5 af Christiansfeldts befolkning som ugifte. En stor del af disse boede ikke i familiehuse, men i korbusede eller på skolerne. Tabellerne 8 og 9 viser befolkningens fordeling på korbusede, skoler, Tyrstrupgård og familiehuse.

Table 8. Befolkningens fordeling på korbusede, skoler og familiehuse, 1803-1860

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Brødrehuset	66	86	88	99	91	70
Søstrehuset	189	130	121	130	93	94
Enkehuset	46	50	42	48	35	38
Drengeskolen	75	18	36	55	51	51
Pigeskolen	36	13	32	56	30	39
Tyrstrupgård	26	21	23	27	22	25
Familiehuse	353	314	336	346	356	364
I alt	791	632	678	761	678	681

Table 9. Befolkningens fordeling på korbusede, skoler og familiehuse, 1803-1860. Pct.

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Brødrehuset	8	14	13	13	14	10
Søstrehuset	24	20	18	17	14	14
Enkehuset	6	8	6	6	5	6
Drengeskolen	9	3	5	7	8	7
Pigeskolen	5	2	5	7	4	6
Tyrstrupgård	3	3	3	4	3	4
Familiehuse	45	50	50	46	52	53
I alt	100	100	100	100	100	100

Disse to tabeller giver umiddelbart anledning til tre kommentarer. For det første er det værd at hæfte sig ved, at ca. halvdelen af befolkningen gennem hele perioden bor i familiehuse, og at der efter et fald til 46 pct. i 1845 er en svagt stigende tendens til 53 pct. i 1860¹⁷. For det andet bemærkes en halvering af antallet af beboere i Søstrehuset fra periodens begyndelse til dens slutning, hvilket betyder et procentmæssigt fald fra 24 til 14, og endelig kan man for det tredje se en stigning i antallet af beboere i Brødrehuset indtil 1845, hvorefter tallet også her falder. Det procentvise fald slår dog først igennem 1860, hvor kun 10 pct. af byens befolkning boede i Brødrehuset¹⁸.

Kirkepladsen med Kirkesalen til venstre. I baggrunden til venstre Enkehuset, til højre Søstrehuset. Foto: Hans H. Engqvist 1950.

Korhusene

Enkehuset

På forhånd var det naturligt at antage, at der i Enkehuset boede kvinder, der var blevet enker, og som derfor formodentlig var temmelig gamle. Endvidere måtte det være naturligt at gå ud fra, at beboerne var medlemmer af menigheden. Tabel 10 viser, at antagelsen om, at Enkehuset var beboet af gamle enker, kun holder stik for 1803. Fra 1835 kan beboerne inddeles i to grupper: enker, hvoraf de fleste var over 50, og ugifte i alle aldre.

Tabel 10. Enkehusets beboere efter alder og civilstand, 1803-1860

	1803		1835		1840		1845		1855		1860	
	Ug.	E.	Ug.	E.	Ug.	E.	Ug.	E.	Ug.	E.	Ug.	E.
0- 9			2								1	
10-19			3		2		5		1			
20-29	1		3		6		7		2		2	
30-39	1		7		5	1	2		3		1	2
40-49		4	4	1	1	1	3	2	4		5 ^{a)}	
50-59		10	6	7	5	2	3	2 ^{b)}	3	6	5	7
60-69		12	3 ^{a)}	4	1	9	2	7	1	4	3	6
70-79		13	2	5	1 ^{a)}	7	2 ^{a)}	7	2	7	2 ^{c)}	2
80+		5		3		1		5		2		2
I alt	2	44	30	20	21	21	24	23	16	19	19	19

a) Heraf 1 mand

b) + 1 gift kvinde

c) En, der står anført som både ugift og enke, er placeret som ugift på grundlag af andre oplysninger.

Som gennemsnit for hele perioden var altså kun lidt over halvdelen af Enkehusets beboere enker, og det kan derfor være hensigtsmæssigt at se

på, hvem de ugifte var. Det er gjort i tabel 11, der viser, at de ugifte falder i tre kategorier, enkernes døtre og plejedøtre, andre ugifte kvinder med bopæl i Enkehuset og for det tredje husets personale, som fra 1840 udgjorde en fjerdedel af beboerne.

Tabel 11. Enkehusets ugifte beboere, 1803-1860

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Enkernes døtre/ plejedøtre	–	13	5	8	2	2
Andre ugifte kvinder	–	10	6	6	4	6
Personale	2	7	10	10	10	11
I alt	2	30	21	24	16	19

Tabel 11 viser også, at Enkehuset mellem 1803 og 1835 må have skiftet karakter, idet der i 1803 hverken boede børn eller andre ugifte kvinder end de 2 tjenestepiger i huset, mens disse to grupper i 1835 tilsammen udgjorde en større gruppe end enkerne. Det ses også, at der i løbet af perioden sker en forskydning mellem de tre ugifte grupper, således at børn og andre ugifte kvinder udgør en stadig mindre gruppe, mens personalegruppen først vokser og derefter fra 1840 holder sig konstant. Dette viser, at det for de videre undersøgelser må antages at være hensigtsmæssigt at operere med en firedeling af Enkehusets beboere, nemlig dels enkerne, dels de tre ovennævnte kategorier af ugifte.

Den første antagelse om civilstand og alder holdt altså kun stik for 1803's vedkommende. Den anden antagelse, som vedrørte beboernes tilhørsforhold til menigheden, må også modificeres. Folketællingerne fra 1855 og 1860 anfører, om indbyggerne hørte til menigheden, eller om de stod udenfor. For Enkehusets vedkommende oplyses, at 21 af husets 35 beboere i 1855 og 29 af de 38 beboere i 1860 skulle være medlemmer af menigheden. En sammenligning med korkatalogerne viser, at folketællingernes oplysninger på dette punkt ikke altid er korrekte; men de er i hvert fald korrekte nok til at vise, at ikke alle husets beboere var optaget i menigheden. Sammenholder man på det individuelle plan folketællingernes oplysninger med hinanden og med katalogerne for søstre- og enkekor, viser det sig, at der i perioden 1835-1860¹⁹ har boet godt 100 forskellige personer i Enkehuset, og at mindre end 3/4 af disse tilhørte

Enkehuset, opført 1779–80 set fra sydøst. Foto Huns H. Engqvist 1946.

menigheden. På denne måde overser man naturligvis de personer, der har haft bopæl i Enkehuset *mellem* folketællingerne; men det vil sandsynligvis især dreje sig om tjenestefolk, der ofte ikke var optaget i menigheden. Der forekommer både enker og ugifte, der ikke tilhører menigheden, men den største gruppe viser sig – ikke uventet – at være tjenestepiger. Der er desuden en del børn og udefra kommende enker, blandt andet præstenker, imellem.

Den tidligere nævnte firedeling i enker, deres døtre og plejedøtre, andre ugifte kvinder samt personale må bringes i anvendelse, når man vil undersøge beboernes stabilitet, eller hvor de kom fra, idet man kunne antage, at Enkehuset blev anvendt som et alderdomshjem for byens enker/gamle kvinder, og at disse efter deres indflytning i Enkehuset ville blive boende til deres død. På den anden side ville det være naturligt, at tjenestefolkene udviste en større mobilitet, og at de kom fra Christiansfeld eller den nærmeste omegn.

En undersøgelse af disse forhold må naturligvis foretages på det indivi-

duelle plan. Man kan ved hjælp af folketællingslisterne se, om beboerne skifter bopæl fra den ene folketælling til den anden. Samtidig kan man ved hjælp af korkatalogerne for en lang række personers vedkommende finde frem til, hvor de er født, hvornår de er kommet til byen, evt. tidspunkt for dødsfald og i nogle tilfælde, hvor de kommer fra eller rejser hen. Der findes også en speciel liste over dødsfald blandt ugifte søstre og piger²⁰, og også diarierne²¹ kan give relevante oplysninger om personbevægelser. Desværre vil det igen kun være muligt at finde fyldestgørende oplysninger for medlemmer af menigheden, idet folketællingslisternes oplysninger om fødested (fra 1845) ikke nødvendigvis siger noget om opholdssted før tilflytning til Christiansfeld.

For enkernes vedkommende viser det sig, at en indflytning i Enkehuset betyder blivende opholdssted. Kun 2 af de enker, der har boet i Enkehuset 1835-1860, bor senere (i hvert fald indtil 1860) i familiehuse i byen, og kun et par stykker rejser til andre menighedsbyer (Herrnhut, Sarepta). Derimod sker indflytningen i mange tilfælde ikke straks efter mandens død. I Christiansfeld bliver en del boende alene eller sammen med familie for senere at flytte til Enkehuset. For enker, der kommer udenbys eller udenlands fra, kan det ske, at de kommer til Christiansfeld, søger optagelse i menigheden og derefter flytter ind i Enkehuset. Om disse »forsinkede« indflytninger skyldes pladsforholdene i huset, aldersmæssige forhold eller andre ting, giver kildematerialet ikke svar på.

Langt fra alle enkerne i Enkehuset har været gift i Christiansfeld, er født i Christiansfeld eller har været medlem af menigheden før indgåelse af ægteskab. 23 har haft en sådan tilknytning, 17 har ikke, og om 8 kan der ikke siges noget på grund af manglende oplysninger. Mange af enkerne er enker efter præster (i nogle tilfælde uden for menigheden), menighedsforstandere, missionærer og diasporaarbejdere. Desuden er der mange købmandsenker. Endvidere kan man se, at de kommer fra hele landet samt fra Norge, Sverige og Tyskland (Nisky). Man må altså konkludere, at antagelsen om Enkehuset som blivende bopæl for enkernes vedkommende er bekræftet. Derimod holder antagelsen om Enkehuset som alderdomshjem for Christiansfelds enker ikke, da mange af enkerne kommer tilrejsende, og da omvendt mange af Christiansfelds enker ikke bor i Enkehuset, men i familiehuse, som det vil fremgå af tabel 12.

Tabel 12. Bopæl for enker i Christiansfeld, 1803-1860

	Antal enker	Heraf i Enkehuset
1803	62	44
1835	41	20
1840	44	21
1845	51	23
1855	46	19
1860	41	19

Det er ud fra det benyttede materiale ikke muligt at se, hvor tjenestefolkene kommer fra, med mindre man vil slå sig til tåls med de oplysninger om fødested, som man kan finde i folketællingerne 1845-1860 og i korkatalogerne for menighedens vedkommende. Generelt gælder det, at fødestedsoplysningerne ofte er behæftet med fejl: for eksempel er stavemåden noget tilfældig, og sammenholder man de angivelser, man finder i de enkelte folketællinger og i korkatalogerne med hinanden, kan der dels være anført forskellige fødesteder, dels kan samme sogn være placeret i forskellige amter. Alligevel er det klart, at tjenestefolkenes fødesteder ligger i Slesvig for de flestes vedkommende og desuden i Jylland og i Holsten. Ingen er født i Christiansfeld og ingen i Norge, Sverige eller Tyskland. Det er endvidere klart, at tjenestefolkene flytter rundt på en helt anden måde end enkerne. De kan flytte mellem Enkehuset, Søstrehuset, skolerne og familiehusene, og det er mere almindeligt, at de har boet flere steder, end at de kun har boet i Enkehuset. En enkelt er blevet gift, og en enkelt er rejst til Herrnhut.

Der tegner sig ikke noget klart billede af de ugifte beboere, der hverken er børn af enkerne eller er tjenestefolk. Nogle bor i Enkehuset hele perioden, andre flytter til Søstrehuset, en enkelt kommer fra Søstrehuset, og nogle få kommer fra familiehusene. Man kan heller ikke sige, at det drejer sig om en bestemt aldersgruppe (for eksempel gamle), idet nogle af dem er meget unge, den yngste således 25 år. Hvad fødested angår, er billedet lige så varieret, nemlig Christiansfeld, Slesvig, Holsten, Jylland og Norge.

Det er heller ikke nemt at danne sig et klart billede af beboernes indtægtsforhold. En gruppe udgøres af personalet, en anden af enkeres børn/plejebørn, der ofte ikke er forsynet med en selvstændig oplysning

om arbejde eller indtægtsforhold. Om de øvrige oplyses det, at de lever af renter, formue, legat, pension, livrente eller egne midler. Andre lever af undervisning, håndarbejde, syr eller spinder, og så er der en gruppe, der lever helt eller delvis af understøttelse. Det er usikkert, hvilke økonomiske realiteter, der gemmer sig bag de forskellige oplysninger, så meget mere som de ofte optræder kombineret; for eksempel er undervisning eller håndarbejde ofte kombineret med renter, pension eller understøttelse.

En anden vanskelighed er, at samme person fra gang til gang kan være anført med forskellige oplysninger om arbejde/erhverv, således som følgende eksempel viser:

Magdalena Dorothea Johansen

Korkataloget: Magdalena Marg. Dorothea Johansen, født 29.10.1773 i Preetz, Holsten, optaget 7.8.1821, død 9.7.1861

Folketællingen 1835: Dorothea Johannsen, Enkehuset, ugift, 62 år, lever af renter

Folketællingen 1840: Magdalene Johansen, Enkehuset, ugift, 68 år, opvarterske

Folketællingen 1845: Magdalene Johannsen, Enkehuset, ugift, 72 år, får delvis understøttelse

Folketællingen 1855: Magd. Doreth. Johansen, Søstrehuset, ugift, 81 år, lever af hendes formue

Folketællingen 1860: Magdalene Johansen, Søstrehuset, ugift, 87 år, understøttelse

Som supplement til folketællingernes oplysninger kan man benytte en bevaret liste fra 1845 over skattepligtige beboere i Enkehuset²². I følge denne liste var 26 af husets 48 beboere skattepligtige: Forstanderinden; 13, der i følge folketællingslisten fra 1845 levede af renter, livrente eller pension; 2, der levede af håndarbejde og renter; 2 af undervisning; 4 af håndarbejde og understøttelse, delvis understøttelse eller udelukkende understøttelse; 3 opvartersker og 1, hvor oplysningerne er ulæselige. Størsteparten af de skattepligtige levede af renter, pension og lignende. Derimod er det overraskende at finde skattepligtige blandt dem, der modtog en form for understøttelse, og blandt tjenestefolkene.

Brødrehuset og Søstrehuset

Medens Enkehuset blev behandlet for sig i det foregående afsnit, vil

Brødrehuset og Søstrehuset blive behandlet sammen, fordi det ofte vil være hensigtsmæssigt at sammenligne de to huse. Som det var tilfældet i Enkehuset, boede der også i Brødre- og Søstrehuset personer, der ikke tilhørte menigheden. Således var i følge folketællingerne 62 af Brødrehusets 91 beboere i 1855 og 55 af 70 i 1860 herrnhutere. For Søstrehuset var de tilsvarende tal 78 af 93 i 1855 og 83 af 94 i 1860, altså relativt flere end i Brødrehuset. Dersom man i stedet anvender oplysninger i korkatalogerne, kommer man frem til, at ca. 70 pct. af de ca. 285 personer, der boede i Brødrehuset 1835-1860, kan findes her, og det samme er tilfældet for ca. 75 pct. af de ca. 265 beboere i Søstrehuset i samme periode²³. Begge opgørelsesmåder kan dog være behæftede med fejl, idet de af og til ikke stemmer overens på individniveau, hvilket kan skyldes, at folketællingernes oplysninger ikke altid er korrekte, men muligvis også, at katalogerne ikke er helt ajourført.

Tabel 13. Aldersstrukturen i Brødrehuset og Søstrehuset, 1803-1860, sammenholdt med familiehusene 1803 og 1855. Pct.

	1803			1835		1840		1845		1855			1860	
	Br.	Sø.	F.	Br.	Sø.	Br.	Sø.	Br.	Sø.	Br.	Sø.	F.	Br.	Sø.
10-19 år	12	19	29	16	2	14	7	20	8	15	4	28	11	5
20-29 år	17	23	19	31	10	32	8	30	10	18	13	25	26	6
30-49 år	47	37	33	28	33	28	25	29	33 ^{a)}	40	28	26	34	31
50-69 år	23	18	16	20	39	18	41	18	30	21	34 ^{a)}	16	26	29
70+ år	1	3	3	5 ^{a)}	16	8	19 ^{a)}	3	19	6 ^{a)}	21 ^{a)}	5	3	29
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal	66	189	353	86	130	88	121	99	130	91	93	356	70	94

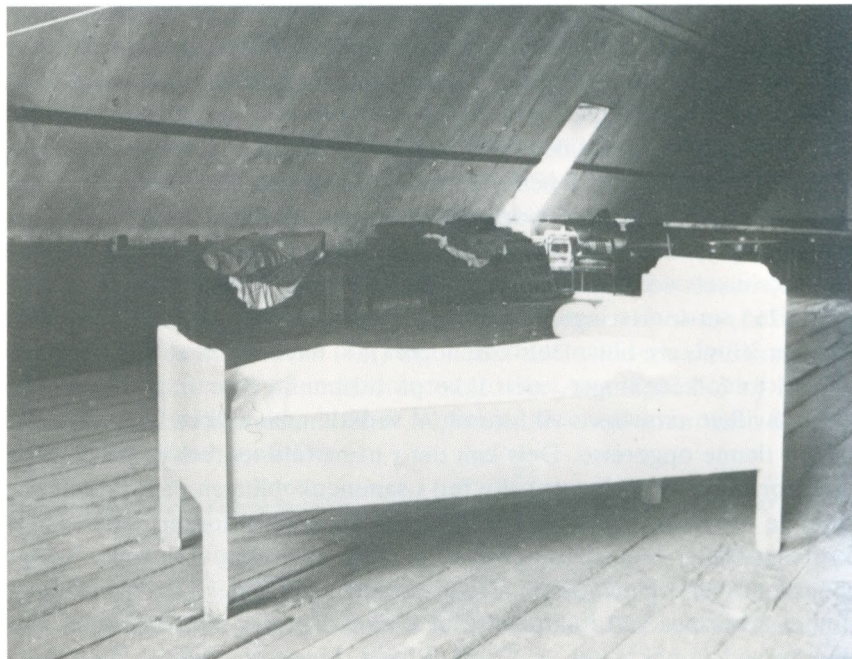
a) 1 person i enkestand indgår i det pågældende procenttal

I tabel 13 er vist aldersstrukturen i de to huse på folketællingstidspunkterne, sammenholdt med aldersstrukturen i familiehusene i 1803 og 1855. Det fremgår tydeligt, at der især efter 1835 er tale om væsensforskellige aldersstrukturer: For Brødrehusets vedkommende er i 1835, 1840 og 1845 op imod halvdelen af beboerne i aldersgrupperne under 30 år, mens det i 1855 og 1860 drejer sig om ca. 1/3. Af Søstrehusets beboere er derimod halvdelen eller endnu flere i hele perioden 1835-60 over 50 år. Endelig har familiehusene en ret konstant fordeling, idet omkring halvdelen af beboerne i både 1803 og 1855 er under 30, og kun ca. 1/5 er over 50 år. Det kan altså konstateres, at mens aldersstrukturen i familiehu-

sene ikke ændrede sig synderligt, skiftede Søstrehuset karakter efter 1803, hvor kun ca. 1/5 af beboerne var over 50 år, til at mindst halvdelen var over 50. For Brødrehusets vedkommende sker der kun svage forskydninger.

De ca. 285 personer, der blev omtalt ovenfor som det samlede antal beboere i Brødrehuset i perioden 1835-60, og det tilsvarende antal på ca. 265 i Søstrehuset er fundet ved en sammenkobling af folketællingslisternes oplysninger om individuelle personer – ligesom det blev gjort for Enkehusets vedkommende. Når man kun kan sige, at der var ca. 285 og ca. 265, er forklaringen, at der er to principielle fejlkilder, som man ikke kan eliminere helt. Dels kan nogle (få?) have boet i et af de to huse mellem to folketællinger, men ikke på tidspunktet for nogen af tællingerne, hvilket naturligvis vil føre til, at vedkommende ikke kommer til at indgå i denne opgørelse. Dels kan der i hvert fald teoretisk, men måske også i praksis, være sket enkelte fejl i sammenkoblingen på grund af varierende stavemåde, vekslende brug af fornavne, forkert eller »lydskriftslignende« fødestedsangivelse, forkert aldersangivelse eller variationer i erhvervsangivelserne. Disse problemer har her i et vist omfang kunnet afhjælpes ved inddragelse af korkatalogerne. For eksempel kan man herved få bekræftet, at Carol. Elisab. Jansen er identisk med Ant. Charl. Jansen, idet korkataloget har anført »Jansen, Antoinette Chrl./Carl. Elis.«.

Sammenholder man tallene 285 og 265 med beboertallene for de to huse, således som de fremgår af nederste række i tabel 13, ses det, at der var langt større »gennemtræk« i Brødrehuset end i Søstrehuset – eller anderledes udtrykt: man kan konstatere en større mobilitet ind og ud af Brødrehuset end af Søstrehuset. Denne større mobilitet kan naturligvis bidrage til at forklare, hvorfor beboerne i Søstrehuset er forholdsvis så meget ældre end beboerne i Brødrehuset. Ved hjælp af korkatalogerne er det i en hel del tilfælde muligt at finde frem til, hvad der er sket med de enkelte beboere, men her må man igen huske, at der kun kan findes sådanne supplerende oplysninger om menighedsmedlemmer. Det er heller ikke altid, man kan få oplysninger, der er så fuldstændige og præcise, som det kunne være ønskeligt. For eksempel er dødsfald eller ankomsttidspunkt til Christiansfeld ikke altid anført. I tabel 14 er det imidlertid forsøgt at vise hyppigheden at en række begivenheder af betydning for opholdstid og mobilitet ind og ud af husene. Tabellen giver – også selv om

der på grund af de nævnte problemer må være tale om minimumstal – en klar bekræftelse på, at mobiliteten var væsentligt større for Brødrehusets end for Søstrehusets beboere.

Tabel 14. Hyppigheden af en række begivenheder for beboerne i Brødrehuset og Søstrehuset, 1835-1860. Minimumstal

	Brødrehus	Søstrehus
Kun fundet ved 1 folketælling.....	185	130
Bliver gift	23	18
Dør	32	96
Forlader menigheden, bliver udelukket	12	4
Rejser til andre menighedsbyer, diaspora, mission, societetsarbejde	56	13
Kommer fra andre menighedsbyer	54	12
Til anden bopæl i Christiansfeld	10	8 ²⁵
Fra anden bopæl i Christiansfeld ²⁴	19	50 ²⁵
Født i Christiansfeld, tidligere boet hos familie i byen	11	17

I ældre tid sov de fleste korusbeboere i fælles sovesale med fint pudsede skrå vægge som ovenstående fra Søstrehuset i Gnadau i 1920'erne (efter Die Zinzendorfschulen 1928, 30). Men de var større og sengene var smalle og stod for det meste i grupper. På modstående side ses sovesalen i Søstrehusets tagetage i Christiansfeld med en af sengene. Mogens Koch foto 1946.

Ser man på, hvilke menighedsbyer og missionsområder man har forbindelse med, drejer det sig for beboere i Søstrehuset om et bredt spektrum af navne, idet »forbindelse« i denne sammenhæng betyder, at man er rejst til eller kommet fra, har taget ophold i eller er blevet optaget i. De byer, det drejer sig om, er Zeist, Gnadau, Neuwied, Neudietendorf, Neusalz, Herrnhut, Gnadenfeld, Niesky og Gnadenfrei; missionsområderne er Surinam og Grønland. For Brødrehusets vedkommende drejer det sig dels om de samme byer og områder, dels om en række andre: byerne Berlin, Gnadenberg, Kleinwelke, Sarepta, St. Petersburg, Ebersdorf samt missionsområderne Vestindien og Labrador. For brødrenes vedkommende har der været hyppigst forbindelse med Neuwied, Niesky, Zeist, Herrnhut og Neudietendorf.

Folketællingernes oplysninger om erhvervsforholdene i de to huse er grundlaget for den følgende oversigt over disse forhold²⁶. Efter reglerne skulle kun hovederhvervet anføres i folketællingerne, men alligevel er dobbeltangivelser ikke sjældne. Det er i sådanne situationer vanskelig at

afgøre, hvad der er hoved-, og hvad der er bierhverv, og derfor er i sådanne tilfælde begge angivelser taget med i det følgende. Problemet er i øvrigt langt større ved de tre første tællinger i perioden 1835-1860 end i de to sidste, hvor der kun er få dobbelte erhvervsangivelser.

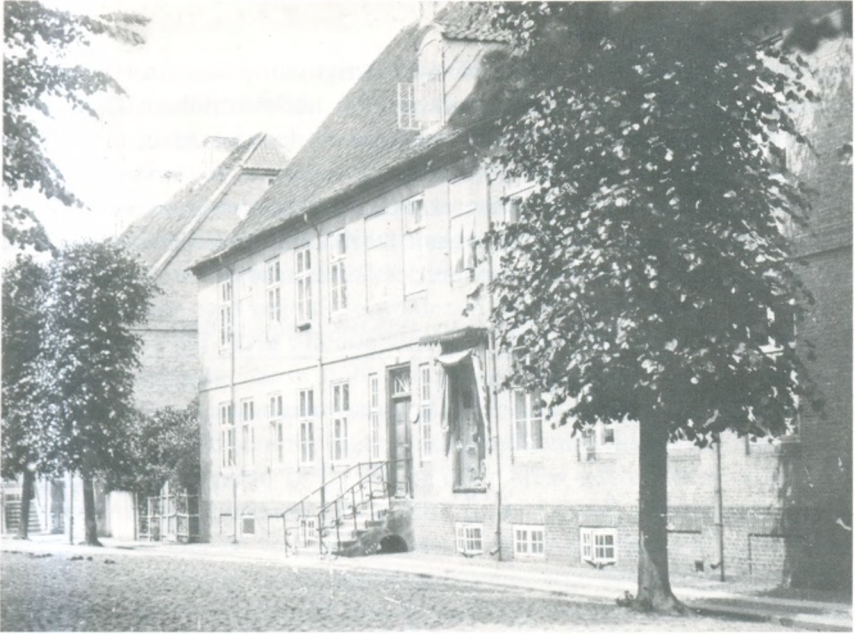
Tabel 15. Søstrehusets beboere efter erhverv, 1835-1860. Absolutte tal^{a)}

	1835	1840	1845	1855	1860
I	18	16	17	6	18
II	6	5	9	17	8
III	1	1	1	0	0
IV	85	111	81	37	33
V	15	10	13	17	7
VI	3	3	13	13	20
VII	25	25	20	4	10
I alt	153	171	154	94	96

a) Dobbeltangivelser er anført begge steder

- Kategori I: Forstanderinde, i husholdningen, kok, sygepasser, tjenestepige, opvarterske, »Auskehrerin«
- II: Lever af kapital, formue, pension, renter, livrente
- III: Undervisning, malerinde
- IV: Håndarbejde, spinder, væver, syr, syr linned, syr handsker, skræddersyning, strikker, vikler garn, laver strømper, knipler, fremstiller bånd/bændler, farver/vasker bånd, laver pynt, papirarbejde, udsalg af varer
- V: Vasker, kogekone, daglejer. Det ses ikke altid, om de, der vasker, er vasker-koner, der går ud, eller om de arbejder i Søstrehusets vaskeri.
- VI: Arbejder i tobaksfabrikken
- VII: Lever helt eller delvis af understøttelse.

Tabel 15 viser erhvervsfordelingen i Søstrehuset i perioden 1835-1860. Der er etableret 7 kategorier, som forsøger at opfange de særlige erhvervsforhold i huset. Tre iagttagelser skal fremhæves. For det første ser man, at over halvdelen af beboerne ved de tre første folketællinger er anført med håndarbejde, spinning, syning eller lignende som erhverv, eller i hvert fald som en del af det, de levede af. For det andet ses, at der i samme periode var forholdsvis flere end ved de sidste tællinger, der modtog understøttelse. Især i 1855 er tallet for understøttede lavt, hvilket måske skal kombineres med stigningen i kategori II. Langt de

Mange af søstrene i Søstrehuset beskæftigede sig med håndarbejde, og resultaterne blev solgt i husets egen butik, som havde vindue ud til gaden. Her er Søstrehuset fotograferet o. 1900. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

På hylderne i Søstrehusets forretning ses tydeligt de mange håndarbejder. Foto ca. 1910. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

flESTE af dobbeltanførslerne forbinder i øvrigt netop kategori IV og VII, idet de hyppigst er af typen »spinder og får understøttelse«. Den tredje væsentlige iagttagelse forekommer at være, at der ved de sidste tre af de fem tællinger ses en tydelig forskydning bort fra de forskellige slags håndarbejde (eventuelt kombineret med understøttelse), til at en større del af husets beboere arbejder i tobaksfabrikken – naturligvis uden at det behøver at være de samme personer, der skifter arbejde.

Tabel 16. Brødrehusets beboere efter erhverv, 1835-1860. Absolutte tal^{a)}

	1835	1840	1845	1855	1860
I	11	12	12	10	13
II	1	0	0	6	3
III	4	9	10	8	6
IV	56	52	59	38	28
V	2	3	3	8	5
VI	7	6	13	17	14
VII	8	9	8	4	1
I alt	89	91	105	91	70

a) Dobbeltangivelser er anført begge steder

- Kategori I: Forstander, i husholdningen, kok, sygepasser, skriver, litterært arbejde, adjunkt, kusk, postbud
- II: Lever af pension, legat, particulier, kapitalist
- III: Handel, dvs. apotek, handelshus og udsalg (dog ikke bageriet), kræmmer, marskandiser
- IV: Håndværk, dvs. mestre, svende, lærlinge og medhjælpere, samt enkelte i fabriktionsvirksomhed
- V: Tjenestefolk, daglejere og håndlangere uden nærmere specifikation
- VI: Arbejder i tobaksfabrikken
- VII: Lever helt eller delvis af understøttelse.

Erhvervsforholdene i Brødrehuset i samme periode som for Søstrehuset fremgår af tabel 16, som naturligvis må bygge på en lidt afvigende kategorisering. Men bortset fra et enkelt forhold minder erhvervsstrukturen i Brødrehuset forbløffende meget om Søstrehusets. Forskellen er, at den talmæssigt dominerende kategori IV, som i Søstrehuset omfattede alle former for håndarbejde, i Brødrehuset har et langt mere udtalt håndværksmæssigt præg; der er som nærmere belyst nedenfor tale om

en klar spredning over de traditionelle håndværksfag og om en opretholdelse af den traditionelle mester-svend-lærling-struktur. Men lighederne mellem de to huse er langt flere. Den talmæssige fordeling over de 7 kategorier minder meget om hinanden, og man ser også en slående ensartethed i tilbagegangen for den store midterkategori ved de sidste to tællinger og en tilsvarende vækst i antallet af personer, der arbejder i tobaksfabrikken. Faldet i antallet, der lever helt eller delvist af understøttelse, svarer også nøje til forholdene i Søstrehuset, selv om der generelt er relativt lidt færre i denne kategori i Brødrehuset. Det er slående, at der er betydeligt færre dobbelte erhvervsangivelser end i Søstrehuset, således som en sammenligning af de nederste rækker i tabellerne 13, 15 og 16 viser; men som for Søstrehusets vedkommende er det især af betydning ved tællingerne 1835-1845 og dér næsten udelukkende som kombinationer af kategorierne IV og VII, altså af typen »Håndværk og understøttelse«. Det er vel rimeligt heri at se en antydning af, at det var nemmere at sikre sig et nødvendigt udkomme som beskæftiget i et håndværksfag i Brødrehuset end som beskæftiget med en form for håndarbejde i Søstrehuset.

Hvis man herefter vender sig til de særlige forhold i Brødrehuset, fremgår det af den stabilitet, hvormed de optræder i folketællingslisternes angivelser, at det er de helt almindelige håndværksfag – skomager, skrædder, snedker, bager – der klarer sig bedst gennem den her betragtede periode, altså 1835-1860. Ser man på, hvilke håndværksmestre der i følge tællingslisterne i kortere eller længere tid boede i Brødrehuset, drejer det sig om: bagermester, bødker-, drejer-, garver-, handskemager-, sadelmager-, skomager-, skrædder-, slagter- og snedkermester; hertil kommer karetmager, orgelbygger, stivelsesfabrikant og barber. I 1860 er kun bagermester, barber, skomagermester, skræddermester, snedkermester og stivelsesfabrikant tilbage. Men det fremgår, at et par af mestrene fører virksomheden videre uden for Brødrehuset. Det drejer sig om 1) bødkermester Peter Hansen Dahl, gift 1851; i folketællingerne 1855 og 1860 optegnet som bødkermester med egen husstand, 2) drejermester Niels Petersen, gift 1841; i folketællingen 1845 drejermester med egen husstand, i folketællingen 1860 enkemand uden for familie, paraplymager og 3) garvermester Ernst Bernhard Bloch, gift 1856, i folketællingen 1860 læderfabrikant med egen husstand.

Nogle erhverv forsvinder helt, fordi deres udøvere forlader byen el-

Brødrehuskomplekset set fra haven. Til venstre det gamle melloft, der blev nedbrudt efter 1920. Bageriet lå indtil 1884 lige nedenunder. Til højre i forgrunden havelængen, hvor der de senere år var strygestue, vaskerum m. v. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

ler bliver ude af stand til at passe deres erhverv og ikke bliver erstattet af andre. For eksempel rejser handskemager Gottlieb Friedrich 1838 til Gnadau; orgelbygger Martin Jessen bliver gift og rejser fra menigheden; sadelmagermester Eduard Heinrich Hellborn bliver sindssyg og kommer på anstalt, men står dog i 1855 opført som hørende til fattiggassen og i 1860 som daglejer; slagtermester Mads Andersen bliver forvalter på Tyrstrupgård 1838, og hans efterfølger Andreas Lehmann går fra menigheden i 1848. Endelig dør karetmager Lars Jensen i 1841 som 76-årig, men har sandsynligvis ikke været udøvende, da han i 1840 står opført som modtager af almisse. Helhedsindtrykket for Brødrehusets vedkommende bliver således, at der fra engang efter 1845 er tale om en tilbagegang for håndværksfagernes vedkommende, men også at der fra engang i 1840'erne er flere, der finder beskæftigelse i tobaksfabrikken.

Fattigforsorgen

På baggrund af befolkningssammensætningen og erhvervsforholdene i korusene måtte man forvente, at en stor gruppe af især ældre kvinder var afhængige af en eller anden form for økonomisk støtte; det måtte desuden være rimeligt at forvente, at det samme gjaldt for en mindre gruppe mænd, især naturligvis ældre mænd eller mænd, der ikke var i stand til at udøve et erhverv.

Som nævnt i indledningen²⁷ kan man ikke på baggrund af forholdene i det øvrige slesvigske område (eller forholdene i kongeriget) sige noget om fattigforsorgen i Christiansfeld. Et bedre udgangspunkt får man i skrivelser fra de forskellige synoder, for eksempel synoden i Herrnhut 1848²⁸. I § 77 fastlægges følgende retningslinjer for fattigforsorgen, »Die Almosenpflege«²⁹: Der skal i hver menighed findes en række fattiggasser, dels korfattiggasser, dels en kommunal fattiggasse. De, der hører til et kor, skal have hjælp fra den tilsvarende fattiggasse, mens den kommunale kasse skal sørge for alle, der ikke kan henvises til en korfattiggasse. Det kan for eksempel dreje sig om personer, der ikke hører til menigheden, men som hører til stedet med hensyn til understøttelse, og om enker og faderløse børn efter brødre, der har »tjent kommunen« (menigheden). De to slags kasser kan – hvis det er nødvendigt – hjælpe hinanden. Der gives i samme synode også retningslinjer for, hvem der skal forvalte kasserne, og for regnskabsaflæggelsen, men ikke for retningslinjerne for fordelingen af hjælp, det vil sige, hvilke kriterier der skulle anvendes, når det skulle afgøres, hvem der rent faktisk skulle have hjælp.

At fattigforsorgen i Christiansfeld har fulgt de organisatoriske retningslinjer i ovennævnte skrivelse ses af de bevarede arkivalier vedrørende de forskellige fattiggasser³⁰. Der er bevaret mange regnskaber fra 1800-tallet, specielt fra 1837 og fremefter. Af disse fremgår det, at der har været specielle kasser for søstrekor, brødrekor, enkekor og ægtekor. Desuden viser en gennemgang af selve menighedens regnskab, at der foruden kapital til en kommunal fattiggasse også var sat kapital af til

en »Dienstschwestern Armen-Fond« og til en særlig »Armen-Conto«, som muligvis er blevet taget i anvendelse, når de enkelte kassers midler ikke slog til.

Fattiggassernes indtægter og udgifter

For alle kassernes vedkommende³¹ kommer størstedelen af indtægterne fra renter af kassens kapital. Desuden blev der hvert år indbetalt bidrag fra de grupper, der hørte til den pågældende kasse, hvilket for den kommunale kasses vedkommende vil sige de i Christiansfeld boende fremmede. Ind imellem optræder gaver fra navngivne eller anonyme enkeltpersoner, oprettelser af legater og tilbagebetaling af ydet hjælp fra dødsboer. Som noget specielt for den kommunale kasse kommer hertil to årlige kollekter og indholdet fra opstillede fattigbøsser.

Udbetalingerne fra de 5 kasser og menighedens fattigkonto er blevet studeret for 6 udvalgte år. Det drejer sig om 1844, 1845, 1854, 1855, 1859 og 1860, som er udvalgt af hensyn til en eventuel sammenligning med folketællingslisternes oplysninger om understøttelse og fattighjælp³². Det

Tabel 17. Udbetalte beløb³³ fra de enkelte fattiggasser³⁴ ÷ udgifter til sygestuer og sygepassere

	1844	1845	1855	1859	1860
	SHC ^{a)}	SHC ^{a)}	Rbd. ^{b)}	Rbd. ^{b)}	Rbd. ^{b)}
Ægtekor	38. 8.–	36.36.–	123.1.–	22.4.–	80.1.2
Enkekor	286.16.–	277.38.–	406.–.9	365.4.10	422.4.14
Brødrekor	231. –.–	244. 7.6	325.3.11	223.2.12	439.3.10
Søstrekor	510. 4.–	527.35.–	957.1.11	989.–.10	827.3.3
Kommunale kasse	–	–	301.5.–	239.3.12	237.5.14
Fattigkonto	–	–	533.2.15	247.–.7	411.–.11
I alt	1065.28.–	1086.20.6	2647.2.14	2087.4.3	2419.1.6

a) Slesvig-holstensk kurant

b) Rigmøntdaler (rigsbankdaler)

fremgår af tabel 17, at det var beløb af meget forskellig størrelsesorden, der blev udbetalt af de forskellige kasser, idet det største beløb hvert år kom fra søstrekorets kasse, det næststørste (bortset fra 1860) fra enkekorets og det mindste helt klart fra ægtekorets. Dette ser ud til at be-

kræfte antagelsen om, at det især var kvinder, der modtog hjælp. Da der imidlertid var et kvindeoverskud i byen, er det nødvendigt at undersøge, om befolkningssammensætningen er tilstrækkelig forklaring på forskellen i beløbenes størrelse. Resultatet ses i tabel 18, som klart viser, at det især var enker og ugifte kvinder, der fik fattighjælp.

Tabel 18. Den procentvise andel af hvert kor³⁵, som fik hjælp fra de tilsvarende fattiggasser^{a)}

	1845	1855	1860
Ægtefolk og enkemænd ^{b)}	5	6	3
Enker.....	14	27	19
Ugifte brødre og drenge.....	5	6	6
Ugifte søstre og piger.....	11	12	11
Uden for menigheden.....	–	2	1

a) Udbetalinger fra menighedens fattigkonto er ikke medregnet, men fra denne konto betales til alle kor

b) Ægtekorets kasse udbetaler også hjælp til enkemænd

Ægtekorets kasse

Tabel 17 viste, at ægtekorets kasse havde de mindste udbetalinger. Ser man på de beløb, der udbetales, er det typisk små udbetalinger, der gør indtryk af at være »standardiserede«, faste beløb. Som eksempel kan nævnes hjælp til fødselsdage og til jul samt hjælp ved sygdom og til brændsel. Der findes enkelte store udbetalinger som for eksempel til 1 års underhold eller til en rejse til Nordamerika, men de er absolut enkeltstående. Det er derimod meget almindeligt, at de samme personer får samme hjælp år efter år. Således får en person hjælp til både jul og fødselsdag 1844, 1845, 1854, 1855 og 1859.

Ønsker man at vide mere end navnet på de personer, der får hjælp, må der søges oplysninger andre steder, i folketællingslisterne eller kor-katalogerne. Dog kan ikke alle personer identificeres sikkert, idet de ofte er anført med efternavn uden forbogstaver. Nøjes man med at eftersøge personer/ægtepar, der får hjælp flere år i træk inden for de undersøgte 6 år, drejer det sig om 1 ægtepar, 3 enkemænd samt den enes datter og en kvinde. For tre af mændenes vedkommende kan man finde ud af, hvad de pågældende var (eller havde været): væver(mester), karetmagermester, drejermester/paraplymager. Alle mændene var i de under-

søgte år i 60'erne eller 70'erne. På dette spinkle grundlag kan man kun konkludere, at de, der fik gentagen hjælp, var ældre enkemænd og familier, hvor manden var gammel. Det må understreges, at det drejer sig om små beløb, og måske netop derfor fik et par af dem langt større beløb udbetalt fra menighedens fattigkonto.

Enkekorets kasse

Denne kasses udbetalinger er på både store og små beløb, men i modsætning til ægtekokrets kasse er store beløb dominerende. Det drejer sig især om hjælp til kost og husleje og om pengehjælp til bestemte formål, for eksempel til indkøb af brændsel. Når dertil kommer, at man ofte finder de samme personers navne under udbetalinger til forskellige formål, er det klart, at nogle enker (og i nogle tilfælde også deres døtre) må have været helt afhængige af den hjælp, de fik fra fattigkassen. Denne konklusion understreges af, at de samme personer bliver ved med at få hjælp til de samme eller til endnu flere udgifter år efter år, indtil de dør, eller til døtrene flyttes over til søstrekorets kasse. Forskellige supplerende oplysninger, som de understøttedes alder på bestemte tidspunkter, deres afdøde mands stilling, hvor mange år de havde været i enkestand, og hvornår de døde, er samlet i tabel 19. Tabellen giver ikke et entydigt billede af de understøttede enkers baggrund. Derimod er det klart, at det hovedsagelig er gamle kvinder, der får hjælp fra fattigkassen, og det ser også ud til, at fattighjælpen for de flestes vedkommende først er blevet nødvendig adskillige år efter, at de er blevet enker. 8 af de 11 bor i Enkehuset, 1 i Søstrehuset.

Tabel 19. Oversigt over enker, der får hjælp i årene 1844, 1845, 1854, 1855, 1859 og 1860

Navn	hjælp 1844	1845	1854	1855	1859	1860	enke	mands stilling	alder 1845	1855	død
M. Schönfeld ^{a)}	+	+					1793	købmand	88		1840
A. M. Petersen ^{a)}	+	+	+	+	+	+	1824	købmand	67		1861
C. Richter ^{a)}	+	+	+	+	+	+	1826	handskemager	72		1866
H. Lehmann ^{a)}	+	+					1831	skrædder	83		1852
M. C. Kragelund ^{a)}	+	+					1819	»Provisions- Verwalter«	56		1847
A. M. Maaberg ^{a)}	+	+					1824	præst	77		1840
J. E. Munch			+	+	+	+	1832	forpagter		53	1860
E. B. Heinrich			+	+			1825	?		84	1856
D. P. Janny			+	+			1841	smed		68	1839
M. A. Holm			+	+			1846	præst		70	1866
A. C. Øster			+		+	+	1840	rebslager		59	1873

a) Hjælp er første gang udbetalt mellem 1821 og 1837.

Brødrekoets kasse

Der er meget stor forskel på, hvor specifikke oplysninger, der gives i regnskaberne for de enkelte år. Nogle år anvendes meget brede formuleringer, som for eksempel underhold eller understøttelse; andre år går der helt ned i detaljer, således at der for eksempel skelnes mellem hjælp til husleje, brændsel, gulvsand, skomagerregning, 2 nye skjorter, brugt tøj, »Tischgeld ohne Brot«. Til trods herfor viser det sig hurtigt, at det i de fleste tilfælde drejer sig om varig og nødvendig hjælp, da de samme navne ligesom ved enkekoet går igen år efter år, samtidig med at de udbetalte beløb er ganske store³⁷. For nogle – men ikke alle – vedkommende drejer det sig om en alderdomsunderstøttelse, mens to som noget helt specielt får støtte til ophold på sindssygehospital i Slesvig. Den hyppigst forekommende stillingsbetegnelse er daglejer; og bopælen er – med ganske få undtagelser (nemlig hvor den understøttede har arbejde og opholder sig på sin arbejdsplads eller er på sindssygehospitalet) – Brødrehuset.

Søstrekorets kasse

Denne kasse har som tidligere vist langt de største udgifter. Det er da også på grund af de mange personnavne, der optræder, vanskeligere at få overblik over udbetalingerne. Men også her går mange navne igen år efter år, ligesom en række faste beløb til bestemte formål findes igen og igen. I begyndelsen af perioden, specielt 1844 og 1845, opererer man med faste takster, som for eksempel 1 Jahr Kostgeld (i Søstrehuset) = 17 rdl. 16 mk. SHC, der gives til 7 personer begge år; 2. Tisch³⁸ = 5 rdl. 40 SHC, der gives til 5 i 1844; faste årlige understøttelser à 20.-, 15.- og 10.-. Senere bliver beløbene mere forskellige, men det er hele tiden tydeligt, at udbetalingerne må være graderet efter behov, idet der til nogle gives hjælp til stort set alle daglige behov, mens andre nøjes med tilskud. Den dominerende form for hjælp er for søstrekorets vedkommende »Kostgeld«, men også pengehjælp og lejlighedsvis hjælp ved sygdom (og begravelse) er ret hyppig. Næsten alle understøttede søstre bor i Søstrehuset, og for næsten alle drejer det sig om en alderdomsunderstøttelse, som bliver udbetalt til deres død. Det er vanskeligt at sige noget om de understøttedes baggrund, idet korkatalogernes oplysninger om erhverv er meget sparsomme og folketællingernes ikke særligt oplysende, ofte af typen »håndarbejde og understøttelse«³⁹.

Den kommunale kasse

De meget specificerede regnskaber for den kommunale kasse viser klart, at denne kasse har underholdt nogle få personer, der til gengæld har været helt afhængige af denne hjælp. I modsætning til, hvad der var tilfældet ved de andre kasser, betaler nogle af de understøttede en del af hjælpen tilbage samme år, som de har modtaget den. Det sker i det omfang, de understøttede opnår indtægter andetsteds fra, for eksempel i form af rente- eller arbejdsindtægter. I korkasserne optræder tilbagebetaling kun i form af indtægter af dødsboer. Den støtte, der gives, gives til de samme formål som for korkassernes vedkommende: husleje, madvarer, brændsel, beklædning, sygdom og begravelse eller som kontanthjælp. Som noget særligt kan nævnes hjemtransport for en syg tjenestepige, transport til arbejdsrummet i Haderslev og betaling for forplejning dér samt betaling til Brødrehuset for et års underhold. Den kommunale kasse udbetaler hjælp til både mænd og kvinder, gifte, enker og ugifte. Det er svært at finde supplerende oplysninger vedrørende denne gruppe, men nogle af de understøttede kan dog findes i folketællingslisterne. Således kan det ses, at de understøttede gennemgående er yngre end de personer, der får hjælp fra korkasserne, og at deres bopæl kan være både i korhusene og i familiehusene. Den noget usikre konklusion må blive, at den kommunale kasse i større omfang end de andre kasser udbetalte egentlig fattighjælp – korkasserne i højere grad en alderdomsunderstøttelse.

Menighedens fattigkonto

Den typiske udbetaling fra menighedens fattigkonto lyder på »1 Jahr Unterhalt«, »1 Jahr Unterstützung« eller »1 Jahr Hausmiete«, altså store beløb. Det er også almindeligt, at de samme navne går igen fra det ene år til det andet, og ikke ualmindeligt, at støtten gives til personer, der også får støtte fra andre kasser. Selv om store beløb altså dominerer, kan der også findes småudbetalinger som for eksempel til skjorter eller til en skomagerregning. Som ved den kommunale kasse tilbagebetaler understøttede, der opnår egen indtægt, en del af støtten, og der ses også tilfælde, hvor den understøttedes familie bidrager. Endvidere kan det nævnes, at der hvert år overføres et beløb til den kommunale kasse. Disse beløb svinger fra år til år – i perioden 1851-1860 er det mindste beløb på 56 rbd. 4 mk. 7 sk. og det største på 260.1.9.

De udbetalte beløbs størrelse

Det er vanskeligt ud fra beløbene alene at vurdere fattiggassernes betydning og nødvendighed; og det er vanskeligt at finde sammenligningsgrundlag. Henrik Fangel giver i Haderslev bys historie som sit skøn, at omkring 1860 måtte et beløb på 100 rdl. udgøre et absolut eksistensminimum for en familie på 2 voksne og 2 børn⁴⁰, mens 200 rdl. ville bringe samme familie op over eksistensminimum, men på ingen måde være basis for et overdådigt liv. Som sammenligning kan anføres den skønnede løn for en jernstøberiarbejder 1853: 180-220 rdl. om året, 1854: 200-220 rdl. og 1855-56: 220-240 rdl.⁴¹. Endelig kan anføres nogle tal fra den offentlige fattiggasse i Haderslev⁴², hvor i 1851 kun ganske få fik over 1 rbd. i ugentlig understøttelse, og hvor den højeste ydelse til en enke eller enlig kvinde samme år lå omkring 20 rdl. SHC = 32 rbd., mens den 1863/64 var steget til 40-50 rbd.

Dersom man deler udbetalingerne i Christiansfeld op i beløb på under 20 SHC/32 rbd., på 20/32 – 40/64 og på over 40/64, kan tabel 20 opstilles.

Tabel 20. Antal udbetalte beløb fra de 5 fattiggasser og menighedens fattigkonto 1845, 1855 og 1860 fordelt efter størrelse

	1845			1855			1860		
	under 20 SHC	20-40 incl.	over 40 SHC	under 32 rbd.	32-64 incl.	over 64 rbd.	under 32 rbd.	32-64 incl.	over 64 rbd.
Ægtekoret ^{a)}	3	0	0	3	2	0	1	0	1
Enkekoret ^{b)}	3	2	2	6	0	2	3	1	2
Brødrekoret	3	5	1	1	5	1	4	2	2
Søstrekoret	15	10	1	8	10	3	11	7	1
Kommunale ^{a)}	–	–	–	2	2	2	0	1	2
Fattigkonto ^{a)}	–	–	–	1	3	1	0	3	2
I alt	24	17	4	21	22	9	19	14	10

a) Ægtepar regnes som 1 beløb.

b) Mor og datter regnes som 1, når beløbene ikke er delt ud på 2.

Tabel 20 viser, at der er en tendens til, at fattiggasserne efterhånden udbetaler større beløb. I 1845 var ca. 9 pct. af de udbetalte beløb over 40 SHC, i 1855 var ca. 17 pct. af beløbene over 64 rbd., og i 1860 var den tilsvarende procentdel ca. 23. Det ses også, at der var forskel på kasserne.

De kasser, der udbetalte forholdsvis flest af de største beløb, var enkekorets, den kommunale, menighedens fattigkonto og (kun i 1860) ægtekorets. Sammenligner man med Haderslev, ser det ud til, at kasserne i Christiansfeld har været mere villige eller haft bedre råd til at udbetale mellemstore og store beløb⁴³.

Sammenligning mellem fattigkassernes og folketællingernes oplysninger om understøttelse

Som tidligere nævnt kan man i folketællingernes erhvervsrubrik i nogle tilfælde finde oplysninger om modtagelse af understøttelse/fattighjælp. Desværre er folketællingerne ikke præcise eller entydige i deres oplysninger; og praksis for, hvornår det oplyses, at en bestemt person har levet af/fået understøttelse, svinger noget.

I tællingslisterne 1835-45 sløres billedet kraftigt af den skiftende sprogbrug og de mange dobbeltanførsler af typen »spinder og bliver understøttet af fattigkassen«, »lever af håndarbejde og understøttelse«, »syg og får understøttelse«, »snedkersvend, får almisse« eller »cigarmager, lever også delvist af almisse«. Folketællingerne 1855 og 1860 er tilsyneladende mere korrekt udfyldt, således at man i de fleste tilfælde kun har anført personer, der primært levede af fattighjælp. I hvert fald bliver dobbeltanførsler mere sjældne. Denne forskel i udfyldelse giver ved sammenligning mellem folketællingerne et indtryk af et drastigt fald i antallet af understøttede, hvilket ikke passer med det indtryk, fattigkassernes regnskaber giver, hverken når man ser på antallet af udbetalinger eller på beløbsstørrelserne⁴⁴.

Der er også usikkerhed omkring folketællingernes terminologi: er der for eksempel forskel på »at leve af fattigkassen« og »at høre til fattigkassen«? Eller er »understøttelse«, »understøttelse af fattigkassen« og »almisse« samme form for hjælp?

Ægtekoret:

Sammenligner man oplysningerne fra fattigkasseregnskaberne 1844 og 1845 med folketællingen 1845, genfinder man familien Bau (mand, kone og datter på henholdsvis 78, 69 og 28 år) med stillingsbetegnelsen »lebt zum Theil von Almosen«. De øvrige 5 navne kan ikke identificeres 100 pct. sikkert, men står i hvert fald ikke anført med nogen form for understøttelse, hvilket heller ikke kan undre i betragtning af de små beløb, der

normalt udbetaltes af denne kasse. Sammenligner man på tilsvarende måde 1854/55 med folketællingen 1855, kan man sikkert identificere enke-mand N. Petersen (70), paraplymager, enkemand Fr. Werner (75) med bopæl i Brødrehuset og stillingsbetegnelsen »hører til fattigkassen« og dennes datter (15) med bopæl i Søstrehuset og betegnelsen »diverse håndarbejder«. Efter som disse 3 også modtog betydelig støtte fra menig-hedens fattigkonto, kan folketællingens oplysninger se ud til at være ufuldstændige. De øvrige 3 navne ses ikke anført under nogen form for understøttelse, hvilket også gælder de personer, der optræder i regnska-berne 1859/60, når man sammenligner med folketællingen 1860.

Enkekoret:

En sammenligning mellem regnskaber og folketællinger viser – ikke uventet – at billedet igen sløres af de ældste folketællingers hyppige brug af dobbeltanførsler af typen »lever af håndarbejde og understøttelse«, ligesom betegnelsen »lever af pension« (1855 og 1860) også kan dække over udbetalinger fra fattigkassen. Det er også tydeligt, at praksis for, hvornår fattighjælp anføres i folketællingerne, ikke er ens fra gang til gang. For eksempel kan en person, der får stort set samme hjælp 1854, 1855, 1859 og 1860 og i folketællingen 1855 står som hørende til fattigkas-sen, i 1860 stå anført med håndarbejde som erhverv. Billedet forvirres yderligere af, at der i folketællingslisterne af og til er anført støtte, som ikke kan ses i fattigkasseregnskaberne. For eksempel kan fra folketællin-gen 1845 nævnes 4 enker med bopæl i Enkehuset og stillingsbetegnelserne »lever af håndarbejde og får understøttelse« (65 år) – »lever delvist af understøttelse« (63) – »lever af understøttelse« (70) og (82). Det er be-mærkelsesværdigt, at det i alle tilfælde drejer sig om enker efter mission-ærer eller diasporaarbejdere.

Brødrekoret:

Sammenligner man protokollens oplysninger med folketællingslisterne, viser det sig, at der er god sammenhæng, idet alle de, der får hjælp gen-nem flere år, også på et tidspunkt er anført som modtager af hjælp i fol-ketællingslisterne. Men praksis er heller ikke her ensartet, idet samme person, der hvert år får hjælp af samme størrelsesorden, i 1855 kan stå som hørende til fattigkassen, i 1860 som daglejer. At der ikke er fuld overensstemmelse mellem oplysningerne, viser sig også, hvis man går den modsatte vej. For eksempel anfører folketællingen 1845 tre perso-

ner med bopæl i Brødrehuset på henholdsvis 78, 76 og 69 år som modtagere af almisse. De to skulle leve helt, den ene delvist af almisser. Den sidste optræder overhovedet ikke i fattigkasseprotokollen, de to første er tidligere anført under småbeløb. Usikkerheden forstærkes af, at disse 2 også ifølge folketællingen 1840 skulle få/leve af almisser. Dette rejser spørgsmålet om protokollernes fuldstændighed, eller om der kunne udbetales hjælp ad andre kanaler; dette spørgsmål kan ikke besvares her.

Søstrekoet:

Af hensyn til overskueligheden er sammenligningen foretaget i tre trin: mellem regnskaberne 1844/45 og folketællingen 1845, mellem regnskaberne 1854/55 og folketællingen 1855 og mellem regnskaberne 1859/60 og folketællingen 1860.

I følge regnskaberne får 21 kvinder støtte 1844 og/eller 1845. Den kvinde, der får det største beløb, kan slet ikke findes i folketællingerne, selv om hun får en stor understøttelse hele perioden 1844-1860, hvilket formodentlig vil sige, at hun bor uden for Christiansfeld. Yderligere 3 kan ikke findes. De øvrige fordeler sig således: 1 »lebt von Almosen«, nemlig den kvinde, der modtager det næsthøjeste beløb, og 1 lever af understøttelse. 13 står med dobbeltanførsler, hvoraf det ene led er understøttelse, og 2 står uden angivelse af understøttelse med håndarbejde og syning som erhverv. I regnskaberne 1854 og/eller 1855 står 24 kvinder nævnt. Heraf kan de 5 ikke findes i folketællingen 1855. De øvrige fordeler sig således, at 4 lever af fattigkassen, 2 af pension og 2 af formue; 3 arbejder i tobaksfabrikken og 8 lever af diverse håndarbejder, syr eller spinder. Tilsvarende finder man i 1859/60 21 kvinder nævnt. Heraf kan 3 ikke findes i den tilsvarende folketælling. Af resten lever 4 af fattigkassen og 2 af understøttelse. 2 står med dobbeltanførsler, hvor det ene led er understøttelse, og 6 lever af håndarbejde, strikker, syr og spinder. 1 arbejder i tobaksfabrikken og 3 har andet erhverv.

Som for de andre kors vedkommende findes der også her tilfælde, hvor folketællingerne giver oplysning om støtte, der ikke findes i regnskaberne. For 1845 drejer det sig om 4 tilfælde, alle kvinder i 70'erne – for 1860 om 1, en kvinde på 87 år.

Disse sammenligninger viser, at praksis for, hvornår man anfører fattighjælp eller understøttelse i folketællingerne, svinger sammen med antallet af dobbeltanførsler. Dette dækker formentlig over det forhold, at

mange af de kvinder, der var afhængige af en form for understøttelse, også selv kunne skaffe sig en indtjening ved en form for håndarbejde. Og det passer også med, at tabel 20 viste, at søstrekorets kasse havde forholdsvis færre helt store udbetalinger end de fleste andre kasser.

Uden for menigheden:

Af de i alt 9 personer, der i et eller flere af årene 1854, 1855, 1859 og 1860 modtog understøttelse fra den kommunale fattigkasse, kan de 4 findes i folketællingen fra 1855 og 1 (der døde i 1854) i folketællingen fra 1845. Der viser sig at være god overensstemmelse, idet 4 står med betegnelsen »lever af fattigkassen, hører til fattigkassen eller lever af almiser«. Den 5. modtager først støtte fra 1859 og har stillingsbetegnelsen skræddersvend. De 4 sidste ses ikke i folketællingslisterne.

Konklusion

Forventningen om, at det især var kvinder – og hovedsageligt gamle kvinder – der modtog fattighjælp, er blevet bekræftet i denne undersøgelse af fattigforsorgen i Christiansfeld i midten af det 19. århundrede. I det hele taget var understøttelse i de fleste tilfælde en aldersunderstøttelse, i hvert fald når man ser bort fra dem, der hørte under den kommunale kasse. De udbetalte beløb varierede fra helt små beløb til beløb, der skulle dække en persons hele underhold. Ægtekorets kasse havde normalt kun udbetalinger på små beløb, hvad der antageligt hænger sammen med, at ægteskab kun blev indgået, når det økonomiske grundlag var i orden, men måske også med en holdning til forsørgelse som noget, der var forbeholdt ældre, syge, enlige kvinder⁴⁵? Den samme holdning samt den store mobilitet blandt brødrene kan tjene som forklaring på, at kun få brødre, der ikke var gamle eller syge, fik understøttelse. For søstrekorets vedkommende peger dobbeltangivelserne i folketællingerne og de mange ikke særligt store beløb på, at selv temmelig gamle søstre kunne skaffe sig en supplerende indtægt ved en eller anden form for håndarbejde i Søstrehusets regi.

Endvidere må nævnes påvisningen af en række ikke uvæsentlige metodisk-tekniske problemer, som for eksempel, at der i et antal tilfælde ikke er overensstemmelse mellem oplysningerne i fattigkassernes regnskaber og i folketællingerne, eller at det ikke altid er muligt entydigt at koble personangivelser fra de forskellige kilder – folketællingerne, korkatalogerne, regnskaberne – sammen.

Noter

1. Der henvises til den samlede litteraturliste.
2. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*, Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 4, 1944; Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*. Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 47, Åbenrå 1978.
3. A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850*. Åbenrå 1977. (= *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. årh. VII*).
4. Thyssen VII, 57ff.
5. I kapitlerne om befolkningens sammensætning er hele perioden behandlet. I kapitlerne om korusene og fattigforsorgen er den tidlige del af perioden meget sparsomt behandlet. Dette skyldes, at kildematerialet, når man går ned på individniveau, er bedst anvendeligt i den sidste del af perioden, idet det store spring i folketællingerne fra 1803 til 1835 vanskeliggør sammenligninger på individniveau, og også at regnskaberne vedr. fattigforsorgen er fyldigst bevaret efter 1837.
6. Kapitlerne om befolkningens sammensætning bygger først og fremmest på folketællingslisterne fra 1803, 1835, 1840, 1845, 1855 og 1860, som findes på Rigsarkivet, og på *Jahresberichte*, som findes i menighedens arkiv (PA II R 6 A). Kapitlerne vedr. korusene har som hovedkilde folketællingslisterne samt kataloger for de enkelte kor, især PA II R 4 B 1 (enkekor), BA I R 3 A 2 (brødrekor) og SA I R 2 A 1 (søstrekor). Kapitlerne om fattigforsorgen bygger i altovervejende grad på de regnskaber, der blev ført for de forskellige fattigkasser (se PA II R 13 for de enkelte kors fattigkasser og VA R 11 II B 5-6 for Kommunarmenkasse med mere), og på folketællingslisterne.
7. F. C. Høy: *Christiansfeld 1773-1923*, Christiansfeld 1923, 56. Tallet er uden kostskolernes pensionærer.
8. Høy, 56; folketællingslisterne. Det må bemærkes, at opførelsestidspunktet ikke er det samme. Desuden må en del af de personer, der ikke tilhørte menigheden, formodes at have været under optagelse. Høys tal fra 1803 er inklusive pensionærer, de øvrige eksklusive pensionærer, hvilket naturligvis får faldet i »medlemsandelen« til at se ekstra voldsomt ud.
9. Hvor ikke andet er anført, stammer tallene fra folketællingslisterne. Procenttal er anført uden decimaler, da fejlmargenen er af en sådan størrelsesorden, at man alligevel ikke kan drage slutninger ud fra decimalerne, og de er afrundet, så de altid summerer til 100.
10. Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1800-1945 I*, Haderslev 1975, 32, tabel 7 (min afrunding); Ingwer Ernst Momsen, *Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeographie*, Kiel 1969, 103 (procenterne er beregnet ud fra tallene på side 103); Johan Hvidtfeldt: *Tønders Befolkning gennem Tiderne*, i M. Mackeprang (udg.): *Tønder gennem Tiderne II*. Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 3, Tønder 1944, 406 (min afrunding).
11. Se nærmere herom side 121 f.
12. Procenterne er beregnet ud fra *Statistisk Tabelværk, Tiende Hæfte*. Kbh., 1846.

13. Fangel, 32; tallene i parentes gælder Haderslev (min afrunding).
14. Enkelte steder, hvor der har været åbenlyse fejl i folketællingslisterne, er de rettede efter bedste skøn. (Eks.: Gentagelsestegn efter et ægtepar, således at en hel række tjenestepiger er anført som gifte).
15. Thyssen VII, 58; Jahresberichte 1860. Det må igen bemærkes, at opgørelsestidspunktet for Jahresberichte og folketællingerne er forskelligt.
16. Momsen, 109; Hvidtfeldt, 407 (min afrunding).
17. Vedr. familiehusenes betydning henvises til Thomas B. Ravns afsnit.
18. Se desuden afsnittene om landbruget og skolerne.
19. På individniveau er kun perioden 1835-1860 undersøgt på grund af det lange spring 1803-1835.
20. SA I R 2 A c.
21. PA II R 4 B 1 a.
22. PA II R 4 B 1 b – Verzeichniss der im Wittwenhause wohnfasten kopfsteuerpflichtigen Personen.
23. Vedrørende tallene 285 og 265 se senere side 121.
24. Ikke hos familie.
25. Hovedsagelig tjenestepiger. Det lader i øvrigt til, at nogle få tjenestepiger fejlagtigt er anført 2 gange i tællingslisterne: nemlig både under Søstrehuset og under det familiehus, hvor den pågældende tjente. Jeg mener at have fundet 4 eksempler på dette: 1 fra 1840 og 1845 og 2 fra 1855. Desuden tyder alt på, at 1 beboer er anført 2 gange under Søstrehuset i 1860, og at 1 mand i 1840 er anført både under Brødrehuset og under et familiehus.
26. For erhvervsforholdene i øvrigt henvises til Thomas B. Ravns og Henrik Fodes afsnit.
27. Se note 2 og Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, Kbh. 1940. Reprografisk optryk 1975.
28. PA I R 1 A 10 d – trykt udgave af »Synodalverlass«.
29. PA I R 1 A 10 d – trykt udgave, 148.
30. De forskellige kors kasser er opstillet i Prediger-Archiv: PA II R 13, de øvrige hører til Vorsteher-Archiv: VA R 11 II B 5-6 (kun perioden 1849-60).
31. Det gælder højst sandsynligt også Dienstschwestern Armen-Fond, som jeg ikke har fundet regnskaber fra.
32. I tabel 17 er tallene fra 1854 udeladt, på grund af at man dette år indførte dansk møntfod i Hertugdømmerne. To af kasserne anvendte i 1854 alligevel stadig kuranten som regneenhed, mens de andre – som man skulle – var gået over til rigs(mønt)daler.
33. Det vil sige, at beløbet ikke indbefatter overskud eller henlæggelser, ligesom betaling af underskud fra foregående år også er trukket fra.
34. Foruden den her nævnte fattigkonto findes der en »Almosen Conto«, hvorfra det største beløb gik til løn mm. til en opsynsmand, mindre til diverse uspecificerede almisser.
35. Procentgrundlaget er fundet ved kombination af Thyssen VII, 58; Jahresberichte 1855 og 1860; tabel 1. Antallet af udbetalinger er fundet i fattigkasseregnskaberne.
36. Enker, der kun har fået hjælp ved en enkelt lejlighed, er ikke medtaget i oversigten.
37. Se afsnittet om de udbetalte beløbs størrelse side 135 f.
38. Det drejer sig formodentlig om et måltid i Søstrehuset.

39. Se afsnittet om sammenligning mellem fattiggassernes og folketællingernes oplysninger om understøttelse side 136.
40. Fangel, 531.
41. Fangel, 527.
42. Fangel, 534.
43. I de tre nævnte værker om fattigvæsenet (M. H. Nielsen, Lars N. Henningsen og Harald Jørgensen) kommer det mange gange frem, at der i 1800-tallet var en tendens til, at princippet om kommunernes forsørgelsespligt forsøgt undergraved. I 1840'erne blev der i stænderforsamlingerne rejst krav om strengere kurs mod de fattige, hvilket blandt andet førte til en ny fattiglov for Hertugdømmerne 1841. Det er ikke på det foreliggende grundlag muligt at sige, om disse tendenser gjorde sig gældende i Christiansfeld.
44. Se tabel 20.
45. Se Lars N. Henningsen, 19.

Håndværk og fabriksvirksomhed

Af *Thomas Bloch Ravn*

Emne og kildemateriale

Når talen er om Christiansfeld, tænker de fleste nok først og fremmest på de berømte honningkager, som foruden i Christiansfeld i dag forhandles i talrige forretninger landet over. Denne Christiansfelder-specialitet var allerede for henved 200 år siden kendt vidt omkring på de store købstadsmarkeder, og den er i dag den sidste rest af Brødremenighedens dengang blomstrende håndværks- og fabriksvirksomhed.

Menigheden lagde fra starten i begyndelsen af 1770'erne stor vægt på opbygningen af et driftigt næringsliv som økonomisk grundlag for sit almindelige virke, og i løbet af forbavsende få år skabte man en betydelig håndværks- og fabriksvirksomhed, som i tiden frem til 1864 skulle gøre sig gældende ikke blot i omegnen og de nærmeste købstæder, men i hele landet.

Håndværk og fabriksvirksomhed anvendes her som et fast samlebegreb for den del af næringslivet i Christiansfeld, der tilvirkede produkter med salg for øje; dvs. de typer virksomheder, der til forskellige tider har optrådt under betegnelser som håndværk, manufaktur, fabrik og industri¹. I den her behandlede periode var grænsen mellem håndværket og fabrikkerne meget uklar; ikke blot var selve begrebsanvendelsen flydende, men også i praksis kunne det være vanskeligt at sondre mellem de to typer for virksomhedsorganisation, idet der ofte kun var ubetydelige forskelle i graden af arbejdsdeling, antallet af beskæftigede osv. Det synes derfor også med tiden at være blevet administrativ praksis at henregne bestemte – normalt nyere – professioner til fabriksfagene og så resten til håndværket.

Fremstillingen vil blive koncentreret om den interessante periode fra grundlæggelsen af Christiansfeld i starten af 1770'erne og frem til 1814. Men også perioden frem til 1864, da den nye grænsedragning afskar

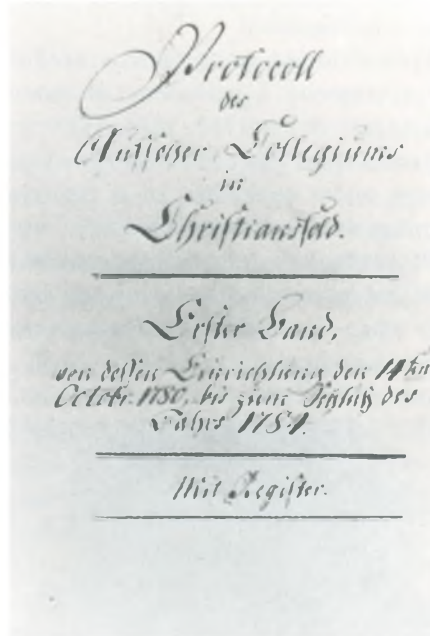
brødvirksomhederne fra en vigtig del af deres hidtidige marked, vil blive ret indgående behandlet.

Indholdsmæssigt vil der blive lagt vægt på en bred og samlet skildring af håndværks- og fabriksvirksomheden i dette tidsrum. Navnlig tre temaer forekommer her interessante: For det første en generel oversigt over konjunkturudviklingen, især målt ud fra antallet af beskæftigede indenfor de enkelte brancher; for det andet menighedens særegne ordning af næringslivet og dennes betydning for udviklingen; og for det tredje relationerne mellem brødvirksomhederne og næringslivet i det omgivende samfund, bl.a. med henblik på en vurdering af christiansfeldernes rolle i og betydning for udviklingen i området. En nærmere omtale af de interne forhold på værkstederne mellem mestre, svende, lærlinge og ufaglærte kunne også være interessant, men har ikke været mulig på grund af kildernes manglende oplysninger herom.

Fremstillingen bygger på studier i det originale kildemateriale. I *Brødremenighedens arkiv* i Christiansfeld findes der et omfattende materiale til belysning af byens og menighedens historie, herunder også rigelige oplysninger om håndværks- og fabriksvirksomheden². Af stor betydning er her de to arkivaliegrupper »Handel und Gewerbe« i det såkaldte »Vorsteher-Archiv« og »Gewerbesachen« i »Brüderchor-Archiv«. De omfatter begge talrige pakker og bind med bl.a. mesterkontrakter, inventarfortegnelser og statusopgørelser for de enkelte virksomheder samt tabellariske oversigter over de såkaldte fabrikkers produktion og ansatte. Kilderne er noget spredte, men giver et godt indblik i de enkelte virksomheder. Arkivaliegruppen »Handel und Gewerbe« omfatter tillige en række dokumenter vedr. »Zunftsachen«, som belyser brødhåndværkernes konflikter med navnlig håndværkerlavene i Haderslev; de giver derigennem også et værdifuldt indblik i markeds- og konkurrenceforholdene.

Fælles for disse kilder er imidlertid, at de kun belyser de selvstændige virksomheder samt de håndværk og fabrikker, som blev drevet for menighedens eller brødrekorets regning. Det nok så vigtige næringsliv i Søstrehuset omtales ikke, og oplysningerne herom er i det hele taget meget få. Søstrekorets arkiv indeholder ikke – som brødrekorets – en særlig arkivgruppe vedr. erhvervsvirksomheden, så oplysninger herom findes stort set kun i de mere generelle kilder som f.eks. folketællingslisterne.

*Titelblad fra den ældste af opsynskollegiets protokoller. Disse dækker perioden 1780 til 1895, og er en vigtig kilde til viden om næringslivet i Christiansfeld.
Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.*

En vigtig kilde til belysning af menighedens bestræbelser på at samordne og regulere Brødrebysens næringsliv er opsynskollegiets protokoller, der indeholder beslutninger og udførlige mødereferater fra dette 'erhvervsråds' virksomhed. Protokollerne findes i en ubrudt række på 14 bind, dækkende perioden fra opsynskollegiets konstituering 14. oktober 1780 til 1895, og på grund af materialets store omfang har det været nødvendigt at udvælge fire protokoller til nærmere studium. Det drejer sig om protokollerne for perioderne 1780-84, 1807-13, 1836-50 og 1851-58.

Endelig må Rigsarkivets samling af *folketællinger* nævnes. For Christiansfeld findes de for årene 1803, 1835, 1840, 1845, 1855 og 1860. Tællingerne indeholder et uvurderligt fond af oplysninger om indbyggernes alder, fødested (dog først fra 1845), erhverv, familieforhold m.m.; men vigtigst i denne sammenhæng er det, at de – som de eneste kilder – giver et fuldstændigt billede af erhvervsstrukturen i Brødrebyen, og som så-

dan kan de danne grundlag for en samlet belysning af erhvervsudviklingen i Christiansfeld.

Fremstillingen er fortrinsvis kronologisk inddelt i afsnit, som følger forandringerne i periodens økonomiske grundvilkår; de omtrentlige skæringsår er her 1782, 1814, 1838 og 1864. Jeg har dog fundet det hensigtsmæssigt at placere en saglig ordnet skildring af nogle vigtige sammenhænge under behandlingen af perioden før 1814, da brødrenes særegne ordning af erhvervsforholdene var særlig udpræget; tidsrummet 1771-1814 vil derfor blive genstand for den mest indgående behandling. Indledningsvis vil en gennemgang af Christiansfelds økonomiske privilegier samt menighedens principper for ordningen af erhvervslivet dog være på sin plads.

Lindegade set mod vest med de mange småhåndværkeres huse. Foto: Hans H. Engqvist 1946.

Koncessionen af 1771 og den industripolitiske baggrund

Med den »Königl. Konzession zur Errichtung einer Gemeinde der Brüderunität in Tyrstrup«¹, som kabinetsminister Joh. Fr. Struensee underskrev 10. december 1771, var der skabt et særdeles gunstigt udgangspunkt for etableringen af brødrebym Christiansfeld.

Koncessionen var et led i den danske regerings *økonomiske politik*, hvori ophjælpsningen af industrien spillede en central rolle². I årene forud havde man på traditionel merkantilistisk vis forsøgt at fremme industrien gennem økonomiske tilskud og direkte statslig deltagelse i fabriksdrift samt ved indkaldelse af håndværkere og manufakturister fra industriområder i udlandet; men det væsentligste resultat var et vældigt dræn i statskassen.

I årene 1770-72 indledte Struensee-administrationen en mere pragmatisk politik, som bl.a. tilstræbte en nedtrapning af det direkte statslige engagement og i stedet gennem privilegier og koncessioner søgte at skabe gunstige vilkår for industrien.

Da kongen og flere ledende embedsmænd, bl.a. Struensee-brødrene, fra rejser i udlandet kendte til brødrebymene og havde fået et positivt indtryk af disse, forekom en tilladelse til anlæggelse af en brødrebym som en nærliggende virkeliggørelse af denne politiske hensigt.

I sin artikel om Christiansfelds anlæggelse skildrer Holger Hansen på fortrinlig vis datidens indtryk af brødrenes industrielle betydning:

Allevegne hvor Herrnhuterne slog sig ned, førte de med sig en efter Tidens Forhold stor Industri; de var Vævere, Garvere, Lysestøbere, Handskemagere, Sæbesydere osv., og paa Grund af deres Flid og Nøjsomhed, deres Orden og Paalidelighed, blev de let de førende i Haandværk og Industri paa deres Egn. Det var just efter Statsmændenes Hjerter; det var Tidens Løsen, at et Land maatte have Industri for at blive folketæt og rigt; man havde allevegne ofret store Summer for at kalde en Industri til Live. Heri Landet havde man kun haft liden Fornøjelse deraf. Men Herrnhuterne skabte alt det paa bar Bund uden nogen Hjælp, som man hidtil havde søgt at købe sig for dyre Penge³.

Det var i al korthed den industripolitiske situation, som forhandlingerne om anlæggelse af en brødreby i Danmark foregik i, og 10. december 1771 udstedtes *koncessionen*.

Den mest vidtgående bestemmelse heri var § 11, som fastslog, »at det skal være Indbyggerne i denne nye Menighed tilladt og tilstaaet at drive alle slags Fabrikker, Haandværk, Handel, Kræmmeri og anden borgerlig Næring«⁴. Tilladelsen var et meget kraftigt indgreb i købstadshåndværkernes rettigheder, idet disse hidtil havde haft eneret på udøvelsen af alle håndteringer med undtagelse af husfliden og de særlige landhåndværk. Man forsøgte derfor at foregribe de konflikter, der kunne forventes at opstå, ved en særlig § 12, som påbød håndværkerne i Christiansfeldt at slutte sig til lavene i Haderslev samt at betale et årligt gebyr til lavskassen. Denne bestemmelse kunne dog ikke, som der vil blive redegjort for i et senere afsnit, hindre næringsretlige konflikter mellem Christiansfeldt og nabokøbstæderne.

Koncessionen indeholdt herudover en række friheder for de første ti år – »fra Etablisementets virkelige Begyndelse at regne« – , som skulle befordre en hurtig opbygning af brødrebyen. Man fik skattefrihed såvel på person som på næring (§ 13) samt lovning på statslig refusion af 10% af udgifterne ved alt nybyggeri (§ 14); af størst betydning var det dog nok, at »fabrikkerne« – hvordan man så end definerede disse – blev indrømmet told- og licensfrihed både ved import af råvarer fra udlandet og ved indførsel af deres fabrikater fra det i Nordslesvig beliggende Christiansfeldt til kongeriget (§ 15 og 16). Og endelig fik fabrikkerne ret til uden tidsbegrænsning at eksportere deres varer til udlandet (§ 17).

Efter Struensee-administrationens fald i januar 1772 var der en tid usikkerhed om koncessionens fortsatte gyldighed; men efter stadfæstelsen 13. august samme år var vejen endelig banet for iværksættelsen af arbejdet med at opbygge det nye bysamfund.

Erhvervsvirksomhedens formelle grundlag

Man søgte fra starten at opbygge det ny brødræsamfund efter det mønster, man kendte fra andre brødrebyer, og Christiansfeldts menighedsordning, den såkaldte »*Brüderliches Einverständnis*«, blev stort set kopieret efter ordningen i Herrnhut. Den indeholder bl.a. et afsnit om den såkaldte »*Gewerbe und Handwerksordnung*« og det er de principper, der er nedfældet heri, som er emnet for dette afsnit¹.

Organiseringen af erhvervsvirksomheden i Christiansfeldt skulle ske ud fra navnlig tre overordnede principper, som genfindes overalt i den herrnhutiske ideologi. Det drejer sig dels om betoningen af ikke blot det åndelige fællesskab, men fællesskabet og den fælles interesse på alle livets områder², dels om den organisatoriske centralisering kombineret med individuel subordination under fællesskabet³ og endelig drejer det sig om det, som i moderne socialhistorie betegnes som et moralsk-økonomisk syn på erhvervsvirksomhed⁴.

Den *moralsk-økonomiske ideologi* kom bl.a. til udtryk i betoningen af, at »*Gewinnsucht*« og »*Reichwerdenwollen*« aldrig måtte gøres til erhvervsudøvelsens formål, men at enhver professionist i sin virksomhed burde have »den treuen Dienst des Nächsten« for øje⁵.

Håndværkernes varer skulle være af bedste kvalitet og forarbejdning, og der skulle fastsættes én pris, som der ikke kunne tinges om. Prisen skulle sættes så lavt som muligt og måtte aldrig overstige varens »sande værdi«⁶. Lønningerne skulle være rimelige og det betones, at mesteren skulle betragte sine svende som hjælpere og behandle dem venligt og broderligt⁷. Overfor lærerdrengene skulle mesteren forholde sig som en far til sine børn, og han skulle ikke – som det ellers var almindeligt indenfor håndværket – blot benytte dem til forefaldende arbejde, men sætte dem til arbejde, hvor de kunne opøve den rette håndværksmæssige teknik⁸. Til gengæld skulle svende og læredrenge betragte mesteren som deres foresatte og flittigt udføre hans arbejde⁹.

Menighedsordningen betragtede »die Gemeinde und ihre Arbeiter und Diener« som »ein Leib«, der kun havde »ein Interesse«, og de næringsdrivende skulle derfor især holde sig »die Beförderung des Nahrungsstandes ins Allgemeine« for øje. For at sikre fællesskabet og solidariteten skulle man omhyggeligt søge at undgå »aller Schein eines verschiedenen Interesse«¹⁰, og midlet hertil var en *indgribende samordning og regulering* af ikke mindst erhvervslivet i byen, – naturligvis med henblik på »das Beste des Nahrungsstandes im Orte überhaupt«¹¹.

Det praktiske opsyn med erhvervslivet varetoges af menighedsforstanderen samt forstanderne for henholdsvis brødre- og søstrekoret, mens opsynskollegiet stod for den mere overordnede regulering, delvis i samråd med håndværksrådet, der omfattede alle de selvstændige mestre. I dette som i alle andre forhold lå menighedens øverste myndighed dog hos ældsterådet, som skulle forelægges alle vigtigere spørgsmål¹².

Det var opsynskollegiets og forstandernes opgave at regulere menighedens erhvervsliv, således at der på den ene side ikke kunne opstå »monopolistische Einrichtungen« og på den anden side skulle de også holde den interne konkurrence i ave, så at ingen håndværker kunne arbejde til skade for sine kolleger¹³. Konkret søgte man at gennemføre dette ved en central regulering af de forskellige konkurrenceskabende faktorer.

Opsynskollegiet skulle i samråd med håndværksrådet fra tid til anden *regulere og fastsætte arbejds lønninger og varepriser*, og det var ligeledes kollegiets opgave at kontrollere overholdelsen af disse¹⁴. Herved ville man søge at indkapsle den altid lurende konkurrence og underbydning mestrene imellem.

Det hørte også til opsynskollegiets opgaver – her i samråd med ældsterådet – at *regulere antallet af udøvere* indenfor hver enkelt profession samt at *fastsætte de enkelte mestres svende- og lærlingehold*¹⁵.

En håndværker, der ønskede at nedsætte sig som mester, skulle først godkendes som sådan af opsynskollegiet og ældsterådet¹⁶, og selv herefter stod det ham ikke frit at antage de svende og lærlinge, han ønskede. Det hedder i menighedsordningen, at den der som svend ønskede at arbejde som svend i Christiansfeld, ikke efter eget valg, men kun efter opsynskollegiets anvisning kunne træde i arbejde hos en mester. Kom svenden fra en fremmed by, skulle han forevise opsynskollegiet sin »Kundschaft« – en slags skudsmål for lavshåndværkere –, hvorefter kollegiet skulle orientere ham om de i brødrebymen gældende ordninger. Og det skulle samtidig

gøres svenden klart, at menigheden ikke ville tolerere de »Handwerks-gewohnheiten« eller zünftige – dvs. lavsmæssige – skikke, som andre steder var almindelige¹⁷.

Heller ikke mellem læredreng og mester var der et frit kontraktforhold, idet opsynskollegiet også her trådte ind som regulerende mellemed for at sikre, dels at drengen kom i lære i en for ham passende profession og dels at han lærte et fag, man i menigheden havde brug for¹⁸.

Princippet om *fordeling af arbejdskraften* var et vigtigt led i den før-kapitalistiske moralsk-økonomiske tankegang, der som nævnt også indgik i den herrnhutiske ideologi. Det havde sit udspring i den stadige mangel på kvalificeret arbejdskraft, som herskede i datidens feudale samfund¹⁹. Mangelsituationen nødvendiggjorde nemlig en fordeling af den til rådighed stående arbejdskraft, hvis man ville undgå en ødelæggende konkurrence mellem mestrene; – en konkurrence, som ville fjerne grundlaget for de solidariske fællesskaber, som var så nødvendige for feudaltidens håndværkere²⁰. Indenfor det almindelige lavshåndværk såvel som i brødrebyerne gik man derfor ind for det princip, at ingen mester skulle have flere svende end dem, der var nødvendige for at sikre ham og hans familie et rimeligt udkomme. Hvis en mester var dygtig og havde meget arbejde, var det ikke rimeligt, at han skulle have ret til flere svende; han kunne i stedet give noget af arbejdet fra sig og overlade det til mestre, der ikke havde så meget²¹.

Udover manglen på kvalificeret arbejdskraft var det feudale samfund også karakteriseret ved mangel på kapital og kreditformidlende institutioner²². På dette punkt var opsynskollegiet tiltænkt en vigtig funktion. Man stillede nemlig enhver »treuer und fleissiger Professionist in der Gemeinde« i udsigt, at opsynskollegiet ville være ham behjælpelig med *fremskaffelse af kapital* til virksomhedens etablering, drift og eventuelle udvidelse²³. Herigennem kunne man også fra centralt hold styre og prioritere opbygningen af den nye menighedsby.

Endelig, hvad angår *ejendomsforholdene*, betonedes menighedsordningen stærkt, at man ikke havde ejendomsfællesskab²⁴. Men de faktiske økonomiske forhold og den centrale regulering af ejendoms- og erhvervsforholdene måtte reelt betyde et vidtgående økonomisk fællesskab, idet dispositionsretten over den private ejendom herved blev stærkt begrænset²⁵. Som sådan var Brødremenighedens religiøst motiverede ejendomsbegreb i princippet identisk med feudaltidens, der netop betegner en

mellemløbet mellem den oprindelige fællesjendom og den privatejendom, der kendetegner vor tids kapitalistiske samfund²⁶.

Et var imidlertid *ideal*, et andet var *virkelighed*. Menighedsordningen som den er fremstillet i »Brüderliches Einverständniss« er et idealbillede af, hvordan man ønskede at opbygge brødræsamfundet; hvordan man faktisk gjorde det oplyser den derimod intet om.

Årene for Christiansfeldts anlæggelse og opblomstring var en brydningsperiode, hvor en liberaløkonomisk tankegang og nye former for erhvervsvirksomhed efterhånden sprængte den feudale økonomis snævre rammer. Denne udvikling satte også sine spor i Christiansfeldt og var utvivlsomt medvirkende til, at erhvervslivets ordening her kom til at afvige noget fra idealet. Hvor meget og på hvilke punkter er spørgsmål, som vil blive søgt belyst i de følgende afsnit.

Håndværks- og fabriksvirksomhedens opkomst 1772-82

I året 1773 tog man for alvor fat på opbygningen af den nye brødreby på Langageren ved Tyrstrupgård, og de følgende år skete der en vældig opblomstring af alskens håndværks- og fabriksvirksomhed.

Den omfattende byggevirksomhed og tilvandingen af medlemmer fra især de tyske brødrebyer¹ skabte i sig selv næring til adskillige bygningshåndværkere samt håndværkere, der fremstillede almindelige dagligvarer. Men hertil kom produktionen af de varer, man kunne afsætte i omegnen og de nærmeste købstæder, og navnlig denne virksomhed var vigtig, idet den skulle blive byens økonomiske grundlag.

At det skulle blive sådan var allerede forudset af unitetsdirektionen, som forud for koncessionens udstedelse havde skikket Johs. Prætorius ud for dels at finde en passende lokalitet for den påtænkte brødreby og dels at sondere *det økonomiske terræn*. Han refererer i sin indberetning fra Flensborg 25. september 1771 – to dage efter købet af Tyrstrupgård – et lokalt medlem af menigheden for følgende vurdering af hvilke håndværk og fabrikker, der med fordel kunne drives i hertugdømmerne. Den pågældende broder Peter Henningsen fra Egersund mente, at brødrenes gode håndværksarbejde ville finde god afsætning såsnart det først var blevet kendt, da der var adskillige bemidlede folk blandt egnens befolkning, som kunne forventes at ville aftage produkterne. Han vurderede, at der ville være basis for fremstilling af kvalitetslæder, idet de lokale skomagere selv garvede deres læder – og det med ret dårligt resultat –, hvortil kom, der i området kun fandtes et eller to garverier. Fine linnedvarer, som de blev fremstillet i brødrebyerne, ville også kunne få god afsætning, da sådanne blev efterspurgt, men ikke fabrikeret på egnen. Peter Henningsen antog tillige, at man, pga. den gode lokale uld, med fordel kunne oprette en tøjfabrik, og et strømpevæveri ville sikkert heller ikke være nogen dårlig idé. Men han understregede, at det måtte være kvalitetsarbejde, da der allerede blev fremstillet grovere varer til billige

penge. Og endelig mente han, at det nok også kunne gå at oprette skomagerværksteder².

De spredte oplysninger, der foreligger fra *de første år*, tyder på, at det især var håndværkere fra de her omtalte professioner, der slog sig ned i det nye bysamfund. De ugifte brødre, der nedsatte sig det første år, var med undtagelse af den jyske tømmer Andreas Kiergård alle tilrejsende håndværkere fra de tyske brødrebyer. Ved udgangen af 1773 var følgende håndværk repræsenteret i brødrekoret: 3 snedkere, 2 skomagere, 1 skrædder samt den ovennævnte tømmer. Og endelig slog enkemanden Joh. Georg Lüderitz, der kom fra brødrebyen Ebersdorf, sig ned i Christiansfeld som urmager³. De følgende år voksede antallet af håndværkere stærkt.

I 1774 tog man Brødrehuset i brug og begyndte her at indrette værksteder. Kilderne omtaler et bageri, et skrædderi samt et væveri, og i 1776 nævnes desforuden et garveri, et skomagerværksted, et snedker-

*Nørregade 3, bygget 1778 af tømmer Andreas Kiergård, som var tilflyttet fra Jylland.
Foto Hans H. Engqvist 1983.*

værksted, en klejnsmedje, en guldsmedje samt et pottemageri og et glarmesterværksted. I 1776 påbegyndte man også indretningen af værksteder i det nyindviede Søstrehus og samme år ankom en tøjmager fra brødrebyen Gnadenberg for at forestå etableringen af en såkaldt uldtøjsfabrik. I de næste par år nedsatte der sig tillige en drejer og en handskemager; på Tyrstrupgård indrettede man et ølbryggeri og brændevinsbrænderi⁴ og i 1778 igangsatte man de to senere så berømte virksomheder sæbesynderiet og tobaksfabrikken⁵.

Et tidligt billede af *brødrenes samlede håndværks- og fabriksvirksomhed* findes i agent Hans Holcks »Stats og Handelsspejl«⁶. Bogen blev udgivet i 1780, men oplysningerne om Christiansfeld stammer fra 1779.

Indvaanernes meste Beskæftigelser bestaae udi Fabriquer og Haandværks-Arbejde. Udi Brødre-Huset bliver forarbejdet adskillige Slags fint linned Arbejde, halv Silke- og Bomulds-Vahre. Man finder udi dets Bi- og Bagbygninger et anseeligt Lysestøberie, et Sæbesynderie og et Garverie. Af Haandværker bliver drevet Skomager-, Skrædder-, Snedker-, Bager-, Maler-, Glarmester-, Klejnsmed-, Stue-Uhrmager-, Dreyer- og Knapmager-Professioner.

I Systrehuset er der til Fabriquerens Fornødenhed Spindrier af Uld og Bomuld. Foruden dette, bliver der til Salg forfærdiget Linned og halv Silke-Baand, som og alle Slags Strik- og Sye-Arbejde.

Iblandt de gifte Stedets Indvaanere befindes som Haandværks-Mestre: en Tøjmager, som fornemmelig lægger sig efter fine og andre udholdende Uld-Vahre, en Lomme-Uhrmager, en Skomager, en Feldbereder eller Handskemager, en Buntmager, en Snedker, en Tømmermester, en Farver og en Pottemager, der forarbejder de i Tydskland brugelige Leer-Træk-Ovne, for derved at spare Brændevad.

Enhver Mester gør sig Umage for at gjøre fine og udholdende Vahre, hvorefter og Udsalgsprisen er indrettet, og saaledes bestemt, at en videre Betingning ikke behøves.

Foruden andre Borgerlige Handlinger, finder man og her en Handel med Alen- og Material-Vahre, ligesaa en Tobaks-Fabrique, som begge dele føres af Spielweg & Compagnie. Videre havs en Boed med Jern-Kram, Galanteri- og Nürnberger-Vahre; ligesaa en Boed med Høkker-Kram.

Segl-Lak bliver fabriqueret og sælges udi Quantiteter.

Endelig er der paa Gaarden Tyrstrup et velindrettet Bryggeri og Brændevinsbrænderi i Gang.

Det ville være interessant om man til dette billede kunne føje oplysninger om produktionens art og omfang, afsætningsforholdene samt antallet af beskæftigede i de enkelte bedrifter. En sådan samlet oversigt findes imidlertid ikke. Men for de såkaldte fabrikkers vedkommende foreligger der

en række oplysninger i forstander Kölbings indberetning til Kommercekollegiet om *fabriksvirksomheden i året 1782*⁷. Det fremgår heraf:

- at Linned og bomuldsfabrikken i årets løb på 10 vævestole havde forfærdiget 2619 stk. bomulds-, linned- og halvsilketørklæder samt 3574 alen klæde af samme typer, som var blevet afsat til en samlet værdi af 3492 rdl. Det tilføjes at fabrikken ikke havde afsætningsvanskeligheder og at man påregnede at sætte flere vævestole igang. Der oplyses intet om antallet af ansatte, men der må i det mindste have været en væver pr. stol samt et betydeligt større antal spindere tilknyttet fabrikken⁸.
- at Uldtøjsfabrikken med 2-3 vævestole havde fremstillet 2950 alen stof af diverse typer til en samlet værdi af 1460 rdl. Om afsætningen nævnes det, at den ikke gik så stærkt som ved linned- og bomuldsfabrikken, og hvad angår antallet af beskæftigede, så gælder det også her, at der i det mindste måtte være en væver pr. stol og flere gange så mange spindere.
- at Båndfabrikken på 3 vævestole i løbet af et år havde fremstillet 269 bånd, som snart alle var afsat.
- at Segllakfabrikken ikke var af større betydning og at den årligt producerede ca. 200 pund til afsætning.
- og endelig indberettes det, at man netop var gået i gang med at starte en hattefabrik og et strømpevæveri, til hvis ledelse man havde indkaldt mestre fra Tyskland.

Markedet for christiansfelder-varerne har i de første år formentlig primært været lokalt; men en række virksomheder forsøgte allerede tidligt at sprænge de snævre rammer. Det gælder i første række fabrikkerne, hvor der f.eks. vedrørende uldtøjsfabrikken foreligger vidnesbyrd om, at den havde varer i kommission hos en købmand Hammerum helt i København⁹. Men også en virksomhed som garveriet afsatte en del af sin produktion i hovedstaden, omend den største del formentlig gik til det jyske område¹⁰. Det gælder også brænderiet, som blev beskyldt for at indsmugle brændevin til Jylland og Fyn¹¹.

Også traditionelle håndværkere som skomagerne, skrædderne og snedkerne sprængte tidligt det lokale markeds rammer. En række klageskrivelser fra lavene i Haderslev viser, at disse håndværkere allerede i 1775 og 76 havde vundet betydeligt indpas på dette marked¹²; mest bemærkelsesværdigt er det dog nok, at skomager Grosser i 1779 var rejst så langt som til Viborg, hvor han gennem avertissement i »den saakaldede Snapstings-Veiviiser« forsøgte at sælge sine medbragte varer¹³.

Beskæftigelsesmæssigt var det formentlig kun tekstilfabrikkerne, som i kraft af de mange tilknyttede spindere overskred rammerne for en almindelig stor håndværksvirksomhed. Man har ganske vist hævdet, at tobaksfabrikken på denne tid beskæftigede ca. 100 arbejdere¹⁴, men det blev først tilfældet hen mod midten af 1800-årene. Tobaksfabrikationen var i 1700-årene endnu håndværksmæssig, såvel i henseende til teknik som i henseende til antallet af beskæftigede¹⁵.

Ved udgangen af de ti friår havde Christiansfeld gennemgået en imponerende udvikling. Det der i 1772 blot var Langageren ved Tyrstrupgård var nu i 1782 et driftigt bysamfund på godt og vel 400 medlemmer, og det var i løbet af dette korte åremål lykkedes brødrene at etablere byen som et lokalt centrum for handel og håndværk. Baggrunden for denne vækst skal søges i flere forhold.

Fremgangen byggede for det første på periodens *gode konjunkturer* indenfor landbruget, idet bønderne herved blev i stand til ikke blot at af-tage flere varer, men også professionelt forarbejdede varer, som de før-hen selv havde fremstillet til eget forbrug. Konjunkturerne havde også afsmittende effekt på købstæderne, hvis borgere herved fik en større kø-bekraft¹⁶.

For det andet gav *den gunstige koncession* christiansfelterne en række handelsmæssige fortrin i forhold til de lokale håndværkere og fabrikan-ter.

For det tredje beroede den hurtige opbygning og vækst i høj grad på *menighedens evne til at skaffe kapital* til erhvervsvirksomheden. De årlige statusopgørelser viser nemlig, at den centrale kasse, det såkaldte menig-hedsdiakoni, sådan som det var foreskrevet i menighedsordningen, ydede de enkelte håndværk og fabrikker betydelige erhvervskreditter, og inventarier og statusopgørelser fra disse viser, at kreditterne ud-gjorde det primære kapitalgrundlag for virksomhederne. Menighedsdia-koniet ejede dog kun en mindre del af disse kapitalmidler, idet største-parten bestod af indlån på mellem 100 og 5000 rdl., som menigheden modtog fra enkeltpersoner¹⁷. Menighedsdiakoniet fungerede således som en slags primitiv bank i en tid hvor kapitalmarkedet kun i meget begræn-set omfang var institutionaliseret¹⁸.

Det fjerde forhold, som formentlig har spillet ind, er *det gode hånd-værk og regelrette arbejde*, som brødrene bragte med sig fra brødre-byerne i de tyske industriområder. Dette gav dem nemlig et betydeligt

fortrin fremfor deres mere primitivt arbejdende fagfæller i Jylland og det nordlige Slesvig¹⁹. Det var også et forhold, som Prætorius var opmærksom på i den foran refererede indberetning fra 1771 om erhvervs-mulighederne i området.

Den hurtige opkomst af håndværks- og fabriksvirksomheden i Christiansfeld beroede endelig – for det femte – på, at brødrene var fritaget for de ofte betydelige økonomiske og sociale byrder, som lavene pålagde købstædernes håndværkere. Koncessionens bestemmelser var dog på dette punkt noget tvetydige, hvilket afstedkom betydelige næringsretlige konflikter med lavene i Haderslev.

Lavskonflikt og konkurrenceforhold

I feudalperioden udskiltes *købstæderne* formelt som særlige næringsretlige enklaver i samfundet. Tidens økonomiske principper tilsigtede en fuldstændig arbejdsdeling mellem land og by, idet al handel, industri og håndværk skulle foregå i købstæderne og drives af dem, der havde taget borgerskab. Alle landbrugsvarer skulle bringes til byens torv, og forprang, dvs. opkøb af varer på landet, var strengt forbudt. Byerne havde et bestemt opland, som var pligtig til at sælge og købe i én bestemt by, og al landprang, dvs. handel på landet, var forbudt. Lavene skulle have eneret på vareforædlingen, og lavsorganisationen blev også udstrakt til at omfatte ikke blot fabrikslav, men også handelslav¹.

Arbejdsdelingen var dog ikke fuldstændig gennemført, idet der i købstæderne blev drevet en del agerbrug og på landet var der adskillige, der som binæring udøvede et håndværk. I 1711 søgte man ved en fællesforordning for hertugdømmerne at bringe *landhåndværket* ind i faste juridiske rammer. Forordningen, som blev det retslige grundlag for landhåndværket i Slesvig og Holsten indtil næringsfrihedens indførelse, fastsatte 2-mile grænser omkring købstæderne, indenfor hvilke der ikke måtte findes landhåndværkere. I hvert sogn fik dog en hjulmand, en grovsmed, en skomager og en bondesnedker tilladelse til at nedsætte sig og arbejde for den lokale bondebefolkning².

Brødrenes ret til – iflg. koncessionens § 11 – frit at drive fabrikker, håndværk, handel, kræmmeri og anden borgerlig næring var et klart brud med disse principper, og Christiansfelds privilegier blev da også opfattet som et anslag mod købstædernes og håndværkerlavenes hævdevundne rettigheder.

Det gjaldt dog kun i begrænset omfang Christiansfelds nordlige nabo-købstad, *Kolding*, som lå i ly af toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne. Der er ikke tvivl om, at man har mærket nogen konkurrence fra Christiansfeld, men det har ikke så meget været fra håndværkerne som fra de mere fabriksmæssige virksomheder, f.eks. garveriet,

sæbesyderiet og lysestøberiet samt brændevinsbrænderiet og ølbryggeriet³.

Haderslev, den anden af Christiansfeldts to nabokøbstæder, var derimod væsentlig mere udsat. Før brødrebys anlæggelse havde håndværkerlavene i Haderslev faktisk monopol indenfor et område, der var betydelig større end deres juridisk sikrede 2-miles opland, og markerne i Haderslev var samlingspunkt for landboerne og derved kilde til håndværkernes og de handlendes beskedne velstand⁴. Bystyrets bekymring ved udsigten til anlæggelsen af en brødrebey ved Tyrstrupgård, lige udenfor byens 2-miles opland, er derfor ganske forståelig, ligesom også den protestskrivelse, som man allerede i begyndelsen af 1772 udformede imod Christiansfeldts koncession. Protesten havde dog tilsyneladende ingen effekt⁵.

Ved udarbejdelsen af *koncessionen* havde man allerede forudset eventuelle næringsretlige konflikter, og man havde derfor forsøgt at foregribe de stridigheder, der kunne forventes at opstå, ved en særlig § 12, som i sin helhed lyder:

For at forebygge alle Klager fra Haandværkslavene i Haderslev og for at hæve de med disse opstaaede Misforstaaelser skulle Brødremenighedens Haandværkere slutte sig til Lavene i Haderslev By paa en saadan Maade, at enhver Haandværker med sine Svende har at udrede til deres Lavs Afgifter i Byen et efter forudgaaende Undersøgelse fastslaaet aarligt Tilskud til Lavs-Kassen, uden at være forbundet til noget videre, langt mindre tvunget til at være til Stede ved Kvartals- eller andre Lavforsamlinger.

Det første udspil i lavsspørgsmålet kom fra Christiansfeld, da byens official Gottfried Arndt i en skrivelse til borgmester Neuhöffel i Haderslev, dateret 13. april 1773, udbad sig oplysninger om hvor meget »ein Meister auf dem Lande« sædvanligvis betalte til sit lav i købstaden samt om hvilke regler og anordninger, der iøvrigt fandtes herom. Anledningen var, at der var ankommet en snedker Johann Christoph Schramm for at tage del i opbygningen af den nye brødrebey og som siden agtede at indrette sig et værksted og drive sin profession sammesteds⁶.

Skrivelsen foranledigede i de følgende år en *debat* mellem christiansfelderne på den ene side og skomager-, snedker- og skrædderlavene i Haderslev på den anden, om flere centrale problemer i sagen. Debatten blev dog blot en markering af synspunkter, idet man ikke nåede frem til nogen ordening⁷.

Parterne var bl.a. grundlæggende uenige om hvor vidt christiansfel-

dernes koncessionerede friheder rakte. Ved en forhandling på Haderslev rådhus formulerede en af brødrene, skomager Meyer, et synspunkt, som dækkede den almindelige opfattelse i Christiansfeld. Skomager Meyer hævdede principielt at have lige ret med lavsskomagerne i Haderslev. Han mente derfor ikke blot at have ret til uhindret at udøve sit håndværk i Christiansfeld, men også til at arbejde for borgerne i Haderslev og til uanfægtet at bringe det færdige arbejde ind til staden og afsætte det til de borgere, der havde bestilt det⁸. Lavene i Haderslev hævdede heroverfor samstemmende, at christiansfelderne måtte flytte til staden og lade sig optage i lavene på sædvanlig vis, hvis de ville opnå lige vilkår med lavshåndværkerne. Ønskede de at forblive i Christiansfeld, måtte de holde sig til brødrebyen og dennes opland og på ingen måde drive næring i Haderslev købstad eller dennes 2-miles opland, der som førnævnt strakte sig helt til Christiansfelds bygrænse⁹.

Brødrene overholdt naturligvis ikke den grænse og allerede fra 1775 foreligger der *klager fra lavene i Haderslev*¹⁰. Det kan derfor ikke undre, at lavshåndværkerne forsøgte at få christiansfelderne associeret med lavene i Haderslev for derigennem at opnå større kontrol med brødrenes næringsudøvelse. Lavene ville derved i pagt med hele lavsvæsnets formål kunne begrænse konkurrencen, således som det på trods af gentagne forbud blev praktiseret i hertugdømmernes købstæder¹¹. Formelt begrundede de denne holdning med koncessionens påbud til Brødremenighedens håndværkere om at slutte sig til lavene i Haderslev. Christiansfelderne betonedede heroverfor den passus i koncessionens § 12, der sagde, at de ikke i forholdet til lavene skulle være forbundet til noget videre end betalingen af en årlig afgift¹².

Mens forhandlingerne mellem parterne således var gået i hårdknude, ekspanderede christiansfelderne indenfor såvel handel som håndværks- og fabriksvirksomhed og gjorde et stadig større indhug i Haderslev-håndværkernes næring. Th. O. Achelis skriver herom i en af sine undersøgelser i Haderslevs historie:

Brødrene i Christiansfeld forstod ved deres Flid at konkurrere med Haderslev paa det bedste Det kom saa vidt, at endog Mestre i Haderslev under disse Omstændigheder blev nødt til at arbejde som Svende hos andre. Næsten alt var den Gang i Virkeligheden bedre, skønt dyrere, i den nye, hurtigt fremblomstrende Menighed, og man kunde regne med, at Byen, der i 1759 blev lagt i Aske [dvs. Haderslev, TBR], nu skulle tilintetgøres fuldstændigt¹³.

Der skete intet videre i sagen før i 1782, da samtlige lav i Haderslev indgav et klageskrift til kongen. Man udmalede heri de dystre sociale konsekvenser af christiansfeldernes konkurrence og anmodede om, at det måtte blive dem forbudt at afsætte deres produkter i Haderslev. Det følgende år bakkede borgmesteren stærkt op bag lavene, og det er formentlig denne lobby-aktivitet, der er baggrunden for, at regeringen gik ind i sagen med *forslag til et reglement mellem de to byer*, som 22. juli 1783 sendtes til erklæring hos de berørte parter¹⁴.

Forslaget indrømmede fortsat Brødremenigheden uindskrænket næringsfrihed for fabrikkerne, men for håndværkerne ville det betyde en væsentlig forringelse i forhold til koncessionen. Ganske vist kunne de selv afgøre om de ville slutte sig til lavene i Haderslev; men hvis ikke, måtte de kun arbejde for deres egen by, og det skulle ikke være dem tilladt at falbyde på markederne eller at bringe deres arbejde ind til salg i Haderslev by, eller at overtage arbejde for derboende borgere. Hvis christiansfelderne ønskede at opnå flere rettigheder, måtte de slutte sig til deres respektive lav i Haderslev.

Overfor en sådan indskrænkning af deres rettigheder måtte christiansfelderne naturligvis protestere¹⁵, og de iværksatte i den følgende tid en sand diplomatisk offensiv, som formodentlig – sammen med Haderslev-håndværkernes valne holdning – betød, at afgørelsen blev udskudt endnu nogle år.

Det fornyede røre om lavssagen foranledigede et mere konstruktivt udspil fra christiansfelderne. Det findes i Brødremenighedens arkiv under titlen »*Vorschläge zum Abkommen der Handwerker auf Christiansfeld mit den Zünften zu Hadersleben*«, og er dateret i Christiansfeld 13. september 1783. Forslaget er affattet på tysk og omfatter 16 artikler, der på fortrinlig vis illustrerer brødrenes opfattelse af hvorledes sagen burde løses¹⁶.

Ifølge forslaget skulle enhver håndværker i Christiansfeld, der af menighedsforstanderen havde fået bevilling som mester, have ret til at holde svende og drive sin profession »Meistermässig« (§ 1), og med reference til koncessionen hævdes mesterens ret til »freyem Betrieb seiner Profession« (§ 2). Han var derfor ikke forpligtet til at vinde sin mesterret eller gøre mesterstykke ved noget lav, og kunne ikke afkræves Geburts-¹⁷ eller lærebrev, ligesom han heller ikke var underlagt lavenes vandre tvang eller andre zünftige skikke (§ 3).

Forslaget gentager koncessionens bestemmelse om, at mestrene skulle associere sig med deres respektive lav i Haderslev og til dem betale en årlig afgift (§ 4). Denne skulle betales af hvert »meistermässigen Werckstatt« og fastsattes til 1 rdl., uanset hvor mange svende, der arbejdede på værkstedet (§ 5-7 og 11).

Lavsmestrene skulle til gengæld betragte christiansfelderne som deres medmestre (§ 8) og acceptere deres koncessionerede ret til frit at udøve deres profession. Brødrene måtte arbejde i by og på land samt udføre bestillingsarbejde for Haderslev-borgerne, ligesom håndværkere fra Haderslev kunne arbejde for christiansfelterne (§ 9). Men de frasagde sig retten til at bringe færdigvarer ind til markederne, ligesom de forpligtede sig til ikke at opmagasinere og falbyde varer i købstaden. De accepterede tillige at stå udenfor lavenes arbejdsformidling, der bestod i, at de ledige svende, der indlogerede sig på svendeherbergene, af lavenes oldermænd blev skicket om til de mestre, der manglede arbejdskraft (§ 10).

Forslaget betoner videre, at svende, der arbejdede i Christiansfeld, ikke kunne afkræves kontingent til svendeladerne, dvs. svendelavenes understøttelseskasser, i Haderslev, fordi de ikke havde behov for de ydelser, som medlemsskabet gav adgang til. Så længe de arbejdede i Christiansfeld og indgik i fællesskabet her, ville de nemlig ikke belaste svendeladerne med udgifter til indlogering på herberget, til arbejdsløshedsunderstøttelse, sygepleje og lægehjælp eller til deres eventuelle begravelse (§ 11).

Håndværksmestre i Christiansfeld havde ret og kompetence til at antage og udlære lærlinge. Disse skulle i almindelighed blot ind- og udskrives af byens håndværksråd; men i fald særlige omstændigheder skulle fordrer det, var lavene pligtige til mod det sædvanlige gebyr at forrette dette, – dog uden diverse zünftige ceremonier (§ 14). Og ligeledes skulle lavene heller ikke kunne unddrage sig – igen mod det sædvanlige gebyr – at udstede de såkaldte »Kundschaften« og andre zünftige, dvs. lavsmæssigt anerkendte, vidnesbyrd (§ 15 og 16), som endnu fordredes i mange inden- og udenlandske stæder.

Det fremgår ikke af forslaget til hvem det var stilet; men i Brødremenhedens arkiv findes der sammen med det en udateret »*schriftliche Erklärung der Zunft-Meister in Hadersleben von Schuster, Tischler und Schneider*«, som synes at være lavenes svar på forslaget.

Haderslev-mestrene hævdede heri, at christiansfelterne kun måtte udøve deres håndværk i Christiansfeld samt udenfor Haderslev og dens 2-miles opland; og hvis de tillige ville have ret til at arbejde i købstaden og dens opland, måtte de, som det var foreskrevet i koncessionen, tilslutte sig de derværende lav.

Tilslutningen skulle ske på sædvanlig vis, i overensstemmelse med lavsartiklerne, dvs. med forevisning af lærebrev, udførelse af mesterstykke »und dergleichen«. Ved optagelsen skulle skrædderne betale et gebyr på 10 rdl. til lavet samt 1 rdl. til fattiggassen; for skomagernes og snedkernes vedkommende er der ikke nævnt nogen beløbsstørrelse, men gebyret har sikkert været nogenlunde det samme.

Hertil kom en række faste afgifter, som varierede noget fra lav til lav. En skomagermester skulle f.eks. i årlig lavsafgift betale 10 rdl. for sig selv og 4 rdl. for hver af sine svende. For skomagermester Grosser, der i 1789 havde 3 svende i sit brød (se s. 192), ville medlemskab af lavet således betyde en ekstra årlig udgift på 22 rdl. Det var et anseeligt beløb, når man sammenligner med Grossers årsindtægt på 65 rdl. – beregnet ud fra hans skatteansættelse på 3 rdl. 12 sk. i forbindelse med den ekstraordinære formue- og indkomstskat 1789¹⁸. En lavmester måtte herudover betale forskellige gebyrer for ydelser fra lavets side. Ønskede han lavet indkaldt kostede det 1 rdl., skulle han have indskrevet en læredreng måtte han af med 1 rdl. 16 sk. til lavet og 4 sk. til fattiggassen, og når læredrengen efter endt læretid igen skulle udskrives kostede det 2 rdl. til lavet og 4 sk. til fattiggassen. Alt i alt ret betydelige beløb.

Sammenligner man disse to opfattelser af hvorledes de næringsretlige relationer mellem christiansfelterne og lavshåndværkerne i Haderslev burde være, står det klart, at de var uforenelige. Christiansfelterne holdt på de rettigheder, som koncessionen gav dem, lavshåndværkerne på deres privilegier, og begge parter var forsåvidt i deres gode ret. Problemet var, at myndighederne stod med to sæt privilegier, der var produkter af forskellige tiders næringsretlige principper, som ikke var forenelige. En løsning måtte derfor fremkomme ved et diktat fra oven. Det var hvad der skete med det kongelige reskript 31. marts 1790¹⁹.

Reskriptet bestemte, at ethvert håndværk i Christiansfeld, fra 1789 at regne, årligt skulle betale 5, 8 eller 10 rdl. til lavene i Haderslev, således at de håndværk der kun blev drevet af en person skulle betale 5 rdl., de der blev drevet af to personer 8 rdl. og de der blev drevet af tre eller

flere skulle betale 10 rdl. Samtidig bekræftedes retten til at drive alle slags fabrikker, håndværk, handel, kræmmeri og andre borgerlige næringer samt til at holde gæstgiveri og til at brygge og brænde, ligesom det også blev præciseret, at man i Christiansfeld måtte sælge alle fabrikata og håndværksarbejder samt levere bestillingsarbejde til kunder overalt, altså også i Haderslev. Dog gav lavsgebyret ikke christiansfelterne adgang til markederne i købstaden, ligesom de heller ikke fik del i lavenes arbejdsformidling eller ret til at få læredrenge ind- og udskrevet. Ønskede en mester disse rettigheder, måtte han vinde sit lavmesterskab på sædvanlig vis.

Denne afgørelse var helt i tråd med myndighedernes mere og mere liberalistiske politik og den var klart i Brødremenighedens favør. Men ikke desto mindre forsøgte christiansfelterne at krybe over hvor gærden var lavest, hvilket afstedkom nogle mindre konflikter i de følgende år.

For det første fortolkede christiansfelterne resolutionens udtryk »person« som et »meistermæssige Werkstatt«, mens lavshåndværkerne valgte at forstå det som en håndværker, det være sig en mester eller en svend²⁰, og således var begge parter i overensstemmelse med deres egne forslag til overenskomst fra 1783. Der synes ikke at foreligge nogen afgørelse i denne fortolkningsstrid, men af listerne over Brødremenighedens indbetalinger fremgår det, at den trak det længste strå, idet man f.eks. for skomagerprofessionen i 1790 blot betalte for »3 Personen oder separate Werkstätten: Christoph, Grosser und Jacobsen, zusammen 10 Rthlr.«²¹, mens de tre værksteder året før ialt beskæftigede 14 skomagere²², dvs. at de efter lavenes fortolkning skulle betale ikke 10, men 30 rdl.

For det andet ville Brødremenigheden kun betale afgifter til de seks af lavene i Haderslev; de øvrige afviste man med den begrundelse, at de ikke var rigtig zünftrige eller at de blot var tilknyttede udenbys lav. Efter talrige klageskrivelser og ansøgninger afgjordes sagen ved kgl. resolution 10. marts 1798 til lavenes fordel, idet det blev pålagt håndværkerne i Christiansfeld at betale lavsafgifter ikke blot til alle de håndværkere, der havde en eller anden for lavsorganisation i Haderslev, men også til de fag, der var tilsluttede udenbys lav²³.

De lav, man fra starten accepterede at betale til, var skomagernes, skræddernes, snedkernes, klejnsmedenes, bagernes, bødkernes og murerne; og hertil kom i 1796, efter påbud fra Kancelliet, også sadelma-

gernes lav²⁴. Ifølge resolutionen 1798 skulle man tillige betale til væverne, rebslaggerne, slagterne, feldberederne, handskemagerne, der alle havde lav i Haderslev, samt til følgende fag, der var tilknyttede udenbys lav: hattemagerne, malerne, guldsmedene og bogbinderne²⁵. Men det gik dog stadig noget trægt med indbetalingerne, i hvert fald til hattemagerne, der endnu i 1802 ikke havde modtaget nogen afgifter²⁶.

I 1805 blev problemet endelig løst ved kgl. resolution 8. februar, som helt ophævede lavsafgiften²⁷, og hermed ophørte også konflikten mellem håndværkslavene i Haderslev og håndværkerne i Christiansfeld.

Christiansfelderne var under hele lavskonflikten selv af den opfattelse, at de repræsenterede friheden og arbejdsomheden overfor de dovne lavshåndværkere, hvis hele eksistens beroede på privilegier, tvang og ufrihed²⁸. Denne opfattelse er senere stort set blevet overtaget af de forskere, der har beskæftiget sig med emnet²⁹.

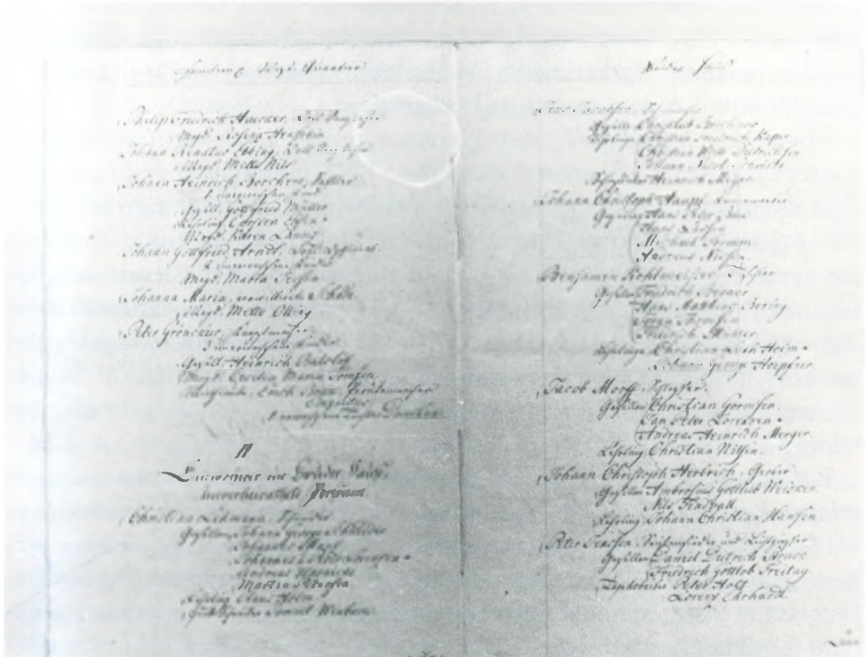
Det er imidlertid næppe helt retfærdigt. Christiansfelderne var nemlig ligeså privilegerede som lavshåndværkerne, idet koncessionen gav dem privilegium til at etablere sig og arbejde på en måde, der brød med lavenes hævdundne rettigheder og datidens næringsretlige normer.

Det vil nok være mere korrekt at se lavskonflikten som et resultat af sammenstødet mellem en traditionel feudal- og en moderne liberalistisk opfattelse. På den ene side lavshåndværkerne, der forsvarede deres hævdundne rettigheder, faglige sammenhold og særlige traditioner, som nok betød en forholdsvis lav produktivitet, men som til gengæld gav medlemmerne en social sikker og standsmæssig tilværelse. På den anden side christiansfelderne, der ikke var tynget af samme pligter og traditioner, hvilket gav dem en højere produktivitet og lavere omkostninger.

Disse forskelle samt christiansfeldernes tidligere omtalte fortrin – deres lette adgang til kapital og kvaliteten af deres varer – var baggrunden for deres succes, og det vil være rimeligt at konkludere med Jens Holdt, at »En ny Tid var brudt frem« og at »Christiansfeld havde været med til at bringe den til Landet«³⁰.

Christiansfelderne havde forstået at udnytte den nye tids muligheder, hvilket satte dem i stand til at gøre et betydeligt indhug i Haderslev-håndværkernes næring³¹. Men de næsten kriseagtige tilstande i Haderslev i slutningen af 1700-årene var dog kun til dels et resultat af denne konkurrence³². Dybest set var krisen et tidens tegn på, at den periode, hvori lavsvæsnet voksede frem og hvori det passede, var ved at forsvinde, og

christiansfeldernes rolle heri var, at de bidrog til at fremskynde opløsningen og dermed skabe forudsætningerne for, at den nye tid også kunne vinde frem i Haderslev. På den måde var Christiansfelds tilstedeværelse en del af baggrunden for, at Haderslev i løbet af første halvdel af 1800-årene voksede op og blev en af de mest fremmelige købstæder i det slesvigske område³³.

I Brødrehuset boede mange håndværkere og deres svende. På disse sider af skattemandtaller fra 1810 er nævnt skrædder, skomager, lærredsvæver, snedker, slagter, garver og sæbesyderlysstøber. Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

Ekspansion og begyndende tilbagegang 1782-1814

I tiden fra udløbet af de ti friår i 1782 og frem til begyndelsen af 1800-årene blev Brødremenighedens økonomiske særrettigheder efterhånden ophævet, og betingelserne for håndværks- og fabriksvirksomhed blev lidt efter lidt de samme som i købstæderne.

Brødrenes *skattefrihed*, der i koncessionens § 13 var fastsat til at strække sig over ti år, ophørte definitivt i 1782, men skattebetalingen blev ikke nogen økonomisk byrde før efter 1790, idet afgiftens størrelse først blev fastsat ved reskript 31. marts 1790. Da en individuel skattebetaling blev anset for at være for kompliceret at gennemføre, bestemte reskriptet, at Brødremenigheden skulle erlægge en samlet årlig næringssskat på 300 rdl. i en periode på foreløbig femten år. Dette beløb opreguleredes ved reskript 8. maj 1805 efter »befundene Umstanden« til 400 rdl. årligt i de næste femten år. For de overskredne år 1782-90 fastsattes en efterbetaling på ialt 900 rdl.¹

Retten til *toldfri import* af de til fabrikkerne fornødne råvarer samt til *toldfri eksport* af de færdige fabrikata, som var indeholdt i koncessionens § 15 og 16, blev fornyet flere gange, omend med visse begrænsninger. Brødrene indgav i 1782, inden udløbet af de ti friår, en ansøgning om forlængelse af disse, men den blev kun imødekommet for de allerede etablerede fabrikkers vedkommende, og i den kgl. resolution af 13. marts 1793 om endnu en forlængelse af toldfriheden blev det præciseret, at tilladelsen kun gjaldt fire fabrikker, nemlig uldtøjs-, bånd- og strømpfabrikkerne samt bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikken².

Om de øvrige virksomheder, som afsatte varer til kongeriget, herefter har måttet betale fuld told, eller om de eventuelt har nydt særlige handelsfordele vides ikke; men med toldforordningen af 1797 blev forholdene lagt i faste rammer. Ifølge denne var det nu tilladt christiansfellerne, såvel som alle andre slesvig-holstenere, med enkelte undtagelser at indføre deres varer til kongeriget »mod Halvdelen af den Indførselstold, som er ansat for fremmede Varer af lige Slags«. Dog fik de tilla-

delse til at indføre talglys og beredte huder til kongeriget mod »Indførsels Consumtionen efter Toldfr. 4 § litera a«, dvs. mod indenrigsafgiften, der var væsentlig lavere, forsåvidt de med behørig attest kunne dokumentere, at varerne var tilvirkede af indenlandske råprodukter³.

Med *udløbet af de sidste ti friår* 13. august 1802 måtte også de fire fabrikker til at betale halv indførselstold⁴, og det var hermed definitivt *slut med christiansfeldernes økonomiske særrettigheder*.

Når der derfor i denne afviklingsfase kan konstateres en fortsat økonomisk vækst i Brødrebym, hænger det – udover brødrenes fornævnte fortrin og fordele i forhold til de lokale håndværkere – sammen med de *fortsat gode økonomiske konjunkturer*, som varede ved indtil krigsudbruddet 1807⁵.

Allerede i året 1783 påbegyndtes tre nye virksomheder i Christiansfeld, nemlig den hattefabrik og det strømpevæveri, som man havde bebudet i den føromtalte indberetning om fabriksvirksomheden i 1782, samt det sukkerbageri eller konditori, som senere skulle blive så berømt for sine honningkager. Opsynskollegiet var ikke i tvivl om, at disse håndværk ville gå godt i Christiansfeld, når blot de »von tüchtigen Meistern betrieben würden«, og man havde derfor i slutningen af 1782 opfordret tre mestre i de tyske brødrebym Ebersdorf, Niesky og Herrnhut, som »ihre Profession gründlich verstehen, und sonst als solide Leute bekannt sind«, til at etablere sig i Christiansfeld. De efterkom alle opfordringen, men da de »kein eigenes Vermögen haben«, besluttede opsynskollegiet, at de skulle have de nødvendige kapitalforskud »zum Haus-Bau und Treibung ihres Gewerbes (...) von der Gemein Diaconie«⁶.

Der havde tidligere været tilløb til at starte et *sukkerbageri*. I 1780 havde Br. Johannes Wallis søgt om tilladelse hertil, men da hans plan forekom opsynskollegiet »sehr misslich«, ville man ikke bevilge ham det nødvendige forskud og kollegiet besluttede derfor at fraråde ældsterådet at give ham tilladelsen⁷. 2. januar 1781 indkom der en ansøgning fra en vis Br. Zander om tilladelse til, at hans kone måtte bage »Pfeffer-Kuchen zum Verkauf«, hvorimod ingen havde noget at indvende »so lange kein Küchler von Profession sich allhier im Orte befindet«⁸. Denne tilladelse må derfor være ophørt, da kollegiet 18. februar 1783 fik underretning om, at »der Br. Rasch in Herrnhut den Antrag angenommen habe, zur Einrichtung einer Zuckerbeckerey hier zu kommen«⁹.

Christiansfeld-honningkagerne var fra første færd en stor artikel på de jyske markeder. Senere skete salget på anden måde: den sidste Achtmich-honningkagebager åbnede en specialforretning for de berømte kager på Gravene i Haderslev; i dag sker salget i supermarkeder landet over. Foto ca. 1900. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

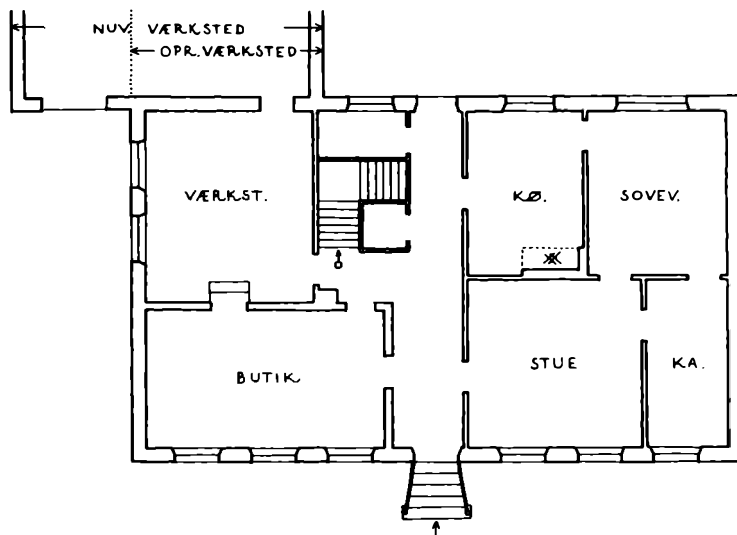
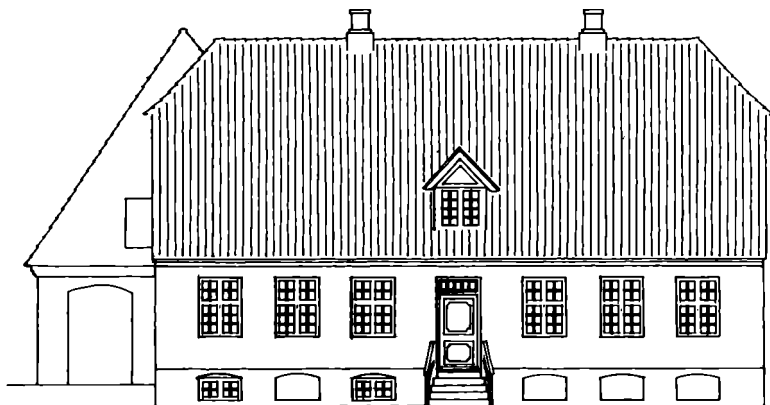
Der findes kun få oplysninger om Chr. E. Rasch's drift af sukkerbageriet. Af opsynskollegiets protokoller fremgår det, at han i begyndelsen havde besvær med opkøbet af den honning, han skulle bruge »zum Betrieb seiner Pfeffer-Küchlerey« idet bryggeriet på Tyrstruggård opkøbte størsteparten af den lokale honning til sin mjødfabrikation. Men allerede i foråret 1784 synes virksomheden at være kommet i god gænge og Rasch forhørte sig hos kollegiet om han »die Märkte in Hadersleben und Colding mit seiner Waare beziehen können«¹⁰. Hvorvidt Rasch faktisk besøgte markederne med sine varer vides ikke, men senere beretninger fortæller, at Christiansfeld-honningkagerne hurtigt blev en stor artikel på de jyske markedspladser¹¹.

Fra 1789 findes der en indberetning til Kommercekollegiet om »den Fabriken der Brüdergemeine zu Christiansfeld, und den Waaren, welche

daselbst verfertigt worden, beym Schluss des Jahrs 1788«. Indberetningen giver et godt billede af de virksomheder, man henregtede til denne kategori, og jeg skal derfor citere ret udførligt¹².

1. *Linned- og bomuldsvæveriet*. Dette er delt i tre afdelinger med tilsammen 14 vævestole igang; herpå har man [i 1788, TBR] fremstillet følgende varer: 630 alen halvsilke linned, 2543 alen kattunade eller halvbomuldstøj, 1000 alen hel linned, 160 alen hel kattun, 35 dusin halvsilke-tørklæder, 20 dusin linned-do, 100 dusin bomulds-do og 344 dusin bomulds og linnedtørklæder. Af materialer hertil har man fra udlandet indført silke, tyrkisk garn og fint hvidt garn samt vestindisk bomuld. Det sidstnævnte samt det fornødne rå linnedgarn er blevet spundet dels i Christiansfeld og dels i oplandet, hvorved ialt ca. 52 personer har været beskæftiget. Blå-farveriet bliver drevet selvstændigt.
2. *Uldtøjsvæveriet* har tre vævestole igang. Det har forarbejdet 12-1300 pund indenlandsk uld, som er blevet beredt og kæmmet i Christiansfeld og spundet på landet. Deraf har man fremstillet: Diverse sorter gangbart benklæde-tøj¹³ som f.eks. Serge de Nime og corell, diverse typer stof samt ulden plys og felpel [langhåret fløj]. Farveriet hører ind under fabrikken.
3. *Strømpevæveriet* er indrettet med tre vævestole, som dog pga. mangel på arbejdskraft ikke bestandig har været igang. Ulden og bomulden forarbejder man selv, ligesom man også selv spinder den. I det forløbne år har man færdiggjort ca. 300 par strømper og 200 huer af forskellig slags. Herudover har et antal kvinder [formentlig i Søstrehuset, TBR] strikket ca. 100 par strømper og 50 huer i bomuld. Farvningen af varerne forretter mesteren selv.
4. *Garveriet* har af rå huder, der samtlige er købt her i landet, forarbejdet følgende lædersorter: 130 stk. sålelæder, 10-12 stk. blank sadelmagerlæder samt 900 stk. kalveskind og 100 stk. fåreskind.
5. I *hattemagerens værksted* er der af 300 pund indenlandsk uld og 300 stk. hareskind fremstillet 400 hatte af forskellig slags.
6. *Lysestøberiet og sæbesyderiet* har forbrugt 60000 pund rå talg, indkøbt i Holsten og Jylland, og 700 pund vestindisk- samt Smyrna-bomuld til væger, hvilket er spundet her i byen og i nabolaget. Af færdige varer er der fremstillet: 50000 pund støbte og dyppede lys samt 15000 pund hård sæbe.
7. I *amidam og puddefabrikken* har man anskaffet ca. 150 tønder inden- og udenlandsk hvede, og heraf fremstillet ca. 13500 pund stivelse og pudder.
8. Med *båndfabrikation* har en del ugifte kvinder været beskæftiget, og de har til salg leveret henvend 7500 alen linned- og halvsilkebånd af forskellig slags. Silken og linnedgarnet hertil er udenlandsk.
9. *Fremstillingen af segllak og tilberedning af fjerpenne* er af så ringe betydning, at den ikke fortjener nærmere omtale.

Hertil kunne føjes *pottemageriet*, som underligt nok ikke blev regnet som en fabrik i indberetningen. Det gjorde det derimod i en samtidig skri-

Rekonstruktion af grundplan og facade til pottemager og ovnfabrikant Abraham Golls bolig (t. h.) og værksted, Lindegade 44, opført 1781, jvfr. s. 463. Plan og facade i mål 1:200 ved Hans H. Engqvist 1946.

velse fra Kommercekollegiet, der omtaler mesteren Abraham Goll som både pottemager og fabrikant. Skrivelsen nævner bl.a. Golls salg af fajanceovne i København, og af andre kilder fremgår det, at han også afsatte en del ovne i Jylland¹⁴. Udover produktionen af kakkelovne, fandt

der også en betydelig fremstilling af andre pottemagervarer sted, bl.a. »talrige stykker til bordbrug, f.eks. ølkrus og kaffekander samt husholdningsgenstande i det hele taget som krukker, skåle, pletter og fade af forskellig slags, men også pibehoveder og glaserede blomsterpletter med underskåle ...«¹⁵.

Disse såkaldte fabrikker adskilte sig næppe ret meget fra almindelig håndværksvirksomhed. Ser man bort fra spinnerne, der på forlagsbasis var tilknyttet tekstilvirksomhederne og lysestøberiet, samt fra strømpevæverens beskæftigelse af kvinder i Søstrehuset, så var 'fabrikkerne' – ligesom periodens danske manufakturer iøvrigt¹⁶ – nærmest at betragte som større værksteder, hvor flere personer med håndværksmæssig teknik arbejdede ved siden af hinanden. Når man i samtiden sondrede mellem fabrikkerne og håndværket, skyldes det vel snarest, at de, i modsætning til det traditionelle håndværks lokale og ofte personligt bekendte kundekreds, i højere grad producerede til et fjernt og ukendt marked.

Såvidt fabrikkerne, hvorom der foreligger særlige oplysninger. Til en belysning af *den generelle udvikling indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden* samt de enkelte virksomheders størrelse og indbyrdes betydning er navnlig oplysningerne om beskæftigelsesforholdene anvendelige. Adskillige kilder oplyser herom¹⁷, men kun tre er så udførlige, at de kan danne grundlag for *en samlet skildring af beskæftigelsesudviklingen i perioden*.

Det drejer sig om de to skattemandtal, der blev optegnet i anledning af udskrivningen af ekstraskatterne 1789 og 1810, samt folketællingslisterne fra tællingen 1803. Kilderne er umiddelbart sammenlignelige for så vidt angår erhvervsforholdene, idet de medtager alle, der udøvede et erhverv, lige fra menighedsforstanderen til tjenestepigen. Den vigtigste forskel er, at folketællingen tillige medtager husmødre, børn samt elever på menighedens kostskoler, som er uden interesse i denne sammenhæng. Ud fra disse kilder kan følgende tabel 1 opstilles.

Table 1. Beskæftigelsen indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden i Christiansfeld 1789-1810

Profession	1789		1803		1810	
	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt
Linned- og bomulds- vævere	3	13	3	21	3	19
Tøjmagere	1	3	1	3	–	–
Strømpevævere	1	3	1	4	1	3
Båndvævere	1	4	1	11	1	1
Spindere m.v.	–	38	–	27	–	29
Garvere	1	4	1	5	1	6
Sæbesydere og lyse- støbere	1	5	1	9	1	10
Pottemagere	1	4	1	2	1	3
Lak- og blikvare- arbejdere	–	–	1	4	1	6
Stivelsesfabriks- arbejdere	1	2	1	2	1	2
Skomagere	3	14	3	13	3	16
Hattemagere	1	2	1	2	1	2
Skræddere	2	10	2	9	2	9
Skrædderinder	–	4	–	13	–	6
Kniplersker	–	2	–	1	–	2
Diverse kvindeligt håndarbejde	–	19	–	63	–	36
Handskemagere	1	1	1	2	1	1
Murere	1	2	1	2	1	1
Tømrere og karet- magere	1	1	1	3	1	4
Malere	1	1	2	2	1	2
Snedkere	2	8	2	14	2	16
Bødkere	1	1	1	2	1	2
Drejere	1	2	1	3	1	3
Sadelmagere	1	3	1	2	1	2
Bagere	1	4	3	11	3	11
Konditore	1	1	1	1	1	2
Ølbryggere og brænde- vinsbrændere	1	3	1	4	1	2
Slagtere	2	3	2	5	2	5
Tobaksarbejdere	1	3	1	3	1	7
Smede	1	5	1	9	1	4
Guldsmede	1	2	1	3	1	3
Kobbersmede	1	3	1	4	1	1
Tinstøbere	1	1	2	3	1	3
Knapmagere	1	2	1	3	1	2
Bogbindere	1	1	1	1	1	2
Farvere	1	2	1	5	1	4
Urmagere	1	1	1	2	1	1
Parykmagere	1	1	–	–	–	–
Barberer	–	–	1	1	1	1
Total	40	176	45	274	42	229

Kilder: Skattemandtal 1789 (Rentekammerets afdeling vedr. Hertugdømmerne, Tyske Rentekammer G 119, Mandtal og skatteprotokol for Christiansfeld 1789, R.A.); Folketælling 1803, Christiansfeld (R.A.); Skattemandtal 1810 (Einkommen- und Gewerbesteuer, VA R 3 II 2, Christiansfeld).

Det bør bemærkes, at arbejdsdelingen reelt ikke var helt så skarp som det fremgår af tabellen. I skattemandtallet er kobbersmeden f.eks. tillige opført som glarmester; men eksemplerne på sådanne dobbelthverv er få, og det generelle indtryk er, at de enkelte næringsdrivende kun udøvede én profession.

Rubrikken »beskæftigede i alt« omfatter såvel faglærte – mestre, svende og lærlinge – som ufaglærte. De sidstnævnte var dog få og fandtes kun i garveriet, sæbesynderiet og lysestøberiet, stivelsesfabrikken, bagerierne og farveriet. I forhold til de håndværksmæssigt uddannede var de ufaglærtes antal forsvindende, og ansættelsen af deres antal beror i et vist omfang på et skøn.

Rubrikken »diverse kvindeligt håndarbejde« dækker primært over professioner som linnedsyersker samt kvinder, der broderer og strikker. Der foreligger ingen yderligere oplysninger om disse kvinder, der alle boede i Søstrehuset, men sandsynligvis har en del af dem samt måske enkelte blandt de i tabel 2 nævnte tjenestefolk og daglejere arbejdet for vel især de virksomheder, der havde med tekstilfabrikation at gøre. I hvert fald hævdede forstanderen i en skrivelse fra 1790, efter at have omtalt byens ca. 40 næringsdrivende, at den resterende del af den voksne befolkning, ca. 400 ialt, var beskæftiget med »Handarbeit bey den Fabrikken, Professionen und Gewerben«¹⁸.

Tabel 1 taler i høj grad for sig selv, men det er dog værd at bemærke, at *tekstilbranchen*, der var periodens beskæftigelsesmæssigt dominerende erhvervsgrænse, som den eneste gik markant tilbage mellem 1803 og 1810. Dette skal formentlig ses i sammenhæng med udløbet af privilegierne i 1802, for selvom brødrenes eksport til kongeriget herefter endnu var beskyttet mod konkurrencen fra den engelske tekstilindustri, måtte de nu konkurrere på lige vilkår med industrien i det øvrige Slesvig og Holsten, og overfor den kongerigske industri var den direkte dårligere stillet. Tilbagegangen var mest markant for uldtøjsfabrikken, der måtte holde ophørsauktion i februar 1804¹⁹, samt for båndfabrikken, der allerede i 1804 havde måttet halvere sin arbejdsstyrke²⁰.

De øvrige virksomheder, der regnedes for fabriksmæssige, synes ikke på samme måde at have været afhængige af privilegier, idet deres beskæftigelse perioden igennem holdt sig ret konstant, ja for enkelte var der endog tale om en betydelig ekspansion. Det samme gjaldt iøvrigt byens mange håndværksvirksomheder.

Tabellen medtager kun de heltidsbeskæftigede; f.eks. er de spinderinder, ved hvem det er noteret, at de også modtager almisse eller anden understøttelse, ikke medregnet. Det samme gælder de mange ufaglærte, navnlig fra korhusene, der ikke kan ses at have nogen direkte tilknytning til virksomhederne. I tabel 2 er deres antal opgjort på grundlag af skattemandtallene 1789 og 1810 samt folketællingen 1803.

Tabel 2. Ufaglærte uden påviselig tilknytning til virksomhederne

	1789	1803	1810
Tjenestepiger	42	69	67
Tjenestekarle	16	18	20
Mandlige daglejere	2	10	1
Kvindlige daglejere	0	14	0
Vaske- og kogekoner	7	13	10
Total	67	124	98

Kilder: Som tabel 1.

Beskæftigelseseffekten af brødrenes virksomhed rakte også *ud over byens grænser*. Der foreligger bl.a. eksempler på at linned- og bomuldsfabrikken samt et af skomagerværkstederne på *forlagsbasis* havde håndværkere fra nabolandsbyerne i deres brød (se s. 181 og 193); men dette har formodentlig blot været enkeltstående tilfælde. Afgjort er det derimod, at tekstilvirksomhederne skabte arbejde til mange spindere, ikke blot i Søstrehuset, men også udenfor byens grænser. Uldtøjsfabrikanten alene hævdede i 1790 at beskæftige »ofte flere hundrede fattige folk i omegnen af Christiansfeld samt i Jylland«²¹, og selvom dette nok er noget overdrevet, er det næppe helt urealistisk forsåvidt angår tekstilbranchen under ét.

Christiansfelds *kundekreds* var i begyndelsen af 1800-årene meget omfattende og varierede stærkt fra virksomhed til virksomhed. Kunder var først og fremmest brødrene selv samt betitlede personer og mere velaflagte bønder i byens nærmeste opland; men det var de færreste håndværkere og fabrikanter, der holdt sig indenfor disse snævre lokale rammer.

Farveren Johan Petersen er et typisk eksempel på en håndværker med et ret betydeligt opland. En fortegnelse fra 1811 over hans tilgodehavender viser, at han fortrinsvis arbejdede i Christiansfeld, hvor hans største kunder naturligt nok var vævermester Bau samt væverierne i Brødre- og Søstrehuset. Kunderkredsen udenfor byen var dog også betydelig; den bestod af omegnens præster, talrige personer fra sognene Frørup, Andrup, Stepping, Tårning, Hierndrup, Aller, Tyrstrup og Heils samt af adskillige kunder fra købstæderne Kolding, Haderslev og Ribe²². En nogenlunde tilsvarende fordeling af kunderne synes også at gælde bagerne, skrædderne, snedkerne, sadelmagerne samt skomagerne, omend sidstnævnte nok i endnu højere grad brød med feudaltidens snævre, lokale marked²³.

De mere fabriksmæssige virksomheder havde ikke blot kunder i Slesvig og Holsten, men også i store dele af kongeriget. Blikkenslager og lakerer Peter Ebbesen havde f.eks. i 1801 udestående fordringer i Åbenrå, Fredericia, Odense og Flensborg samt varer i kommission i Kiel og Slesvig²⁴, og om brændevinsbrønderiet på Tyrstrupgård hedder det i 1810, at salget fortrinsvis skete »in den Herzogthüern und nach Jütland«²⁵. Det største kundeunderlag havde dog nok sæbesyderiet og lysestøberiet, som var en af byens betydeligste virksomheder. I inventarierne er der opført tilgodehavender fra talrige købstæder i Slesvig og Holsten og Jylland, hvortil kommer Odense, Bogense og Middelfart, København, Slagelse og Korsør samt Drammen i Norge. Størsteparten af disse kunder var købmænd, som aftog store partier af navnlig de gode christiansfelder-lys; i 1812 havde sæbesyderiet og lysestøberiet således mere end 100 rdl. til gode hos ialt 8 købmænd fra byerne Odense, Kolding, Kiel, Haderslev, København og Flensborg²⁶.

Det hørte på denne tid til sjældenhederne, at håndværkere og mere fabriksmæssige virksomheder i provinsen afsatte deres varer i større stil udenfor det nærmeste opland, og det må derfor konkluderes, at adskillige af Christiansfelds næringsdrivende på dette område var langt *forud for deres kolleger i købstæderne*²⁷.

Christiansfeld var tillige et betydeligt *handelscentrum*. Til de mange særlige dage og fester var der stor tilstrømning udefra og de besøgende lagde ofte deres indkøb hos byens handlende og håndværkere; men også udenfor de særlige fester tog mange til Christiansfeld for at gøre indkøb²⁸. Ugeskriftet Lyna fra Haderslev offentliggjorde i 1797 en pris-

opgave, der bl.a. behandlede Christiansfelds kommercielle tiltrækningskraft²⁹. Det hedder heri:

Mange, for hvilke Haderslev ligger nærmere end Christiansfeld, endog adskillige Indvaanere i Haderslev, køber mange af deres Fornødenheder i hin By, fordi de der enten faar bedre Varer eller mindre Priser, eller tror at faa mange Varer, som man faar i Christiansfeld, i særdeleshed de egne Fabrikater. De har unægtelig en udmærket Beskaffenhed, og bliver derfor villig købt til en noget højere Pris. Men derfra drager vel mange den urigtige Slutning, at alt, hvad der bliver solgt der, er bedre, end hvad man faar i Haderslev. Derfor bliver mange Ting købt i Christiansfeld, som man bedre og billigere havde kunnet købe i Haderslev.

Hvad angår beskæftigelsen i Brødrebyen i perioden 1789-1810, viser tabel 1, at den erhvervsmæssige fremgang allerede i det 19. århundredes første årti blev afløst af stilstand, og at der for tekstilbranchen som helhed skete en direkte tilbagegang i tidsrummet 1803-1810. Den afgørende ændring kom dog først med *de strenge krigsår 1810-14*, som medførte en *generel erhvervsmæssig krise*³⁰. De kriseagtige tilstande i landbruget, ekstraskatterne og de vanskelige handelsforhold hæmmede afsættningen af de gode christiansfelder-varer, men det egentlige knæk fik mange af brødevirksomhederne ved den danske rigsdalers katastrofale kursfald i årene 1810-12³¹. Til forskel fra f.eks. håndværkerne i Haderslev, der primært orienterede sig mod det lokale marked, havde christiansfelterne nære økonomiske forbindelser til kongeriget og blev derfor i højere grad trukket med i faldet³².

Det voldsomme kursfald medførte allerede fra 1810 betydelige tab for menighedsdiakoniet, og man begyndte at holde igen med forskud og lån til de næringsdrivende, ligesom man også så sig nødsaget til at forhøje udlånsrenten fra 4 til 4 1/2 %. På trods af disse foranstaltninger gav regnskabet for 1812 et stort underskud³³.

Man tillagde nok de for erhvervene »ungewöhnl. bedrängten Zeitumständen« samt det »so schnellen und tiefen Fallen unsers Geldes« den største betydning, men det må også med, at »der Zustand des Armen Fonds und dessen Ausgaben, sowie die Kosten der Libesmahle« havde en del af skylden for menighedsdiakoniets store underskud, ligesom »die Brod Preise in den Anstalten und Chor Diaconien zu den Defecten viel beygetragen haben«³⁴.

De dårlige »Zeit-Umständen« for erhvervene kom bl.a. til udtryk i, at mens der endnu i 1809 var mange udenlandske og udenbys håndværker-

svende, der søgte til Christiansfeld for at arbejde, så begyndte strømmen allerede året efter at gå den anden vej og i 1811 var adskillige svende nødsaget til at forlade Brødrebyen »wegen Mangel an Beschäftigung«³⁵.

Krisen ramte dog ikke blot de vandrende svende. Også byens borgere mærkede tidens ugunst; i enkelte tilfælde endda med sørgelige følger for familien. Således *guldsmed Holms fallit*, som er udførligt omtalt i opsynskollegiets protokoller.

På kollegiets møde 10. august 1812 modtog man »en for det på nuværende tidspunkt økonomisk dårligt funderede menighedsdiakoni højst sørgelig efterretning, nemlig den erklæring, som guldsmed Br. Holm havde afgivet overfor forstander Br. Fuchs, nemlig *at han er insolvent*«. Selvom man ikke mente at kunne bebrejde guldsmed Holm nogen troløshed eller forsømmelighed i sin profession, havde han alligevel oparbejdet en kæmpe gæld til menighedsdiakoniet og derudover mindre gældsposter hos flere borgere i byen. Man besluttede foreløbig, at menighedsdiakoniet måtte overtage hans hus. Han selv agtede at rejse til København, hvor han ville forsøge at ernære sig som maler, mens hans svoger Br. Müller tog sig af hans hustru og sørgede for børnenes opdragelse. Kollegiet aftalte straks at påbegynde optegnelsen af et inventarium over Holms samtlige ejendele, og mente iøvrigt i den forbindelse, at man – i betragtning af, at hans pårørende ikke ville komme til at ligge menigheden til byrde – ikke burde fratage dem deres senge, linned og klæder. I forbindelse med den arv, Holm kunne vente fra sin moder, pålagde kollegiet ham at udfærdige et gældsbevis til menighedsforstanderen. Og iøvrigt ønskede man, af medlidenhed med de mange trængende, at Holms gældsposter i byen måtte blive overtaget af menighedsdiakoniet³⁶.

På mødet 26. august gjorde man status over Holms aktiver og passiver. Den viste at hans kreditorer mistede godt en tredjedel af deres tilgodehavender, mens menighedsdiakoniet som hovedkreditor led et tab på godt 1400 rdl. Det var – den kraftige inflation taget i betragtning – et meget betydeligt beløb. På Holms forespørgsel om han – hvis det ikke skulle lykkes ham at finde en levevej i København – måtte vende tilbage til Christiansfeld og genoptage sit hidtidige erhverv, svarede kollegiet, at han så ad anden vej skulle skaffe kapital dels til at tilbagebetale sin gæld eller i det mindste betale sine renter og dels til at etablere sig for. Man ville nemlig snarest muligt forsøge at få en anden guldsmed til at overtage Holms hus, lager og værktøj, så kapitalen kunne blive forrentet³⁷.

2. oktober 1812 oplyses det, at Holm var rejst til København for at se sig om efter et nyt erhverv, og 9. januar meddeles det, at den ugifte Br. Peter Chr. Ebbesen var ankommet fra Zeist, og allerede havde overtaget Holms inventar – dog undtaget møbler og køkkenredskaber, som Br. Müller havde købt til sin søster (Holms hustru) – og havde indrettet sit værksted og sin bolig i det Holm'ske hus³⁸.

Det var dog de færreste, der rantes så hårdt af krisen. Men generelt kostede denne »Gräuel mit dem Geld-Wesen« – iflg. brødrehusforstander Hedwigs vurdering i 1814 – mange virksomheder dyrt³⁹, og tabene afspejlede sig endnu i menighedsdiakoniets årsregnskab for 1814. Ved udgangen af 1814 viste en »Berechnung des Status der Gemein Diaconie am Schluss des Jahres 1814 nach Reichbank Silbergeld« et betydeligt underskud. Aktiverne beløb sig her til 185.361 rbdl. 1 mk., mens passiverne androg 213.819 rbdl. 14 sk., og det gav »eine Unbedeckte Schuld annach Rb. im Silber« på 28.458 rbdl. 2 sk.⁴⁰.

Krisen og statsbankerotten ramte erhvervene med varierende styrke og de udslagsgivende faktorer var forskellige fra fag til fag. Det vil derfor være relevant at nuancere dette generelle billede af udviklingen med en nærmere omtale af tre udvalgte professioner.

Tre udvalgte erhverv

De tre erhverv, som vil blive skildret i det følgende, er hver især eksempler på virksomhedstyper i Christiansfeld. Den såkaldte bomulds-, halvsilke- og linnedfabrik er et eksempel på en af de større, markedsorienterede tekstilvirksomheder, der var vokset op i ly af koncessionen og toldbeskyttelsen; garveriet hører til de mere stabile fabriksmæssige virksomheder, og skomagerhåndværket er valgt som et eksempel på de ekspansive håndværk, der var så karakteristiske for Christiansfeld.

I fremstillingen vil der navnlig blive lagt vægt på, dels at belyse de forskelligartede konjunkturforløb og dels konkret at skildre de enkelte erhverv i deres helhed.

Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikken

Denne virksomhed optræder første gang i kilderne i 1775 og det følgende år oplyses det, at man havde tre vævestole igang. I 1783 var antallet steget til ti, og i 1789 havde man hele fjorten stole igang¹. Samme år oplyses det, at virksomheden bestod af tre afdelinger – én i Brødrehuset, én i Søstrehuset og én privat –, der perioden igennem beskæftigede et betydeligt antal vævere. En oversigt over fabrikkens omfang er givet i tabel 3 på næste side.

Hertil kom et større antal *spindere*, som der desværre ikke findes pålidelige opgørelser over, samt enkelte *landvævere*, der var tilknyttet virksomheden *på forlagsbasis*². Der har dog her næppe været tale om systematisk forlagsvirksomhed, men snarere om enkeltstående tilfælde.

Det ses af tabellen, at fremgangen for fabrikken varede ved indtil begyndelsen af 1800-årene, hvorpå der fulgte en stagnationsperiode, som omkring 1810 afløstes af en begyndende tilbagegang. Dette konjunkturskift beroede primært på periodens ændrede konkurrencevilkår og afsætningsforhold.

Markedet for tekstilvarer var i årtierne omkring 1800 uhyre snævert. For selvom tidens gode landbrugskonjunkturer gav de velstillede bønder

Tabel 3. Vævere tilknyttet Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikken i Christiansfeld 1789-1818

	1789	1803	1809	1810	1818
	M Sv L I alt	M Sv L I alt	M Sv L I alt	M Sv L I alt	M Sv L I alt
Brødrehusets væveri	1 4 - 5	1 4 1 6	1 4 2 7	1 4 2 7	1 2 - 3
Søsterhusets væveri	- 4 - 4	- 10 - 10	- 8 - 8	- 8 - 8	- 2 - 2
Prægs/Baus væveri	1 3 - 4	1 4 - 5	1 5 - 6	1 2 - 3	1 - - 1
I alt	2 11 - 13	2 18 1 21	2 17 2 21	2 14 2 18	2 4 - 6

Kilder: Skattemandtal 1789 (Rentekammerets afdeling vedr. Hertugdømmerne, Tyske Rentekammer G 119, Mandtal og skatteprot. for Chr. 1789, RA); Folketælling 1803, Christiansfeld (RA); Tabelle über die in Chr. vorhandene Fabriken... 1809 (Zunftsachen, VA R 14 I 5, Chr.); Skattemandtal 1810 (Einkommensteuer, VA R 3 II 2, Chr.); Handlung u. Gewerbetreibende in Chr. 1818 (Kammwollenspinderei, VA R 14 III 9, Chr.).

Anm.: M = mestre, Sv = svende og L = lærlinge

i egnen omkring Christiansfeld mulighed for i et vist omfang at købe professionelt fremstillede tekstilvarer, så tilvejebragtes hovedmassen af forbruget af forarbejdede varer stadig ved husfliden og den simple håndværksproduktion³. Tekstilfabrikation i større stil måtte derfor lægge vægt på *kvalitetsvarer til afsætning hos samfundets højere lag*, og det vil især sige embedsmænd og borgere i de større købstæder. Det var netop hvad man gjorde i Christiansfeld.

I 1780 omtaler Hans Holck brødrene for bl.a. fabrikationen af »adskillige Slags fint linned Arbejde, halv Silke- og Bomulds-Vahre«, og de betonedede selv stærkt forskellen mellem fabrikken i Christiansfeld og så de ordinære vævere i købstæderne. I et brev til amtmanden i Haderslev skrev brødrene således (i oversættelse)⁴:

Der findes her i byen kun en Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrik med dens håndlangere, svende og lærlinge, og hovedparten af det arbejde, som her forfærdiges, har ikke det mindste til fælles med Haderslev-vævernes ordinære arbejde; disse er, som enhver ved, iøvrigt heller ikke i stand til at fremstille det.

En mindre del af produktionen afsatte man lokalt, mens kommissionærer i København og forskellige jyske købstæder varetog størstedelen af salget. Der må have været tale om en betydelig handel, idet Kommercekollegiet i 1783 ligefrem følte sig foranlediget til overfor forstanderen i Christiansfeldt at beklage den trussel, som christiansfeldtervarerne udgjorde mod de københavnske manufakturer⁵.

Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikkens kraftige opblomstring i perioden frem til århundredskiftet hang primært sammen med de gode afsætningsforhold i kongeriget, og de beroede igen på tre forhold: 1) kongerigets industrielle tilbagestående, 2) brødrenes koncessionerede frihed til toldfri indførsel af deres fabrikata til kongeriget, og 3) den protektionistiske toldpolitik, som søgte at holde de billige udenlandske industrivarer ude.

Brødrene havde – som Kommercekollegiet iøvrigt også påpegede i ovennævnte skrivelse – fordel af et lavere omkostningsniveau end manufakturernes i København⁶; men ligeså vigtigt er det, at Christiansfeldts livlige kontakt med brødrebeyer i de industrielt højt udviklede egne i Tyskland sikrede byens virksomheder en ret stabil tilførsel af den højt kvalificerede arbejdskraft, som der var så stor mangel på i København⁷. Og mens kapitalmangel til stadighed hæmmede manufakturvirksomheden i kongeriget, så havde brødrevirksomhederne pga. menighedsdiakoniets »bankfunktioner« deres økonomiske bagland i orden, og kunne derfor indkøbe råvarerne på de mest fordelagtige tidspunkter, give deres kommissionærer henstand med betalingen mv.⁸.

Med *udløbet af friårene i 1802* ophørte bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikkens egentlige blomstringsperiode. Den sidste forlængelse af toldprivilegierne omfattede kun de fire tekstilvirksomheder, som ved kgl. resolution 13. marts 1793 blev tilstået »Zoll- und Licent-Freyheit nach bis zum 13. August 1802« på de til produktionen nødvendige rå- og hjælpestoffer samt på eksporten af de færdige produkter til kongeriget og det øvrige udland⁹. Det var dog stadig tilladt christiansfeldterne, såvel som andre slesvig-holstenere, med enkelte undtagelser at indføre »Manufaktur- og Fabriksvarer« til kongeriget »mod Halvdelen af den Indførselstold, som er ansat for fremmede Varer af lige Slags«¹⁰.

Mens brødrenes eksport til kongeriget således stadig var beskyttet mod konkurrencen fra den engelske tekstilindustri, måtte de nu konkurrere på lige vilkår med industrien i det øvrige Slesvig og Holsten, og

Lindegade 40, opført 1782 som bolig, butik og bageri for bager Benjamin Preibsch. Engqvist foto 1983, jvfr. s. 464.

overfor den kongerigske industri, som voksede sig stærk under krigskonjunkturernes beskyttelse¹¹, var brødrene direkte dårligere stillet.

Tilbagegangen for fabrikken, som efter nogle års stagnation så småt begyndte i 1810, var i første omgang et produkt af krigskonjunkturerne, idet den dels skyldtes krigstidens usikre transportforhold for varer til hovedstaden og dels hang sammen med konkurrencen fra den voksende københavnske tekstilindustri¹².

Brødremenigheden lod, som førnævnt, de tre væverier – Brødrehusets, Søstrehusets og Prægs (fra 1808 Chr. Baus) – fremtræde som én virksomhed. Men reelt er der intet i kildematerialet, der tyder på, at der har fundet nogen samordning af virksomheden sted; de tre væverier synes tværtimod hver for sig at have *fungeret som selvstændige virksomheder*.

Årsagen til, at Brødremenigheden lod de tre væverier fremstå som én fabrik og iøvrigt så stærkt understregede forskellen mellem denne og de ordinære håndværks-vævere er formentlig, at man ville undgå at betale afgifter til væverlavet i Haderslev. Fabrikker var nemlig ikke afgiftspligtige overfor lavene¹³. Der er da heller ingen tvivl om, at den storstilede, markedsrettede produktion, som de tre væverier drev, er et typisk fabrikmæssigt træk; men ser man på den håndværksmæssige teknik, den begrænsede arbejdsdeling samt de forholdsvis få arbejdere på de enkelte værksteder¹⁴, så synes der ikke at være tale om andet end *tre store hånd-*

værksvirksomheder. Det var også myndighedernes konklusion, idet man endte med at pålægge de tre virksomheder pligt til at betale lavsafgift¹⁵.

Som *ejere* af væverierne i korhusene anførte man de to forstandere for henholdsvis Brødrehuset og Søstrehuset, mens J. P. Præg, og siden Chr. Bau, stod som ejer af det private væveri¹⁶.

I spidsen for *Brødrehusets væveri* stod en værkfører, der var ansat af forstanderen. Ved ansættelsen havde parterne indgået en mesterkontrakt, som satte snævre rammer for mesterens forretningsmæssige dispositionsfrihed, bl.a. ved at give forstanderen en betydelig indflydelse på virksomhedens daglige drift. Kontrakten fastsatte også en fast ugentlig løn til mesteren¹⁷.

Hvorledes *Søstrehusets væveri* blev ledet vides ikke. I arkivet findes ingen mesterkontrakter overhovedet fra husets virksomheder, og folketællingslisterne og andre mandtal anfører blot de ansatte som »Weberinnen«, uden sondring mellem mestre, svende og lærlinge.

J. P. Prægs og sidenhen Chr. Baus væveri var formelt selvstændigt. Mesteren var ikke underlagt kontraktlige begrænsninger i sin dispositionsfrihed, omend han i overensstemmelse med menighedsordningens bestemmelser principielt var underlagt den almindelige centrale regulering af erhvervslivet.

Det afgørende er imidlertid, at mesteren – på samme vis som stort set alle virksomhederne i denne periode – *økonomisk var helt afhængig af menighedsdiakoniet*, som ikke blot havde leveret etableringskapitalen, men også løbende havde skudt driftskapital i virksomheden¹⁸. Den egentlige økonomiske magt lå således udenfor de enkelte virksomheder, hos menighedens centrale myndigheder, som må have haft et vægtigt ord at skulle have sagt i alle betydelige erhvervsspørgsmål.

Det var menighedsdiakoniets kreditvirksomhed der overhovedet gjorde erhvervsvirksomheden mulig, og navnlig var markedsorienteret tekstilfabrikation *stærkt kapitalkrævende*. Bl.a. var det nødvendigt med et stort råvarelager for at undgå standsninger i driften; hertil kom, at produktionsprocessen ofte var meget langvarig, og førend den indskudte kapital kunne realiseres, måtte varerne sælges og betalingen skaffes i hus. Dette kunne have lange udsigter, navnlig når varerne blev solgt i kommission. Og alt imens skulle nye råstofindkøb gøres og arbejds lønninger udbetales¹⁹.

Af *råmaterialer* behøvede man foruden den indenlandske hør og den

vestindiske bomuld, som man købte hjem via København, en række finere stoffer og garner, der blev indkøbt enten via nordtyske handelshuse eller direkte fra centrene i Schlesien og Sachsen. Fra årene omkring 1814 oplyses det bl.a., at man havde købt linnedgarn i Herrnhut og Gnadenberg, bomuldsgarn – herunder det røde tyrkiske – i Elberfeld og Altona, silke i Hamborg og fint linned i Gnadenberg²⁰.

Handelen synes ikke at være sket gennem menighedens handelshus. Snarere synes virksomhederne at have foretaget deres *indkøb hver for sig*.

Ligeså med *salget af de færdige varer*. Vævermester Chr. Bau (og før ham Präg) afsatte størstedelen af sin produktion i København, hvor han bl.a. havde varer i kommission hos købmand Jens Jørgensen, som var medlem af det derværende Brødresocietet. Selv om Bau under pengekrisen næsten ingen fortjeneste havde pga. »der schlechte Cours auf das damalige Papier«, anså han det for sikrest at holde sig til dette marked²¹. Væveriet i Brødrehuset derimod sendte kun en del af produktionen til København, idet man også havde kunder i hertugdømmerne. Hvad der herefter blev til rest solgte man som regel til husets beboere²². Da krigen med England samt pengekrisen efterhånden gjorde det københavnske marked mindre profitabelt, koncentrerede Brødrehuset sin afsætning om hertugdømmerne, hvilket ifølge vævermester Bau var en uigennemtænkt disposition, idet den forholdsvis gode afsætning her blot beroede på fastlandsspærringens udelukkelse af de engelske industrivarer. Når krigen var forbi, mente Bau, ville hertugdømmerne blive oversvømmet af billige engelske varer, og hvad så?²³.

Med *fredsslutningen og den nye toldlov 1814*, som gav de engelske tekstiler et betydeligt indpas på markedet i hertugdømmerne og kongeriget²⁴, *ændredes vilkårene radikalt*. Hermed forsvandt den sidste – og vigtigste – forudsætning for stortilet tekstilproduktion i Christiansfeld, og allerede i 1818 var beskæftigelsen faldet til seks vævere ialt (se foranstående tabel 3). Mest drastisk var tilbagegangen for Chr. Bau, hvilket nok skyldes, at han ikke som væverierne i Brødre- og Søstrehuset havde en fast kundekreds i korhusene.

De tre væverier førte i de følgende år en hensygnende tilværelse. I 1820'erne indstilledes produktionen i korhusene, mens det lykkedes Chr. Bau at holde sin virksomhed i gang indtil 1831²⁵. Hermed ophørte »Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikken« endeligt.

Fabrikkens pludselige og voldsomme tilbagegang skyldtes, at den ikke

havde formået at indrette sig efter de industrielle og kommercielle realiteter i det internationale økonomiske system, som først hertugdømmerne og efterhånden også kongeriget i stigende grad blev inddraget i. Den var et merkantilistisk levn, hvis hele eksistens beroede på særlige privilegier og toldbeskyttelse, og man bør derfor være varsom med at tillægge fabrikken og tekstilbranchen i det hele taget for stor betydning for den almindelige udvikling²⁶.

Opbygningen af tekstilindustrien til den vigtigste branche i Christiansfeld må på denne baggrund vurderes som en fejludvikling fra de ellers så fremsynede brødres side. Dette var ikke tilfældet med den næste branche.

Garveriet

I en indberetning til unitetsledelsen i 1771 om erhvervsmulighederne for en brødrekoloni i det nordslesvigske område, pegede Joh. Prætorius bl.a. på garveriet som et erhverv med gode muligheder²⁷. Denne vurdering skulle vise sig at slå til.

Garveriet var til at begynde med en underafdeling af Brødrehusets skomagerværksted, men blev allerede i 1776 udskilt som en selvstændig virksomhed²⁸. Det er dog først fra 1788, at der findes præcise oplysninger om størrelsen af garveriet, eller læderfabrikken som virksomheden også blev kaldt. Disse kan tabellarisk opstilles således:

Table 4. Garvere i Christiansfeld 1788-1818

	1788	1789	1803	1809	1810	1818
Mestre	1	1	1	1	1	1
Svende	2	2	4	4	3	4
Lærlinge	1	1	–	–	–	?
Daglejere	2	?	?	2	2	?
I alt	6	(4)	(5)	7	6	(5)

Kilder: Schema zur Nachricht von den Zustand der Fabriken in Chrf. beym Schluss des Jahrs 1788 (Kammwollspinderei, VA R 14 III 9, Chrf.); Skattemandtal 1789 (Rentekammerets afd. vedr. Hertugdømmerne, Tyske Rentekammer G 119, Mandtal og skatteprot. for Chrf. 1789, RA); Folketælling 1803, Christiansfeld (RA); Tabelle über die in Chrf. vorhandene Fabriken... 1809 (Zunftsachen, VA R 14 I 5, Chrf.); Skattemandtal 1810 (Einkommensteuer, VA R 3 II 2, Chrf.); Handlung und Gewerbetreibende in Chrf. 1818 (Kammwollspinderei, VA R 14 III 9, Chrf.).

Kriseårene, som kulminerede med statsbankerotten 1813, ramte ikke garveriet særlig hårdt. Virksomheden hjembragte både i 1813 og 14 klækkelige overskud til Brødrehuset, således at forstanderen i 1814 kunne omtale den som »die Krone der hiesigen Brüderhaus-Gewerbe« samt som »die Haupt-Stütze der Diaconie«, og han vurderede samtidig, at garveriet fortsat ville klare sig godt. Det skulle han få ret i, idet – som det senere skal vises – garveriet med sine op til 15 beskæftigede i 1830'erne og 40'erne blev en af Brødremenighedens betydeligste virksomheder²⁹.

Garveriet var som nævnt et af de såkaldte *Brüderhaus-Gewerbe*. Det betød bl.a. at værkmesteren, der blev ansat og lønnet af brødrehusforstanderen, jævnligt skulle konferere med denne om den almindelige drift, større økonomiske dispositioner mv. og det betød tillige, at virksomhedens økonomi var snævert forbundet med brødrehusdiakoniet, der igen var en underafdeling af menighedsdiakoniet (se herom s. 207). Således stammede garveriets etableringskapital og stort set hele driftskapitalen fra brødrehusdiakoniet, ligesom overskuddene figurerede som indtægter i husets årsregnskaber³⁰.

I det første inventarium fra 1776 nævnes blandt aktiverne en barkmølle, hvilket helt klart placerer garveriet som et såkaldt *loh- eller barkgarveri*; dvs. at man i garveprocessen anvendte vegetabiliske garvestoffer, fortrinsvis egebark, fremfor animalske og mineralske stoffer. Senere hen nævnes det, at barkmøllen var hestetrukket, men herudover foreligger der ikke fra denne periode oplysninger om hvilke redskaber, man anvendte³¹.

Råmaterialerne opkøbte man i den første tid udelukkende i egnen omkring Christiansfeld samt i den sydlige del af kongeriget. Det gjaldt såvel egebarken som de rå huder. Men i begyndelsen af 1800-årene og navnlig efter krigens ophør i 1814, da oversøisk handel igen blev mulig, begyndte man også at importere »schwere Amerikanische Wildhäute zu Sohlleder«³².

Fra året 1810 er der bevaret en opgørelse over *produktionen*. Ifølge denne havde man da forarbejdet ca. 300 oksehuder, 300 kohuder og 1000 kalvehuder, ialt 1600 stk., hvoraf man af de 300 havde fremstillet sålelæder og af de resterende 1300 overlæder³³.

Det er klart at denne produktion især var rettet mod skomagerkunder, men tilsyneladende ikke primært i Christiansfeld. Den ene af

*Garveriet levede videre indtil o. 1912, siden 1906 dog i privateje. Her er garvermester Bloch fotograferet før 1900 i færd med at hente et garvet skind op af en af gruberne i garvergården, Kongensgade 6, hvor det havde henligget i egebark som led i garveprocessen.
Hans Gorssens samling, Christiansfeld.*

Brødrebyens to selvstændige skomagere, David Grosser, drev nemlig i hele perioden selv et betydeligt garveri og i 1810 indrettede den anden skomager, Johs. Christoph, også sit eget garveri, således at det derefter kun var Brødrehusets skomagerværksted, der fik sit læder fra byens garveri (jvf. næste afsnit). I 1814 hævdede forstanderen endda, at de to skomagere gjorde indhug i garverens næring, idet de ikke blot garvede til deres eget forbrug, sådan som det var dem tilladt, men også med salg for øje³⁴. Det var et klart brud på menighedsordningen, men tilsyneladende gjorde man intet ved det.

Garveriets produkter fandt deres største afsætning i de jyske købstæder, hvortil også Haderslev-garverne afsatte en betydelig del af deres produktion³⁵. Dette hænger sammen med garverhåndværkets ringe udbredelse og skindberedningens dårlige kvalitet i det jyske område. Oprindelig var det navnlig skomagere, der varetog beredningen af de rå huder, og selvom garverne allerede begyndte at gøre sig gældende som et selvstændigt håndværk i de større byer omkring år 1700, så blev adskil-

lelsen mellem de to håndværk først fuldstændig i begyndelsen af vort århundrede³⁶. Garveriet i Christiansfeld nød således godt af en *gunstig placering* på grænsen mellem de forholdsvis højtudviklede hertugdømmer og det 'mørke' Jylland.

Lædervarerne fandt dog også afsætning andre steder. Allerede i inventariet for 1777 er der opført et større tilgodehavende for »nach Copenhagen gesandtes Leder« og i de følgende år havde man her god afsætning gennem kommissionæren Joh. Hammerich. Under krigen begyndte det imidlertid at gå trægt med afsætningen i hovedstaden, og som et tidens tegn vendte man sig mere mod de nordtyske byer, bl.a. Altona og Lübeck, hvor man i 1814 via sine kommissionærer havde kunnet afsætte en større sending til gode priser³⁷.

Det vidner om en høj varekvalitet, at garveriet har kunnet vinde indpas på disse markeder, og der kan næppe herske tvivl om, at det er kombinationen af den tyske håndværksteknik med brødrenes nøjsomhed og arbejdsomhed, der her gør sig gældende. I hvert fald stammede de to på hinanden følgende garvermestre i Christiansfeld, Joh. Chr. Herbrich og Johs. Kenngott, begge fra brødrebyer i det industrielle højt udviklede Sachsen (henholdsvis Niesky og Neudietendorf), ligesom også flertallet af svendene synes at være af tysk herkomst³⁸.

Skomagerværkstederne

Også skomagerhåndværket havde et *markant tysk islæt*. Ifølge et katalog over medlemmerne af brødrekoret fra begyndelsen af 1790'erne, var de ni ud af ialt elleve skomagere udlændinge, hovedsagelig tyskere, mens kun 2 var af dansk oprindelse, og af de syv mestre, som kendes fra tiden før 1814, var de fem tyske og kun to danske³⁹. *Skomagermester Ruoff's* faglige baggrund, som er forholdsvis godt belyst i kilderne, var næppe unik:

Joh. Friedrich Ruoff, der stod i spidsen for Brødrehusets skomagerværksted fra engang i 1790'erne til 1811, havde en solid »zünftig« baggrund indenfor håndværket. Han var tysker, født 1740 i landsbyen Wittendorf i Württemberg, og havde stået seks år i lære hos en lavsmester i Darmstadt fra 1756 til 62. I hans lærebrev hedder det bl.a. at han udover håndværket havde lært »Gewohnheit und Gebrauch«, hvilket satte ham i stand til på zünftig vis at gå på valsen og erhverve yderligere faglige kundskaber. De følgende år arbejdede han i forskellige byer – bl.a. 7 1/2 år i

Ur die Verordnete Vorstehere und Kerkgenneistere des Löbl. Schuhmacher-Handwercks der zwoeyten Haupt- und Universitäts-Stadt Tübingen, des Hochlöbl. Herzogthum Würtembergs bescheinen hienit, daß gegenwärtiger Gesell Rahmens *Johan Friederich Ruoff von Weihen Souff* gebürtig, so 33. Jahr alt, und von Statur *mittel. groß auch sehr schön* Haaren ist, welcher bey *Le. P. P. mit seinen Johan Bollers und Jüngern alle 7 1/2 Jahr in Arbeit gestanden*

und sich solche Zeit über treu, fleißig, still, friedsam und ehrlich, wie einem jeglichen Gesellen gebühret, verhalten hat, welches wir also attestiren, und deshalb unferre sämtliche Mit-Meistere diesen Gesellen nach Handwercks-Gebrauch überall zu fördern, und allen gerechten Willen zu erzeigen, geziemend ersuchen wollen. In Urkund Unserer nachgesetzten Unterschriften und vordruckten gewöhnlichen Insiegels: Signatum Tübingen, den 24. Febr. Anno 1773.

T. Vorstehere und Kerkgenneistere
des Löbl. Schuhmacher-Handwercks.
Johann Jacob Scherger
Johann Jacob Scherger
1773

T. Meister, wo obiger Gesell in Arbeit gestanden.
Johan Bollers Mächtigungen

Da Johan Friederich Ruoff kom til Christiansfeld, hvor han blev leder af Brødrehusets skomagerværksied, medbragte han sit »Kundschaft« fra Tübingen. Brødrenehedens arkiv. Christiansfeld.

Tübingen, hvorfra hans »Kundschaft« er bevaret – indtil han i 1774 blev optaget i Brødreneheden Zeist i Holland. Herfra ankom han i 1791 til Christiansfeld⁴⁰.

Allerede i sin indberetning fra 1771 om erhvervs mulighederne i det nordslesvigske område havde Johs. Prætorius spået skomagerværket gode muligheder⁴¹, og hans spådom skulle i løbet af ganske få år vise sig at blive opfyldt til fulde. I grundlæggelsesåret 1773 ankom der to skomagere til Christiansfeld, nemlig Joh. Heinr. Meyer, der kom fra brødrebyen Neuwied, og David Ernst Grosser fra brødrebyen Gnadenberg. De blev begge indskrevet i brødrekoret, men allerede i 1775 star-

tede Grosser for sig selv, og i 1783 slog endnu en skomager, Johannes Christoph, sig ned som selvstændig mester⁴². Udførlige oplysninger om værkstedernes størrelse foreligger der først fra 1789:

Tabel 5. Skomagere i Christiansfeld 1789-1810

	1789				1803				1810			
	M	Sv	L	I alt	M	Sv	L	I alt	M	Sv	L	I alt
Brødrehusets skomagerværksted	1	2	3	6	1	2	1	4	1	5	0	6
Grossers skomagerværksted	1	3	0	4	1	3	0	4	1	4	0	5
Christophs skomagerværksted	1	2	1	4	1	4	0	5	1	3	1	5
I alt	3	7	4	14	3	9	1	13	3	12	1	16

Kilder: Skattemandtal 1789 (Rentekammerets afdeling vedr. Hertugdømmerne, Tyske Rentekammer G 119, Mandtal og skatteprot. for Chr. 1789, RA); Folketælling 1803, Christiansfeld (RA); Skattemandtal 1810 (Einkommensteuer, VA R 3 II 2, Chr.).

Anm.: M = mestre, Sv = svende og L = lærlinge.

Der findes desværre intet talmateriale fra den generelle nedgangsperiode 1810-14; men af Brødrehusforstander Hedwigs redegørelse til sin efterfølger i 1814 fremgår det, at skomageriet, efter en tilbagegang under pengekrisen og statsbankerotten 1813, nu igen var i fremgang. Det gik endda så godt, at man var nødt til at antage udefra kommende svende for at kunne imødekomme efterspørgslen⁴³.

Som det ses af tabellen var der hele tre forholdsvis store skomagerværksteder i Christiansfeld: *Brødrehusets værksted*, der som alle de såkaldte Brüderhaus-Gewerbe blev ledet af en lønnet, kontraktansat værkmester, samt to private værksteder, som blev drevet af selvstændige mestre for egen regning. *Skomagermester Grosser*, der etablerede sig allerede i 1775, forestod selv sin virksomhed indtil sin død i 1816, hvorefter hans enke med tab videreførte den et par år til den ophørte i 1819⁴⁴. *Skomagermester Christoph*, som startede i 1783, overdrog i begyndelsen

af 1800-årene ledelsen af værkstedet til sin søn, der med succes drev det videre indtil han omkring 1850 overdrog det til sin søn.

Udover de i tabellen medregnede svende og lærlinge havde Christoph i hvert fald i et tilfælde en skomager, som ikke var bosiddende i Christiansfeld, i sit brød. Det fremgår af en sag fra maj 1787, hvor skomagerlavet i Haderslev anklagede Christoph for »in einem andern Dorfe Gesellen auf Schuster-Arbeit zu halten«. I sin erklæring søgte Christoph at bagatellisere sagen, men kunne ikke komme uden om, at han siden efteråret 1786 havde haft skomagersvend Hans Wilster, Tyrstrup, tilknyttet sit værksted samt at denne ikke blot havde udført en del reparationsarbejde, men også fremstillet flere par nye sko⁴⁵. Der var dog her næppe tale om et egentligt forlagssystem, men formentlig blot om et isoleret tilfælde.

Endelig bør det også nævnes, at mestrene Grosser og Christoph fra tid til anden havde *daglejere* ansat i forbindelse med deres garvervirksomhed⁴⁶.

Det var oprindeligt blot Grosser, der ved siden af skomageriet også drev *garverivirksomhed*. Allerede i hans inventaropgørelse 1787 er der blandt redskaber og værktøj nævnt vigtige garverremedier som en barkmølle, to barkgruber samt diverse kar, ligesom der i opgørelsen optræder en post med barkforråd samt en mængde læder, såvel uforarbejdet som færdigarvet. Først i 1810 begyndte også Christoph at berede skind og selvom det som nævnt undertiden var nødvendigt med ekstra medhjælp til garveriet, så var produktionen næppe meget større end at størstedelen fandt anvendelse i hans eget værksted. I Brødrehusets skomagerværksted blev der ikke garvet. Man købte fortrinsvis sit læder hos den lokale garver, omend særlig godt overlæder blev indkøbt andetsteds⁴⁷.

Fra de tidligste tider var det almindeligt, at skomagerne også var skindberedere, og endnu i begyndelsen af 1800-årene var arbejdsdelingen ikke videre fremskreden end at de fleste landskomagere selv garvede deres læder, ligesom det heller ikke var ualmindeligt, at de mindre købstæders skomagere garvede til eget forbrug. Det var bl.a. tilfældet i Haderslev. Disse småhåndværkeres garvning var dog ret primitiv, idet kun de færreste rådede over den betydelige kapital, som beredning af kvalitetslæder krævede⁴⁸.

Det er næppe i den kategori, de to Christiansfeld-skomagere bør placeres. De hører snarere hjemme blandt den gruppe af skomagere i de

Inventarium. — Februar 1807.

<i>Spezielle Materialien.</i>	182 12	
<i>g. Mobilien</i>	230 24	
<i>g. Bucher</i>	42	
<i>g. Kupferne Waaren</i>	206 6	
<i>g. Silber</i>	70 16	
<i>g. Gold</i>	41	
<i>g. Kupferne Waaren</i>	27	
<i>Cassa Debitum</i>	74	
		<i>1127 15</i>
<i>Creditores</i>		
<i>Gemein Liaison</i>	260	
<i>Geborene</i>	200	
<i>Gemein Liaison</i>	19 13	
<i>Wucher</i>	18 11	
<i>Haupt</i>	26	
<i>Bahofen</i>	5	
<i>Lorentzge 1. Gang</i>	4	
<i>Lina Linsen 1. Gang</i>	10	
		<i>1127 15</i>
<i>Johannes Christoph</i>		<i>1127 15</i>
<i>Christi d. 20ten 1807.</i>		<i>1127 15</i>

Balance i skomager Christophs inventarium 1807. Det ses, at han havde kunder i Vejle, Horsens og Århus, og det fremgår, hvordan skomageren finansierede sin virksomhed.

Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

større købstæder, som hen mod slutningen af 1700-årene begyndte at slå ind på kommercielt garveri ved siden af deres skomagerhåndværk, for derigennem at få del i de gode indtægter, som salget af kvalitetslæder kunne indbringe⁴⁹.

I det mindste hørte skomager Grosser hjemme i denne kategori. For ham blev garvervirksomheden med tiden den vigtigste, hvilket bl.a. fremgår af den inventaropgørelse, der blev foretaget ved hans død i 1816⁵⁰:

Tabel 6. Inventarium for skomagermester Grosser 18. november 1816

	Rdl.	Sk.
Aktiver:		
Færdigforarbejdet læder	293	20
Ikke-færdigt læder	671	46
Redskaber og værktøj	71	8
Materialer	24	19
Færdigt skomagerarbejde	65	40
Tilgodehavender for skomagerarbejde	94	15
Tilgode for læder solgt i Flensborg	20	
Husets værdi iflg. brandkassevurderingen	383	
Kassebeholdning	10	
Aktiver i alt	1634	4
Passiver:		
Gæld til menighedsdiakoniet	824	
Diverse kreditorer	238	45
Passiver i alt	1062	45
Overskud:	571	7

De poster, der vedrører garvervirksomheden, er her klart de dominerende. Beholdningen af læder beløber sig til ca. 70% af de samlede aktiver, mens værdien af skomagerarbejde andrager mindre end 10%. Oplysende er også tilgodehavendet for læder solgt i Flensborg, idet det viser, at Grosser faktisk garvede med salg for øje. Dette støttes af Brødrehusforstander Hedwig, der i 1814 beklagede at skomagerne gjorde indhug i garverens næring, fordi de ikke blot garvede til »ihren eigenen Gebrauch«, sådan som det var dem tilladt, men også »zum Verkauf«⁵¹. Opgørelsen viser endelig, at den kapitalkrævende garvervirksomhed næppe havde været mulig uden de store kreditter fra menighedsdiakoniet.

Det var også menighedsdiakoniets kreditvirksomhed, der dannede det *økonomiske grundlag* for skomager Christoph. I den første tid var denne kredit stort set enerådende, men efterhånden kom også varekreditter fra leverandørerne til at spille en betydelig rolle. I inventariet fra 1808

er der en udførlig fortegnelse over Christophs kreditorer, og denne giver dels et godt indblik i hvorledes han finansierede sin virksomhed og dels giver den et sjældent billede af de interne handelsrelationer i Christiansfeld⁵²:

Tabel 7. Skomagemester Christophs kreditorer og deres tilgodehavender 1808

	Rdl.	Sk.
Menighedsdiakoniet.....	350	
Skyldig husleje og næringskat.....	33	
Garver Kenngott i Brødrehuset.....	213	35
Garver i Kolding.....	12	
Rebsluger i Tønder.....	18	40
Købmand Kiørboe (Spielweg og Co.).....	40	12
Handelsmand Nygård.....	18	6
Væver Haupt, Brødrehuset.....	16	24
Forvalter Schammer, Tyrstrupgård.....	13	
Skrædder Lehmann.....	14	
Slagter Dahl.....	6	21
Hattemager Neubauer.....	6	42
Sæbesyder og lysesløber Peter Jensen.....	5	32
Skomager Ruoff, Brødrehuset.....	5	
Pottemager Åstrup.....	3	28
Bager Bahnsen.....	4	37
Kobbersmed Lindstrøm.....	3	11
Knapmager Grønkier.....	1	16
Brødrehusforstander Seidel.....	1	30
Handskemager Richter.....	3	
I alt.....	771	10

Fortegnelsen viser bl.a., at selvom menighedsdiakoniet stadig var den største kreditor, så hvilede forretningen efterhånden i ligeså høj grad på *varekreditter* fra leverandørerne. Såvel privatindkøbene som de indkøb, der foretoges i forretningsøjemed, blev hovedsagelig lagt hos næringsdrivende i Christiansfeld, og her er navnlig den *decentrale handelsstruktur* bemærkelsesværdig. Christiansfeld adskiller sig nemlig herved fra de brødrebyer, hvor størstedelen af handelsaktiviteten formidledes af menighedens handelshus⁵³.

Mens skomagerne i deres indkøb var lokalt orienteret, så solgte de deres produkter til *kunder i et udstrakt område*. Det gjaldt navnlig de to selvstændige skomagere, mens Brødrehusets værksted fortrinsvis arbejdede for Christiansfeld samt for enkelte kunder i nabolaget⁵⁴.

Christiansfelterne begyndte tidligt at gøre indhug i Haderslevskomagerens næring. I en klageskrivelse fra 1775 hævdede de med sikkerhed at have »erfaret, at de [christiansfelterne, TBR] ... har indsneget deres arbejde til nærværende by og hemmelig afsat det, og derved unddraget os skattepligtige borgere næringen og gjort indgreb i vore privilegier ...«⁵⁵. De privilegier, der her refereres til, er dels skomagerens lavsartikler, som gav dem eneret på håndværket i Haderslev købstad og oplandet i 2 miles omkreds, og dels den kgl. resolution 1. maj 1737, som forbød andre byers skomagere at afsætte deres varer på markederne i Haderslev⁵⁶.

Inventarierne fra årene derpå viser, at Christiansfeld-skomagerne til stadighed udvidede kundekredsen, idet der heri omtales betydelige udenbys tilgodehavender. Mange af kunderne var betitlede personer, navnlig gejstlige og militære, og om deres geografiske spredning giver skomager Christophs inventarium fra 1807 gode oplysninger⁵⁷.

Tabel 8. Skomager Christophs tilgodehavender 20. februar 1807

	Rdl.	Sk.
Kunder i Christiansfeld og omegn	206	6
Kunder i Vejle	70	16
Kunder i Århus	41	–
Kunder i Horsens	337	–
Tilgodehavender i alt	654	22

Man noterer sig her navnlig Christophs store afsætning til kunder i Horsens, hvilket også havde afstedkommet en klage fra det derværende skomagerlav til stiftamtmand Gyldenkrone i Århus. Ifølge klagen indfandt Christoph sig jævnligt i Horsens for at tage mål til sko, som han så syede hjemme på værkstedet i Christiansfeld. Stiftamtmanden videresendte klagen til Kancelliet, som i 1806 afviste den. Men hermed var sagen ikke afsluttet. Af et senere notat fremgår det nemlig, at Horsens skomagerlav

havde indanket afgørelsen for »der Ober-Gericht in Wieburg«, som i 1820 også havde afvist den⁵⁸.

Så heldig var den anden af de to selvstændige skomagere, David Grosser, ikke da han i 1779 gennem avertissement i »den saakaldede Snavstings Veiviiser« forsøgte at afsætte sine medbragte »17 par Støvle og 24 par Mands Skoe« i Viborg. Han blev først kraftigt generet hvorpå det blev forbudt ham at sælge sit arbejde i byen⁵⁹. Men episoden viser, at også Grosser drev en vidtstrakt handel med sine varer.

I årene omkring 1800 var det ikke usædvanligt, at skomagere søgte afsætning for deres varer udenfor deres lokalområde. Men det var sjældent, at skomagere drev en så omfattende og systematisk handel i et så udstrakt område som det her er vist var tilfældet med Christoph og Grosser. Storstilet skotøjsfremstilling og -handel blev først for alvor udbredt hen mod midten af 1800-årene⁶⁰.

De to skomageres omfattende virksomhed og fremgang kan ikke alene forklares ved periodens almindelige stigning i levestandard samt tilbagegangen i bøndernes egenproduktion, for i takt med det voksende marked for skomagervarer steg nemlig også antallet af skomagere. Det var navnlig tilfældet i Nordslesvig, og i Haderslev var tilvæksten endog så voldsom, at en betydelig del af byens skomagermestre i 1803 var optaget i fattigregistret pga. manglende næring⁶¹.

Forklaringen må derfor snarere søges i kvalitative forskelle mellem på den ene side de jævne købstads- og landskomagere og brødreskomagere på den anden. Flere forhold må her nævnes.

Christiansfelderne havde for det første deres faste kundekreds blandt det mere *kvalitetsorienterede publikum*. Det ses klart af en fortegnelse over Johs. Christophs tilgodehavender fra 1807, hvor der udover adskillige præster og militære af lavere rang optræder notabiliteter som »Kammerherr Rosenoern«, »Landsdommer Baden«, »Justitsrath Leders«, »Probst Mueller«, »Krigskommissær Fischer« og »Major Giersdorf«⁶². Hertil kom at brødrene nød godt af den almindelige højnelse af publikums kvalitetskrav, som fulgte med højkonjunkturen. Mens varerne fra Christiansfeld nemlig havde ry for kvalitet, var det de færreste af købstads- og landskomagerne, der kunne honorere kvalitetskravene⁶³.

Brødrenes kunder, der ikke var så følsomme overfor konjunktursvingninger som de jævne folk i købstæderne og på landet⁶⁴, var også rela-

tivt stabile købere, og derfor var krisens følgevirkninger heller ikke så kraftige for brødreskomagerne som for den jævne skomager.

For det andet spillede det ind, at håndværkerne i Christiansfeld *ikke var hæmmet af overleverede institutioner og traditionsbestemte arbejdsformer*, sådan som navnlig købstadshåndværkerne var det. Brødrene var bl.a. fri for de omkostninger, som lavsmedlemsskabet pålagde købstadshåndværkerne. Disse kunne være ret betydelige; f.eks. skulle en skomagermester i Haderslev årligt betale til lavet 10 Rdl for sig selv og 4 Rdl for hver af sine svende samt mindre beløb i forbindelse med ind- og udskrivning af læredrenge og ved sammenkaldelse af lavet (se s. 164). Hertil kommer at brødrenes asketiske livsførelse og rationalistisk-puritanske arbejdsmoral adskilte sig radikalt fra lavshåndværkernes traditionalistiske nydelsesorienterede livs- og arbejdsopfattelse⁶⁵. Mens en samtidig besøgende i 1798 omtaler brødrene som »stræbsomme, dydige og tarvelige«⁶⁶, er et begreb som »blå mandag« snævert forbundet med lavshåndværket, ligesom også de mange traditionelle skikke, der så godt som alle gik ud på at skaffe et øjeblik hvile og en skænk, hører hjemme her⁶⁷.

Forskellene på disse områder gav brødrene betydelige fordele i form af en højere produktivitet og et lavere omkostningsniveau, og kunne udnyttes af initiativrige håndværkere som Christoph og Grosser til at sprænge de snævre rammer, som skotøjshåndværket og -handelen hidtil havde fungeret indenfor.

En sådan storstilet og ekspansiv virksomhed fordrer imidlertid kapital, og her er vi ved den tredje kvalitative forskel mellem brødrehåndværkerne og deres fagfæller ud over landet. Mens den jævne håndværker i købstæderne og på landet, hvor kapitalmarkedet endnu kun var svagt udviklet, kun havde få lånemuligheder⁶⁸, satte *menighedsdiakoniets omfattende udlånsvirksomhed* brødrene i stand til at finansiere de udvidelser og omlægninger af deres virksomhed, som var den første forudsætning for at udnytte den ny tids muligheder.

Med deres økonomiske bagland sikret gennem menighedens bankvirksomhed var brødrene således i stand til at udnytte de fordele, som prisbilligheden og deres varers kvalitet gav dem overfor deres fagfæller ud over landet. Her i kombinationen af disse tre faktorer lå brødrenes egentlige erhvervsøkonomiske styrke og dermed baggrunden for deres succes.

Tværsnit af Christiansfeld omkring 1800

Erhvervmæssig og social struktur 1803

Af listerne fra folketællingen 1803 fremgår det, at herrnhuternes særlige korsystem – den sociale inddeling af medlemmerne efter alder og køn – i vidt omfang gik igen i husstandsstrukturen, hvor navnlig de tre store korhuse adskiller Christiansfeld fra en almindelig dansk købstad¹.

Det fremgår videre af materialet fra folketællingen, at håndværks- og fabriksvirksomheden beskæftigelsesmæssigt var klart den dominerende erhvervsgren i byen. Ifølge tabel 9, der viser det procentvise forhold mellem de enkelte erhvervs- og socialgrupper, androg antallet af beskæftigede indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden i 1803 hele 27% af byens samlede indbyggertal.

Hvis man til familieoverhovedets erhverv også regner familiemedlemmer uden erhvervsangivelse – dvs. hustruer og børn, hvoraf adskillige hjalp med i virksomheden – stiger håndværks- og fabriksvirksomhedens andel til 43%, og medregner man tillige tjenestefolkene, der også i betydeligt omfang må have taget del i husstandens virksomhed, andrager branchens andel hele 49% af det samlede antal indbyggere i Christiansfeld.

Tabel 9. Den procentvise fordeling mellem de enkelte erhvervs- og socialgrupper 1803

Håndværks- og fabriksvirksomhed	27
Diverse kvindeligt håndarbejde	8
Handelsvirksomhed	2
Landbrug og gartneri	3
Embedsmænd og liberale erhverv	4
Tjenestefolk og daglejere	16
Skolelærere og elever	13
Formue, renter og pension	6
Fattighjælp	2
Børn, hustruer, husholdersker m.v.	19
Total	100

Kilde: Folketælling for Christiansfeld 1803 (R.A.).

Af folketællingsmaterialet fremgår det endelig også, at det var familiehuse og ikke som hidtil antaget korhuse², der erhvervsmæssigt lå i spidsen.

Tabel 10. Beskæftigelsen indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden fordelt på familiehuse, Brødrehuset og Søstrehuset 1803 (i %)

Familiehuse	48
Brødrehuset	23
Søstrehuset	29
<hr/>	
Total	100

Kilde: Folketælling for Christiansfeld 1803 (R.A.).

Denne fordeling blev endnu klarere i 1810, da den begyndende tilbagegang allerede havde ramt tekstilbranchen og de dertil knyttede hjælpefag.

Tabel 11. Beskæftigelsen indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden fordelt på familiehuse, Brødrehuset og Søstrehuset 1810 (i %)

Familiehuse	51
Brødrehuset	25
Søstrehuset	24
<hr/>	
Total	100

Kilde: Skattemandtal for Christiansfeld 1810, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II 2-5 (Christiansfeld).

Allerede her kan man ane den senere mere åbenbare tendens til, at den egentlige håndværks- og fabriksvirksomhed samledes i familiehuse og Brødrehuset, mens hjælpefagene og lavstatusprofessionerne i det hele taget i stigende grad samledes i Søstrehuset.

En afsluttende konklusion på denne delvise gennemgang af folketællingsmaterialet må være, at familiehuse socialt og i hvert fald beskæftigelsesmæssigt spillede en betydelig større rolle i Christiansfeld end hidtil antaget.

Ejendomsforhold, finansiering og central regulering

Hvad angår ejendoms- og ledelsesforhold havde man i Christiansfeld tre forskellige virksomhedstyper, som skal omtales nærmere i det følgende, nemlig de såkaldte »Gemein-Branchen« og »Brüderhaus-Gewerbe«, der blev drevet af ansatte værk mestre for henholdsvis menighedsdiakoniets og brødrekordiakoniets regning, samt de private »Orts-Branchen«, som blev drevet af selvstændige mestre og fabrikanter for egen regning. Hertil kom værkstederne i Søstrehuset, som der desværre kun findes meget få oplysninger om. De enkelte værksteder her synes ikke at have haft nogen titulær leder ligesom man blandt arbejderne ikke sondrede mellem mestre, svende og lærlinge. Meget tyder på, at de ældre søstre havde et vist opsyn med de yngre og at forstanderinden for Søstrehuset varetog de nødvendige ledelsesfunktioner, herunder den økonomiske administration på søstrekordiakoniets vegne.

Et eksempel på en af de såkaldte »Gemein-Branchen« er uldtøjs-fabrikken. I sommeren 1776 ankom tøj mager Matthäus Schlösser fra brødrebyen Gnadenberg til Christiansfeld for at forestå etableringen af en uldtøjsfabrik. Midlerne hertil stammede fra »dem eigenen Fond der hiesigen Gemein Diaconie«³, og fabrikken fik derfor status som Gemein-Branche, hvilket bl.a. betød, at den administrerende mester, værk mesteren, blev ansat direkte under *menighedsforstanderskabet*. Da Schlösser ved nytårstid 1777 var nået så vidt med opbygningen af virksomheden, at produktionen kunne begynde, indgik han en *ansættelseskontrakt* med menighedsforstander Jonathan Briant og Johannes Prætorius⁴ – menighedens to grundlæggere. Heri var forholdet mellem værk mesteren og menighedsforstanderskabet nøje fastlagt.

I kontrakten hedder det bl.a. at værk mesteren under menighedsforstanderens opsyn skulle bestræbe sig på at bringe fabrikken i god gænge. Han skulle fabrikere prisfaste og populære kvalitetsvarer, som ved god afsætning kunne sikre fabrikkens vækst. Kontrakten pålagde ham videre at besøge sine råvareindkøb på de mest fordelagtige steder og tidspunkter samt at tage alle forsigtighedsregler i brug, navnlig ved opbevaring af lagervarer samt ved salg på kredit. Herfor skulle han ugentlig modtage 3 rdl. i løn.

Kontrakten pålagde endvidere udtrykkeligt værk mesteren at holde sin privatøkonomi skarpt adskilt fra virksomhedens, og den foreskrev nøje hvorledes han skulle føre regnskabet. Han var videre pligtig til mindst en

Udbyrdsforbuden iind Lijgdaendrettes Jættbygghandværlig
for selvsørgeligat iind kullragan; all/ in Repressat der
Præsum- Direction? iindem Hørd am Eksemplar sigtet Con.
Arads xingfæntifet reudone.
Christiansfeld d. 13. febr. 1777.

Jacob Briant

Matthäus Schlösser

Prætorius?

I sommeren 1776 kom tøjmager Matthäus Schlösser fra Gnadenberg til Christiansfeld for at anlægge en uldøjsfabrik. D. 13. febr. 1777 blev hans ansættelseskontrakt underskrevet af menighedens to grundlæggere Prætorius og Briant. Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

gang årligt – og iøvrigt så ofte man fandt det påkrævet – at udarbejde et inventarium over virksomhedens aktiver. Herigennem sikredes menighedsforstanderskabet et godt indblik i kapitalforholdene og den almindelige drift. Med henblik på ledelsens kontrol med virksomheden, bestemte kontrakten iøvrigt, at værkmesteren med mellemrum skulle give forstanderen en orientering om virksomhedens tilstand samt konferere med denne om indkøb eller salg af større varepartier, ligesom en udvidelse med flere vævestole samt antagelse af svende og lærlinge kun kunne ske i samråd med forstanderen. Hvad angår de rejser, som var nødvendige i forretningsøjemed, fastslog kontrakten, at værkmesteren kun måtte foretage sådanne med menighedsdirektionens tilladelse; til gengæld ville han så få godtgjort sine rejseomkostninger.

Endelig blev det i tilfælde af opsigelse, som for begge parter skulle ske med 12 ugers varsel, pålagt mesteren fuldt og helt at tilbagelevere virk-

somhedens inventar, såvel produktionsapparat som løsøre, til menighedsdirektionen. Herefter besøgte og signerede begge parter kontrakten.

Kontrakten kom kun til at gælde i tre år, idet tøjmaker Schlösser pr. 1. januar 1780 overtog virksomheden for egen regning. Det fremgår af en notits i opsynskollegiets forhandlingsprotokol. Br. Kiölberg, der var menighedsforstander og dermed præses i opsynskollegiet, orienterede ifølge denne kollegiet om, at Schlösser efter råd fra »das Unitäts Vorsteher Collegio« pr. 1. januar 1780 havde overtaget uldtøjsfabrikken for egen regning. Han var herved blevet menighedsdiakoniet 1475 rdl. skyldig i rentebærende kapital – svarende til inventarieopgørelsen fra ultimo december 1779 over varelager, håndværksredskaber, materialer og udestående fordringer. På dette beløb havde han udstedt en obligation til menighedsdiakoniet. Hvad angår huset, hvori fabrikken var indrettet, så forblev det menighedens ejendom og Schlösser skulle herfor betale en årlig husleje⁵.

Det var sikkert ikke ualmindeligt, at de virksomheder, der i de første år startede som Gemein-Branchen, efterhånden som de kom i god gænge gik over på private hænder. Omkring år 1800 var der i hvert fald kun få Gemein-Branchen tilbage, nemlig handelshuset Spielweg & Co og den dertil hørende tobaksfabrik, apoteket, gæstgiveriet, isenkramforretningen, bogbinderiet samt delvis sæbesynderiet og lysestøberiet, der indtil 1792 havde været et rent Brüderhaus-Gewerbe, men som i forbindelse med opførelsen af en ny fabriksbygning dette år fik tilført kapital fra menighedsdiakoniet og derved kom i partseje mellem dette og brødrekor-diakoniet⁶.

De såkaldte »Brüderhaus-Gewerbe« var en ret stabil og forholdsvis talrig gruppe, der i denne periode omfattede alle værkstederne i Brødrehuset; i 1803 således et skrædderi, et snedkeri, et garveri, et skomagerværksted, et væveri, en stivelsesfabrik, et bageri, en klejnsmedje, en lak- og blikvarefabrik, et bødkerværksted og et slagteri⁷.

Brødreuserhvervene mindede i mangt og meget om »Gemein-Branchen«, men en vigtig forskel var, at mens værkmestrene her havde værksted og egen husstand ude i byen, så lå Brødrehusværkstederne – ifølge sagens natur – i Brødrehuset og såvel mestre som svende og lærlinge var underlagt husets noget strengere disciplin.

Værkstederne tilhørte brødrekor-diakoniet og blev drevet for kapi-

tal »aus dem eigenen Fond des hiesigen ledigen Brüderhauses« af dertil ansatte værk mestre. Mestrene var ansat på stort set enslydende kontrakter, hvis hovedindhold var identisk med den ovenfor refererede ansættelseskontrakt for tøjmaker Schlösser, og de modtog også en fast ugentlig løn⁸.

Der findes kun få oplysninger om hvorvidt den *kontrol* med de enkelte Gemein-Branchen og Brüderhaus-Gewerbe, som kontrakterne foreskrev, faktisk blev udøvet, og det skyldes først og fremmest, at det var henholdsvis menighedsforstanderen og brødrehusforstanderen, der førte det daglige tilsyn, og de førte ikke protokol over deres virksomhed. De med jævne mellemrum optagne inventarier viser dog, at man havde et nogenlunde overblik over de enkelte virksomheders økonomiske soliditet⁹, og at man også kunne og ville gribe ind, er fyringen af snedkermester Holm i Brødrehuset og isenkræmmer Marcus Petersen (Gemein-Branche)¹⁰ beviser på. De havde begge oparbejdet en større gæld end man fra centralt hold ville acceptere.

Det var dog tilsyneladende kun i forbindelse med kraftig gældsætning og underskud, man greb til så drastiske midler. I tilfældet med strømpevæver i Brødrehuset Martin Seyersen, der, på trods af forstander Hedwigs gentagne formaninger, så stort på sine kontraktlige forpligtelser og drev virksomheden som var den hans ejendom, søgte man blot at begrænse hans råderum ved at nægte ham den ny kapital, han ønskede til en udvidelse af virksomheden. Men Seyersen var også en dygtig og flittig mester og dermed et økonomisk aktiv for Brødrehuset¹¹. Af forstander Hedwigs redegørelse til sin efterfølger fremgår det også, at han faktisk ingen indsigt havde i driften af sæbesyderiet og lysestøberiet, ja han havde endog aldrig fået lejlighed til at se værk mesteren Peter Jensens kontrakt; men det betød ikke så meget, da virksomheden gik godt og var solidt funderet¹². Men det generelle indtryk er, at man, hvor man fandt det påkrævet, håndhævede kontraktens bestemmelser ganske effektivt og at forstanderen havde, eller i hvert fald kunne få, den fornødne indsigt i de enkelte virksomheders forhold. Der er dog nok ingen tvivl om, at kontrollen har været størst for Brødrehus-erhvervenes vedkommende, idet man her, i kraft af fælleslivet i korhuset, havde en større og mere direkte kontakt mellem forstander og erhvervsdrivende.

Den tredje og ved 1800-årenes begyndelse klart dominerende virksomhedstype, de såkaldte »Orts-Branchen«, var ikke underlagt samme

grad af kontrol. Lederne af disse erhverv var ikke ansatte, men *havde selv ejendomsretten* til deres værksteder og de havde normalt også deres egen husstand ude i byen. Disse selvstændige mestre og fabrikanter udgjorde kernen i byens borgerskab.

De enkelte mestre skulle dog *godkendes af menigheden*. Ønskede et medlem at slå sig ned som selvstændig mester i Christiansfeld, måtte han først orientere opsynskollegiet om hvilket erhverv, han ønskede at udøve, samt hvilke fagkundskaber og kapitalmidler han besad til dette. Fandt opsynskollegiet, at der i byen var grundlag for den pågældende virksomhed og at den ikke ville støde sammen med andre mestres rettigheder samt at mesterens fagkundskaber, kapitalmidler – og moralske habitus – var tilfredsstillende, anbefalede man ældsterådet at give den ønskede tilladelse, hvilket det som regel gjorde. Således var proceduren foreskrevet i menighedsordningen, og sådan gik man frem i praksis¹³. Det hændte ikke sjældent, at en mester blev afvist, og i flere tilfælde fik mestrene deres ønskede fagområde beskåret for ikke at komme i konflikt med allerede etablerede mestre¹⁴.

Opsynskollegiet kunne også gribe ind ved ejerskift i eksisterende virksomheder som det f.eks. skete, da enken efter linnedvæver Præg ønskede, at hendes søn, under købmand Kiörboes tilsyn, skulle overtage mesterskabet i virksomheden, så hun selv fortsat kunne ernære sig ved at spinde, blege osv. Opsynskollegiet var imidlertid ikke tilfreds med den måde, hvorpå virksomheden hidtil havde fungeret, og ønskede istedet at få den »zeitherige Webermeister des Led. Brr.hauses in Neusalz, Br. Bau« til at overtage virksomheden »für eigene Rechnung«. Og sådan blev det. Bau accepterede tilbuddet og overtog 5. august 1808 virksomheden¹⁵.

Var mesteren først godkendt, var han ikke – som i de såkaldte *Gemein-Branchen* og *Brüderhaus-Gewerbe* – underlagt nogen særlig kontrol, bortset fra den overordnede indsigt med virksomheden, som opsynskollegiet kunne kræve i form af inventarieopgørelser for at undersøge hvorvidt der var sikkerhed for den kapital, menighedsdiakoniet havde skudt i foretagendet.

Lån fra menighedsdiakoniet, de såkaldte kapitalforskud, var perioden igennem den absolut dominerende finansieringsform, og stort set alle selvstændige mestre og fabrikanter havde modtaget lån fra denne menighedens centrale kasse. I den årlige statusopgørelse for menigheden 1806 var der således på aktivsiden opført ikke mindre end 24 tilgodehavender

for »Capital Vorschüsse bey Particuliers«, dvs. kapitalforskud til private næringsdrivende, til en samlet sum af 68.636 rdl. Heraf var kun de 4 på mindre end 1.000 rdl., mens hele 8 af kapitalforskuddene hver især oversteg 4.000 rdl. Herudover finansierede – og ejede – menigheden som nævnt også de såkaldte Gemein-Branchen, hvoraf især handelshuset bandt store kapitaler, samt Brødrehus- og Søstrehuserhvervene; de sidste dog via deres respektive korhus-diakonier¹⁶.

Da kapitalmarkedet indskrænkedes under krisen 1810-14 så man sig nødsaget til at forhøje renten fra 4 til 4 1/2%, ligesom man også begyndte at holde igen med långivningen¹⁷. Det havde bl.a. den konsekvens, at flere næringsdrivende ikke kunne få yderligere forskud og derfor måtte skaffe supplerende kapital ved privat låntagning¹⁸. Men på trods heraf var lånene fra menigheden stadig *det afgørende finansielle grundlag* for håndværks- og fabriksvirksomheden i Christiansfeld.

Mestre og fabrikanter, der havde modtaget kapitalforskud fra menighedsdiakoniet, kunne blive stillet overfor krav fra menighedens side om at gøre deres *inventarium* op. I de gode tider skete det dog kun af og til når opsynskollegiet – som det f.eks. skete overfor skomager Christoph i 1807 – fandt anledning til at formode, at virksomheden var i »bedenkliche oeconomische Umstände« og »schlechten Wirtschaft«. I Christophs tilfælde, viste det sig, var der dog ingen grund til frygt, idet inventariets afsluttende statusopgørelse viste, at når »die Gemein Diaconie und übrigen Creditoren« havde fået deres, ville der restere »ein Überschuss von ohngefähr 300 rdl.¹⁹. Det var dog i denne periode nærmest en undtagelse, at man faktisk foretog inventaropgørelsen, for det fremgår af et notat fra 1813, at man i mange år havde været for lemfældig med kontrollen, der enten blev »zu lange ausgesetzt oder ganz unterlassen, wodurch das Uebel nur immer Grösser werde«. Man indskærpede derfor menighedsforstanderens og opsynskollegiets pligt til at forestå »die Untersuchung des Oeconomischen Zustandes derjenigen unsere Ortsbürger, welche Anlass zu der Vermuthung geben, dass es schlecht mit ihnen stehe«²⁰.

Opsamlende må det konkluderes, at menighedens indsigt med de enkelte Orts-Branchen dels beroede på om de havde modtaget lån fra menighedsdiakoniet og dels på deres tilsyneladende økonomiske tilstand, og de centrale myndigheders kontrollerende indflydelse på de enkelte virksomheder var ligefrem proportional med størrelsen af deres kapitalforskud fra menighedsdiakoniet.

Udover denne magt over de enkelte næringsdrivende, som menigheden udøvede gennem ansættelseskontrakter og ejendomsret eller via diakoniets »bankfunktioner«, så foreskrev menighedsordningen for Christiansfeld en indgribende *central samordning og regulering af byens næringsliv*. Menighedsordningens bestemmelser herom er refereret i et tidligere afsnit, og det er emnet her at undersøge hvorvidt disse formelle foreskrifter faktisk blev søgt gennemført. Gennemgangen af de enkelte punkter vil ske i den rækkefølge de tidligere er omtalt.

Det var ifølge menighedsordningen for det første opsynskollegiets opgave at regulere næringslivet, således at der på den ene side ikke opstod »monopolistiske Einrichtungen« og på den anden side skulle kollegiet holde konkurrencen i ave, så at ingen håndværker kunne arbejde til skade for sine kolleger²¹. Det sidste tilstræbte man som omtalt ved i opsynskollegiet nøje at overveje hvorvidt en mester burde have tilladelse til at slå sig ned i byen; i flere tilfælde undlod man at give den ønskede tilladelse af hensyn til byens øvrige mestre og andre gange beskar man hans næringsret, så han ikke kunne trænge ind i andres næring²². Hvad angår det første, så foreligger der i det her gennemgåede materiale kun et eksempel på hvorledes opsynskollegiet greb ind for at forhindre monopolistiske indretninger, nemlig da man i 1805 søgte at hindre de to Ortsbageres optrækkeri ved at påføre dem konkurrence fra Brødrehusbageriet. I 1781 havde man lukket det offentlige brødudsalg i Brødrehuset efter anmodning fra den nyligt etablerede »Orts-Bäcker« Preibsch²³, og i tiden derefter søgte opsynskollegiet at undgå det evindelige pris- og vægtsnyderi, der var så almindeligt indenfor navnlig bager- og slagterprofessionerne, ved at håndhæve et system med faste priser, som med mellemrum blev reguleret i forhold til prisen på råvarerne samt brødpriserne i den nærmeste købstad Haderslev²⁴. Systemet fungerede tilsyneladende upåklageligt i en årrække, men i begyndelsen af 1800-årene gik Preibsch sammen med sin kollega »Orts-Bäcker« Bahnsen, der havde nedsat sig i 1802²⁵, og i fællesskab mingelerede de med »die Preise oder Gewicht des Brodts« og snød derved deres kunder. Hverken opsynskollegiet eller menighedsforstanderen formåede at holde de to Orts-bagere »in billiger Ordnung«, så uvæsnat fortsatte en tid indtil man tillod Brødrehusbageriet at åbne »ein öffentlichen Verkauf ... um den Orts-Bäckern als Gegenwicht zu dienen, dass sie nicht über die Grenzen der Billigkeit gehen konnten«²⁶. Episoden illustrerer på for-

trinlig vis menighedens forskellige grader af indflydelse på henholdsvis de private Orts-branchen og Brødrehus-erhvervene, men den er også – og det er pointen i nærværende sammenhæng – et bevis på, at menigheden faktisk forsøgte at gribe regulerende ind i næringslivet.

For det andet var det opsynskollegiets opgave fra tid til anden at regulere og fastsætte varepriser og arbejdslønninger samt at kontrollere overholdelsen af disse²⁷. Det er ovenfor omtalt hvorledes man fastsatte og regulerede brødpriserne, men der er også mange eksempler på, at man håndhævede et fast prissystem for slagtervarer²⁸. Herudover foreligger der kun et eksempel på prisregulering, nemlig fastsættelse af prisen på øl fra bryggeriet på Tyrstrupgård²⁹. Hvorvidt de utallige andre varepriser var underlagt nogen kontrol fra menighedens side vides ikke. Det kan således nok være, at man i Brødrebyen havde faste priser i den forstand, at »hvad de forlangte for deres varer, det ville de have; der var intet at afprutte«³⁰. Men der er ikke meget, der tyder på, at man fra centralt hold fastsatte og regulerede andre varepriser end de nævnte. Det vides derimod med sikkerhed, at lønningerne ikke blev fastsat af opsynskollegiet, men om der skete en samordning er det ikke til at sige. De eneste lønninger opsynskollegiet fastsatte var det årlige »Gehalt« til værk-mestrene eller administratorerne af menighedens virksomheder, som f.eks. da købmand Spielweg i 1781 fik forhøjet sit »Gehalt von 250 Rdlr.« til »300 Rdlr. jährlich«³¹.

For det tredje hørte det ifølge menighedsordningen også til opsynskollegiets opgaver i samråd med ældsterådet at regulere antallet af udøvere indenfor hver enkelt profession samt at fastsætte de enkelte mestres svende- og lærlingehold³². Reguleringen af antallet af udøvere foretog man som ovenfor omtalt ved kun at tillade etableringen af de mestre og fabrikanter, som man skønnede kunne klare sig uden at gøre indhug i andres næring. Hvad derimod angår fastsættelsen af de enkelte næringsdri-vendes svende- og lærlingehold, foreligger der ingen oplysninger, der tyder på, at man faktisk har søgt at effektuere denne bestemmelse. Der er heller intet, der tyder på, at opsynskollegiet har haft de arbejdsfor-midlende funktioner, som menighedsordningen tillagde det³³, hverken for byens egne eller for de udenbys svende.

I de første år skulle kollegiet dog godkende, at en mester tog en frem-med svend i arbejde, og det skete ikke sjældent, at man afslog, idet man generelt mente at burde undgå »die Annahme fremder Personen in den

Ort«, og man ville kun tillade dette i »dringensten Nothfäll«³⁴. Senere blev det almindeligt, at mesteren blot orienterede opsynskollegiet når han havde taget en fremmed svend i arbejde, hvorpå kollegiet automatisk gav sin accept, ja i 1807 stod det så sløjt til med mestrenes orientering til kollegiet, at det fandt anledning til at indskærpe, at »man wünschte, dass dergleichen Anzeigen von den Meistern im Ort punktlicher als bisher geschehen möchte«³⁵. Der kan altså på dette punkt konstateres en helt klar liberalisering i menighedens holdning.

Ved antagelse af læredrenge synes man til gengæld nøje at have fulgt menighedsordningens forskrifter³⁶. Først fandt opsynskollegiet i samråd med drengens forældre eller værge frem til en passende profession, hvorpå drengen med en person fra kollegiet som mellemed blev sat på prøvetid hos en mester i professionen. Opstod der problemer, greb opsynskollegiet eller forstanderen ind og resultatet blev i flere tilfælde, at man fandt en anden mester eller profession til drengen. Forløb prøvetiden derimod tilfredsstillende, udfærdigedes en lærekontrakt, som, efter at have været forelagt opsynskollegiet til godkendelse, signeredes af drengens fader eller værge, læremesteren og forstanderen. Herefter kunne drengen påbegynde sin egentlige læretid, og han blev formelt indskrevet i overværelse af opsynskollegiet og håndværksrådet. Ved denne ceremoni indskærpede man overfor mesteren hans pligt til at behandle lærlingen faderligt og kærligt samt at give ham god undervisning i faget. Lærlingen skulle erklære, at han havde »Lust und Neigung« til sit fag og man formanede ham at adlyde sin mester og udvise »alle Willigkeit, Aufmerksamkeit, Fleiss und Treue«. Efter endt læretid blev han udskrevet som svend i overværelse af de samme to råd³⁷.

Opsamlende må det konkluderes, at selvom adskillige virksomheder blev drevet for menighedens og især brødrekorets regning, så udgjordes den største gruppe blandt mestre og fabrikanter i begyndelsen af 1800-årene af de selvstændige, der drev deres virksomheder for egen regning³⁸. De var ikke – som værkimestrene – bundet af diverse kontraktlige begrænsninger i deres dispositionsfrihed, men kunne drive deres forretning forholdsvis frit så længe de blot ikke forulempede andre eller bragte den kapital i fare, som menigheden havde skudt i deres virksomheder. Menigheden havde nemlig som den vigtigste finansieringsfaktor og største kreditor ret til en vis økonomisk indsigt i truede virksomheder. De selvstændige var tillige principielt underlagt den centrale regule-

ring og samordning af erhvervsvirksomheden, som menighedsordningen foreskrev; men denne synes at være i aftagende allerede ved begyndelsen af det 19. århundrede.

Drivkræfter og perspektiver ved begyndelsen af det 19. århundrede

Da den erhvervmæssige udvikling i Christiansfeld nåede sin første kulmination i det nye århundredes første tiår, var byens næringsliv på mange punkter fuldt på højde med næringslivet i landets større købstæder.

For det første var der i byen repræsenteret et *bredt spektrum af professioner*. Udover de mange håndværkere, der forsynede byens befolkning og det nærmeste opland, var der adskillige professioner, som end ikke fandtes i den nærmeste købstad, Haderslev, der dog havde godt fire gange så mange indbyggere som Christiansfeld. Det drejede sig navnlig om finere eller mere fabrikmæssige professioner som linnedvævning, strømpe- og båndvævning, stivelsesfabrikation, sæbe- og lysfremstilling samt konditorvirksomhed³⁹.

Det var for det andet et gennemgående træk, at *byens virksomheder var større end normalt* på denne tid. Mens det gennemsnitlige antal svende og lærlinge pr. mester i Christiansfeld i 1803 lå på 2,8, var forholdene i en købstad som Middelfart, der var af nogenlunde samme størrelse som Christiansfeld, så små, at »antallet af håndværkssvende og lærlinge, der ikke var sønner af mesteren, var meget begrænset«⁴⁰. Og selv i den mellemstore købstad Haderslev var mestrenes gennemsnitlige svende- og lærlingehold ikke højere end 1,04⁴¹. Forskellene fra fag til fag var imidlertid betydelige. Således havde snedkerne i Christiansfeld gennemsnitlig 6 svende i arbejde, mens de i Haderslev kun havde 1; garveren i Christiansfeld havde 4 svende, mens det gennemsnitlige antal svende pr. garver kun var 0,6 i Haderslev; en skomagermester havde i Christiansfeld 3,3 svende, mens han i Haderslev kun havde 1,3; og bagermestrene i Christiansfeld havde gennemsnitlig 2,3 svende, mens de i Haderslev kun havde 0,4⁴¹.

De store virksomheder hang nøje sammen med det tredje punkt, der her kort skal berøres, nemlig *den betydelige markedsrettede produktion*, der er omtalt flere gange i det foregående. Brødrene producerede ikke fortrinsvis for en begrænset, lokal kundekreds, hvilket var det normale på denne tid; men for et større, anonymt marked, der principielt var

umætteligt – hvis man da ellers producerede de rette varer af den rigtige kvalitet og pris, og det gjorde virksomhederne i Christiansfeld tilsyneladende.

I et senere tilbageblik så menigheden klart Guds velsignelse som baggrunden for den kraftige »Aufblühen von Handel und Gewerbe«⁴², men de brødre, der i samtiden var ledende i opbygningen af byens næringsliv, var helt på det rene med, at en lang række betydeligt mere håndfaste faktorer spillede en mindst ligeså vigtig rolle. Jeg skal i det følgende søge at opsamle *drivkræfterne* i den skildrede udvikling.

Det spillede naturligvis ind, at Christiansfeld blev grundlagt under de *gode konjunkturer*, der varede ved indtil henimod 1810; men de virkede befordrende på næringslivet generelt og kan ikke forklare Christiansfelds helt exceptionelle udvikling.

Det kan Brødremenighedens *gunstige koncession* derimod til en vis grad. Udover den tidsbegrænsede skatte- og toldfrihed gav den nemlig brødrene ret til at etablere og organisere deres virksomheder uafhængigt af tidens næringsretlige normer og institutioner. Det betød, at brødrene til forskel fra deres kolleger i købstæderne ikke var hæmmet af overleverede sociale strukturer som lavene eller af forældede produktionsmetoder. Og de var heller ikke bundet af hævdvundne arbejds-traditioner, men kunne fra bunden af opbygge håndværks- og fabriksvirksomheden i overensstemmelse med de produktionstekniske og organisatoriske fremskridt, som netop i denne periode blev udviklet og udbredt.

Brødrenes *frihed for det omkostningskrævende lavsmedlemsskab* (se s. 160 ff) gav dem en klar konkurrencemæssig fordel fremfor købstadshåndværkerne, der naturligvis måtte indregne omkostningerne ved lavsmedlemsskabet i deres varepriser. Ikke mindst af den grund udfoldede lavene i Haderslev en livlig aktivitet for at opnå en associeringsaftale med Christiansfeld-håndværkerne.

En anden vigtig faktor var Christiansfelds *nære kontakt til brødrebøyer i de industrielt højt udviklede egne af Tyskland*. Kontakten bidrog til hurtigt at bringe nye produktionsmetoder, idéer m.v. til byen. Det satte brødrene i stand til at fremstille varer af god kvalitet og samtidig holde omkostningerne på et rimeligt niveau, hvilket gav dem betydelige konkurrencemæssige fordele overfor håndværkere og fabrikanter i nabokøbstæderne.

Facadetegning af sæbesyderiet og lysestøberiet, Lindegade 18, som indtil 1838 var den betydeligste fabriksvirksomhed i byen. Bolig og værksted opført 1792. De to vestre sag med port tilbygget i forrige århundrede. Facadeopmåling udført 1946 af de arkitektstuderende jvfr. s. 465. Mål 1:200.

Denne vigtige kontakt er i det foregående kun blevet påvist gennem illustrerende enkeltteksempler på hvorledes man indforskrev mestre fra brødrebyer i Tyskland; men tidligere har A. Pontoppidan Thyssen – på grundlag af en analyse af korkatalogerne – påpeget, at det tyske element var særligt fremtrædende i ægtekoret og brødrekoret – de to kor, der talte det største antal håndværkere og fabrikanter. Således udgjorde tyskerne i slutningen af 1700-årene »kun ca. 1/8 af søstrekoret, ca. 1/6 af enkekoret, godt 1/3 af brødrekoret og godt 2/5 af ægtekoret«⁴³. Og ser man på navnenes »nationale klang« i skattemandtallene 1789 og 1810 samt folketællingen 1803, bestyrkes det indtryk, at tyskerne var særlig talrige blandt håndværkerne og nok endda mest udpræget blandt mestrene.

Det bør i denne forbindelse også nævnes, at byens særegne sociale struktur nødvendiggjorde en konstant tilvandring udefra, idet det lave fødselstal blandt de hovedsagelig ugifte indbyggere var helt utilstrække-

ligt til at holde befolkningen konstant. Socialstrukturen betød til gengæld også, at et erhverv kunne være repræsenteret i byen når blot der var tilstrækkelig næring til at underholde én produktiv person; normalt skulle der jo være næring til at forsørge en hel familie.

En måske endnu vigtigere faktor var *brødrenes moderne arbejdsmoral*. Den fynske bonde Eskild Sørensen fortæller fra sit besøg i Christiansfeldt 1798, at brødrene »ere stræbsomme, dydige og tarvelige [dvs. sparsommelige, TBR]«, og han bemærker, at der »allevegne (er) orden, renlighed og en behagelig stilhed«⁴⁴. Når Eskild Sørensen har bemærket netop disse ting, er det naturligvis fordi de afveg fra det, han anså for normalt; og sikkert er det, at almuens arbejds- og driftsliv på denne tid var betydeligt mere nydelsesorienteret og ikke slet så disciplineret og reguleret som christiansfeldernes liv⁴⁵.

Brødremenigheden anså det som en af sine vigtige opgaver at civilisere disse »natürlichen Leute«. Og gennem personlig sjælesorg samt et ordnet og disciplineret fællesliv i korhusene søgte man at bekæmpe den gamle almues traditionalistiske livsstil, dens accept af driftslivet og dens nydelsesorienterede arbejdsopfattelse⁴⁶. Man ønskede at skabe en ny mennesketype og man kan sige, at brødrenes virke derved blev en faktor i skabelsen af vor tids moderne menneske⁴⁷.

Almuens – og herunder også købstadshåndværkernes – traditionalistiske livsstil og arbejdsmoral var ikke forenelig med et moderne, driftigt og ekspansivt næringsliv. Det var derimod brødrenes stræbsomhed, dydighed, sparsommelighed og orden, og heri lå et af deres helt afgørende fortrin i forhold til deres kolleger og konkurrenter i købstæderne.

Disse særkender for Christiansfeldts håndværkere og fabrikanter betød, at de i deres vareproduktion kunne kombinere kvalitet med relativ prisbillighed, og det gav virksomhederne en gennemslagskraft, der sprængte det lokale markeds snævre rammer.

Overgangen fra kundeproduktion til markedsproduktion fordrerede kapital, og her kommer den sidste meget vigtige faktor ind, nemlig *menighedens rolle som formidler af kapital*. Som det er skildret flere steder i det foregående, kunne såvel menighedens egne som byens private mestre og fabrikanter få lån fra de centrale kasser, diakonierne, og det satte dem i stand til at udnytte mange af de muligheder, som voksede frem i brydningstiden henimod år 1800. Og selvom långivningen formentlig blev indskrænket noget fra omkring 1810, var virksomhederne i Christians-

feld stadig langt bedre stillet end fabrikanter og håndværkere i købstæderne og på landet, hvor kreditmarkedet endnu kun var svagt udviklet.

I afsnittet om Christiansfelds »Handwerks- und Gewerbeordnung« blev den virksomheds- og ejendomsorganisation, som man ønskede at opbygge i den nye brødreby, defineret som i princippet identisk med feudaltidens, der repræsenterer en mellemform mellem den oprindelige fællesejendom og den privatejendom, som kendetegner vor tids kapitalistiske samfund. Men et var ideal, et andet var virkelighed. Menighedsordningen var blot et normativt udtryk for hvorledes man ønskede at opbygge byens næringsliv i overensstemmelse med herrnhutismens ideologi og tradition; hvorledes man faktisk gjorde det under påvirkning af den nye tids muligheder, er søgt skildret i de foregående afsnit. Og i det følgende skal *produktionslivets karakter og perspektiverne i udviklingen* tages op til en nærmere vurdering.

Det forekommer ikke frugtbart uden videre at anvende abstrakte begreber som feudalisme, kapitalisme, socialisme eller kommunisme om næringslivets konkrete karakter og organisation i Christiansfeld, idet disse begrebers rette anvendelsesfelt er samfund som helhed og ikke delstrukturer i et konkret samfund. Langt mere relevant forekommer det derimod at betragte byens produktionsliv i forhold til de i det danske samfund faktisk eksisterende socio-økonomiske strukturer, for dernæst – på baggrund af den historiske betragters bagklogskab – at vurdere hvorvidt produktionslivet i Christiansfeld virkede som et progressivt eller et regressivt element i samfundsudviklingen.

Det er her naturligt at sammenligne med købstadshåndværkerne og deres standsorganisation, lavet. De vigtigste spørgsmål er her:

- i) Greb fællesskabet – lavet eller menigheden – regulerende ind i den enkeltes forretningsmæssige dispositionsfrihed?
- ii) Hvorvidt var standsfællesskabet mellem mestre, svende og lærlinge vigende til fordel for et mere klassebestemt arbejdsgiver-lønarbejderforhold?
- iii) Var virksomhedsdriften og arbejdet traditionsbestemt eller økonomisk kalkulerende og nytænkende?

I forrige afsnit er menighedens med tiden ret begrænsede indgreb i – i hvert fald – de private mestres og fabrikanter virksomhed omtalt, og også i håndværkerlavene synes de traditionelle konkurrencehæmmende foranstaltninger at være under hastig afvikling i denne periode⁴⁸. Hver-

ken i Christiansfeld eller i lavene i Haderslev synes f.eks. den traditionelle ligelige fordeling af arbejdskraften at være håndhævet, ligesom der heller ikke synes at have eksisteret nogen maksimumsgrænse for de enkelte mestres svendehold. Ophævelsen heraf var et vigtigt led i opløsningen af det feudale mester-svend-forhold og en afgørende forudsætning for udviklingen af moderne kapitalistiske produktionsforhold.

I feudaltiden var en håndværkers forskellige roller som læredreng-svend-mester blot stadier i hans traditionsbestemte livscyklus; enhver håndværker skulle begynde som læredreng, derfra avancere til svend for endelig som mester at sætte foden under eget bord. Der var med andre ord ikke tale om en klasseforskel, men om en statusforskel indenfor standen. Skulle denne livscyklus opretholdes, måtte virksomhedsstørrelsen holdes under et vist maksimum, som er forsøgt anslået til, »at Antallet af Svende svarer til Antallet af Mestres, og at Lærlingenes Antal er lig Halvdelen af Svendenes«⁴⁹. I takt med at den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse oversteg dette maksimum, steg antallet af svende, for hvem svenderollen ikke længere var et stadium i deres håndværksmæssige livscyklus; svenderollen blev i stedet en permanent økonomisk og social position. Dermed forsvandt standsfællesskabet mellem mestre og svende til fordel for et klassebestemt arbejdsgiver-lønarbejderforhold⁵⁰.

Ser man på forholdene i Haderslev, var der i 1803 blot svage tendenser i den retning, og kun indenfor enkelte fag som guldsmede og rebslagere⁵¹. Generelt må det vurderes, at standsfællesskabet mellem mestre, svende og lærlinge stadig var en realitet. Anderledes i Christiansfeld, hvor antallet af svende og lærlinge pr. mester for alle fag tilsammen var gennemsnitligt 2,8 i 1803, mens det ifølge ovennævnte vurdering maksimalt måtte være 1,5 hvis den håndværksmæssige livscyklus skulle opretholdes. For adskillige af byens markante fag var tallet endog langt højere, således for sæbesyderne, hvor der var 8 svende og lærlinge pr. mester, linnedvæverne 6, snedkerne 6, garverne 4, skrædderne 3,5, skomagerne 3,3, klejnsmedene 3,5, kobbersmedene 3, farverne 3 og bagerne 2,3 svende og lærlinge pr. mester⁵². Standsfællesskabet mellem mestre, svende og lærlinge var her således i kraftig opløsning og konturerne af en ny produktionsmåde aftegnede sig allerede.

Det tredje punkt, hvorvidt arbejdet og virksomhedsdriften var traditionsbundet eller rationelt kalkulerende og nytænkende, er allerede berørt i det foregående. Det blev her betonet, at Christiansfelterne gene-

relt var forud for deres samtidige fagfæller i købstæderne og på landet hvad angår såvel arbejdsmoral og -teknik som driftsøkonomisk rationalitet.

Dvs. at næringslivet i Christiansfeld både organisatorisk, klassemæssigt og driftsøkonomisk brød med de normer og traditioner, som gennem flere århundreder havde været gældende indenfor håndværket, og samtidig havde udviklet træk, der klart pegede frem mod det kapitalistiske samfund, som opstod i hertugdømmerne i løbet af den anden tredjedel af det 19. århundrede.

Man kan måske nok argumentere for at menigheden var »durchaus antikapitalistisch«⁵³; men kun forsåvidt angår dens selvforståelse, idet næringslivets faktiske organisation og virksomhed som ovenfor påvist netop indeholdt afgørende kapitalistiske træk. Hertil kommer, at de store håndværkeres og fabrikanters ekspansive virksomhed givetvis har fremmet opløsningen af de traditionelle strukturer, der virkede som hæmsko for udviklingen af moderne, kapitalistiske produktionsformer. Således må man sige, at brødrene opfyldte den egnsudviklende mission, som den danske regering havde tiltænkt dem, da den i 1771 tillod menigheden at etablere sig på Langageren ved Tyrstrupgård.

Udviklingen gik i den følgende periode ind i en ny fase, idet opløsningen af de gamle strukturer nu var så fremskreden, at den kapitalistiske udviklings egen indre dynamik trådte i kraft. Christiansfelds rolle som »drivkraft« blev derved væsentlig reduceret, men byen vedblev – som det skal skildres i det følgende – at være et vigtigt centrum for håndværks- og fabriksvirksomhed.

Krise og fornyet fremgang 1814-64

Konjunkturforløb og toldforhold

Mens tiderne i årene umiddelbart efter krigsafslutningen 1814 bedrede sig for landbruget, stod det fortsat sløjt til i byerne¹, herunder også til en vis grad i Christiansfeld. Det hang først og fremmest sammen med de ændrede told- og konkurrenceforhold.

Forordningen om tolden i Danmark af 2. april 1814 betragtede generelt hertugdømmerne som toldmæssigt udland, og selvom flere af Christiansfeld-virksomhederne, efter længere tids pres, fik tilladelse til at indføre deres varer til kongeriget mod en lavere toldafgift², kunne de ikke stå sig i konkurrencen med de billige engelske fabriksprodukter, som nu – på trods af de høje toldafgifter – begyndte at vinde indpas i kongeriget. Endnu værre stod det til i hertugdømmerne, som straks efter freden ligefrem oversvømmedes af fremmede agenter, der søgte afsætning for de engelske fabriksprodukter og kolonialvarer, hvoraf lagrene i Storbritannien var stopfulde³.

Hårdest ramt blev tekstilbranchen – den beskæftigelsesmæssigt mest betydende erhvervsgren i Brødrebyen. I 1818 hævdede forstanderskabet, at

Ingen med kendskab til vore virksomheder og erhverv kan være uvidende om, at f.eks. vore væverier i Brødre- og Søstrehuset – engang så blomstrende og indbringende – nu, som følge af flere uheldige omstændigheder, næsten er helt slået ud, samt at flere andre knapt så betydende erhverv ... helt er gået ind⁴.

Jeg har tidligere påpeget (se s. 187), at man bør være varsom med at tillægge udviklingen indenfor tekstilbranchen for stor betydning, for selvom den beskæftigelsesmæssigt spillede en stor rolle, så beroede hele dens eksistens på toldbeskyttelse og særlige privilegier, og ikke på en reel og varig placering i den samfundsmæssige arbejdsdeling.

Ser man på Christiansfelds øvrige fabriksmæssige virksomheder og håndværk, tegner udviklingen ikke helt så dystert. I hvert fald var der fremgang at spore for de to store håndværksfag, skomagerne og skrædderne, ligesom også sæbesynderiet og lysestøberiet samt stivelsesfabrik-

ken var ved at komme i god gænge efter krigen, ja garveriet var ligefrem inde i et egentligt opsving⁵. Der foreligger desværre ikke kildemateriale til en nøjere undersøgelse, men det ligger fast, at tilbagegangen ikke var slet så entydig, som man tidligere har ment⁶. Udviklingen var mere nuanceret end som så.

I 1818 indtrådte der imidlertid en generel forværring af den økonomiske situation, da faldende priser på landbrugsvarer og ringe afsætning skabte en voldsom *krise i landbruget*. Krisen kulminerede i midten af 1820'erne, og selvom den stort set var overvundet ved udgangen af dette tiår, havde man stadig tilbagefald indtil midten af 1830'erne⁷.

Med krisen vendte den udvikling henimod pengeøkonomi og voksende arbejdsdeling, som i tiden efter landboreformerne havde skabt grobund for en stigende produktion af håndværks- og industrivarer, og mange bønder vendte nu tilbage til egenproduktion af varer, de førhen havde købt hos håndværkere og handlende. Herved forplantede krisen sig også til disse sektorer, som netop var de dominerende i Christiansfeld.

Landbrugskrisen måtte derfor også uundgåeligt sætte sit præg på næringslivet i Brødrebyen. Men desværre findes der ingen samlede oversigter fra før 1835 til en generel belysning af forholdene. Kun for fabrikkerne findes der en række tabeller, som giver et godt billede af udviklingen; for håndværket findes der intet. Det vil dog være rimeligt at antage, at krisen er gået hårdest ud over de håndværkere, der fortrinsvis havde deres kunder blandt landalmuen, mens de af brødrehåndværkerne, der især forarbejdede kvalitetsvarer til en mere velaflagt og stabil kundekreds, næppe rantes så hårdt.

Årene omkring midten af 1830'erne betegner et vendepunkt i den sociale og økonomiske udvikling. Den stigende landbrugseksport fra omkring 1835 grundlagde den lange *velstandsperiode*, kornsalgssperioden, der varede ved stort set indtil midten af 1870'erne. Velstanden forøgede landboernes købekraft betydeligt, men ikke nok med det. Kornsalgssperiodens omlægning af driften til markedsproduktion betød tillige, at husfliden blev forsømt og at landbruget derfor fik et voksende behov for håndværks- og industrivarer. Med andre ord begyndte vareøkonomien igen at vinde frem på bekostning af den gamle selvforsyningsøkonomi⁸.

En del af landboernes behov for varer blev dækket af det voksende antal landhåndværkere. Men velstanden og den tiltagende arbejdsdeling skabte også bedre vilkår for købstædernes håndværkere og fabrikanter,

som nu for alvor frigjorde sig fra tidligere tiders lavsbestemte begrænsninger samtidig med at moderne produktionssystemer og finansieringsformer begyndte at vinde frem⁹.

Det må dog understreges, at denne udvikling var en langstrakt proces, som først lidt efter lidt blev mærkbar for byerhvervene. Heroverfor betegner *toldforordningen af 1. maj 1838* et radikalt brud med de hidtidige vilkår, i hvert fald for den markedsorienterede del af håndværks- og fabriksvirksomheden. Mens den hidtil gældende forordning om tolden i Danmark fra 1814 generelt havde betragtet hertugdømmerne som udland i toldmæssig henseende, fik hertugdømmernes industri nu fri indførsel til det ellers velbeskyttede marked i kongeriget¹⁰. Forordningens store betydning for hertugdømmernes industri understreges gentagne gange i samtiden, bl.a. af A. F. Bergsøe, der i »Den danske Stats Statistik« fra 1847 skriver, at

Da Told-Beskyttelsen i Hertugdømmerne kun er meget ringe ..., saa gaar næsten hele Hertugdømmernes Produktion til Kongeriget, hvor den indirekte nyder godt af sammes høje Toldbeskyttelse, og Hertugdømmernes eget Forbrug tilfredsstilles derimod aldeles overveiende ved Indførsel fra Udlandet¹¹.

Ser man bort fra tiden under treårskrigen 1848-50, da denne importfrihed annulleredes, holdt disse forhold sig stort set uændrede indtil den ny grænsedragning mellem Slesvig og kongeriget efter krigen 1864 afskar industrien fra dette vigtige marked¹².

I tidsrummet fra treårskrigens afslutning til krigen 1864 kunne virksomhederne i Christiansfeld imidlertid ikke i samme grad som tidligere drage fordel af de liberale toldforhold. Årsagen hertil var først og fremmest de skærpede *modsaetningsforhold mellem dansk og tysk*, som helt klart hæmmede afsætningen af christiansfeldernes varer i kongeriget samt i de danske kredse i Slesvig. Men det var først med den ny grænsedragning efter 1864, at vilkårene ændredes radikalt.

Håndværks- og fabriksvirksomheden – en samlet oversigt

Erhvervsforholdene er som føromtalt kun sparsomt belyst i perioden før 1835, da man igen begyndte at foretage regelmæssige folketællinger. For fabrikkernes vedkommende foreligger der dog en række tabellari-ske oversigter, de såkaldte *fabrikslister*, der kan danne grundlag for en skildring af udviklingen indenfor fabrikssektoren¹³.

Disse tabeller »über die in Christiansfeld vorhandene Fabriken, Manufacturen und anderen Anlagen, mit einer Nachricht über die Anzahl der Arbeiter einer jeden Klasse, Menge der verbrauchten Materialien und der verarbeiteten Waaren« synes at være kopier af de fabrikslister, man vistnok årligt indsendte til Kommercekollegiet. De er bevaret for årene 1823-26 og igen fra 1831-49, og danner grundlag for nedenstående oversigt over udviklingen indenfor fabrikssektoren i denne periode. Men først et samlet billede af fabriksvirksomheden anno 1823 (tabel 12).

Tabel 12. Fabriksvirksomheden i Christiansfeld 1823

Fabrik	Ejer	Fabriksarbejdere	Daglejere	Produktion
Læderfabrik	Brødrehuset	1 værk-mester, 4 svende	1 dagl.	220 stk. vildtlæder, 280 okse-læder, 500 kolæder, 500 kalve-og 150 fårelæder
Lysestøberi og sæbesyderi	Menighe-den	1 værk-mester, 7 svende		80.000 pund talglys, 10.000 pund sæbe, 1.600 stk. sæbekugler, 100 pund vokslys
Pottemageri og ovnfabrik	Jens Åstrup	3 svende	1 dagl.	50 ovne og 30.000 stk. diverse pottemagervarer
Lakfabrik og blikkenslageri	Lorenz Bering	2 svende		Ca. 100 pund diverse blikvarer
Strømpevæveri	Brødre-huset	1 værk-mester, 2 svende	12 spindere	250 par strømper, 3 dus. skør-ter, 8 dus. »futterhemden«(?) og benklæder, 5 dus. huer og handsker
Bomuldsfabrikken	1) Chr. Bau 2) Brødre-huset	2 svende 2 svende		3.000 alen bomuldsvarer 600 alen bomuldsvarer
Tobaksfabrik	Menigheden	1 værk-mester, 2 svende		5.000 pund diverse tobak
Rebslageri	Peter Hansen	1 svend		1.800 pund diverse rebslager-arbejde
Uldkammeri og spinderi	Schordan	4 svende	50 spindere	1.800 pund kæmmet uld og garn

Kilde: Tabelle über den Fabriken... 1823, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4 (Christiansfeld).

Man noterer sig her navnlig fabrikernes ringe størrelse samt – hvis man ser bort fra de formentlig ret løst tilknyttede spindere – den begrænsede beskæftigelse af ufaglært arbejdskraft. Fabrikkerne var således efter alt at dømme stadig blot større værksteder, hvor flere personer med håndværksmæssig teknik arbejdede ved siden af hinanden. Disse forhold undergik visse forandringer i løbet af 1830'erne og 40'erne, Christiansfeldts såkaldte anden blomstringsperiode. Det fremgår bl.a. af tabel 13.

Her er det for det første værd at bemærke den førhen så dominerende tekstilbranches totale forsvinden i løbet af perioden; en udvikling der var generel og som først og fremmest hang sammen med afviklingen af de merkantilistiske beskyttelsesforanstaltninger efter 1814 (se nærmere herom s. 218). For det andet er det interessant at bemærke de gamle, solide brødevirksomheders stabilitet under de noget vekslende vilkår fra 1700-årenes merkantilisme til 1800-årenes liberalisme. Således repræsenterer virksomheder som sæbesyderiet og lysestøberiet samt læderfabrikken og pottemageriet en sjælden industriel kontinuitet, der vidner om en fra starten reel placering i den samfundsmæssige arbejdsdeling. For det tredje er det endnu engang værd at understrege betydningen af toldforordningen 1838, som åbnede det velbeskyttede marked i kongeriget for industrivarer fra hertugdømmerne. Denne toldpolitiske omlægning dannede baggrunden for tobaksfabrikens helt utrolige vækst fra 1838, ligesom den også var en vigtig faktor i Brødremenighedens anden industrielle opblomstring, som netop foregik i perioden 1838-48.

Fabrikslisterne giver dog kun et ufuldstændigt billede af fremstillingsvirksomheden i Christiansfeld, idet den vigtige håndværkssektor ifølge sagens natur ikke er indbefattet i disse. Et mere komplet, men til gengæld knap så præcist billede giver *folketællingerne*, der dog er så forskellige fra fabrikslisterne, at de to opgørelser ikke er umiddelbart sammenlignelige. Mens fabrikslisterne nemlig angiver den fulde beskæftigelse indenfor de enkelte brancher, så omfatter folketællingerne kun de arbejdere og håndværkere, der var bosat i Christiansfeld, og ikke de i perioder talrige oplandsboere, der tjente deres brød i byens store virksomheder. Og mens fabrikslisterne direkte angiver antallet af ansatte i de enkelte virksomheder, anfører folketællingerne blot profession og kun sjældent arbejdssted. Disse forskelle betyder som nævnt, at de to tabeller

Tabel 13. Beskæftigelsen indenfor fabrikssektoren i Christiansfeld 1823-49

Profession		1823	24	25	1831	32	33	34	35	36	37	38	39	1840	41	42	43	44	45	46	47	48	49
Læderfabrik/ garveri	Faglærte	5	5	5	5	5	5	5	5	5	7	7		7	6	7	7	6	6	6	6	?	?
	Ufaglærte	1	1	2	2	2	3	3	3	3	8	8		8	8	7	7	7	7	7	7	?	?
	I alt	6	6	7	7	7	8	8	8	8	15	15		15	14	14	14	13	13	13	13	9	8
Sæbesyderi og lysestøberi	Faglærte	8	8	8	6	5	5	5	5	5	7	7		7	6	5	5	5	5	6	6	?	?
	Ufaglærte	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	1	1	2	2	?	?
	I alt	8	8	8	6	5	6	6	6	6	7	8		8	7	7	6	6	6	8	8	5	5
Øvnfabrik og pottemageri	Faglærte	4	4	4	4	3	3	3	3	3	5	5		5	7	6	5	5	4	4	5	?	?
	Ufaglærte	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2		2	2	2	1	1	2	3	3	?	?
	I alt	5	5	5	5	4	4	4	4	4	7	7		7	9	8	6	6	6	7	8	4	4
Lakfabrik og blikkenslageri	Faglærte	3	3	5	3	3	3	3	3	3	4	4		4	4	4	4	4	4	3	3	?	?
	Ufaglærte	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	?	?
	I alt	3	3	5	4	4	4	4	4	4	5	5		5	5	5	5	5	5	4	4	2	2
Tobaksfabrik	Faglærte	3	3	3	4	4	5	5	5	5	22	22		22	26	26	26	28	28	28	50	?	?
	Ufaglærte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	40		40	40	30	30	48	48	52	50	?	?
	I alt	3	3	3	4	4	5	5	5	5	62	62		62	66	56	56	76	76	80	100	68	68
Bomuldsfabrik	Faglærte	5	5	3	1	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ufaglærte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	I alt	5	5	3	1	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Strømpevæveri	Faglærte	3	3	4	1	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ufaglærte	12	12	12	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	I alt	15	15	16	1	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kamuldsfabrik	Faglærte	5	5	3	3	3	2	2	4	4	4	4		5	6	6	5	5	-	-	-	-	-
	Ufaglærte	50	50	30	30	25	25	20	100	100	100	11		11	16	16	14	14	-	-	-	-	-
	I alt	55	55	33	33	28	27	22	104	104	104	15		16	22	22	19	19	-	-	-	-	-
Rebslageri	Faglærte	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	?	?
	Ufaglærte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	?	?
	I alt	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Grønsæbe- fabrik	Faglærte	-	-	1	1	1	1	2	1	2	1	2		2	1	1	1	1	1	1	1	?	?
	Ufaglærte	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	?	?
	I alt	-	-	2	2	2	2	3	2	3	2	3		3	2	2	2	2	2	2	2	1	1

Kilde: Tabellen über den Fabriken..., Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4 (Christiansfeld).

ikke er umiddelbart sammenlignelige, men de giver hver for sig et billede af udviklingen og som sådan kan de på udmærket vis supplere hinanden. Folketællingernes oplysninger ligger til grund for tabel 14.

Rubrikken *»anden fremstillingsvirksomhed«* omfatter forskellige småprofessioner såsom propskærere, klodsemagere, gravører, paraplymagere og instrumentmagere, der alle blev drevet af enkeltpersoner og ofte kun over en kortere periode. *»Diverse kvindeligt håndarbejde«* omfatter fortrinsvis søstre, der syede, strikkede eller udførte finere håndgerning. Der findes ingen nærmere oplysninger om denne til tider ret omfattende virksomhed udover præsten Andreas Østers erindringer om, at der i Søstrehuset foregik en omfattende undervisning i finere håndgerning, herunder arbejder i pap og papir. Han omtaler bl.a. det såkaldte frøbroderi: »Dertil blev lavet en lille papæske, som blev beklædt med hvid silke. På denne blev der ved en særlig teknik syet frøcorn i de nydeligste mønstre, så de dannede blomster og blade«¹⁴. Om produktionens organisering og varenes afsætning foreligger der ikke oplysninger. Det gælder også for de fleste andre beskæftigelser i Søstrehuset, bl.a. for den tilsyneladende ret betydelige skræddervirksomhed.

Handskesyningen udgør dog en delvis undtagelse, idet det af en indberetning fra Randers Handskefabrik til Kommercekollegiet i 1817 fremgår, at »Fabrikken ved Fruentimmer her i Byen [dvs. i Randers, TBR] og Christiansfeld lader sye omtrent 2.000 Par Handsker«¹⁵. I 1819 sysselsatte fabrikken ifølge en opgørelse hele 60 handskesyersker i Christiansfeld og i henhold til A. F. Bergsøes oplysninger i »Den danske Stats Statistik«, beskæftigede den endnu i 1844 adskillige »Fruentimmer« i Brødrebymen¹⁶. Når folketællingen fra 1840 så ikke nævner nogen handskesyersker overhovedet, er det næppe et udtryk for de faktiske forhold, men snarere et resultat af upræcise erhvervsangivelser fra Søstrehuset, idet flere personer, der i 1835 var opført som handskesyersker, i 1840 blot opførtes som syersker. Deraf formentlig den markante stigning i antallet af søstre, der udførte »diverse kvindeligt håndarbejde« i 1840.

Søstrenes beskæftigelse som »udensyersker« under Randers Handskefabrik er et eksempel på handskefabrikationens generelle omlægning fra håndværk til forlagsindustri¹⁷, og det er derfor også et tidens tegn, at den »rigtige« handskemager i Christiansfeld, Joh. Gottlieb Friedrich, i 1838 måtte indstille sin virksomhed. Som begrundelse anfører han ligefrem

Tabel 14. Beskæftigelsen indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden i Christiansfeld 1835-60

Profession	1835		1840		1845		1855		1860	
	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt	Værk- steder	Beskæf- tignede i alt
Vævere	–	4	–	6	–	5	–	7	–	1
Strømpevævere	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–
Uldkæmmere	1	3	1	12	1	9	–	–	–	–
Spindere m.v.	–	20	–	10	–	12	–	2	–	1
Garvere	1	4	1	8	1	9	1	9	1	10
Sæbesydere og lysestøbere	2	10	2	9	2	10	2	6	1	6
Pottemagere	1	7	1	5	1	4	1	4	1	1
Lak- og blikvare- arbejdere	1	1	1	2	1	3	1	3	1	3
Stivelsesfabriks- arbejdere	1	1	–	–	1	1	1	1	1	1
Skomagere	2	16	2	12	2	17	2	14	2	15
Skreddere	2	11	2	10	2	10	2	10	2	6
Skredderinder	–	8	–	4	–	10	–	9	–	12
Diverse kvindeligt håndarbejde	–	30	–	50	–	41	–	19	–	33
Handskømagere	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–
Handskøsyersker	1	11	–	–	1	1	1	1	1	1
Murere	1	5	1	3	2	4	1	8	1	3
Tømrere og køretmagere	1	6	1	5	1	5	–	–	–	–
Snedkere	2	9	2	13	2	13	2	16	2	12
Bødkere	1	1	1	2	1	2	1	4	1	4
Drejere	1	3	1	4	1	3	–	–	1	2
Rebslagere	1	2	1	3	1	2	1	1	1	1
Sædelmagere	1	1	1	2	1	2	1	2	1	2
Hjulmagere	–	–	–	–	–	–	1	3	1	3
Bagere	3	14	3	13	2	14	3	12	3	10
Konditore	1	3	1	4	1	5	1	4	1	6
Ølbryggere	–	–	1	3	1	1	1	1	1	1
Eddikebryggere	1	1	1	3	1	2	–	–	–	–
Slagtere	2	5	2	6	2	4	1	4	1	3
Tobaksarbejdere	1	11	1	11	1	32	1	41	1	36
Smede og meka- nikere	1	3	1	3	1	7	1	7	1	4
Guldsmede	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1
Kobbersmede	1	2	1	2	1	3	1	3	1	2
Tinstøbere	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Skorstensfejere	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2
Farvere og trykkere	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Urmagere	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1
Bogbindere	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Barberer	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Anden fremstil- lingsvirksomhed	–	–	2	2	1	1	3	3	4	4
Total	38	207	37	215	38	240	36	204	37	192

svigtende afsætning pga. »die niedrigen Preise der Fabrikshandschuhe«, som gjorde det umuligt for en handskemager at klare sig som selvstændig håndværker¹⁸.

Væverne, som er nævnt i folketællingerne, ses ikke at være tilknyttet nogen bestemt virksomhed. De var alle hjemmehørende i Søstrehuset og har formentlig især produceret til husets eget brug. Om nogen egentlig fabriksvirksomhed i lighed med tidligere har der næppe været tale.

Stivelsesfabrikken såvelsom *eddikebryggeriet* var, som det ses af tabellen, små virksomheder. Men det er værd at bemærke deres tilstedeværelse i Christiansfeld, idet de generelt var ret fåtallige. I hertugdømmerne var der i 1846 således kun 8 stivelsesfabrikker og 24 eddikebryggerier, og i kongeriget endnu færre¹⁹. De færdige produkter blev derfor ikke blot solgt lokalt, men overalt i Slesvig og det øvrige Jylland²⁰.

Generelt var erhvervsbetegnelserne i fabrikslisterne og folketællingerne ret summariske og derfor ofte ret upræcise. Således fremtræder tobaksfabrikkens mange ansatte som en fagligt homogen gruppe af *tobaksarbejdere*, hvilket næppe er et korrekt billede. Undtagelsesvist nævner folketællingen 1845 nemlig både tobaksspindere, tobaksspindersvende og -lærlinge, cigarmagere og tobaksarbejdere. Adskillige af disse – og vel her navnlig de faglærte håndværkere med egen husstand – har formentlig arbejdet hjemme, så at kun en del af de talrige ansatte har været beskæftiget i selve fabriksbygningen. Men der foreligger desværre ikke nærmere oplysninger herom.

Sammenligner man ovenstående tabel 14 med oversigten over beskæftigelsen 1789-1810 (se tabel 1 s. 174), er de mest iøjnespringende forskelle tekstilbranchens voldsomme tilbagegang og efterhånden totale ophør samt tobaksfabrikkens kraftige ekspansion. Herudover er forskellene små. Enkelte professioner er ophørt og nogle få nye er kommet til, men rygraden i håndværks- og fabriksvirksomheden var i tidsrummet 1814-64 stadig middelstore fabrikker som garveriet og sæbesynderiet samt store håndværksfag som skomagere, skræddere, snedkere, bagere og nu efterhånden også konditoriet.

På samme måde som tekstilbranchens oplomstring i perioden før 1802 beroede på tilladelse til fri indførsel af varer til kongeriget, så var også tobaksfabrikken helt afhængig af fri indførsel til dette vigtige afsætningsmarked. Det ses helt klart af tabel 13, der netop viser, at tobaksfabrikkens voldsomme ekspansion satte ind samtidig med, at toldforordnin-

Til tobaksfabrikken, som ekspanderede kraftigt i første del af 1800-årene, hørte flere tobakslader. Her ses tobaksladen i Nørregade over for Enkehuset, nu nedbrudt. Tobaksfabrikationen ophørte 1888. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

gen 1838 på ny tillod fri indførsel af varer fra hertugdømmerne til kongeriget.

Også for de *middelstore fabrikker* var kongeriget et vigtigt marked, hvilket også antydes af tabel 13. Men det var ikke eneføgende i samme grad som det var for tekstilbranchen og tobaksfabrikken. Af inventarier fra sæbesyderiet, garveriet og pottemageriet fremgår det nemlig, at de tillige havde en meget betydelig kundekreds i det slesvigske område²¹, og denne kundekreds udgjorde det økonomiske bagland for de middelstore fabrikkers kontinuerte udvikling og imponerende stabilitet.

Noget tilsvarende gælder for *de store håndværksfag*. Mestrene her har ikke blot arbejdet på bestilling, de har også solgt varer fra egen butik

til de mange tilrejsende, ligesom de givetvis også har rejst rundt til de store købstadsmarkeder med deres varer. Til de mere udprægede markedshåndværk hørte konditoriet, der under Immanuel Martin Achtnich og hans sønners ledelse efterhånden blev en betydelig virksomhed. Skræddersønnen Ulrik Ipsen fra Haderslev erindrer, at Achtnichs honningkager spillede en vigtig rolle i markedslivet allerede i 1830'erne:

Det telt, der af alle i hob vist havde den mest glimrende omsætning, var konditoren fra Christiansfeld. Jeg ved aldrig, at jeg har set teltet, der var det største, man stødte på, når man fra Apotekergade kom ind på Torvet, uden at det var belejret af købere, så man næppe kunne trænge sig ind til boden²².

Endelig viser tabel 14 også, at der i forhold til perioden før 1814 var sket en betydelig tilvækst i beskæftigelsen indenfor de mere *traditionelle håndværksfag*, der fortrinsvis arbejdede for bønderne. Særlig markant var væksten indenfor byggefagene – murere, tømrere og snedkere –, som nød godt af de velstillede gårdmænds omfattende nybyggeri i årtierne omkring midten af det 19. århundrede samt den fortsatte udflytning af gårde fra landsbyerne. Men også en række andre traditionelle bondehåndværk var i fremgang, f.eks. bødkerne, sadelmagerne, hjulmagerne, drejerne og smedene, hvilket hang sammen med den udvidede arbejdsdeling og vareøkonomiens stigende indpas. Førhen var en gård en i høj grad selvforsynende husholdning, hvor man brugte det meste af, hvad man fremstillede; men nu solgte man en stor del af produktionen, og for pengene købte man så redskaber, klæder, møbler osv. i stedet for at lave dem selv²³.

Den lokale arbejdsdeling og udviklingen af et lokalt marked var på denne tid et generelt fænomen såvel i hertugdømmerne som i kongeriget, så man bør derfor ikke lægge for stor vægt på stigningen i antallet af de bondehåndværkere, som profiterede af denne udvikling. Væksten indenfor disse fag var generel²⁴, og udviklingen i Christiansfeld derfor på ingen måde exceptionel.

Det var derimod udviklingen indenfor flere af fabrikkerne samt indenfor de store håndværksfag, og i det følgende vil et udvalg af disse blive behandlet mere indgående. Det ret spredte kildemateriale for denne periode har desværre betydet, at behandlingen ikke bliver så grundig som i det foregående afsnit, ligesom materialets omfang og karakter har været bestemmende for valget af virksomheder og professioner. Når perio-

dens helt dominerende virksomhed, tobaksfabrikken ikke berøres nærmere, hænger det sammen med, at den er nøjere behandlet i Henrik Fodes afsnit om Brødremenighedens handelshus, hvorunder fabrikken hørte.

Udvalgte virksomheder og professioner

Bomuldsfabrikken:

Virksomheden er den samme, som i den foregående periode blev omtalt som Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrikken. Den omfattede stadig tre selvstændige værksteder, men disse var nu meget små.

Vævermester Chr. Bau havde i 1822 tre svende i arbejde, og han havde på sit værksted forbrugt 400 pund udenlandsk bomuld og fremstillet ialt 4.500 alen diverse bomuldsstof. Herudover oplyses det fra dette år, at også Brødrehuset havde »eine kleine Weberey« med en svend i arbejde samt at Søstrehuset havde »eine kleine Weberey und Bandwirkerey«, som beskæftigede to personer. Man vurderede dog, at begge korhusværkstederne pga. den ringe afsætning nok ville blive nedlagt, idet produktionen ved udgangen af 1822 »in ganzlichen Stillstand gerathen«. Produktionens omfang oplyses ikke, men det anmærkes, at dette ikke havde været muligt fordi man var gået over til at arbejde på bestilling og de færdige varer derfor var uhyre mangeartede og forskellige. Dvs. at de to korhusvæverier havde mistet deres sidste fabriksmæssige karakteristikum²⁵.

Fabrikslisten for 1823 oplyser, at Brødrehusets væveri efter en længere stilstandsperiode nu i det sidste kvartal af 1823 var kommet igang igen. Oplysningerne om antallet af beskæftigede samt den årlige produktion er herefter som følger af tabel 15.

Tabel 15. Beskæftigelse og produktion i Bomuldsfabrikken 1823-31

År	Baus væveri			Brødrehusets væveri		
	Beskæftigede		Årlig produktion	Beskæftigede		Årlig produktion
	Mestre	Svende		Mestre	Svende	
1823	1	2	3.000 alen	1	2	600 alen
1824	1	2	3.000 alen	1	2	3.000 alen
1825	1	1	1.000 alen	1	1	900 alen
1831	1	0	800 alen	–	–	

Kilder: Tabellen über die Fabriken..., Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4, Christiansfeld.

I slutningen af 1820'erne ophørte fabrikationen i Brødrehuset definitivt, og man afsatte de resterende lagervarer. I et brev til forstander Jagd beklagede Chr. Bau – nu den eneste tilbageblevne vævermester – sig over, at salget foregik i Christiansfeld og den nærmeste omegn til »schändlich niedrigen Preisen«, fordi hans afsætning i det lokale område derved nu fuldstændigt blev bragt til ophør²⁶.

Ved nogenlunde samme tid løb Bau også ind i problemer i København, hvor han havde størsteparten af sine varer i kommission. I et brev til forstander Wied fra ca. 1837 skildrer han hvorledes konkurrencen dér i årene hen mod 1830 efterhånden blev så hård, »dass meiner Verkauf zu nicht geworden ist«. Han havde derfor forsøgt, gennem personlige forbindelser i Horsens og Skanderborg, at afsætte sine varer i dette område, men også her var resultatet lidet opmuntrende²⁷. I tabellen for 1832 er Baus værksted derfor ikke længere omtalt; det er blot noteret, at »die auf der Tabelle p.A. 1831 angeführte damals schon sterbende Baumwollenweberey ... aus Mangel an Absatz aufgehoben werden müssen«²⁸. Hermed ophørte endelig den sidste rest af den engang så blomstrende Bomulds-, halvsilke- og linnedfabrik.

Kamuldsfabrikken:

I 1823 – midt i den værste krisetid – startede en vis H. W. Schordan et »Wollenkämmerey und Spinnerey«, hvor man forarbejdede indenlandsk uld til kamuld og kamgarn.

Kæmningsprocessen, der forudsatte en speciel håndværksmæssig teknik, tilsigtede en strækning af fibrene i ulden, så de lagdes parallelt og kunne spindes til en jævn, hård tråd, kamgarnet. Ved vævningen gav dette glat klæde, modsat det almindelige kartegarn, der gav et ru uldent stof²⁹.

Virksomheden synes allerede fra starten at have haft god afsætning, idet den foruden Schordan selv gav beskæftigelse til hele 4 svende og 50 spindere. Fra midten af 1820'erne kan der dog konstateres en betydelig tilbagegang; men fra 1834, da Elisabeth Nygård overtog virksomheden efter Schordan, gik det fremad igen. Det fremgår af tabel 16.

Fabrikkens fremgang er først og fremmest et produkt af det konjunkturskift, der skete da kornsalgssperioden satte ind omkring midten af 1830'erne. Men det kan også have spillet ind, at Nygårds enke, som den

Tabel 16. Beskæftigelse og produktion i kamuldsfabrikken 1823-38

År	Fabriksarb.	Daglejere	Produktion
1823	4 svende	50 spindere	1.800 pund kæmmet uld og garn
1824	4 svende	50 spindere	1.800 pund kæmmet uld og garn
1825	2 svende	30 spindere	900 pund kæmmet uld og garn
1831	2 svende	30 spindere	900 pund kæmmet uld og garn
1832	2 svende	25 spindere	700 pund kæmmet uld og garn
1833	2 svende	25 spindere	700 pund kæmmet uld og garn
1834	1 svend	20 spindere	500 pund kæmmet uld og garn
1835	1 værkmester 3 svende	100 spindere	1.400 pund kæmmet uld og garn
1836	1 værkmester 3 svende	100 spindere	1.400 pund kæmmet uld og garn
1837	1 værkmester 3 svende	100 spindere	1.400 pund kæmmet uld og garn

Kilder: Tabelle über die Fabrik, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.

Anm.: For årene 1823-34 underforstår tabellen, at der tillige var en mester – H. W. Schordan –, der arbejdede i fabrikken.

nye ejer oftest blev kaldt, og hendes søn, værkmester G. W. Lorenzen, måske var mere fremsynede end den tidligere fabrikant havde været det. I årene 1837 og 38 skete der i hvert fald en del nyt i virksomheden.

11. april 1837 indgav værkmester Lorenzen en ansøgning til opsynskollegiet om tilladelse til at indkøbe og opstille en spindemaskine. Som årsag angav han dels den teknologiske udvikling indenfor branchen og dels – og navnlig – mangelen på kvalificerede spindere. Da virksomheden ikke havde kapital til indkøb af en sådan maskine, ansøgte han samtidig om tilladelse til at danne et aktieselskab til dette formål. Opsynskollegiet stillede sig positivt overfor planen og bestemte, at når den havde været forelagt ældsterådet til godkendelse, så skulle Lorenzen lade nogle eksemplarer af planen cirkulere blandt menighedens medlemmer »um die nöthige Anzahl Actionäre zu bemerken«³⁰.

19. juni 1837 afholdt man stiftende generalforsamling. Her enedes værkmeisteren, eller fabrikanten som han nu betegnedes, med »einer Anzahl Einwohner des Gemeinortes Christiansfeld«, der på forhånd havde tegnet sig for aktier, om nogle »contractliche Verhältnisse« med det »gemeinnützlichen Zweck« at anskaffe og drive en »Kamwoll-Spinn-Maschine«. Formålsparagraffen lyder (i delvis oversættelse):

Til støtte for den herværende »Kammwollgarn-Fabrikanten G. W. Lorenzen«, som driver virksomheden »für Rechnung der Witwe Nyegaard oder deren Erben«, træder et ved køb af aktier dannet selskab sammen med det formål at fremskaffe den fornødne kapital til indkøb og opstilling af en kamuldsspindemaskine. Maskinen såvel som det forråd af rå og spunden uld, som vil blive anskaffet for aktionærernes penge, forbliver selskabets ejendom indtil aktionærerne med tiden får deres kapital tilbage³¹.

På generalforsamlingen enedes man om at udstede ialt 60 aktier a »50 rthl. SHC« eller »150 mk. Hamb.Courant« – de to mest almindelige møntenheder. Køberne skulle være medlemmer af Brødremenigheden og godkendt af menighedsdirektionen, så aktierne kunne ikke omsættes frit. Hvis en aktionær ønskede at sælge, skulle han henvende sig til selskabets ledelse, som så ville finde en køber indenfor menigheden.

Hvert år skulle der udtrækkes fire aktier, hvis kapitalandel skulle betales tilbage til aktionæren, og når den sidste aktie på den måde var udtrukket og tilbagebetalt, skulle maskinen tilfalde fabrikanten som ejendom. Han forpligtede sig dog til herefter årligt at give et ekstra bidrag til menigheden »zur Bestreitung der Bürgerlichen Bedürfnisse«.

Når alle aktierne var afsat, skulle selskabet træde sammen og ud af sin midte vælge en »Committe von drei Mitgliedern zur Geschäftsführung der Gesellschaft«. I 1837 faldt valget på forstander Hopf, particulier Hoffmann og honningkagebager Achtnich, som så skulle stå i spidsen for selskabet indtil der det følgende år var nyvalg til komiteen.

Man regnede med, at den maskine, man agtede at købe, skulle kunne forarbejde 40-70 pund uld om ugen, så med 50 arbejdsuger ville den årlige produktion andrage mindst 2.000 pund, som man anslog ville indbringe ca. 2.000 mk. Hamb.courant. Lykkedes det ikke at indtjene dette beløb, skulle det stå forretningsførerkomiteen frit for at forsøge at tjene det resterende på anden vis.

Ud fra den forventede mindsteindtægt på 2.000 mk. Hamb. courant budgetterede man i 1837 således:

1. Til forrentning af aktierne: 9.000 mk. a 5 %	450 mk.
2. Leje af lokaler	90 mk.
3. Arbejdsløn for et voksent menneske pr. dag 12 sk. og et barn pr. dag 6 sk., ialt pr. år	351 mk.
4. Til forøgelse af arbejdslønnen ved stærkere drift	134 mk.
5. Vedligeholdelse af maskinen	100 mk.
6. Brandkasseafgift af 9.000 mk. med mulige omkostninger	95 mk.
7. Udtrækning af 4 aktier	600 mk.
8. Dividende til aktieindehaverne	180 mk.
Tilsammen	2.000 mk.

Besparelser på disse omkostninger samt eventuelle yderligere indtægter, besluttede man, skulle komme aktionærerne til gode³².

Kilderne oplyser desværre intet om, hvem aktionærerne var, ligesom der heller ikke findes materiale til en nærmere belysning af selskabets faktiske virke. Men det står klart, at der her var tale om en ny virksomhedsorganisation i Christiansfeld, som var foranlediget af dels menighedsdiakoniets mere tilbagetrukne rolle som kapitalformidler og dels den nye tekniks voksende kapitalkrav. Selskabet kan næppe betragtes som et aktieselskab i moderne forstand, men snarere som en mellemform mellem tidligere tiders økonomiske sammenslutninger, som f.eks. de gamle handelskompagnier, og så nutidens aktieselskaber, ligesom det også er tilfældet med de enkelte aktieselskaber, der dukkede op i kongeriget i 1840'erne³³. Blot var aktieselskabet omkring spindemaskinen tilige præget af Brødremenighedens økonomiske idéer og Christiansfelds særlige samfundsorganisation.

Af breve fra fabrikant Lorenzen til forretningsfører-komiteen fremgår det, at han i november 1837 befandt sig i industribyen Chemnitz i Sachsen for dels at købe en spindemaskine og dels at lære at betjene den³⁴. Og af en lejekontrakt fra 2. januar 1838 ses det, at aktieselskabet for en årlig leje af 90 mk. Hamb.courant havde lejet plads til maskinen i det lokale i Brødrehuset, der førhen havde tjent som spisesal for de ugifte brødre³⁵. Der er derfor grund til at antage, at maskinen blev installeret og kom i drift først på året 1838. Det underbygges også af tabel 17's oplysninger om en drastisk reduktion i antallet af spindere, som var tilknyttet fabrikken.

Tabel 17. Beskæftigelse og produktion i Uldgarns- og tøjfabrikken 1838-45

År	Fabriksarb.	Daglejere	Produktion
1838	4 uldkæmmere	3 daglejere, 8 spindere	1.000 pund garn, 1.620 alen diverse uldtøj
1839	4 uldkæmmere	3 daglejere, 8 spindere	1.000 pund garn, 3.110 alen diverse uldtøj
1840	1 værkfører, 4 uldkæmmere	3 daglejere, 8 spindere	1.000 pund garn 4.350 alen diverse uldtøj
1841	6 uldkæmmere	16 håndlangere	4.000 pund uldgarn, 5.400 alen diverse uldtøj
1842	6 uldkæmmere	16 håndlangere og spindere	4.100 pund uldgarn, 5.000 alen diverse uldtøj
1843	5 uldkæmmere	14 daglejere	4.500 pund uldgarn, 5.200 alen diverse uldtøj
1844	5 uldkæmmere	14 daglejere	4.300 pund uldgarn, 5.600 alen uldtøj

Kilder: Tabelle über die Fabrik, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I.

Anm.: Selvom tabellen kun nævner værkføreren i 1840, er han formentlig underforstået de øvrige år, og skal altså lægges til antallet af fabriksarbejdere. Man bør ikke lægge for stor vægt på forskelle i fagbetegnelserne; uldkæmmerne er i denne tabel utvivlsomt de samme som svendene i forrige tabel (16), og betegnelserne daglejere, spindere og håndlangere dækker over en næppe fuldstændig arbejdsdelt gruppe af spindere og ufaglærte arbejdsfolk.

Nyt er det i 1838, at virksomheden benævnes Uldgarns- og tøjfabrikken samt at der dette år begynder at optræde betydelige mængder uldtøj af forskellige typer i de årlige produktionsopgørelser. Til disse tekstiler anvendte man en stor del af det producerede kamgarn, og de produktionsmængder, der er opført i tabellen, oplyser derfor intet om fabrikkens samlede produktion af kamgarn, men kun om nettoproduktionen. En særlig »Uebersichte des Wirkens der Kammwollefabrik« fra 1840 angiver således kamgarnsproduktionen til brutto 4.500 pund. Heraf havde man fremstillet 1.500 alen hvergarn, 2.300 alen såkaldt »Oehltuch« samt 550 alen fint kamuldstøj af forskellig slags, ialt 4.350 alen, hvorpå der var 1.000 pund kamgarn til rest³⁶. Det er disse to tal, der optræder i den samlede tabel.

Denne produktionsmæssige nyorientering hang naturligvis sammen

med den ny toldlov af 1. maj 1838, som fjernede tolden på bl.a. de i hertugdømmerne fabrikerede tøj. Med toldloven skabtes der atter grobund for tekstilfabrikation i Slesvig og Holsten, og alene i Slesvig steg antallet af fabrikker fra 4 i 1838 til 14 i 1842 og tallet på beskæftigede personer fra 50 til 210³⁷.

I betragtning af den betydelige produktion af uldent klæde er det bemærkelsesværdigt, at der ingen vævere er nævnt i opgørelserne over beskæftigede i virksomheden efter 1838. Dvs. at der ikke var vævere fast tilknyttet, og tekstilerne er formentlig enten blevet fremstillet af landvævere, der var tilknyttet fabrikken på forlagsbasis, eller af vævere i Søstrehuset, hvoraf der i 1840 var ialt 5. Problemet kan imidlertid ikke afklares nærmere.

Fabrikken afsatte utvivlsomt hovedparten af tekstilerne i kongeriget, mens uldgarnet formentlig først og fremmest gik til kunder i hertugdømmerne. Af tabellernes få og spredte oplysninger om markedsforholdene fremgår det blot, at salget udelukkende skete »nach dem Innland«³⁸, hvilket her vil sige både hertugdømmerne og kongeriget.

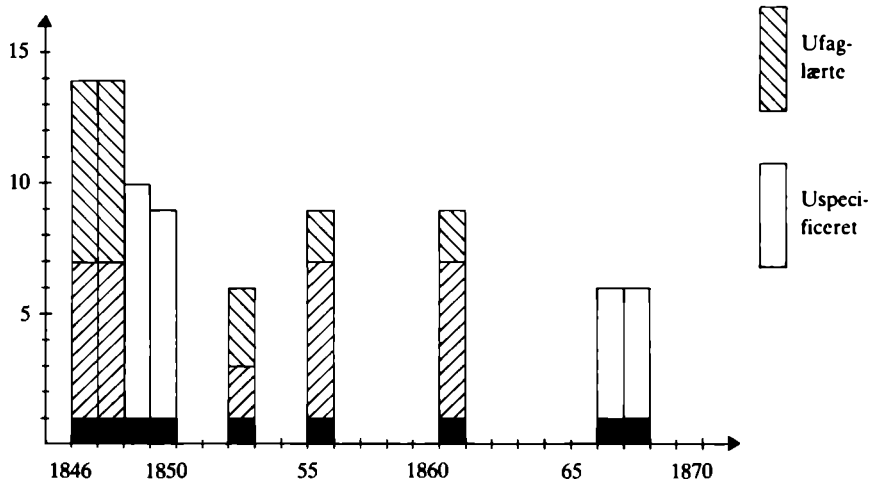
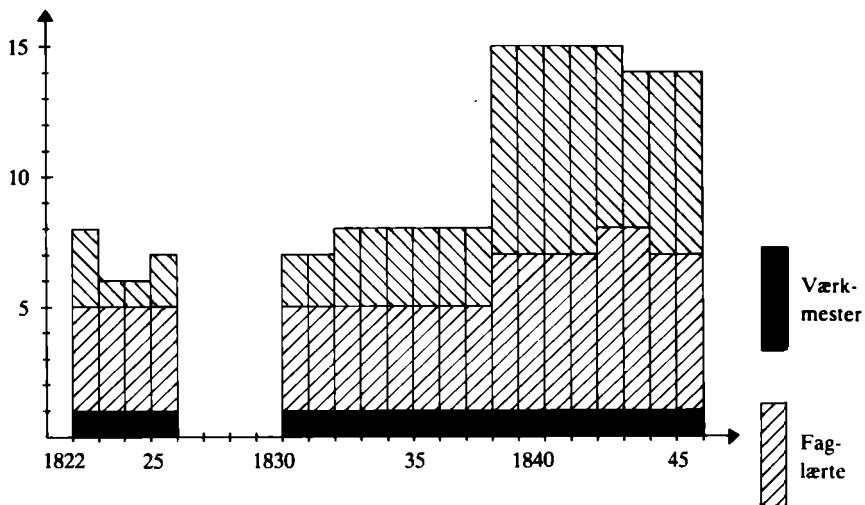
I tabellen for 1845 optræder fabrikken ikke længere, og man har lakonisk noteret, at »die Wollengarn und Zeugfabrik ist eingegangen«³⁹. Opsynskollegiet behandlede sagen først på efteråret 1845 og det fremgår her, at hele den »Nyegaard'schen Geschäft« var gået bankerot og at årsagen hertil var »G. W. Lorenzens untreue Verwaltung der ihm anvertrauten Spinnerei«⁴⁰. Herved havde mange aktionærer, hvoraf adskillige var fattige søstre, og nogle diakonier mistet betydelige summer, og derfor så kollegiet sig nødsaget til – omstændighederne taget i betragtning – at udelukke »sowohl die Wittve Nyegaard wie auch ihre Geschäftsführer G. W. Lorenzen von der Gemeinde«⁴¹. Hermed var det endegyldigt slut med tekstilfabrikationen i Christiansfeld.

Læderfabrikken eller garveriet:

Brødrehusets garveri, der som føromtalt hørte til menighedens betydeligste virksomheder, oplevede netop i den her behandlede periode sin kraftigste opblomstring.

Det ses af figur I, at beskæftigelsen i tidsrummet frem til 1838 lå ret stabilt omkring 6-8 personer. Det vil sige nogenlunde det samme som i perioden forud, hvilket er værd at bemærke, idet det er et udtryk for, at krisen fra omkring 1818 til midten af 1830'erne ikke synes at have ramt

Fig. I. Beskæftigelsen i garveriet/læderfabrikken 1822-67

Kilder: Tabellen über die Fabriken..., VA R 14 I 1-4 (Christiansfeld); Folketællinger for Christiansfeld 1855 og 1860, R.A.

garveriet – i hvert fald ikke på beskæftigelsen. Derimod var der en stor nedgang i virksomhedens overskud; men da der trods alt perioden igennem ikke var underskud på driften (se tabel 18), må konklusionen være, at garveriet klarede krisen særdeles fint.

Tabel 18. Garveriets årsoverskud 1815-50, i Rdl.

År	1815	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850
Rdl.	2047	1082	604	443	143	832	300	1050

Kilde: Thyssen VII, 60.

Den næsten fordobling af beskæftigelsen, som skete fra 1837 til 1838, skyldes navnlig 1838-toldlovens tilladelse til fri indførsel af fabrikata fra hertugdømmerne til kongeriget, ligesom nedgangen efter 1848 hænger sammen med krigstidens suspension heraf. Genindførelsen af frihandelen efter krigen samt tidens gode konjunkturer gav garveriet en sidste, mindre opblomstring, selvom afsætningen utvivlsomt hæmmedes af de nationale modsætningsforhold. Med den nye grænsedragning efter krigen 1864 svækkedes handelsforbindelsen til det vigtige marked i kongeriget, ligesom garveriet også mistede en del af sit lokale opland. Hermed indledtes den tilbagegang, der allerede ses tydeligt i 1866-67 og som fortsatte indtil virksomhedens ophør i 1906⁴².

Garveriet indkøbte fortrinsvis de nødvendige råmaterialer indenlands, dvs. i hertugdømmerne og kongeriget. Garvemidlet, som var egebark iblandet en smule birkebark, fik man lokalt fra de udstrakte skovområder ved Lille Bælt, og huderne købte man i Slesvig og den sydlige del af kongeriget. De såkaldte vildthuder, som man anvendte til det kraftige sålelæder, købte man dog i udlandet, nærmere bestemt Argentina (Buenos-Aires huder) og vistnok også i USA. I 1840'erne importerede man tillige tran, vitriol og træddike, som antagelig blev anvendt ved efterbehandlingen af huderne⁴³.

Garvningen krævede god plads og store redskaber, så da forarbejdningen af huderne tillige var en langvarig proces, er det klart, at det også var en kapitalkrævende virksomhed. Til at knuse garvebarken havde man en hestetrukket barkmølle, som udover to heste tillige beslaglagde størsteparten af den ufaglærte arbejdskraft. I garverhaven havde man

foruden 7 såkaldte »Kalcheschern«, hvis anvendelse det ikke har været muligt at få oplyst, hele »12 grosse Lohgruben zu Sohleder und 5 kleine zu Kalbleder«. De store var omkring 4 alen dybe og målte det samme i diameter, så de har kunnet rumme mange huder. I gruberne foregik den egentlige garvning, efter at huderne var blevet rensset, udblødt og afhåret. Man lagde dem i bundter, lagvis med knust garvebark imellem, hvorpå gruberne fyldtes med vand. Heri henlå huderne i adskillige måneder førend de var rede til at blive taget op, skyllet, tørret og efterbehandlet. Ved efterbehandlingen blev hver sort behandlet forskelligt alt efter sin bestemmelse⁴⁴.

Af tabel 19 fremgår det ret klart, at vildthuderne samt okse- og kohuderne blev forarbejdet til såle- og bindsålelæder (bindsålen er den indre sål i fodtøj, hvortil overlæderet fastgøres); men det er uklart hvilken bestemmelse kalve- og fåreskindene havde. Antagelig blev dog også en stor del af disse anvendt til fremstilling af fodtøj, men også læder til seletøj og handsker har været oplagte produktionsemner på denne tid.

Skomagerne i Christiansfeld drev, som føromtalt, selv garveri, både til eget forbrug, men også i et vist omfang til salg. Brødrehusets garveri var derfor nødsaget til at søge afsætning for sine varer udenfor det nærmeste lokalområde. Inventarierne indeholder da også talrige poster med tilgodehavender hos kunder i såvel Slesvig og Holsten som kongeriget, og af en kilde fra 1831 fremgår det, at virksomheden tillige havde store varepartier i kommission hos købmændene C. F. Scheller i København, M. C. Sommer i Altona og J. C. Sommer i Lübeck⁴⁵. På en forespørgsel om konkurrenceforholdene svarede garvermester Helfenbein i 1834, at Brødrehusets garveri til dato for alle lædersorters vedkommende havde kunnet holde pris med såvel de udenlandske som de danske garverier, og at man havde afsat store kvanta i udlandet i de forløbne år⁴⁶. Det gjorde man stadig i 1847, hvorfra der foreligger følgende opgørelse, der er optrykt i tabel 20.

Salget til kongeriget androg formentlig en ret betydelig del af afsætningen, og af sålelæderet sandsynligvis størstedelen. Endnu i 1866 var afsætningen til kongeriget betydelig, jvfr. tabel 21.

Tabel 19. Produktion og forbrug af råmaterialer, udvalgte år

År	Produktion	Forbrug af råmaterialer	
		Indenlandske	Udenlandske
1825	250 stk. vildtlæder 300 stk. okselæder 550 stk. kolæder 600 stk. kalvelæder 150 stk. fårelæder	850 stk. okse- og kohuder, 750 stk. kalve og fåreskind, 225 læs egebark	250 stk. vildthuder
1837	150 stk. vildtsålelæder, 260 stk. okselæder, 1000 stk. kolæder, 850 stk. kalvelæder, 100 stk. fårelæder	1260 stk. okse- og kohuder, 930 stk. kalve- og fåreskind, 300 læs egebark	150 stk. vildthuder
1838	500 stk. sålelæder, 1.600 stk. bindsåle- og fahllæder, 1.800 stk. kalvelæder, 500 stk. fårelæder	1.900 stk. okse- og kohuder, 1.800 stk. kalveskind, 500 stk. fåreskind	200 stk. Buenos-Aires huder
1845	815 stk. diverse sålelæder, 610 stk. kalvelæder, 540 stk. fårelæder	2.000 stk. okse- og kohuder, 1.850 stk. kalveskind, 450 stk. fåreskind, 500 læs bark	80 stk. vildthuder 10 tønder tran 800 pund vitriol 300 pund træddike
1867	1.200 stk. huder til over- og underlæder, 800 stk. kalvelæder, 1.400 stk. fårelæder	1.200 stk. oksehuder 800 stk. kalveskind 1.400 stk. fåreskind 430 vognlæs bark	11 tønder tran

Kilder: Tabellen über die Fabriken..., Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.

Tabel 20. Garveriets afsætning i året 1847

Produkt	Hertugdømmerne og kongeriget	Udlandet
Diverse sålelæder	2.000 stk	150 stk
Kalvelæder	600 stk	550 stk
Fårelæder	460 stk	40 stk

Kilde: Tabelle über die Fabriken..., Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4, Christiansfeld.

Christiansfeld fra syd i 1850'erne. I midten brødrehusgavlen, til højre Tyrstrup kirke. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Tabel 21. Garveriets afsætning i året 1866

Produkt	Hertugdømmerne	Udlandet incl. kongeriget
Huder til over- og underlæder	450 stk	850 stk
Kalvelæder	700 stk	300 stk
Fårelæder	700 stk	300 stk

Kilde: Tabelle für die Fabriken..., Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4, Christiansfeld.

Hovedparten af eksporten gik formentlig til kongeriget, som nu efter grænsedragningen i 1864 tillige omfattede den nordlige del af Christiansfelds tidligere opland, og det ses, at det navnlig var det læder, der anvendtes til skotøjsfremstilling, der fandt sin afsætning her, – et vidnesbyrd om garveriets fortsat høje niveau på dette område.

Skomagerværkstederne:

I forhold til de egentlige fabrikker, repræsenterede skomagerhåndværket – et af de store håndværksfag i Christiansfeld – en udpræget stabilitet i beskæftigelsesmæssig henseende. Det ses klart af tabel 22.

Christiansfeld fotograferet fra syd o. 1890. Til venstre chausseen til Hunderslev. Til højre i billedet garverikomplekset, til venstre Brødrehuskomplekset med haven før jernbanestationen blev anlagt 1899. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Tabel 22. Skomagere i Christiansfeld 1835-60

Værksteder	1835				1840				1845				1855				1860			
	M	S	L	I	M	S	L	I	M	S	L	I	M	S	L	I	M	S	L	I
Brødrehusets værksted	1	9	1	11	1	3	2	6	1	7	2	10	1	5	-	6	1	4	3	8
Christophs værksted	1	3	1	5	1	5	-	6	1	4	2	7	1	7	-	8	1	3	3	7
I alt	2	12	2	16	2	8	2	12	2	11	4	17	2	12	-	14	2	7	6	15

Kilder: Folketællinger for Christiansfeld 1835-60, R. A.
 Anm. M = mestre, S = svende, L = lærlinge og I = i alt

Efter ophøret af skomager Grossers værksted i 1819 (se s. 192) var der kun to tilbage, nemlig værkstedet i Brødrehuset og Christophs værksted. Men det er værd at bemærke, at beskæftigelsen indenfor faget holdt sig på samme niveau som i den foregående periode. Det betød, at værkstederne blev noget større end førhen.

Der findes ikke fra denne periode oplysninger om hvor og til hvem skomagerne afsatte deres varer. Men der kan næppe herske tvivl om, at fagets beskæftigelsesmæssige stabilitet først og fremmest beroede på et fast, kvalitetsorienteret og relativt lokalt publikum, ligesom det var tilfældet før 1814.

Det må herudover også antages, at skomagerne fortsat afsatte en del af deres produktion på de store købstadsmarkeder. Men mens markedsskomageri i større stil førhen var en sjælden foreteelse, var det i midten af 1800-årene blevet almindeligt at større skomagere rejste om til markederne med deres varer⁴⁷. Også på det punkt var Christiansfelderne altså ved at blive indhentet af den almindelige udvikling.

Så længe der endnu ikke fandtes jernbaner i større stil, var markerne et uundværligt led i omsætningen, og netop i denne periode toppede markedshandelen for skomagerne. Mange af markedsskomagerne drev en betydelig forretning og tjente gode penge. En hel del af dem var tillige deres egen garver, og hjemme på værkstedet kunne de have 5-8 svende og drenge i arbejde⁴⁸.

Denne generelle beskrivelse er antagelig også dækkende for skomagerne i Christiansfeld. De havde mange svende og lærlinge i arbejde, og i hvert fald skomager Christoph drev et betydeligt garveri, endda ikke blot til eget brug, men også til salg. Det fremgår af referater fra møder i opsynskollegiet i 1840, hvor man ytrede betænkeligheder over Christophs omsiggribende garveri. Man greb dog ikke ind, og i folketællingen fra 1855 blev han ligefrem betegnet som skomager og garver⁴⁹.

Hvorvidt skomagerne i Christiansfeld – som markedsskomagerne – koncentrerede deres produktion om billige og efter sigende ofte dårlige sko og støvler vides ikke. Men mon ikke de har holdt Brødremenighedens tradition for kvalitet i hævd og slået sig igennem på soliditet og kvalitet fremfor prisbillighed? Det hævdes i hvert fald, at brødrene århundredet igennem beholdt deres ry for faglig dygtighed⁵⁰.

Sammenfatning

Det må sammenfattende konkluderes, at Christiansfeld i perioden 1814-64 vedblev at være et vigtigt centrum for håndværks- og fabriksvirksomhed.

Det kan, på trods af det mangelfulde kildemateriale, konstateres, at flertallet af byens virksomheder stod krisen 1818-28 godt igennem, og

fra midten af 1830'erne var der tale om en generel vækst i beskæftigelsen. Håndværket nød godt af den udvidede arbejdsdeling og vareøkonomiens stigende indpas, og fik derved et solidt lokalt kundeunderlag samtidig med at flere af de store fag afsatte dele af deres produktion på markederne i købstæderne. For fabrikkerne var der efter den ny toldordning 1838 tale om et veritabelt boom indtil det skærpede nationale modsætningsforhold efter 1848 efterhånden blev en hæmsko for den frie økonomiske aktivitet og dermed indledte den tilbagegang, der for alvor blev mærkbar efter 1864.

Ser man bort fra tekstilbranchen, der fik en mindre renæssance efter 1838, samt tobaksfabrikken, hvis imponerende ekspansion primært berodde på den fri adgang til det kongerigske marked, så er der næppe tvivl om, at brødrenes fabriksvirksomhed i denne periode blev mere regionalt orienteret. Selvom fabrikkerne stadig afsatte en betydelig del af deres produktion i kongeriget, var der en klar tendens til, at den regionale kundekreds kom til at spille en stadig større rolle.

Denne udvikling bør imidlertid ikke opfattes som et tilbageskridt i forhold til tidligere; den lokale tendens var snarere et udtryk for en tilpasning til den regionalisering af markedet, der ledsagede den almindelige omstilling i samfundet fra egenproduktion og naturalieøkonomi til arbejdsdeling og vareøkonomi.

Christiansfeld ved midten af 1800-årene

Social og erhvervmæssig struktur

Omkring midten af 1800-årene var håndværks- og fabriksvirksomheden stadig den absolut dominerende branche i Christiansfeld. Og iøvrigt var der ikke sket større forskydninger imellem de enkelte erhvervs- og socialgrupper i forhold til opgørelsen fra 1803 (se tabel 23).

Tabel 23. Indbyggernes fordeling på erhvervs- og socialgrupper 1803 og 1855 (i %)

Erhvervs- eller socialgruppe	1803	1855
Håndværks- og fabriksvirksomhed	27	28
Diverse kvindeligt håndarbejde	8	3
Handelsvirksomhed	2	3
Landbrug og gartneri	3	2
Embedsmænd og liberale erhverv	4	4
Tjenestefolk og daglejere	16	16
Skolelærer og elever	13	11
Formue, renter og pension	6	11
Fattighjælp	2	2
Børn, hustruer mv.	19	20
Total	100	100

Kilder: Folketællinger for Christiansfeld 1803 og 1855, R. A.

Det er dog værd at bemærke den markante stigning i antallet af personer, der levede af formue, renteindtægt eller pension. Gruppen omfatter først og fremmest tilflyttede præste- og købmandsenker, og de gav efterhånden enkehuset et præg af aldersrefugium for velhavende enker.

Af folketællingsmaterialet fremgår det videre, at det endnu var familiehusene og Brødrehuset, der var Christiansfelds erhvervmæssige kraftcentre, mens Søstrehusets betydning var klart aftagende (se tabel 24).

Tabel 24. Beskæftigelsen indenfor håndværks- og fabriksvirksomheden fordelt på familiehuse, Brødrehuset og Søstrehuset (i %)

	1803	1855
Familiehusene	48	49
Brødrehuset.....	23	30
Søstrehuset.....	29	21
Total.....	100	100

Kilder: Som tabel 23.

Søstrehusets begrænsede betydning understreges endvidere af, at der, i modsætning til førhen, ikke længere foregik egentlig håndværks- og fabriksmæssig produktion i huset, bortset fra det såkaldte finere kvindelige håndarbejde. Hovedparten af de søstre, der var beskæftiget indenfor håndværks- og fabrikssektoren, havde blot deres bopæl i huset og arbejdede i virksomheder udenfor. Det gælder eksempelvis de kvindelige tobaksarbejdere, der udgjorde størstedelen af de søstre, der arbejdede i branchen.

Familiehusenes og Brødrehusets erhvervmæssige dominans afspejlede sig bl.a. i deres voksende antal af Brødrebyens befolkning, mens omvendt Søstrehusets aftagende betydning gav sig udtryk i en markant tilbagegang i antallet af beboere. Det fremgår af nedenstående tabel 25, som iøvrigt også viser, at korghusene i forhold til familiehuse kom til at spille en mere tilbagetrukket rolle i organiseringen af det sociale liv. Under ét udgjorde de tre korghuse – Brødrehuset, Søstrehuset og Enkehuset – i 1855 kun 33% af den samlede befolkning mod 38% i 1803, mens familiehuseenes andel derimod var steget fra 45% til 52% i samme tidsrum. Der synes med andre ord at være sket en vis tilpasning i retning af den husstands- og socialstruktur, der var almindelig i det omgivende samfund.

Aldersfordelingen havde naturligvis betydning for beboernes erhvervsaktivitet, og også på det punkt afspejles tydeligt den omtalte forskydning af håndværks- og fabriksvirksomheden bort fra Søstrehuset til Brødrehuset og – først og fremmest – familiehuse.

Tabel 25. Indbyggernes procentvise fordeling på menighedens institutioner 1803 og 1855

	1803	1855
Familiehusene	45	52
Brødrehuset.....	8	14
Søstrehuset.....	24	14
Enkehuset.....	6	5
Drengeskolen.....	9	8
Pigeskolen	5	4
Tyrstrupgård.....	3	3
Total.....	100	100

Kilder: Som tabel 23.

Tabel 26. Aldersfordelingen i familiehusene, Brødrehuset og Søstrehuset 1803 og 1855 (i %)

Alder	Familiehusene		Brødrehuset		Søstrehuset	
	1803	1855	1803	1855	1803	1855
0-19.....	29,3	27,7	12,1	15,4	18,5	5,4
20-29.....	19,0	24,7	16,7	17,6	22,7	12,9
30-39.....	20,2	14,9	31,8	22,0	23,3	10,7
40-49.....	12,8	11,9	15,2	18,7	13,8	17,2
50-59.....	11,0	10,4	18,2	16,5	10,6	14,0
60-69.....	5,1	5,3	4,5	4,4	8,5	19,4
70-	2,6	5,1	1,5	5,4	2,6	20,4
Total.....	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilder: Som tabel 23.

På grundlag af tabel 26 kan der således konstateres en markant aldersforskydning i Søstrehuset i retning af stadig flere ældre søstre. I 1855 var andelen af søstre over 50 år således hele 53,8%, mens den i 1803 kun var 21,7%. Derimod var aldersfordelingen i familiehusene og Brødrehuset ret konstant perioden igennem. Der var til stadighed et stort antal unge, hvilket var af afgørende betydning for den erhvervsmæssige aktivitet i byen, ikke blot aktuelt, men også på længere sigt.

Ejendomsforhold, finansiering og central regulering

Endnu omkring midten af 1800-årene var fabrikkerne og værkstederne i Christiansfeld delt op i henholdsvis »Gemein-Branchen«, »Brüderhaus-Gewerbe« og »Orts-Branchen«. Den sidstnævnte kategori omfattede stadig de fleste, og der var iøvrigt ikke sket nogen markant forskydning mellem de enkelte grupper i forhold til tiden omkring år 1800 (se s. 202 ff).

Ifølge kontrakterne med de værkmestre, der var ansat af menighedsdiakoniet og brødrekor-diakoniet til at drive de såkaldte *Gemein-Branchen* og *Brüderhaus-Gewerbe*, var der heller ikke sket afgørende forandringer i den økonomiske organisation af disse virksomheder. De var stadig henholdsvis menighedens og brødrekorets ejendom, og de respektive forstandere havde ret til almindelig indsigt med regnskaberne, ligesom værkmestrene jævnligt skulle orientere forstanderne om virksomhedernes tilstand og drift¹.

På et punkt kan der dog konstateres en liberalisering af forholdene, nemlig ved aflønningen af værkmestrene i fabrikkerne, eller i hvert fald i garveriet og sæbesyderiet. Af brødrehusforstander Pielders kontrakt med garvermester Ernst B. Bloch af 15. oktober 1853 ses lønnen at bestå af tre dele. For det første et årligt »Gehalt von 117 Rthl. S. H. Crt. ..., die ihm vierwöchentlich mit 9 Rthl. von Vorsteher ausbezahlt wird«; for det andet »freie Wohnung in einer eigenen Stube, freies Holz und Licht«; og for det tredje – og det er det nye – foreskriver kontrakten, at værk-mester Bloch skal have 10% i tantieme af virksomhedens årsoverskud »zu mehrerer Aufmunterung für bewiesenen Fleiss und Treue bei Verwaltung des Geschäftes«. En tilsvarende aflønningsform er fore-skrevet i sæbesyder Peter Jensens kontrakt af 5. maj 1843².

Det var førhen kutyme, at forstanderen, i fald den årlige inventarie-opgørelse var positiv, tildelte værkmesteren en ekstraordinær »Geschenck«³. Men nu havde man altså lavet en fast ordning. Og det kan næppe siges at være i overensstemmelse med menighedsordningens moralsk-økonomiske betoning af, at »Gewinnsucht« og »Reichwerdenwollen« aldrig måtte gøres til erhvervsudøvelsens formål; systemet var snarere i pagt med den frembrydende liberalismes paroler om »det frie initiativ« og »enhver sin egen lykkes smed« osv.

Hvor udbredt tantieme-systemet blev i Christiansfeld vides ikke. Men indenfor håndværket var det ikke slået igennem; her var det gamle sy-

stem med en »angemessenes ausserordentliches Geschenck zur Aufmunterung« stadig gældende⁴ – en forskel mellem fabrikkerne og håndværksvirksomhederne, der stemmer godt overens med det generelle indtryk, at fabrikkerne i mindre grad end håndværket var underlagt de centrale myndigheders autoritet.

I hvor høj grad forstanderne faktisk udøvede deres kontraktligt fastsatte myndighed foreligger der ingen oplysninger om; men der er nok ingen tvivl om, at kontrollen og indsigten med virksomhederne var størst der, hvor økonomien var usikker, mens værkemestrene i de solide virksomheder har kunnet disponere forholdsvis frit.

Det samme gjaldt mestrene og fabrikanterne indenfor de såkaldte »Orts-Branchen«, forsåvidt de altså stod i et økonomisk afhængighedsforhold til menighedsdiakoniet. Og det var ikke længere tilfældet i samme grad som tidligere.

En gennemgang af opsynskollegiets protokoller for årene 1836-58⁵ viser, at det ikke længere var normalt, at *menighedsdiakoniet* i større omfang ydede lån til de private virksomheder. F.eks. foreligger der ingen eksempler på, at man har ydet startkapital til nye virksomheder eller mestre, ligesom der heller ikke er eksempler på lån til udvidelser. Det er således nok tidstypisk, at kamuldsfabrikanten, G. W. Lorenzen, ikke kunne finansiere anskaffelsen af den nye spindemaskine ved lån fra menighedsdiakoniet, men istedet måtte skaffe den nødvendige kapital gennem oprettelse af et aktieselskab (se afsnittet om kamuldsfabrikken).

Der foreligger desværre ikke detaljerede inventaropgørelser, der viser hvorledes de private mestre og fabrikanter ad anden vej finansierede driften af deres virksomheder. Men det må fortrinsvis være sket gennem udenbys kreditter, navnlig i Hamburg, der i denne periode var det økonomiske centrum for hele Nordeuropa⁶. I hvert fald synes menighedsdiakoniet at have indskrænket sin udlånsvirksomhed så betragteligt, at det normalt blot trådte til når en virksomhed pludselig gerådede i likviditetsproblemer. Og selv disse lån blev kun ydet mod sikkerhed i fast ejendom.

Menighedsdiakoniet havde dog stadig bundet betydelige kapitaler i nogle af de ældre Orts-Branchen, således f.eks. i Johs. Åstrups pottemageri og kakkellovnsfabrik. Allerede i 1789 havde menighedsdiakoniet 2.340 rdl. til gode hos Abraham Goll, grundlæggeren af fabrikken, og i 1806 var tilgodehavendet 1.625 rdl. Det var da Johs. Åstrups far, Jens

*Christiansfelder-ovnene blev højt værdsat og fandt vid afsætning.
Foto Hans H. Engqvist.*

Åstrup, der havde overtaget virksomheden, og han vedblev at stå i gæld til menighedsdiakoniet indtil sin død i 1839, hvorefter det lykkedes Johs. Åstrup at overtage virksomheden såvel som gælden, der i 1856 androg ca. 900 rdl. Hvis menighedsdiakoniet ikke ville risikere sit tilgodehavende, var det nødt til at holde virksomheden i live ved fortsat långivning. Da Åstrup f.eks. i 1856 var kommet »in einer peinlichen Verlegenheit wegen einer Wechselschuld von 128 Thlr. an einen Kaufmann in Flensburg« trådte diakoniet til og reddede virksomheden fra konkurs. Men denne gang betonedede man overfor Åstrup, at »dies das Letzmal war, wo er von Gemein Diaconie Hülfe zu erwarten hätte«, så da han igen i 1858 kom i vanskeligheder, valgte man at lade menigheden overtage virksomheden fremfor at yde privatmanden Åstrup flere lån⁷. Hermed skiftede pottemageriet og kakkellovnsfabrikken status fra privat Orts-Branche til Gemein-Branche – et statusskift, der i denne periode var mere almindeligt den anden vej, fra Gemein-Branche eller Brüderhaus-Gewerbe til Orts-Branche⁸.

Det kan på grundlag af en gennemgang af opsynskollegiets protokoller konkluderes, at der i nedtrapningen af menighedsdiakoniets bankfunktioner kan konstateres en klar svækkelse af menighedsfællesskabet. Men ikke nok med det, også *menighedens styring og kontrol med det økonomiske liv* blev hermed afgørende svækket.

På et punkt var menighedens regulerende indflydelse dog stadig stor, nemlig ved den kontrol, man udøvede overfor de mestre, der ønskede at nedsætte sig som borgere i byen – en kontrol der blev udøvet overfor såvel udenbys mestre som overfor mestersønner fra byen, der ønskede at overtage faderens virksomhed. En person, der ønskede at blive mester i Christiansfeld, skulle for det første tilhøre menigheden; og et blik på folketællingen 1855, der som den første også oplyser om trosforhold, fortæller da også, at mens størsteparten af svende, lærlinge, daglejere og tjenestefolk var lutheranere, så tilhørte alle mestre og fabrikanter brødre-menigheden. Og da optagelse i menigheden fordrerede en anstændig livsførelse, havde man her en rimelig garanti for at få de arbejdsomme, nøjsomme og ordentlige mestre, man ønskede. Man krævede for det andet, at den pågældende besad de fornødne faglige kvalifikationer og økonomiske midler samt, for det tredje, at han kunne udøve sin profession uden at gå andre, allerede etablerede mestre i bedene.

Af opsynskollegiets protokoller, hvoraf de ovennævnte tre krav er udledt, ses det, at man faktisk også håndhævede dem. Da enkefrue Bering i 1847 ønskede at sælge sit hus med tilhørende lakerer- og blikkenslagerforretning til den »von Kleinwelke hierher gekommene Brüder König« måtte opsynskollegiet først tage stilling til »ob er hier als verheiratheter Ortsbürger werde auf- und angenommen werden«. Og af forhandlingsreferatet ses det, at kollegiet ved sin godkendelse af König først og fremmest lagde vægt på, at han tilhørte menigheden samt at han besad »die erforderlichen Fähigkeiten und Mittel zur Fortsetzung dieses Geschäft«⁹. Det skete dog langt fra altid, at kollegiet imødekom ansøgningen. Da f.eks. broder Niels Johannsen Toft i 1849 søgte opsynskollegiet om tilladelse til for egen regning at etablere og drive et urmageri i byen, afvistes han, dels af hensyn til den allerede eksisterende urmager Dehm og dels fordi man ikke mente, at Toft havde lært faget godt nok¹⁰.

Ved sin tilsyneladende effektive håndhævelse af adgangskravene havde Brødre-menigheden således ikke blot en rimelig garanti for at få flittige og anstændige mestre, der kunne foregå deres undergivne med et godt

eksempel; men også mestre, der ikke gik hinanden i bedene og som heller ikke ville blive en økonomisk belastning for menighedsdiakoniet.

Ved at flere og flere mestre og fabrikanter blev fri af den økonomiske afhængighed af menighedsdiakoniet, mistede menigheden som nævnt til gengæld sin kontrollerende indflydelse på det private næringsliv i almindelighed. Det gav sig naturligt udslag i *faldende mødeaktivitet i opsynskollegiet*. Mens kollegiet i årene 1780-84 holdt 7-8 møder om måneden, holdt man i 1807-13 kun 2-3 møder, og i 1836-50 var man helt nede på 1 møde om måneden i gennemsnit¹¹. Det er også karakteristisk, at mens små sager førhen ofte blev forelagt kollegiet til afgørelse eller udtalelse, var det i midten af 1800-årene kun de store sager og problemer, der kom for, og en ting som ind- og udskrivning af læredrenge, der tidligere var en af kollegiets vigtige opgaver, var nu fuldstændig ophørt.

Opsamlende må det derfor konkluderes, at der henimod midten af 1800-tallet kan konstateres et *begyndende opbrud* i Brødremenighedens økonomiske og sociale organisation. Indenfor de såkaldte *Gemein-Branchen* og *Brüderhaus-Gewerbe* kan opbrudstendensen aflæses i den nye individualistiske aflønningsform, som begyndte at vinde frem på bekostning af den gamle patriarkalsk-ensartede form. Men det var ikke her de vigtigste nybrud skete; de skete i forholdet mellem menigheden og de private *Orts-Branchen* – den klart dominerende virksomhedstype i Brødrebyen. Og vigtigst er det her, at menighedsdiakoniets førhen så omfattende udlånsvirksomhed blev kraftigt reduceret og at opsynskollegiets regulering og samordning af det økonomiske liv blev betydeligt svækket i løbet af perioden. Der kan med andre ord iagttages et opbrud i den særegne organisation af det økonomiske liv, der var et produkt af Brødremenighedens kombination af moralsk-økonomiske fællesskabsidealiser med organisatorisk centralisering og individuel underordning. Men selvom den centrale regulering og fællesskabet var ved at vige pladsen for den ny tids liberalisme og individualisme, må det understreges, at Brødremenigheden ikke med ét slag mistede sin egenart; såvel hvad angår social og økonomisk organisation som mentalitet og nationale kontakflader bibeholdtes mange karakteristiske træk.

Christiansfeld og omverdenen

Omkring midten af det 19. århundrede havde Brødrebyen i det væsentlige udspillet sin rolle som dynamo i den almindelige udvikling. I det om-

givende samfund var opløsningen af de gamle strukturer nu så fremskredne, at den kapitalistiske udviklings egen indre dynamik begyndte at træde i kraft, og under påvirkning af periodens økonomiske højkonjunktur igangsattes en udviklingsproces, der også inddrog og påvirkede næringslivet i Christiansfeld. Herved tilnærmedes den økonomiske og sociale udvikling i Brødrebyen til den i det omgivende samfund, og forskellene i organisation og mentalitet blev lidt efter lidt mindre – uden dog at Christiansfeld helt mistede sit særpræg.

Christiansfeld var stadig et centrum for håndværks- og fabriksvirksomhed; men det brede spektrum af professioner, der var repræsenteret i byen, de relativt store virksomheder samt den betydelige markedsrettede produktion var ikke længere enestående. Arbejdsdelingen og den fremvoksende vareøkonomi skabte grobund for en generel opblomstring af håndværks- og fabriksvirksomhed, og i den nærmeste købstad, Haderslev, kan man i 1840'erne og 50'erne ligefrem iagttage tilløb til en egentlig industrialisering¹².

Christiansfelds koncession af 1771 havde efterhånden udspillet sin rolle. De fleste af byens friheder og begunstigelser var for længst udløbet (se s. 168) og de resterende havde efterhånden mistet enhver betydning. Således f.eks. brødrenes frihed for medlemskab af lavene. For selvom lavene først formelt blev ophævet i 1867, var fællesskabet og de dermed forbundne omkostninger i det store og hele forsvundet længe forinden – akkurat som det var sket i kongeriget¹³.

Også i vilkårene for *finansiering* af virksomhederne kan der iagttages en tilnærmelse mellem de næringsdrivende i Christiansfeld og købstædernes håndværkere og fabrikanter. Menighedsdiakoniets udlånsvirksomhed var i midten af 1800-årene stærkt begrænset (jvf. s. 248) og svarede vel efterhånden nærmest til den virksomhed, som de nyoprettede sparekasser udøvede i købstæderne. Som det gjaldt for menighedsdiakoniet, så ydede den i 1819 oprettede Spare- og lånekasse i Haderslev først og fremmest mindre lån til virksomhedernes drift, f.eks. i en akut situation, hvor en mester eller fabrikant manglede likvide midler, eller skulle indkøbe et større parti varer eller lignende. Herudover måtte de klare driften ved hjælp af varekreditter og lån på det private lånemarked, f.eks. ved de store købmandsfirmaer i Hamborg. Og ved etablering af virksomheder var egenkapitalen helt afgørende¹⁴.

Brødrene var stadig kendt for deres gode *arbejdsmoral*, men heller

Hverdag i sæbefabrikken.

Fabriksarbejder Matthias Gorrsen og sæbefabrikant Hermann Gruschwitz forbereder ny kogning. Foto o. 1930. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

ikke den var længere enestående. Netop 1800-tallet var perioden, hvor de borgerlige dyder – herunder den moderne arbejdsmoral – for alvor blev udbredt til bredere folkelige kredse. De traditionalistiske fællesskabers sammenbrud i landsbyer og købstæder betød, at det enkelte, nu isolerede individ var henvist til egen sparsommelighed, dygtighed og arbejdsomhed; slendrian og dovenskab kunne ikke trives under disse forhold. Frigørelsen fra de feudale bånd skabte derfor behov for større personlig disciplin, nøjsomhed og systematisk arbejde – og disse nødvendigheder blev efterhånden indpasset som dyder i den enkeltes personlighed¹⁵. Som det før er omtalt (se s. 166 og 214) var brødrenes virke på såvel det økonomiske som på det ideologiske plan én faktor i denne opløsning og omformning af de feudale fællesskaber og den gamle mentalitet; men nu var de så at sige ved at blive indhentet af den udvikling, de selv havde været med til at sætte igang. Og herved mistede de endnu et af deres tidligere fortrin.

Et vigtigt fortrin havde brødrene dog tilbage, nemlig den nære *kontakt til brødrebyer i de industrielt højt udviklede egne af Tyskland*. Kontakten bidrog til hurtigt at bringe nye produktionsmetoder, idéer m.m. til byen og hertil kom, at man i de tyske brødrebyer havde et tilsyneladende uudtømmeligt reservoir af højt kvalificeret arbejdskraft, som man kunne trække på i en mangelsituation. Navnlig det sidste er vigtigt, fordi den kvalificerede arbejdskraft endnu var en mangelvare i Danmark¹⁶.

Ved besættelsen af et ledigt mesterembede var det kutyme, at man, med mindre man i byen havde en oplagt kandidat, forhørte sig i en række brødrebyer om de havde en mesteregnet person, der kunne og ville tiltræde det ledige mesterembede. En sådan person fandtes som regel i en af de adspurgte byer. Det hændte også, at man tilbød jobbet til en bestemt person, som f.eks. da man 10. august 1852 skulle finde en afløser for garvermester Leimberger, der agtede sig til Amerika, og da henvendte sig til den »ledige Bruder Bernhard Bloch, erster Geselle in der Gerberei zu Neudietendorf«¹⁷. Bloch accepterede tilbudet og allerede 15. oktober samme år skrev han kontrakt med forstanderen for Brødrehuset¹⁸.

Der findes kun spredte oplysninger om svendenes vandringer mellem brødrebyerne, men det vides, at det ikke var unormalt, at en svend fik sin uddannelse i en tysk brødreby. Således f.eks. Hans Peter Hansen, der i 1862 ved Johs. Åstrups død overtog pottemageriet og ovnfabrikationen. Ebbe Johannsen skriver i sin undersøgelse af »Kakkelovne fra Christiansfeld« følgende om H. P. Hansens faglige baggrund:

Han blev født 9. oktober 1834 i Christiansfeld, hvor hans far var murermester. Efter sin konfirmation lærte han faderens håndværk, men rejste 1859 til Neuwied for at blive uddannet i en derværende ovnfabrik, og 1862 overtog han ledelsen af pottemageriet i Christiansfeld. Hans Peter Hansens rejse til Neuwied i hundredåret for Abraham Golls [grundlæggeren af ovnfabrikken i Christiansfeld, TBR] ankomst til samme by er kun et af eksemplerne på den stadige forbindelse med moderforetagendet og karakteristisk for menighedens hele internationale præg og den nøje indbyrdes kontakt mellem de forskellige kolonier¹⁹.

Fra og med 1845 medtager folketællingerne oplysninger om fødested, og det muliggør en nøjere bestemmelse af håndværkernes og fabrikanternes geografiske herkomst. En opstilling af alle professionerne under ét vil imidlertid næppe give et korrekt billede, idet de mange tobaksarbejdere, der overvejende var lokale folk, ville dominere for meget og dermed fortegne billedet. Men trækker man tobaksarbejderne ud og

fraregner man iøvrigt personer beskæftiget med diverse kvindeligt håndarbejde, kan folketællingernes oplysninger give et godt indtryk af omfanget af navnlig den tyske indvandring til Brødrebyen.

Tabel 27. Håndværkernes og fabriksarbejdernes geografiske herkomst 1855 (i %)

Fødested	Fabriksarbejdere og håndværkere
Christiansfeld	21,4
Sønderjylland iøvrigt	40,2
Nørrejylland	4,3
Kongeriget iøvrigt	0,8
Skandinavien	6,8
Holsten og Tyskland.....	25,6
Andet udland	0,9
Total.....	100,0 %

Kilde: Folketælling for Christiansfeld 1855, R.A.

Det er ved tabel 27 værd at bemærke, at kun en meget lille del, nemlig 21,4% af håndværkerne og fabriksarbejderne var indfødte christiansfeldere. 40,2% stammede fra købstæder og landområder i Sønderjylland og hele 25,6% fra Holsten og Tyskland. Det var en meget betydelig andel når man f.eks. sammenligner med nabokøbstadens knap 15%²⁰. Dette billede nuanceres videre ved en opdeling af håndværkerne i mestre/fabrikanter, svende og lærlinge (se tabel 28).

Tabel 28. Geografisk herkomst for mestre/fabrikanter, svende og lærlinge 1855 (i %)

Fødested	Mestre og fabrikanter	Svende	Lærlinge
Christiansfeld	38,3	13,0	20,0
Sønderjylland iøvrigt	21,5	43,6	66,6
Nørrejylland	6,5	2,9	6,7
Kongeriget iøvrigt	0,0	1,5	0,0
Skandinavien	3,3	8,7	6,7
Holsten og Tyskland.....	30,4	28,9	0,0
Andet udland	0,0	1,4	0,0
Total.....	100,0	100,0	100,0

Kilde: Som tabel 27.

Det viser sig her, at mestrene generelt var enten indfødte eller også immigranter fra Holsten og Tyskland, fortrinsvis fra andre brødrebyer. Svendene stod ikke i samme grad i forbindelse med menigheden og de dertil knyttede traditioner, men var i højere grad af lokal, dansk herkomst, idet hele 43,6% af dem var født i Sønderjylland udenfor Christiansfeld. Det samme gjaldt i endnu højere grad for lærlingene.

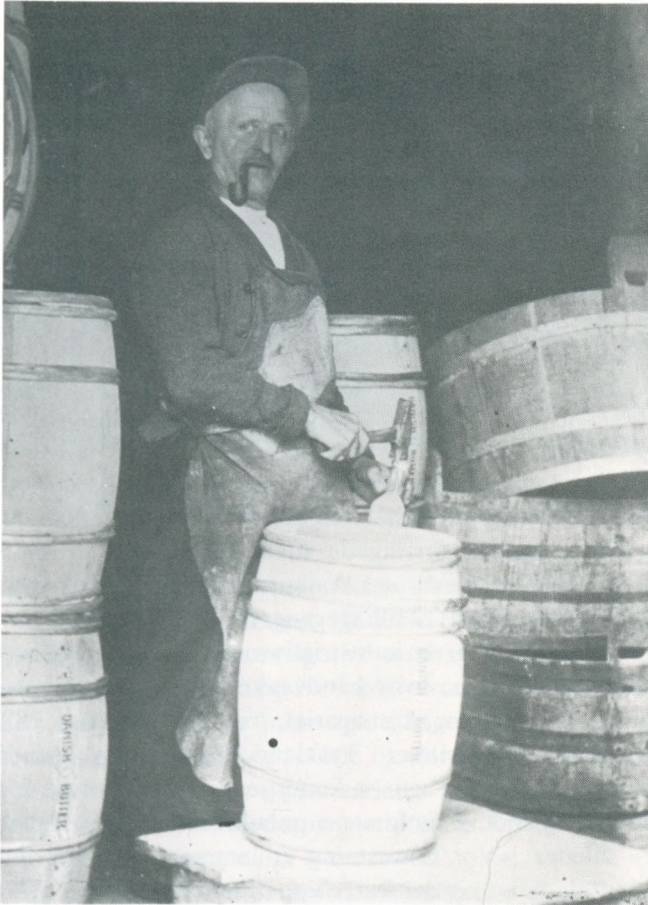
Imidlertid var der store forskelle fra fag til fag. Således stammede størstedelen, nemlig hele 60%, af tobaksarbejderne fra Sønderjylland udenfor Christiansfeld, 27,5% fra Nørrejylland, 7,5% fra kongeriget iøvrigt og kun 5% fra udlandet; ingen af dem var født i selve Christiansfeld. Heroverfor stammede f.eks. 71,4% af garverne fra Holsten og Tyskland, 14,3% fra de skandinaviske lande og 14,3% fra Sønderjylland, og heller ingen af garverne var født i Christiansfeld. Der synes at aftegne sig et vist mønster i forskellene mellem de enkelte håndværk. Det var således navnlig de almindelige fag, der i perioden var i kraftig tilvækst overalt, der rekrutterede håndværkerne lokalt, mens de fag, der fordrede særlige tekniske kundskaber, i højere grad var afhængig af den højt kvalificerede arbejdskraft fra de tyske brødrebyer. Det stemmer godt overens med, at christiansfelderne navnlig gjorde sig gældende indenfor disse fag.

Afsluttende må det konkluderes, at selvom Christiansfeld på overfladen i vidt omfang havde bevaret sin egenart, så var byen og dens næringsliv i midten af 1800-årene blevet så integreret i den almindelige økonomiske og sociale udvikling, at det grundlæggende var ved at antage samme karakter som næringslivet i købstæderne.

Det er i et tidligere afsnit blevet påpeget, hvorledes næringslivets faktiske organisation og virksomhed i Christiansfeld allerede omkring 1800 indeholdt afgørende kapitalistiske træk (se s. 217). Det var ikke i mindre grad tilfældet ved midten af 1800-årene, hvor byens næringsdrivende tilmed indgik i og i høj grad var underlagt den kapitalistiske økonomi, der under landbrugskrisen 1818-28 var slået afgørende igennem i det omgivende samfund²¹.

Christiansfeld var ikke længere dynamo i udviklingen af håndværk og fabriksvirksomhed. Byen havde udspillet sin rolle som egnsudviklende økonomisk centrum, og selvom den erhvervsmæssigt var på nogenlunde samme niveau som i den første blomstringsperiode, var dens økonomiske og erhvervsmæssige betydning aftaget betydeligt i takt med den kraftige

vækst i nabokøbstæderne – her navnlig Haderslev – siden begyndelsen af 1840'erne²². Christiansfeld blev efterhånden et regionalt centrum for håndværk og handel, og selvom enkelte virksomheder endnu i 1840'erne og 50'erne havde en betydelig eksport til kongeriget, var det regionale marked nu blevet det helt afgørende grundlag for brødrenes næring. Efter krigen 1864 ændredes vilkårene imidlertid radikalt.

Bødkererhvervet blev tidligt etableret i Christiansfeld, og blev først opgivet i 1936. Her er bødker Niels Bylov (d. 1936) fotograferet ved sit håndværk. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Ændrede markedsforhold og konkurrencevilkår efter 1864

Afståelsen af hertugdømmerne til Preussen efter freden 1864 ændrede radikalt brødrenes markedsforhold og konkurrencevilkår. Krigen og den forudgående nationalitetskamp havde dels skabt almindelig dansk modvilje mod alt tysk, herunder også varer fra det tyske Christiansfeld, men mere vigtigt var det nok, at den hidtidige toldfrihed for indførsel af varer til kongeriget nu hørte op. Herved blev christiansfeldernes konkurrenceevne i kongeriget væsentlig forringet.

Grænsen mellem Slesvig og kongeriget blev imidlertid ikke blot skarpere, den blev også flyttet længere sydpå og kom nu til at ligge kun få km nord for Christiansfeld. Byen blev herved afskåret fra omtrent halvdel af sit opland, nemlig de otte sogne i den nordlige del af Tyrstrup herred, som blev lagt til kongeriget. Christiansfeld kom nu til at ligge i det yderste hjørne af det preussiske rige og blev fra nu af også udsat fra konkurrence fra industrien her.

Med disse ændringer indledtes en kraftig tilbagegang for næringslivet i Christiansfeld. Navnlig var afståelsen af det rige opland nord for byen et hårdt slag, men også de forringede vilkår for eksport til det førhen så vigtige kongerigske marked samt konkurrencen fra den preussiske industri bidrog på afgørende vis til tilbagegangen¹.

I løbet af 1870'erne greb industrialiseringen om sig og begyndte at vinde indpas på områder, hvor håndværket traditionelt havde domineret. Således f.eks. indenfor skomageriet, hvor der allerede i 1878 fandtes over 60 større skotøjsfabrikker i Tyskland. Publikums voksende forbrug af fabriksfremstillet fodtøj var en kendsgerning, der hurtigt blev mærkbar i håndskomageriet. I sit første nummer 1878 skrev »Dansk Skomageritidene« således: »Vor Omsætning er lammet, og tyske Fabrikanter etablerer Udsalg her«, og der kan næppe herske tvivl om, at Christiansfeld-skomagerne i ikke mindre grad har mærket konkurrencen².

På grund af fraværet af fabriks- og folketællinger fra denne periode, kan tilbagegangen ikke følges i detaljer. Men tendensen er klar: I 1882

Farver Gliitch og farveriet på hjørnet af Museumsgade og Kongensgade fotograferet o. 1900. Huset var opført 1781, og blev nedrevet o. 1905. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

indskrænkede man arbejdet i tobaksfabrikken og 1888 afhændede man den til en fabrikant i Haderslev; 1886 blev bryggeriet på Tyrstrupgård nedlagt, 1898 ophørte pottemageriet med fremstilling af kakkelovne, 1906 nedlagde man garveriet og 1919 solgte man sæbefabrikken³.

Parallelt med den erhvervsmæssige tilbagegang fortsatte opløsningen af Brødrenehedens særlige sociale og økonomiske organisation. Således var brødrehus-erhvervene gået så langt tilbage, at man i 1893 valgte at nedlægge forstanderembedet, og samme år ophørte opsynskollegiet med at fungere som selvstændigt erhvervsråd⁴.

Andreas Øster, der var barn i Christiansfeld i slutningen af forrige århundrede, giver i sine erindringer en fin skildring af forholdene i de to store korbuse, som de var hen mod år 1900. Jeg skal derfor citere ret fyldigt:

Værkstederne i Brødrehuset eksisterede for en stor del endnu, men de var gået over på private hænder. Mestrene søgte at holde den høje standard, hvad enten de havde tilknytning til herrnhutismen eller ikke ...

Brødrehusets lange gange genlød ikke mere af de unge brødrers rappe fodtrin, langt mindre af tidligere tiders salmesang ... De brødre, der var tilbage i Brødrehuset, var gamle, de havde afsluttet deres livs gerning ...

Christiansfeld havde mistet sin tiltrækningskraft. De unge kom ikke længere rejsende langvejs fra for at finde deres sjæls fred hos herrnhuterne. Nu gik strømmen snarere den anden vej. Mange fandt forholdene i Christiansfeld for snævre og flyttede sydpå ...

Mindre tydeligt aftegnede tilbagegangen sig i Søstrehuset, der havde en mere konservativ karakter. Her havde man endnu både en forstanderinde og en sjælesørgerinde ... Der var stadig behov for god orden og for punktlig regnskabsføring, for i Søstrehuset havde man endnu både vaskeri, bageri og et stort køkken. Dette sidste var ikke uden betydning, for her kunne også folk fra byen få deres middagsmad for en billig penge ... For enlige og folk, der ikke selv kunne klare en husholdning, var det en stor fordel, men det var det også for Søstrehuset, der ellers simpelthen ikke kunne have bibeholdt det store køkken, for også fra Søstrehuset var den yngre generation forsvundet ...

Før i tiden havde mange søstre kun boet i Søstrehuset, men tjent deres brød uden for dette i Brødremenighedens industrielle bedrifter ... Nu sad så de gamle søstre tilbage i deres værelser, tænkte bedrøvede tilbage på deres ungdoms herlighed og søgte at hjælpe lidt på økonomien ved strikning eller anden dårlig lønnet håndgerning⁵.

Da Sønderjylland 1920 påny blev dansk, var det førhen så blomstrende næringsliv og dets særlige organisering stort set forsvundet. 1864 havde sat næringslivet længere tilbage end det nogensinde før havde været, og i mellemtiden havde industrialismen for alvor vundet indpas i de danske købstæder, så Christiansfeld ville få vanskeligt ved at genetablere sig som et industrielt centrum.

Det lykkedes heller ikke. I Traps topografiske beskrivelse fra 1930⁶ oplyses det, at menighedens mange fabriksvirksomheder nu var nedlagte og at Christiansfeld nu blot var kendt som hjemsted for det 1783 påbegyndte honningkagebageri.

Noter

Emne og kildemateriale

1. Karakteristisk er således Axel Nielsens bemærkning i *Industriens Historie i Danmark III.1.*, 209: »Bemærkelsesværdigt er det, at Tiden almindelig taler om Fabrikker, naar vi i vore Dage vilde sige Industri, og at Datiden sædvanlig brugte Industri som omfattende Fabrikker, Haandværk og Husflid«. Om den ikke mindre uklare sondring mellem fabrik og manufaktur se *Politikens Danmarks Historie IX*, 213 f. samt *Industriens*

Historie I, 12 f. Det er iøvrigt karakteristisk, at heller ikke Ordbog over det danske sprog anfører nogen klar distinktion mellem de forskellige begreber.

2. Se nærmere herom i Frands Ole Overgaard: Brødrenehedens arkiv i Christiansfeld. Vejledende arkivregistraturer. 1. Håndskriftssamlingen, manus. Århus 1974.

Koncessionen af 1771 og den industripolitiske baggrund

1. Koncessionen er optrykt flere steder, bl.a. hos Max Wittern: Die Geschichte der Brüdergemeinde in Schleswig-Holstein, Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. Rk., IV, Kiel 1908, og hos F. C. Høy: Christiansfeld 1773-1923, Christiansfeld 1923.
2. Industriens Historie II; Politikens Danmarks Historie IX, 355 f; Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I, Kbh. 1976, 45, 50 f.
3. Holger Hansen: Christiansfelds Anlæggelse, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. Rk., IV, 1922-24, 5.
4. Koncessionen er her citeret efter Høy: Christiansfeld.

Erhvervsvirksomhedens formelle grundlag

1. Menighedsordningen findes i et udkast fra 1773 samt i renskrift og trykt form fra 1781 i en arkivpakke med Gemeinordnungen für Christiansfeld, PA I R 8 B. Om dens tilblivelseshistorie se A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede IV, Kbh. 1967, 44. Af kilder til afsnittet er iøvrigt benyttet Efterretning om Brødre-Unitetets Oprindelse og Fremgang og fornemmelig om dets nuværende Forfatning, Kbh. 1783 samt Kort historisk Efterretning om det evangeliske Brødre-Unitet af den augsburgiske Confession dets nuværende Forfatning, Kbh. 1774. Og endelig har Otto Uttendörfer: Wirtschaftsgeist und Wirtschaftsorganisation Herrnhuts, Herrnhut 1926 været en god støtte ved udarbejdelsen af dette afsnit.
2. Se f.eks. Brüderliches Einverständnis IV § 1.
3. Sst. II og VI § 2.
4. Begrebet *moralsk økonomi* refererer til det førkapitalistiske værdimønster, hvor den økonomiske adfærd blev betragtet som en side af den personlige adfærd, der, ligesom dens øvrige træk var underkastet de moralske loves forpligtelser. Lighed, retfærdighed og fællesskab er derfor centrale begreber i det moralsk-økonomiske kodeks. Heroverfor står den moderne tids *rationelle økonomi*, hvor det økonomiske systems ofte umoralske egenlogik har erstattet moralen som drivkraft. Se herom bl.a. Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, Kbh. 1976, 47 og E. P. Thompson: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Past and Present 50, 1971.
5. Brüd. Einv. VII § 1 og Efterretning om Brødre-Unitetets Oprindelse og Fremgang, 169.
6. Brüd. Einv. VII § 2 og 3.
7. Sst. VII § 10 og 21; se også Uttendörfer: Wirtschaftsgeist, 92.
8. Brüd. Einv. VII § 11; om lærlingeforhold i almindelighed se Kjeld Folsach: Lærlingeforhold i de københavnske håndværkerlav 1681-1857, upubl. speciale, Københavns Universitet 1973.
9. Brüd. Einv. VII § 14.

Th. Bloch Ravn

10. Sst. IV § 1 og VII § 6; jvf. også Efterretning om Brødre-Unitetets Oprindelse og Fremgang, 169.
11. Brüd. Einv. VII § 9.
12. Sst. II § 7 og 9 samt VI § 14; se også skildringen af menighedens formelle struktur i Thyssen IV, 46 ff., der i modsætning til Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, Sdj. Årb. 1940, 89 ff. stærkt fremhæver brødreresamfundets centralistiske opbygning og den enkeltes subordination.
13. Brüd. Einv. V § 16.
14. Sst. VII § 21 samt VI § 14.
15. Sst. VII § 9.
16. Sst. VII § 7 samt V § 15.
17. Om lavshåndværkernes rituelle skikke og ceremonier se C. Nyrop: Haandværkerskik i Danmark, Kbh. 1903 og Henning Henningsen: Behøvling og hønsning, Kbh. 1960.
18. Brüd. Einv. VII § 17-20.
19. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på Merkantilismens Tid, Kbh. 1932, 34 og 85.
20. Disse sammenhænge er nøjere undersøgt og belyst i Thomas Bloch Ravn: Fra tømmere-mænd til lønarbejdere og kapitalister, unpubl. speciale, Århus Universitet 1980, opstillet på ABA.
21. Uttendörfer: Wirtschaftsgeist, 78 og 92.
22. Industriens Historie II, 90 f. og Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945 I, Vojens 1975, 272 f.
23. Brüd. Einv. VII § 5.
24. Sst. V § 11.
25. Samme synspunkt hos Thyssen IV, 51 f.
26. Om de forskellige ejendomsformer se Karl Marx: Pre-capitalist Economic Formations, London 1964 samt Eric Hobsbawms fortrinlige introduktion til samme.

Håndværks- og fabriksvirksomhedens opkomst 1772-82

1. Om byggeriet og befolkningstilvæksten se Høy: Christiansfeld, 53 ff.; Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 186; Thyssen IV, 40; Jubelfeier des hundertjårigen Bestehens der Gemeine Christiansfeld, 1873, 57-68.
2. Thomas O. Achelis: Christiansfelds Anfänge, Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., IX, Kiel 1930, 18.
3. Jubelfeier 1873, 58; Achelis: Christiansfelds Anfänge, 23.
4. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14; Jahresrechnungen und Status 1775-1862, BA II R 8 A 1; Kontrakte mit den Handwerksmeistern, BA II R 11 B 1, Bäckerei; Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Beutlerei; Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Zeugfabrik; Høy: Christiansfeld, 54; Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 137.
5. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14; Allgemeine Gewerbe-Akten, VA R 14 I 1-4, Industrieanlagen in Christiansfeld, Privilegium for tobaksfabrikken 19.6.1778. Det er således ikke korrekt når Høy: Christiansfeld, 54 og Thyssen IV, 41 daterer tobaksfabrikkens oprettelse til 1775, ligesom Thyssens henlæggelse af sæbesyderiets oprettelse til 1792 er i hvert fald 14 år for sen.

6. Hans Holck: De kongelige Danske Rigers og Fyrstendømmers Stats- og Handelsspejl for Aar 1780, Kbh. 1780, 415 ff.; jvf. også Ole Degn: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl, Erhvervshistorisk Årbog XX 1969, 7-44.
7. Indberetning til Kommerce Kollegiet 23.6.1783, Kammwollerspinderei, VA R 14 III 9.
8. Normalt regnede man med, at en væver kunne beskæftige 5-10 spindere på fuldtid (Industriens Historie II, 15 og 87), men da spinderiet for de flestes vedkommende var en binæring (se Sven Henningsen: Landhåndværket, Göteborg 1944, 174) har det reelle antal været betydeligt højere.
9. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Zeugfabrik, Inventarium 1777.
10. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14, Inventarium 1777; Zunftsachen, VA R 14 I 5, Indberetning til Kommercekoll. 10.1.1807.
11. Holdt: Brødrebyen Christiansfeld, 137 f.; Achelis: Christiansfelds Anfänge, 35.
12. Zunftsachen, VA R 14 I 5.
13. Verschiedenes A, VA R 20 I 4, Promemoria des Schuhmachermeister Grosser an den Bürgermeister zu Wiborg 1779 wegen einer Beleidigung.
14. Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid, Sdj. Mdskr. 1978, 185; Høy: Christiansfeld, 54; Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 143.
15. Industriens Historie III.2., 14; Achelis: Haderslev i gamle Dage 1627-1800, Haderslev 1929, 258.
16. Sdj.s Hist. III, 435; Hansen: Økonomisk vækst I, 69 og 79 f.; Henningsen: Landhåndværket, 43; Olsen: Bybefolkningen, 25; Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein, Quellen und Forschungen IX, Leipzig 1923, 102 ff.
17. Status und Jahresrechnungen 1779-1822, VA R 11 II B a; Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14 a; Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Zeugfabrik. Se også Henrik Fode: Brødremenighedens handelshus »Spielwerg og Co.« s. 339 ff.
18. Hansen: Økonomisk vækst I, 153; Fangel: Haderslev, 272 ff.
19. Se nærmere herom s. 190, 193 ff og 214.

Lavskonflikt og konkurrenceforhold

1. Anne Riising: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog 1958, 100.
2. Henningsen: Landhåndværket, 38; Sdj.s Hist. III, 243 og 290.
3. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, Kolding 1910, 171 og 420-26; Achelis: Christiansfelds Anfänge, 35; Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg., Kbh. 1930 bd. IX, 74.
4. Achelis: Christiansfelds Anfänge, 26; Fangel: Haderslev, 40.
5. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 123; Achelis: Christiansfelds Anfänge, 26 f. Afsnittet bygger dels på disse to udmærkede afhandlinger og dels på en minutuøs gennemgang af akterne i Brødremenighedens arkiv, Zunftsachen, VA R 14 I 5. Achelis benytter i hovedsagen materialet fra Haderslev byarkiv og Holdt akterne i L.A. Åbenrå samt Brødremenighedens arkiv, omend gennemgangen af det sidste forekommer noget summarisk.
6. Zunftsachen, VA R 14 I 5.

7. Aktstykkerne, som er samlet i Zunftsachen, er for en stor dels vedkommende optrykt hos Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 124-28 og Achelis: Christiansfelds Anfänge, 28-31.
8. Zunftsachen, ekstrakt af »protocoli Judicialis Actum Hadersleben« 28.4.1775.
9. Jvf. også skomagerlavets forestilling og erklæring til borgmesteren i Haderslev 24.8.1775 og tilsvarende fra snedkerlavet 28.8.1775, Zunftsachen.
10. Sst.
11. Jvf. Henningsens omtale af (Henningsen: Landhåndværket, 39) hvorledes lavene, for at beskytte sig mod konkurrencen fra landhåndværkerne, optog disse som medlemmer, mod at de pågældende landhåndværkere lovede ikke at påføre dem konkurrence i købstaden.
12. Diverse skrivelser fra 1775, Zunftsachen.
13. Achelis: Haderslev, 375.
14. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 130; Zunftsachen.
15. Skrivelser 3.11. og 12.11.1783, Zunftsachen; Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 123 f.
16. Læg med »Div. zur Zunftsachen gehörige Papiere«, Zunftsachen.
17. Geburtsbrev var i håndværkersproget betegnelsen for en attest, der bevidnede, at indehaveren var født af ærlige forældre. Brevenes funktion var især at afgrænse håndværkerstanden fra og markere afstanden til pjalteproletariatet. Herved hæmmedes rekrutteringen af håndværkere, hvorfor regeringen søgte at bekæmpe brugen af disse breve; Håndbog for danske lokalhistorikere, 247.
18. Mannzahl- und Schatz-Protocoll für das Brüder-Etablissement Christiansfeld 1789, Rentekammerets afdeling for Hertugdømmerne G 119, R.A.; Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk Socialhistorie IV, 1979, 197.
19. Reskriptet findes i kopi i Zunftsachen. Sammesteds findes også en skrivelse 1.12.1789 fra amtsforvalteren i Haderslev, som gav Brødremenigheden en forhåndsorientering om afgørelsen.
20. Se diverse skrivelser i Zunftsachen.
21. Sst.
22. Iflg. Mannzahl- und Schatz-Protocoll für das Brüder-Etablissement Christiansfeld 1789, Rentekammerets afdeling vedr. Hertugdømmerne, G 119, R.A.
23. Zunftsachen. Det er således ikke korrekt når Jens Holdt i Brødrekolonien Christiansfeld, 136 konkluderer, at »Myndighederne i 98 afgjorte Stridsspørgsmålet til Christiansfelds Fordel«.
24. Skrivelse fra Haderslev Amtshus til officialen i Christiansfeld 27.7.1796, Zunftsachen.
25. Fortegnelse over lavene i Haderslev 27.5.1799, sst.
26. Skrivelse 6.2.1802, sst.
27. Sst.
28. Se f.eks. udkast til supplik til kongen 10.8.1775 og brev fra unitetsledelsen 3.10.1783, sst.
29. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld; Achelis: Christiansfelds Anfänge.
30. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 136.
31. Jvf. også den prisopgave, som 1797 blev trykt i ugeskriftet »Lyna« i Haderslev, og som indgående belyser konkurrencen; se f.eks. citaterne herfra i Achelis: Haderslev, 374.

32. Om de kriseagtige forhold indenfor håndværkerstanden se Fangel: Haderslev, 97 ff og 110 f.
33. Sdj.s Hist. IV, 400 f.; J. P. la Cour Dragsbos anmeldelse af Fangel: Haderslev, Fortid og nutid XXVI 1975, 646.

Ekspansion og begyndende tilbagegang 1782-1814

1. Kopier af reskripterne i Zunftsachen, VA R 14 I 5; se også Achelis: Christiansfelds Anfänge, 36. I pakken med Zunftsachen findes iøvrigt en foreløbig orientering til Brødre-menigheden om reskriptet, underskrevet på Haderslev Amtshus 8.12.1789, hvori den årlige næringskat er fastsat til 350 rdl. Nedsættelsen til 300 rdl. i det endelige reskript beror formentlig på brødrenes sædvanligvis effektive lobby-virksomhed overfor myndighederne.
2. Skrivelser fra Rentekammeret til Christiansfeld 27.9.1784 og 23.3.1793, Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9.
3. Frdn. om Tolden og Kjøbstads-Konsumtionen i Danmark og Norge 1.2.1797, Afd. I A; jvf. også skrivelserne fra Generaltoldkammeret til Christiansfeld 3.6. og 12.8.1797, der præciserede forordningens konsekvenser for byen, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II 2-5.
4. Jvf. skrivelse fra Generaltoldkammeret til Christiansfeld 11.6.1803, sst.
5. Sdj.s Hist. IV, 66-75.
6. Opsynskoll.s prot. 1780-84, VA R 9 A I 1, s. 253-55 og 275.
7. Sst., 14.
8. Sst., 33.
9. Sst., 275.
10. Sst., 330, 402.
11. Fangel: Haderslev, 258; Uffe Hansen: Markedsliv i Jylland, »1800-tallet« nr. 1 1982, 6.
12. Kopi dateret 27.1.1789, Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9. Ved oversættelsen har jeg støttet mig til Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid, 184 f.
13. Ikke linnedklædetøj som Alfred Thomsen fejlagtigt har læst, sst., 185.
14. Kopi af brev fra Kommercekoll. til købmand C. F. Hammerich i København 22.2.1788, Zunftsachen, VA R 14 I 5; koncept til klageskrivelse fra Christiansfeld til Stiftamtmanden, Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9.
15. Ebbe Johannsen: Kakkelovne fra Christiansfeld, Den gamle by's årbog 1967, 84.
16. Hans Chr. Johannsen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk Socialhistorie IV, 1979, 28.
17. For det første findes der en række indberetninger om fabriksvirksomheden, som forstanderskabet med mellemrum indsendte til Kommercekollegiet (Indberetninger 1783, 88, 89 og 92 i Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9 og 1809 i Zunftsachen, VA R 14 I 5). Når først Jens Holdt (Brødrekolonien Christiansfeld, 140 ff) og senere Alfred Thomsen (Fra Christiansfelds første blomstringstid, 184 f) på grundlag af disse indberetninger har forsøgt at give et dækkende billede af håndværks- og fabriksvirksomheden, er det derfor dømt til at mislykkes, idet kilderne kun omfatter de relativt få virksomheder, man betegnede som fabrikker. For det andet findes der en række tabeller over »Handlung und Gewerbetreibende Persohnen in Chrfeld« fra årene 1789, 1804 og 1818

- (Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II 2-5). De omfatter principielt hele erhvervslivet, men da de indgik i brødrenes forsøg på at få nedsat næringsskatten, har man bl.a. undladt at medtage lærlinge og ufaglært arbejdskraft samt flere af virksomhederne i Søstrehuset. Deres oplysninger ligger derfor i underkanten af de reelle tal.
18. Koncept til skrivelse fra forstanderen til amtsmyndighederne i Haderslev 1790, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II 3-5.
 19. Auktionsprotokol, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Zeugfabrik.
 20. Tabel over Handlung und Gewerbetreibende Persohnen 1804, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II 2-5.
 21. Skrivelse 15.6.1794 fra tøjmaker Schlösser til Kommercekoll., Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9 (min oversættelse, TBR).
 22. Inventarium 18.11.1811, Verschiedene Gewerbe A, VA R 14 III 2, Färberei.
 23. Die Gemein-Bäckerei, VA R 14 III 1 a; Inventarium, BA II R 11 A 1 og 4; supplik fra sadelmagerne i Haderslev til kongen 30.12.1795, Zunftsachen, VA R 14 I 5; og se også side 197.
 24. Inventarium, BA II R 11 A 1.
 25. Indberetning 5.9.1810, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
 26. Inventarium, BA II R 11 A 4.
 27. Jvf. Fangel: Haderslev, 116.
 28. En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, ved sognepræst P. S. Nyeborg, Kh. Saml. 4. rk., I, 1889-91, 426; Opsynskollegiets protokol 1780-84, VA R 9 A I.
 29. Achelis: Haderslev, 374; om debatten i »Lyna« se videre Henrik Fodes afsnit s. 371 ff.
 30. Sdj.s Hist. IV, 66-75.
 31. Opsynskollegiets protokol 1807-13, VA R 9 A I 5.
 32. Fangel: Haderslev, 40, 116 og 152 ff.
 33. Opsynskollegiets protokol 1807-13, VA R 9 A I 5, 203, 227 og 284. Se også Henrik Fodes behandling af den økonomiske tilbagegang, navnlig s. 386 og tabel 20.
 34. Sst. 284 og 294.
 35. Sst.
 36. Sst., 251 f. samt Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2.
 37. Opsynskollegiets protokol 1807-13, 254 f.
 38. Sst., 260 og 273.
 39. Unmassgeblichen Notizen für meinen Nachfolger, von Br. Hedwig, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4, Allgemeines. Notitserne er ikke daterede, men på grundlag af bl.a. en formulering som »im voriger Jahr 1813« kan de med sikkerhed tidsfæstes til 1814.
 40. Verschiedenes, VA R 11 III A.

Tre udvalgte erhverv

1. Inventarium-Buch, VA R 14 III 14; Indberetninger om fabriksvirksomheden 23.3.1783 og 26.1.1789, Kammwolle-spinderei, VA R 14 III 9.
2. Skrivelser mellem linnedvæverlavet i Haderslev og Christiansfeld 12.5. og 22.5.1795, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
3. Industriens Historie II, 12; Allan Madsen: Tekstilproduktionens historie under over-

- gangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktions historie i Danmark 1600-1850, Kbh. 1978, 219 f.
4. Hans Holck: Stats og handelsspejl, 418 f.; skrivelse fra Christiansfeld til amtmand v. Møsting 5.1.1799, Zunftsachen, VA R 14 I 5 (udraget er gengivet i egen oversættelse, TBR).
 5. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Weberei; Inventarium, BA II R 11 A 7, Weberei; skrivelse fra Kommercekollegiet 16.8.1783, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
 6. Skrivelse 16.8.1783, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
 7. I denne periode stammede størsteparten af væverne fra brødrebyer i Tyskland, Kataloge der ledigen Brüder ..., BA I R 3 samt Skattemandtal for Christiansfeld 1789, Ty-ske Rentekammer G 119, R.A. Om mangelen på kvalificeret arbejdskraft i København se Industriens Historie II, 87 f. og 200.
 8. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Weberei; Inventarium, BA II R 11 A 7, Weberei. Om forholdene i København hedder det i Industriens Historie II, 90: »Hovedproblemet for manufakturerne var dog tilvejebringelsen af den for driften nød-vendige kapital«.
 9. Skrivelse fra Rentekammeret til Christiansfeld 23.3.1793, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
 10. Toldforordningen 1.2.1797, Afd. I A.
 11. Madsen: Tekstilproduktionens historie, 207 og Politikens Danmarks Historie X, 438.
 12. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4; væver-mester Bau's brev til forstander Wied (u.å.), Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3; Politikens Danmarks Historie X, 438.
 13. Se de mange skrivelser herom i Zunftsachen, VA R 14 I 5.
 14. Se inventariernes fortegnelser over værktøj og arbejdsredskaber, Verschiedene Ge-werbe B, VA R 14 III 3, Weberei.
 15. Skrivelse fra amtmanden til Brødremenigheden 15.12.1798, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
 16. Tabelle ... 1809, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
 17. J. C. Haupt's mesterkontrakt 1.1.1785, Kontrakte ..., BA II R 11 B 1. Mesterkontrak-terne fra denne periode er iøvrigt stort set enslydende.
 18. Se inventarierne i Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3 samt Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14.
 19. Om kapitalproblemer generelt se Industriens Historie II, 90.
 20. Indberetning til Kommercekollegiet 26.1.1789, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9; Tabelle ... 1809, Zunftsachen, VA R 14 I 5; forstander Hedwigs notitser 1814, Ver-schiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4; Verschiedene Gewerbe B, VA R 14 III 3, Weberei.
 21. Inventarier 1805 og 1813 samt Baus brev til forstander Wied, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Weberei.
 22. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
 23. Baus brev til forstander Wied, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Weberei.
 24. Politikens Danmarks Historie X, 450 og 459; Sdj.s. Hist. IV, 95; Industriens Historie III, 38.
 25. Tabellen über die Fabrikaen ... 1822, 1823, 1824, 1825 og 1831, Allgemeines, VA R 14 I 1-4.

26. Det er således ikke korrekt når Jens Holdt (Brødremenigheden Christiansfeld, 141) hævder, at det navnlig var på tekstilfabrikationens område, at brødrene »Skulde gøre deres Nyindsats og give deres Stimulans til Gavn for Landets Økonomi som Helhed«.
27. Se s. 153.
28. Jahresrechnungen und Status 1775, BA II R 8 A 1; Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14.
29. Jahresrechnungen und Status, 1813 og 14, BA II R 8 A 1; Thyssen VII, 60; forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
30. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14; Inventarium, BA II R 11 A 2, Gerberei; Jahresrechnungen und Status, BA II R 8 A 1.
31. Inventarium-Buch 1773-1804, VA R 14 III 14; Tabelle ... 1809, Zunftsachen, VA R 14 I 5. Om de forskellige garvergrupper – sems- eller fedtgarverne, hvid- eller allungarverne og lohgarverne – se Laurits Pedersen: Københavns Garverlavs Bog, Kbh. 1935, 63 og 251 ff.
32. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten BA II R 11 B 4; Indberetning 1788, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9; oplysningsseddel om Der Gerberey des Brüderhauses 1810, Allgemeines, VA R 14 I 1-4.
33. Der Gerberey des Brüderhauses 1810, Allgemeines, VA R 14 I 1-4.
34. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
35. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14; Skrivelse til Kommercekollegiet 10.1.1807, Zunftsachen, VA R 14 I 5; Inventarium, BA II R 11 A 2, Gerberei; Fangel: Haderslev, 116.
36. Industriens Historie II, 194; Henningsen: Landhåndværket, 179; Heeland: Skomageriets og skotøjshandelens historie i Danmark, Kbh. 1926, 48 f.; Laurits Pedersen: Garveri i Vordingborg før og nu, Kbh. 1934, 9. Jvf. også Prætorius' beretning fra 1771, hvor han netop peger på de få garvere og skomagernes dårlige skindberedning som et grundlag for oprettelse af et garveri, se side 153.
37. Inventarium-Buch 1774-1803, VA R 14 III 14; Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4. Om de nordtyske byers fremvækst på Københavns bekostning se Politikens Danmarks Historie X, 449 samt Fangel: Haderslev, 158.
38. Kataloge der ledigen Brüder, BA I R 3; jvf. også dominansen af tyskklingende navne i periodens forskellige mandtal.
39. Kataloge der ledigen Brüder, BA I R 3; Kontrakte ..., BA II R 11 B 1, Schuhmacherei; Jubelfeier 1873, 55.
40. Kataloge ... 1793-95, BA I R 3; skomagermester Ruoffs lærebrev og Kundschaft, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
41. Se s. 153.
42. Jubelferier 1873, 58 og 61; Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei.
43. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
44. Kontrakte ..., BA II R 11 B 1; Schuhmacherei; Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei. Se også minibiografien over bl.a. skomagermester Grosser i Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 176.
45. Skrivelser 3.5. og 12.5.1787, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei.

46. Christophs indberetning om sin garvervirksomhed 1811, Allgemeines, VA R 14 I 1-4.
47. Grossers inventarium 1787, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei; Allgemeines, VA R 14 I 1-4; forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
48. Henningsen: Landhåndværket, 179; Fangel: Haderslev, 116; Petersen: Garveri i Vordingborg, 9 og 13.
49. Pedersen: Københavns Garverlavs Bog, 209.
50. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei.
51. Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
52. Inventarier 1783 og 1808, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei. Fortegnelsen angiver blot kreditorernes efternavne, men ved hjælp af de mere udførlige oplysninger i skattemandtallet fra 1810 har det været muligt at identificere og erhvervsbestemme dem alle.
53. Se også Henrik Fodes afsnit s. 355.
54. Inventarium, BA II R 11 A 5, Schuhmacherei.
55. Klageskrivelse 24.8.1775, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
56. Heeland: Skomageriets historie, 62; jvf. også s. 159 ff.
57. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei.
58. Ifølge skrivelse fra Danske Kancelli til amtmand Gyldenkrone 14.6.1806, Zunftsachen, VA R 14 I 5.
59. Klageskrivelse fra Grosser til byfogeden i Viborg 19.6.1779, Verschiedenes A, VA R 20 I 4.
60. Heeland: Skomageriets historie, 62 f. og 92 f.
61. Hähnsen: Die Entwicklung ..., 102 f; Henningsen: Landhåndværket, 178; Achelis: Haderslev, 142; Fangel: Haderslev, 117 og 124.
62. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2, Schuhmacherei.
63. Achelis: Haderslev, 373 f.; Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 80.
64. Se også Chr. D. Reventlows tilsvarende vurdering fra 1811 af krisens gennemslag overfor forskellige befolkningslag, Sdj.s Hist. IV, 79.
65. Den anvendte terminologi er lånt fra Max Weber: Den protestantiske etik og kapitalismens ånd, Kbh. 1972.
66. En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, 417. Se også Holger Hansen: Christiansfelds Anlæggelse, 5; Brüderliches Einverständniss V § 12; Uttendorfer: Wirtschaftsgeist, 112-18.
67. Thomas Bloch Ravn: Arbejdet mellem nødvendighed og dyd – et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark, Den jyske historiker 26, 1983; L. Chr. Nielsen: Blaa Mandag eller Fri-Mandag, Odense 1907. 8, 11 og 76; Heeland: Skomageriets historie, 71.
68. Fangel: Haderslev, 272 ff.

Tværsnit af Christiansfeld omkring 1800

1. Folketælling for Christiansfeld 1803, Tyske Kancelli, RA.
2. Thyssen IV, 86.
3. Inventarium 1776, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3.

4. Mesterkontrakt mellem tøjmaker M. Schlösser og menighedsforstander J. Briant og J. Prætorius 13.2.1777, Kammwollerspinderei, VA R 14 III 9.
5. Opsynskollegiets protokol 1780-84, VA R 9 A I 1, 34.
6. Status und Jahresrechnungen 1806, VA R 11 II B; skrivelse fra brødrehusforstander Krause 1.10.1792, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
7. Folketælling for Christiansfeld, R.A.
8. Kontrakte ..., BA II R 11 B 1.
9. Inventarium, BA II R 11 A.
10. Opsynskollegiets protokol 1807-13, VA R 9 A I 5, 128 og 230 f.
11. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
12. Sst.
13. Brüderliches Einverständniss V § 15 og VII § 7 samt opsynskollegiets protokoller i almindelighed.
14. F.eks. opsynskollegiets protokol 1780-84, VA R 9 A I 1, 14, 31ff. og 403-8.
15. Opsynskollegiets protokol 1807-13, VA R 9 A I 5, 77 f., 83, 94 f. og 131.
16. Status und Jahresrechnungen, VA R 11 II B.
17. Opsynskoll.s prot. 1807-13, 203 og 227.
18. Det gjaldt f.eks. farver Petersen (inventarium 1811, Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 2) og tinstøber H. C. Skau (sst.).
19. Opsynskoll.s prot. 1807-13, 8 og 11.
20. Sst., 307.
21. Brüderliches Einverständniss V § 16.
22. Se note 14.
23. Opsynskoll.s prot. 1780-84, 37 og 44.
24. Mange eksempler herpå i opsynskollegiets protokoller.
25. Die Gemein-Bäckerey, VA R 14 III 1.
26. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
27. Brüderliches Einverständniss VII § 21.
28. Herom generelt i opsynskollegiets protokoller samt det »Reglement für den Orts-Schlachter«, som man fandt det nødvendigt at udstede i januar 1784, opsynskoll.s prot. 1780-84, 380 ff.
29. Opsynskoll.s prot. 1780-84, 137.
30. En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, 410.
31. Opsynskoll.s prot. 1780-84, 45.
32. Brüderliches Einverständniss VII § 9.
33. Sst. VII § 9 og 13.
34. F.eks. opsynskoll.s prot. 1780-84, 17.
35. Opsynskoll.s prot., 1807-13, 18.
36. Brüderliches Einverständniss VII § 17-20.
37. Generelt hertil opsynskollegiets protokoller samt Lehr-Kontrakte, BA II R 11 B 2.
38. Det er således en myte når Jens Holdt hævder, at værkstederne i regelen blev drevet for menighedens regning (Brødrekolonien Christiansfeld, 140).
39. Sammenlign tabel 1 s. 174 og Fangel: Haderslev, 114.
40. Dansk Socialhistorie IV, 131.

41. Fangel: Haderslev, 114; Folketælling for Christiansfeld 1803, R.A.
42. Jubelfeier 1873, 66.
43. Thyssen IV, 109 f.
44. En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, 410 og 417.
45. Om landalmuens karakter og mentalitet i slutningen af 1700-årene se Joachim Junges bog fra 1798: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, udg. af Hans Ellekilde, Kolding 1915. Om håndværkerstanden se L. Chr. Nielsen: Blaa Mandag eller Fri-Mandag, Odense 1907.
46. Thyssen IV, 65 og 69 ff.; Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp, 154 ff.
47. Sammenkoblingen af den puritanske protestantisme med dannelsen af den moderne mennesketype blev første gang foretaget af Max Weber: Den protestantiske etik og kapitalismens ånd. For Danmarks vedkommende har Martin Zerlang (i Bøndernes klassekamp) og Jørn Falk (i »Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord«. Vor uforbrugte kulturarv fra det nittende århundrede, Kbh. 1980) undersøgt de gudelige vækkelses – herunder Brødre menighedens – betydning for opkomsten af en kapitalistisk ånd. Se også Søren Olesen: Den moderne mennesketypes opståen i Danmark, Den jyske historiker 21, Århus 1982, 123 ff.
48. Thomas Bloch Ravn: Fra svendelav til fagforening. Brud eller kontinuitet?, Arbejderhistorie 18, SFAH 1982, 12 f.
49. Edv. Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie. 1. Del: I Laugstiden, Kbh. 1911, 11.
50. Ravn: Fra svendelav til fagforening, 4 ff.
51. Fangel: Haderslev, 114.
52. Folketælling for Christiansfeld 1803, Tyske Kancelli, R.A.
53. Uttendörfer: Wirtschaftsgeist, 70.

Krise og fornyet fremgang 1814-64

1. Sdj.s Hist. IV, 94 f.
2. Frdn. ang. Tolden i Danmark 2.4.1814; se iverigt den livlige korrespondence mellem Christiansfeld og Generaltoldkammeret 1814-16, Kammwollerspinderei, VA R 14 III 9.
3. Industriens Historie II, 157 og III.2., 16-18 samt Sdj.s Hist. IV, 95.
4. Skrivelse til amtet i Haderslev 18.6.1818, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II (min oversættelse, TBR).
5. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4; Handlung und Gewerbetreibende in Christiansfeld 1818, Einkommensteuer und Gewerbesteuer, VA R 3 II.
6. Thyssen IV, 158.
7. Sdj.s Hist. IV, 140-47.
8. Sst., 179 f. og 397; Hansen: Økonomisk vækst I, 137 ff.; Industriens Historie III.1., 57.
9. Henningsen: Landhåndværket, 298 ff.; Hansen: Økonomisk vækst I, 137 f.; Sdj.s Hist. IV, 182 f. og 399 ff.; Fangel: Haderslev, 253, 266 f., 279 ff. og 467 f.
10. Industriens Historie III.1., 278-92.
11. A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, Kbh. 1847, 423.
12. Industriens Historie III.1., 292-324.

13. Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
14. Andreas Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, Tønder 1965, 36 f.
15. Henningsen: Landhåndværket, 218 note 1.
16. Industriens Historie II, 59; Bergsøe II, 381.
17. Se Industriens Historie II, 53 ff.
18. Opsynskollegiets protokol 1836-50, VA R 9 A 19, 152.
19. Bergsøe II, 401 og 409.
20. Inventarium, BA II R 11 A.
21. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 6, Seifensiederei og 7, Ofenfabrik und Töpferei; Gewerbesachen, BA II R 11 A 2; Johannsen: Kakkellovne fra Christiansfeld, 86.
22. Citeret efter Fangel: Haderslev, 258; jvf. også Uffe Hansen: Markedsliv i Jylland, 1800-tallet nr. 1 1982, 6.
23. Vagn Wählin: By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese, Det grundtvigske bondemiljø, red. Jørgen Holmgård, Ålborg 1981, 15; Industriens Historie III.1., 57 f.
24. Henningsen: Landhåndværket, 299 ff.
25. Tabelle ... 1822, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
26. Verschiedene Gewerbe, VA R 14 III 3, Weberey.
27. Sst.
28. Tabelle ... 1832, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
29. Industriens Historie II, 25 f.
30. Opsynskollegiets protokol 1836-50, VA R 9 A 19, 67 ff.
31. Extract aus dem am 19te Juny 1837 geführten Protocoll in Veranlassung einer, von der zum Behuf einer Kammwollspinn-Maschine vereinigten Actien-Gesellschaft, gehaltenen Generalversammlung, Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
32. Sst.
33. Industriens Historie III.1., 207-36.
34. Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
35. Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4; Kammwollspinderei, VA R 14 III 9.
36. Allgemeines, VA R 14 I 1-4.
37. Industriens Historie III.2., 43 f.
38. Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
39. Sst.
40. Opsynskollegiets protokol 1836-50, VA R 9 A 19, 282 ff.
41. Sst.
42. Høy: Christiansfeld, 73.
43. Diverse tabeller samt ledsageskrivelse til tabellen fra 1834, Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
44. Sst. samt Pedersen: Københavns Garverlavs Bog, 251-70 og 271-87.
45. Inventarium, BA II R 11 A, Gerberei.
46. Allgemeine Gewerbeakten, VA R 14 I 1-4.
47. Heeland: Skomageriets historie, 92.
48. Sst.

49. Opsynskollegiets protokol 1836-50, VA R 9 A I 9, 222 f; Folketælling for Christiansfeld 1855, Tyske Kancelli, RA.
50. Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 33.

Christiansfeld ved midten af 1800-årene

1. Kontrakte, BA II R 11 B 1.
2. Sst.
3. Forstander Hedwigs notitser, Verschiedene Gewerbe-Akten, BA II R 11 B 4.
4. Her citeret efter bagermester Rasch's kontrakt af 10.6.1862, Kontrakte, BA II R 11 B 1.
5. Opsynskollegiets protokol 1836-50 og 1851-58, VA R 9 A I 9 og 10.
6. Hansen: Økonomisk vækst I, 112 ff.; Fangel: Haderslev, 273 ff.
7. Status und Jahresrechnungen, 1779-1822, VA R 11 II B a; Ofenfabrik und Töpferei, VA R 14 III 7; Opsynskollegiets protokol 1836-50 og 1851-58, VA R 9 A I 9 og 10.
8. Opsynskollegiets protokol 1836-50 og 1851-58, VA R 9 A I 9 og 10.
9. Sst., 303.
10. Sst., 320.
11. Stikprøver i opsynskollegiets protokoller, VA R 9 A I 1 5 og 9.
12. Fangel: Haderslev, 279 og 467 ff.
13. Sst., 489 og 253; Ravn: Fra svendelav til fagforening.
14. Fangel: Haderslev, 166 ff. og 272 ff.; Hansen: Økonomisk vækst I, 153.
15. Thomas Bloch Ravn: Arbejdet mellem nødvendighed og dyd, Den jyske historiker 26; Zerlang: Bøndernes klassekamp, 155; Falk: Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord, 123 ff; Uffe Østergård: Mens verden langsomt ændres – ændringen i det danske landbrugssamfund i 1800-tallet, 1800-tallet nr. 2 1982, 3-7.
16. Industriens Historie III.1., 157; Hansen: Økonomisk vækst I, 151.
17. Opsynskollegiets protokol 1851-58, VA R 9 A I 10, 105.
18. Kontrakte, BA II R 11 B 1.
19. Johannsen: Kakkellovne fra Christiansfeld, 85 f.
20. Fangel: Haderslev, 29.
21. Wählin: By og land, 15.
22. Fangel: Haderslev, 279, 283 og 467 ff.

Ændrede markedsforhold og konkurrencevilkår efter 1864

1. Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 49; Fangel: Haderslev, 44, 549 og 556.
2. Heeland: Skomageriets historie, 101 f.
3. Høy: Christiansfeld, 69 ff.; Johannsen: Kakkellovne fra Christiansfeld, 88.
4. Høy: Christiansfeld, 70.
5. Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 33-35.
6. J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg., Kbh. 1930, IX, 72.

Landbruget

Af *Anne-Lise Schou-Pedersen*

Herrnhuternes store betydning på det religiøse felt bliver nu i forskningen stadig mere fremhævet, og inden for den økonomiske historie har man længe været opmærksom på dem. Derimod har man både herhjemme og i udlandet interesseret sig alt for lidt for herrnhuternes indsats inden for landbruget, skønt de ved arv og køb blev ejere af og drev mange og vidtspredte jordejendomme udover Europa og i Amerika.

Den manglende interesse har ført til undervurdering af agrarsektorens betydning. Men nok så beklagelig er en ofte overfladisk eller direkte fejlagtig forståelse for herrnhuternes banebrydende landbrugsfaglige indsats. Desværre tillader kildematerialet ikke på alle punkter den historiske kulegravning, som området fortjente. Men på en række væsentlige punkter kan den følgende fremstilling dog bidrage til at vise, at herrnhuterne i deres virke på Tyrstrupgård gennem mere end 100 år ikke blot skabte til dagen og vejen, men også viste vej og landbrugsmæssigt blev et forbillede for andre.

Købet af Tyrstrupgård

I forståelse med ledende folk i den danske centraladministration, blev det besluttet i Herrnhut, at der skulle anlægges en koloni – en menighedsby – i hertugdømmet Slesvig eller Holsten¹. Efter forskellige sonderinger udvalgte Johannes Prætorius af unitetsdirektionen til at rejse til hertugdømmerne for at finde et velegnet sted. Det viste sig efter en gennemgang af de holstenske gårde, at der ikke blandt disse fandtes nogen, der passede til formålet².

I mellemtiden indløb der fra det danske hof en »føler«: hvis Brødre-menigheden havde vanskeligheder med at finde et egnet sted, kunne der tilbydes dem »et ledigt slot« på Sjælland³. Dette tilbud, der iøvrigt ikke syntes at være bekræftet fra højeste sted, fandt unitetsdirektionen ikke attraktivt af flere grunde. Derimod gjorde unitetsledelsen sig overvejelser omkring godstypen. Muligheden stod åben for at vælge enten et

adelsgoods eller et »Königliches Cammer Guth«. Da sidstnævnte type viste sig at være billigere at erhverve, og da der tilmed ikke umiddelbart var et privat gods til salg i Holsten, satsede man på at købe en krongodsbesiddelse i Slesvig⁴.

Fra Prætorius' indsendte rapport til unitetsledelsen ved vi, at han ikke kun søgte et egnet sted for manufakturer eller håndværk. I lige så høj grad vurderede han de enkelte steders egnethed med hensyn til landbrugsdrift. For at såvel det kommende håndværk og manufaktur som landbruget skulle kunne klare sig i konkurrencen, vurderedes afstanden til købstæderne og til en »Poststrasse«, dvs. at man erkendte at hurtig kommunikation til omverdenen og til Herrnhut var væsentlig⁵. Ligeledes ville han ikke købe et gods med fæstegårde under sig, da det stred imod herrnhuternes hele etiske og moralske principper at tvinge nogen eller at have fæstebønder eller livegne⁶.

Samtlige steder undersøgte det, om ejendommenes eventuelle forpagtninger var til udløb. Som det vil ses ved andre af Brødremenighedens ejendomme, var forpagtere og forvaltere alle medlemmer af menigheden, og det ville have været særdeles vanskeligt at motivere udenforstående til at leve og arbejde i overensstemmelse med Brødremenighedens principper vedrørende den nære sammenknytning af arbejde og religiøs overbevisning – der ideelt skulle smelte sammen til at »leve liturgisk«.

Ved siden af den rationelle vurdering og omhyggelige gennemgang af købet ved hjælp af kompetente folk, landbrugskyndige såvel som juridiske og økonomiske rådgivere, var det for Prætorius måske vigtigste i sagen at være overbevist om Guds styrelse. Vi har ikke grund til at betvivle Prætorius' oprigtighed i de breve, han sendte unitetsældsterådet i Herrnhut⁷, hvor det for en moderne betragter så irrationelle »Guds Styrelse« var den helt tydelige grund til, at Tyrstrupgård blev valgt.

Tyrstrupgård var udbudt til salg gennem en offentlig auktion og kunne erhverves af den højstbydende⁸. I betingelserne var det udtrykkeligt nævnt, at køber ved dokumentation i skyld- og panteprotokollen skulle kunne bevise at være ejer af slesvigsk fast ejendom, hvilken han i påkommende tilfælde skulle sætte som sikkerhed for betaling af købesummen. Som denne køber i handelen fik Prætorius anbefalet branddirektør Jens Hansen fra Haderslev, der var en af de større grundbesiddere i Haderslev, og som også havde jord i Tyrstrup sogn⁹.

Titelblad på licitationsbetingelserne
vedrørende Tyrstrupgård.
Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

CONDITIONES,
wornach die,
zu dem im Amte Haberleben
belegenen
Sorwert Tyrstrupgaard
gehörige Sandereyen,
auf öffentlicher Licitation Stückweise,
mit dem völligen Eigenthums - Recht,
verkauft werden sollen.

§. 1.

Die den Conditionen angehängte Beschreibung der zum Verkauf zu stellenden 2 Parzellen zeigt an die Lage und Größe einer jeden an Tonnen-Zahl; Gehalt dann der ganze Inhalt dieser, auf einer vorhergegangenen speciellen Vermessung, gegründeten Beschreibung einem jeglichen Käufer zur Richtschnur dienet, so wie derselbe nicht weniger gewärtigen kann, daß solche gleichermåßen bey Ausfertigung der Kauf-Briefe werde zum Grunde gelegt werden.

§. 2.

Eine jede Tonne ist zu 300 Quadrat - Ruthen, und so der Scheffel zu 40 Quadrat - Ruthen, die Aube aber zu 16 Fuß Hamburger Maaße gerechnet. Und da die Aufmessung von dem Herrn Capitaine und Ober - Landmesser Bruyn,

X

Auktionen foregik på selve gården. Der forhandlede Hansen den følgende dag, mens Prætorius for første gang besøgte gården. Foruden Hansen selv var der kun tale om én anden køber, nemlig den tidligere forpagter af gården, der ikke var glad for at se den forventeligt pengestærke køber dukke op. Branddirektøren bød da også højest, men udbød sig betænkningstid, i hvilken han opsøgte Prætorius for at sikre sig dennes godkendelse af salgsbetingelserne. Hos Prætorius var der ingen tvivl: »Her har Herren lyst at bo«, og desuden var dagens løsensord endda et yderligere tegn på, at valget af ejendommen var rigtigt¹⁰.

De to parceller, gården var delt op i, solgtes for en samlet pris af 1040 rigsdaler. Arealet udgjorde til sammen 174 tdr. land¹¹. Ved en følgende besigtigelse sammen med den afgående forpagter skulle derpå besætning

og inventar vurderes og overtages i den forfatning, de af »uvidlige mænd« skønnedes at være i. I Johannes Prætorius' rapport markeredes fra starten en realistisk indordning under de gældende ejendomsretslige forhold og landsdelens skik og brug, samt en forståelse for at fare med lempe og ikke markere sig uheldigt overfor de lokale ejendomsbesiddere.

Finansieringen af Tyrstrupgårds moderniseringer og påkrævede nybygninger ordnedes gennem gaver og lån fra diasporavenner, både fra det danske monarki og fra Sverige. Alt i alt var der sidst på året indkommet omkring 4500 rigsdaler gennem frivilligt indsamlede bidrag¹². Hertil kom det fond, som unitetsledelsen ved en konference i september oprettede til byens anlæggelse, under henvisning til en bestemmelse om, at hverken Christiansfeld eller Tyrstrupgård i fremtiden måtte bygge for lån – hvorved man ville undgå at komme i en afhængighedsskabende gældssituation¹³.

Til at forestå landbrugets anliggender og byggeriet valgte unitetsledelsen broder Johann Gottfr. Arndt fra Niesky, kaldet bygge- og økonomiinspektør (Bau- und Landwirtschafts-Inspektor). Endvidere besluttede unitetsledelsen, at den påtænkte by ikke skulle bygges på Tyrstrupgårds jorder, men skulle placeres på en tilstødende mark – Sydlangageren. Denne mark lå mellem Langagermarken på Tyrstrupgårds parcel 1 og kirkestien. Grunden ejedes af en bonde fra sognet, Christian Diensen, men unitetsledelsen forudsatte, at købet af jorden hurtigt kunne gå i orden. Som køber og mellemmand tilbød en sognefoged fra et nærliggende sogn, Matthias Bøgh i Agtrup – »ein unserer hiesigen Bekannten« – at ordne handlen¹⁴.

Ejendomsforhold

Retligheder og pligter

For at forstå købet af Tyrstrupgård og de privilegier og betingelser, der fulgte ejendommen, er det nødvendigt forinden at se det i sammenhæng med, hvorledes salget og afhændelsen af krongodset i øvrigt foregik i perioden, dvs. 1770'erne og 80'erne¹.

Ved en offentlig auktion over godset kunne den højestbydende erhverve sig ejendommen ved at erlægge købesummen med en kontant udbetaling ved overtagelse på $\frac{1}{3}$ af den fulde sum og siden afdrage resten over en kort årrække på sjældent mere end tre år. Priserne var i sammenligning med priserne på adelsgoods rimelige. Til gengæld knyttede der sig særlige betingelser til erhvervet krongods, der betød, at godset ikke var helt fri ejendom. Det var belagt med visse feudale forpligtelser og nød til gengæld visse forrettigheder, og var nærmest at betragte som en mellemting mellem arvefæste og helt fri ejendom.

Ikke sjældent var ejendommene i dårlig stand, ikke mindst fordi kortvarige forpagtninger havde forringet dem både vedrørende inventar og jord. Derfor skulle eventuelle købere forpligte sig til at rydde jorden for småkrat, ukrudt m.v. og i øvrigt foretage jordforbedringer. Der var endvidere bygningsforpligtelse på al kronjorden – ikke bare for at den skulle holdes i god stand, men også for at forhindre, at godset nedlagdes som selvstændig ejendom.

Begge de nævnte forbedringer krævede større investeringer. Derfor nedsattes ejendommens årlige skyldige afgift til kronen – »*canon*« – eller den opkrævedes slet ikke de første år, friårene. Senere hen i takt med udførelsen af forbedringerne betaltes igen den fulde *canon*². Ved en gennemgang af krongodssalget i det østlige Slesvig særligt i Haderslev og Åbenrå amter i perioden 1770'erne og 1780'erne viser det sig, at godserne blev udbudt til salg under de nævnte betingelser og med en afgifts-nedsættelse som regel på 5-8 år³. Brødremenigheden gik efter overtagelsen og arronderingen af godset i gang med den pålagte jordforbedring af

Christiansfeldt. Eric 1800

Christiansfeldt set fra syd o. 1800. Til højre Tyrstrup kirke og til venstre derfor den gamle kongevej. I forgrunden karle og piger i gang med høsten. Privateje.

parcellen Kuh-Hauge, og gennemførte tillige omfattende og videregående forbedringer. Det var derfor rimeligt og naturligt, at menigheden ansøgte kronen, dvs. kancelliet, om en udvidelse af afgiftsnedsættelsen til alle deres marker og en sådan forlængelse af tidsrummet for disse afgiftsnedsættelser, at det ville muliggøre arbejdets færdiggørelse. Kancelliet viste forståelse for herrnhuternes planer, og bevilgede lettelser i afgifterne og en forlængelse af nedsættelsen af disse til 10 år⁴. Nogen fortrinssstilling for Brødremenigheden i forhold til andre købere var der dog ikke tale om.

Bestemmelsen om, at ejeren skulle stille kaution med slesvigsk fast ejendom, var blevet opfyldt ved branddirektør Hansens køb. Da købesummen var blevet betalt, stod den senere nominelle ejer von Wobeser med sin ejendom fortsat inde for at de resterende forpligtelser, bl.a. erlæggelse af canon, overholdtes⁵. Wobesers ejendomsret, og dermed Unitetets, bestod i, at han og hans arvinger kunne nyde alle løbende udbytter af driften samt kunne pantsætte, sælge eller udstykke jorden. Men de måtte hverken forøge eller udstykke jorden, førend tilladelse var indhentet fra Det Kongelige Rentekammer⁶. Ligeledes forblev jagtretten og andre gamle herlighedsrettigheder hos kronen, der således bevarede en

vis overejendomsret. Brødremenigheden blev fri for militærtjeneste i fredstider, og i krigstider gjaldt for dem de samme indskrænkede tjenester som »... die Besitzer anderer Freigüter leisten müssen«⁷. De skulle ikke være pålagt kørsler for andre end de kongelige, når disse personligt gæstede egnen. Almindelige skatter var gårdens ejere helt fritaget for.

Købet af Tyrstrupgård skete altså i overensstemmelse med de betingelser, hvorunder andre lignende avlsgårde blev solgt af kronen. Herrhuterne var underlagt indskrænkninger i ejendomsretten, som andre krongodskøbere og nød ikke en bestemt fortrinsstilling, som tidligere forskning har hævdet⁸.

Officialembedet

Brødremenighedens ønsker om selvstyre i administrative, kommunale og civilretslige sager kunne klares gennem en udvidet officialbestalling, mens det religiøse og skolemæssige selvstyre ordnedes ad anden vej⁹. En official var i Slesvig ikke nogen entydig defineret embedsmand. Officialen kunne efter forordning og instruks eller blot lokal sædvane have ét eller flere offentlige hverv under sig, f.eks. opkrævning af visse skatter, være tilsynsførende med fattigvæsen, fungere som snefoged o.s.v. Officialen var lokalt bosat. Han indstilledes som oftest af de lokale grundejere og udnævntes af herredsfoged eller amtmand¹⁰. Allerede fra den trykte plakat om betingelserne for salget af Tyrstrupgård lå det klart, at i egentlig kriminalretslige sager lå gården og de på gården boende folk under herredsretten og herredsfogeden for Tyrstrup herred – og således forblev det, også da Christiansfeld blev et selvstændigt bysamfund.

Med baggrund i, at samfundet på Tyrstrupgårds jorder måtte forventes at blive større end de fleste af landsdelens adelsgodser, samt i de lokale traditioner for gradueret selvstyre, fandt brødrene både hos den lokale amtmand og i centraladministrationen forståelse for deres ønske om i lokalt administrative og civilretslige sager at blive underlagt et selvstændigt officialembede. Ligesom godsejeren med egen selvforvaltning udpegede sin official og dennes bestalling bekræftedes af amtmanden og/eller cancelliet, således fik også menigheden ret til at udpege »en særligt kvalificeret person« til official, hvis bestalling efter koncession bekræftedes af kongen selv.

Officialens embedsområde fastlagdes i instruksen 1771, men afgrænsedes også i praksis. På vegne af herredsfogeden afsluttede han sager om og

udstedte retsgyldige beviser vedrørende skifter og handler etc., dvs. fungerede som offentlig notar. Dertil kom, at han afgjorde mindre civilretslige sager efter »forhør til sagens mindelige afgørelse«. Officialen førte byens officielle regnskaber og fungerede som skatteopkræver og aflagde regnskab for de afgifter og ekstraordinære skatter, som godset og byen blev pålagt¹¹.

Ved adskillelsen 1780 mellem gården med tillagte jorder og byen Christiansfeld fortsatte Tyrstrupgård vedr. skatter og civilretslige sager mellem gården og byens folk at være underlagt den »kongelige official«.

Forholdet til tredje part, dvs. tvistigheder mellem Tyrstrupgård og Christiansfeld på den ene side og folk fra egnen på den anden side, skulle inden for officialens embedsområder først forsøges forligt eller afgjort af denne, inden sagerne bragtes for herredsfogeden¹². Vedrørende vejforpligtelser, møllet og kvægtilsynet samt hele sagen omkring erhvervelsen af Sydlangager og andre jordkøb blev officialembedets selvstændighed fra starten af største vigtighed – ikke mindst for Tyrstrupgård. Men det må understreges, at Brødremenigheden ikke fik så store privilegier, som dele af adelsgodset havde, idet disse med egen birkeret også havde kriminalretten under sig. Her som på andre punkter – bortset fra de strengt religiøse – var brødrene tilbageholdende og bad ikke om og modtog ikke større friheder, end de kunne forvente blev godtaget som rimelige efter landsdelens skik og brug.

Ejerforhold til 1920

Fra 1780 skiltes Tyrstrupgård og Christiansfeld økonomisk og juridisk, idet Christiansfeldermenigheden overtog byen med bygninger, fabrikker og manufakturer, mens Tyrstrupgård blev Unitetsejendom, men stadigvæk med en udlænding som nominel ejer. Da den første ejer E. W. von Wobeser døde, blev der af unitetsledelsen udpeget en anden nominel ejer, også en adelig¹³.

Siden blev godset nominelt ejet af en ikke-adelig, købmand von Strümpfler. I 1825 solgte unitetsledelsen Tyrstrupgård til Christiansfeldermenigheden¹⁴.

Allerede året efter blev der lavet en revers, som tilbagekaldte handelen. Dette aktstykke forblev dog uofficielt og er ikke indført i tingbogen¹⁵. Udadtill stod Christiansfeldermenigheden altså stadig som ejer. Omkring de reformer i de administrative, økonomiske og politiske forhold, som

iværksattes fra dansk side i retssystemet og forvaltningen i Slesvig i perioden mellem de to slesvigske krige, rørtes ved mange gamle tilknytningsforhold, og Brødremenigheden måtte orientere sig i forhold hertil. Dette kan ses af, at unitetsledelsen under indtryk af den helt tydelige fordanskningstendens i 1862 skønnede det formålstjenligt at præcisere, at den dansk/slesvigske menighedsstyrelse stadig var formel ejer af Tyrstrupgård. Herved havde unitetsledelsen sikret sig imod en eventuel dansk statslig beslaglæggelse af tysk ejendom i tilfælde af det forestående opgør omkring Slesvigs endelige statsretlige tilhørsforhold, som åbenlyst for alle kyndige iagttagere var på vej. Problemet løstes ved et dobbelt sæt kontrakter om ejerforholdet, der bestemte en formel ejendomsret og en uofficiel.

Den hemmelige tilbagekaldelse af ejendomsretten af 1826 blev ikke offentligt fremført, men ophævedes i praksis ved, at Christiansfeldermenigheden i Haderslev Amts amtsstueprotokol pr. 27. juni 1862 ved ældesterådets formand officielt indførtes som fuldgældige ejere¹⁶.

Med historiens bagklogskab ved vi, at opgøret kom allerede i 1863/64 og fik det udfald, at Slesvig-Holsten efter 1866 indlemmedes som prøjsisk provins, men det udfald kunne unitetsledelsen naturligvis ikke forudse.

Den af Christiansfeldermenigheden godkendte, men ikke offentliggjorte ejendomsoverdragelse til unitetsledelsen i 1826 og 1862 kan konstateres ikke at have været formelt juridisk godkendt af de offentlige instanser. Da Brødremenigheden i 1896 overdrog Tyrstrupgård til unitetsledelsen i Herrnhut, var der derfor ikke tale om et salg, men blot en konfirmation af det allerede eksisterende ejendomsforhold¹⁷.

Ved udsigten til Nordslesvigs genindlemmelse i Danmark efter 1919, kunne unitetsledelsen befrygte, at den danske stat som juridisk overtager af kronens tidligere rettigheder på linje med kravene omkring fideikommisloven af 1919 ville fremhæve og måske gennemtvinge sin formelt bevarede overejendomsret vedrørende det gamle krongods Tyrstrupgård.

Med den både retslige og politiske usikkerhed foran sig valgte unitetsledelsen at hævde sin formelle ejendomsret af 1896 ved at frasælge Tyrstrupgård til en privatmand og få dette salg godkendt af den prøjsiske administration. Hvad der måtte være af eventuelle gamle højhedsrettigheder fra dansk tid sattes ud af kraft med de kortfattede realia ved den prøjsiske tinglysning af salget til en privatperson¹⁸.

Favrvrågård

Favrvrågård var en testamentarisk gave til Christiansfelder-menigheden fra kammerherreinde Christina Friederica von Holstein, der havde købt gården sammen med sin mand i 1777¹⁹. Ægteparret havde ingen børn, og efter mandens død i 1798 oprettede kammerherreinden et testamente, ifølge hvilket hun overdrog sin store formue dels til forskellig velgørenhed, dels til private personer. Ved hendes død i 1812 var det altså bestemt, »at min gård i Favrvrå fremtidig under navn Christinenruhe« skulle overgå til Brødremenigheden i Christiansfeld med tilhørende bygninger og jordarealer samt alt indbo og inventar²⁰. Men kammerherreinden forpligtede menigheden til, »hverken at sælge det hele eller dele af jordarealet nogensinde«²¹.

Arealet var på 94 tdr. Der var ikke tale om fri ejendomsret, og de testamentariske betingelser knyttet sammen med de danske og slesvigske skarpe regler om beskyttelse af den slags gaver efterlod ingen tvivl om retsforholdet. Det var derfor hverken nødvendigt eller muligt for unittetsledelsen i 1919 på samme måde som vedrørende Tyrstrupgård at sælge Favrvrågård. Ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark i 1920 trådte loven om lens- og stamhuses afløsning m.v. også i kraft for nordslesvigske fideikomisser og donationer med lignende status. Favrvrågård overgik på grund af sit ringe areal uden krav om tvunget frasalg til institutionen Christiansfeldermenighedens frie ejendom på linje med al dansk jordejendom. Styrelsen af gården lå juridisk hos menighedsstyrelsen i Christiansfeld, uanset om man sendte kopier til Herrnhut og i alt væsentlig tog imod gode råd herfra. Heraf følger, at en forpagtningskontrakt fra starten blev den rimelige ledelsesform for Favrvrågård under ansvar overfor Christiansfelds ældsteråd. Gården blev drevet uden sammenhæng med Tyrstrupgård og behandles ikke nærmere i det følgende.

Landbruget i hertugdømmerne

Selve Tyrstrup sogn med Christiansfeld by er et frodigt område med en del skov og eng¹. Sammenlagt havde man her i sognet af ager, eng og græsningsjord et af de største plovtal for samtlige sogne i Tyrstrup herred². Plovtallet var det i Sønderjylland anvendte mål for jordens bonitet, dvs. dets ydeevne i afgrøde set i forhold til arealet. P.g.a. den særlige udvikling i hertugdømmerne blev jorden her ikke opmålt og matrikuleret som i kongeriget i 1844. Derimod kom der i den prøjsiske tid 1870/78 en »Grundsteuersetzung«³ af alle ejendomme, dvs. at vi til vurdering af Tyrstrupgård og tilliggender dels har arealopgørelsen, dels den ældre plovtals-opgørelse samt »Grundsteuersetzung«, men ikke nogen virkelig pålidelig samlet opgørelse over jordens ydeevne.

I hertugdømmet Slesvig udgjordes i ældre tid størstedelen af jorden af *krongodsbesiddelser*, domæner og *adelsgodser*⁴. Krongodset bestod dels af skovene, der blev indhegnede, dels af den dyrkede jord, som fra 1765 til 1787 udparcelleredes og solgtes mod en årlig pengesum. Til dette krongods regnedes også de tidligere landsherrelige borge og disses ladegårde, Vorwerker. Også de adelige godser kunne give jordejendomme i en slags arvefæsteforpagtning. Men der brugtes også en tidsforpagtning, hvor forpagteren måtte udrede en årlig forpagtningssum på et bestemt åremål. Særlig blev de såkaldte mejerigårde, der var dannet på aflagte hovedgårdsjorder, hyppigt bortforpagtet over en længere årrække. Omkring 1800 blev de fleste solgt fra hovedgården og blev selvstændige godser – eller snarere proprietærgårde. Endelig ejede kronen (staten) en del vejmøller og vandmøller, som blev bortforpagtet.

Bøndergårdene i Slesvig bestod af »fri« ejendomme. Gårdmændene bar alle ordentlige og overordentlige byrder, gjorde spandtjeneste og kørsler, men de sad også i de lokale råd, som sandemænd o.s.v. Efter udstykningens og skattearealets størrelse kaldtes gårdene $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$ eller $\frac{1}{16}$ gårde o.s.v. I henseende til bondens ret på gården blev der skelnet mellem privilegerede frigårde eller gæstegårde og arvefæste-

gårde. Dvs. at den slesvigske bonde ikke var enten »fri« eller »ufri«, men et eller andet på en glidende skala derimellem. Sammenlignet med den holstenske livegne eller den sjællandske hovbonde var 1700-tallets slesvigske bonde dog meget fri.

I hovedsagen havde udskiftningen fundet sted i Angel og i Haderslev amt efter 1766-forordningen⁵. Det billede, der kan iagttages i tiden efter udskiftningen fra 1760'erne og de variationer, som er heri, skyldes til dels forskellene på bondebrugenes og herregårdenes og ladegårdenes drift. Omlægningen fra o. 1770'erne betød at der kom forskellige produktioner på de to brug.

På de større brug indførtes i takt med svineavlens nedgang mejeribrug inspireret af tilflyttende hollændere. De vandt først indpas i Holsten⁶ som regel på den måde, at de forpagtede enten besætningen af malkekvæg og/eller hele gården på et nøjere fastlagt åremål. På de gårde, hvor der var et stort »hollænderi«, dvs. en mere professionel og moderne mejeridrift, havde man samtidig en større gødningsmængde fra de mange køer. Fordelingen af denne gødning på markerne gav hurtigt en bedre kornavl med et større udbytte end tidligere. Hertil kom på samme tidspunkt til afløsning af det ældre to- og trevangsbrug indførelsen af det holstenske kobbeltbrug⁷, hvor en fast rotation sammen med en efterfølgende helbrak yderligere gav forhøjet udbytte på de større gårde. For bondebrugenes vedkommende gik svineavl tilbage, hvorimod langt fra alle bønder ønskede eller magtede at indføre mejeridrift. I stedet satsede de på studeopdræt. Kornavlen gik også noget frem, men var de fleste steder kun en produktion til eget brug. Fordi studeopdrættet for bønderne blev det væsentligste, satsede de ikke på en yderligere intensivering af driften. Netop denne sidste manglende konsekvens – driftsforbedring i større omfang – gjorde, at bondebruget selv i et så frodigt område som Tyrstrup herred endnu i 1770'erne lod en del tilbage at ønske i landbrugsteknisk henseende. For eksempel havde bønderne her ikke fundet det umagen værd at have andre afgrøder end korn og græs. Kløveravlens var meget lidt udbredt og i endnu mindre grad kartoffelavlens⁸. At innovationerne skete langsommere, hvad angår driften og det intensive brug hang måske sammen med, at bønderne ikke behøvede dem. De klarede sig i dette område godt og var langt mere velhavende end andre bønder på dette tidspunkt.

I slutningen af 1700-tallet introduceredes imidlertid en række teknolo-

giske innovationer i Slesvig og Holsten. Som vi skal se, må herrnhuterne have spillet en væsentlig rolle i denne sammenhæng. Senere forskning vil måske kunne påvise direkte inspiration fra Tyrstrupgård på omgivelserne. I det følgende må vi nøjes med at registrere de betydelige fornyelser, som fandt sted på gården mellem 1771 og 1800.

Grundrids over Tyrstrupgård 1770 tegnet af overlandmåler Johann Bruyn. Brødermenighedens arkiv, Christiansfeld.

Tyrstrupgårds drift og specialisering

Agerbruget

Tyrstrup herred var et frugtbart og veldrevet agrarland, og selve Tyrstrup var det sogn, der udregnet i plovtaal havde de bedst takserede jorder. Hvad angik selve bedriften havde syns- og takseringsmændene ved Tyrstrupgårds overdragelse til Brødremenigheden ikke påtalt misligholdelse eller dårlig drift hos den tidligere forpagter.

For de driftige og effektive nyttilflyttere¹ så sagen imidlertid anderledes ud. I deres øjne fremtrådte gården i dårlig stand. Gårdens økonom og inspektør Gotfred Arndt skrev ligeud: »Markerne er alle sat over styr«². Et større jordforbedringsarbejde igangsattes derfor sideløbende med, at driften lagdes om.

Først af alt blev markerne grundigt bearbejdet og gødet. Alle Tyrstrupgårds marker skulle tilsås – hvad der ellers ikke var gængs på egnen, hvor bønderne plejede at lade mindst én af markerne »hvile« – dvs. uden nogen bearbejdning af nogen art. Inspektør Arndt mente, at én lille, men velbearbejdet jord kunne give mere udbytte end en større og ubearbejdet.

Da markerne ikke bare var udpinte, »men tillige sine steder var fulde af senegræs«³, var der behov for nye stærke plove foruden den gamle type, der benævntes »ordinaria« – hvormed mentes den gamle hjulplovstype der var almindelig i Danmark indtil 1840'erne. Ud fra det antal trækokser eller heste, der anvendtes på gården⁴, må der ved de to nyan-skaffede plove være tale om en lettere type – en mere moderne 'svingplov'. I Brødremenigheden var man dog ikke meget for at smide ting bort, så man fik den lokale smeds hjælp til at få også gamle plove istandsatte.

Udover selve jordbearbejdningen indførte ledelsen af Tyrstrupgård nye afgrøder og et hyppigt skifte mellem korntyperne (rotation og sædskifte). Man indkøbte kløver og raps, der både forøger gødskningen af markerne og især for kløvers vedkommende forbedrer jordens dyrk-

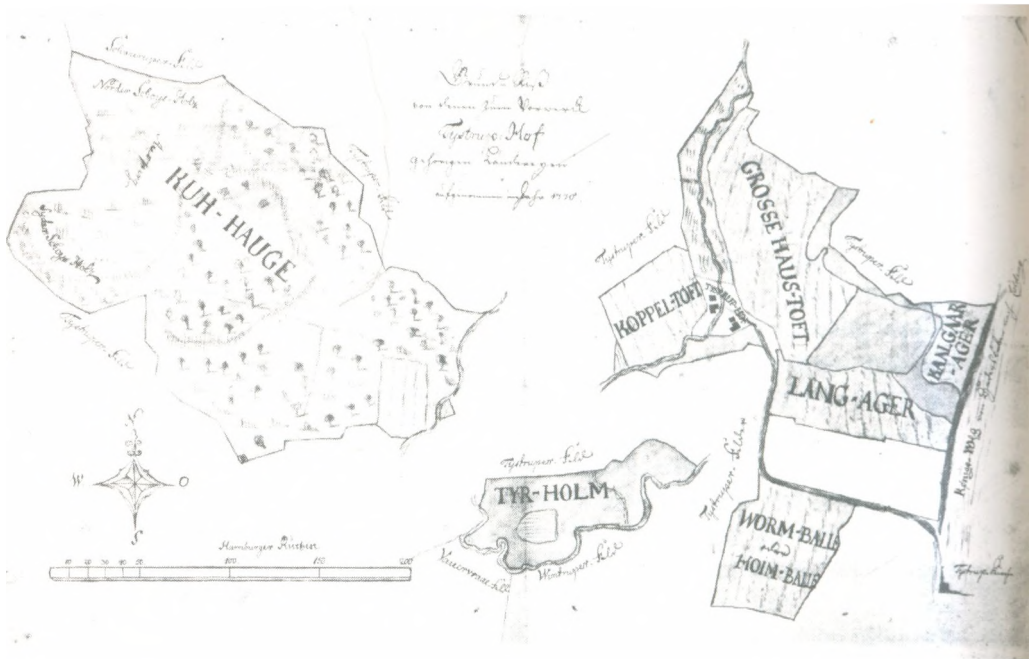
ningsmuligheder. Ledelsen var lidt uenig om indkøbet af kornsorterne, men enedes om foreløbig at købe udsæden fra lokale, således at udsæden blev *byg* »som det havde været brugt tidligere« som hovedafgrøden⁵ og ved siden heraf *hvede* og *rug*. Mængden fastsattes efter det behov, husholdningen på gården skønnedes at kræve. *Havre* skulle derimod kun sås for at dække de allernødvendigste behov, idet den udpinte jorderne. *Boghveden* brugtes i husholdningen, men øjensynlig faldt dette produkt ikke i de indflyttede tyskeres smag. Det blev derfor foreslået at så hirse i stedet. I de første år figurerede boghveden dog på listen over de årlige indkøb af korn. Skulle tyskerne lære at spise boghvedegrød, kunne de til gengæld glæde sig over, at alle på Tyrstrupgård fik en varieret kost, hvor kartofler og grøntsager var faste bestanddele. *Kartoffelen* blev først almindelig i kongeriget omkring 1800, men dyrkedes også i det sydlige Jylland visse steder⁶. Brødremenigheden var de første på egnen til at indføre denne nye kulturplante – ikke blot i *havebruget*⁷.

Ledelsen mente nemlig, at der burde sættes særlige kartoffel- og urtebede af på markerne. Det var bedre og nyttigere på de ringe marker end en dårlig kornafgrøde. Resultatet blev, at Brødremenigheden producerede grøntsager og kartofler i større omfang. På den måde forsyndes menighedens medlemmer med billig og nærende kost. Udover hvad menighedens egne husholdninger krævede, fremavledes også bælgfrugter (ærter), der afsattes uden for menigheden⁸.

I Tyskland var grøntsager og kartofler generelt af stor betydning i den daglige kost. Man udnyttede i langt højere grad haveprodukter i modsætning til i Danmark, hvor de nok fandtes på hovedgårde, men sjældent på bøndergårdene. Som noget nyt på egnen indførte ledelsen af Tyrstrupgård roeavl, hovedsagelig til fodring af dyrene. Følgelig blev det nødvendigt med opbevaringssted – og i 1773 stod et nybygget *roehus* færdigt⁹.

De enkelte agre, der tidligere havde været under plov var 1) en del af den store Hus-toft (Grosse Haus Toft), 2) Kohlgaardssager – eksklusive godsets »Acker-Terrain« og veje, 3) Koppel-toft, 4) Vormballe og 5) Langager. Denne blev ikke opdyrket p.g.a. fremtidig bebyggelse¹⁰. Indtil dette skete, skulle den som tidligere bruges til eng og græsning og kvæg. Gennem de første år efter overtagelsen projekteredes en række *driftsmæssige ændringer*, som klart viser et ønske om overgang fra ekstensivt til intensivt landbrug.

Fremover blev hele Haus-Toft udnyttet. Markerne blev afvandet, de

Grundrids over Tyrstrupgårds jorder i 1770, to år før Christiansfeld fik sin koncession. Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

rensedes stykkevis og gødedes stykkevis. De ringeste dele blev gødet først. Kohlgaardsageren dyrkedes op, da jorden kunne regnes for at være den næstbedste på Tyrstrupgård. Den nærliggende Koppel-Toft valgte man at bruge til græsning af kvæget – netop fordi den var beliggende så tæt på gården, at det lettede malkningen. Vormballe brugtes dels til agerdyrkning, dels til græsning, men senere sendtes en del kvæg til Kuhhauge-skoven.

Den store ko-hauge-parcel blev ved Brødremenighedens overtagelse brugt til »Vieh-Weide«¹¹. Dvs. at man på avlsgården fra gammel tid havde indtægt af at leje engene ud. Denne ordning fortsattes for en del af parcellens jord. På kirkestævne – ikke blot i Tyrstrup sogn, men også i de omliggende sogne – averteredes det, at på en nærmere fastsat dato, som regel omkring 1. maj, ville de højstbydende ved auktion kunne leje græsning til deres kvæg og heste. På de bevarede kontraktbetingelser for ud-

lejning af Kuh-hauge kan det ses, at jordstykket var udlejet på fastlagte betingelser.

Der udlejedes kun til et vist antal dyr (50 stk. i 1773), der skulle gå på bestemte indhegnede stykker græs. Kvæget skulle være mærket, inden det kunne slippes ud i de indhegnede arealer. Istandsætningen af gærderne påhvilede de enkelte lejere – hvilken pligt de efterkom, da de eventuelle skader ved at kvæget slap ud, skulle bæres af dem. Skete der kvæget nogen som helst ulykke i græsningstiden, var det ligeledes lejerne af arealerne selv, der hæftede. I udlejningskontrakter¹² ses det, at betingelserne med tiden blev skærpede fra Brødremenighedens side. På grund af en velbegrundet frygt for kvægsygdomme krævede man som noget absolut væsentligt, at dyrenes sundhedstilstand var i orden.

Græsningspengene faldt fra at have givet gården den tredje største indtægt i 1773-76 til et minimum på kun 9 rdl. i 1777. Den faldende indtægt for udlejning modsvarede til gengæld i stigende indtægter fra landbrugets andre dele. Græsningspengene var kun beregnet til at være en midlertidig foranstaltning, mens jordforbedringen skred fremad.

Foruden udlejning af græsningsarealer på Kuh-hauge udbød Brødremenigheden også engarealerne på Tyrholm marken ved auktion til *høslet* i årene 1772-74¹³. Højbjergningen skulle ske tidligt på året – for at den sidste høslet kunne blive god. De, der lejede retten til højbjergning, var bønder dels fra Tyrstrup by, dels fra andre landsbyer i omegnen – og blandt disse var f.eks. pastor Kastrop, Stepping, smeden fra Tyrstrup og en »regnskabsfører«, samt i 1774 branddirektør Hansen. Alle havde eller fik senere tilknytning til brødrene. F.eks. brugtes smeden, Friedrich Nielsen, flittigt af Brødremenigheden til at udbedre og lave mange redskaber¹⁴.

Først fra år 1800 ophørte de årlige udgifter til jordforbedringer. Forbedringer af Tyrstrupgård fortsattes herefter med flere års mellemrum – særligt sidst i 1840'erne og først i 1850'erne og endelig i 1877/78, hvor gården havde store udgifter til dræning¹⁵. Arbejderne var så omfattende, at daglejere fra omegnen ikke var tilstrækkelige, så i 1877/78 måtte man hyre arbejdere udefra på akkord.

Det holstenske koppelbrug udsprang oprindelig af de særlige erhvervsgeografiske forhold i hertugdømmerne med vægten lagt på opfodring af stude og fedekvæg. Senere hen lagde man vægt på en mælkeproduktion (hollænderiet). Begge dele af landbrugsproduktionen havde

Brødrementigheden interesse i at udvide og udvikle, såvel for at gardere sig i den første »gründerperiode« på det nye sted mod evt. tab ved en ensidig produktion som af hensyn til menigheden. Det var for styrelsen af gården væsentligere at dække menighedens voksende behov for friske og billige forsyninger af landbrugsprodukter end at lægge sig fast på én bestemt gren af landbrugsproduktionen.

Forudsætningen var i alle tilfælde *gode græsningsforhold* og dermed rigeligt med foder. Begge dele syntes at være til stede i den store parcel, Kuh-hauge, der bestod af skov, men også havde engarealer. Derimod stod det ringe til med resten af de til Tyrstrupgård hørende eng- og græsningsarealer. I lighed med jordforbedringerne på agerjorden gik bedriftsledelsen derfor igang med at dræne og afvande¹⁶. Kvæget blev fordelt på de bedst egnede steder – dvs. »rene« enge uden for megen siv og buskads. Grøftegravningen fortsattes på andre enge, og ekstra arbejdskraft blev sat til at dæmme vand op på visse fastlagte steder. På den måde blev *vandingen af kvæget* i sommerhalvåret bekvemt indrettet.

På egnen berettes der om de lange afstande, malkepigerne ofte skulle gå for at komme til at malke køerne. Også på Tyrstrupgård foregik malkningen af kvæget op til efter midten af 1800-tallet ude på marken. Men ud fra brødrenes arbejdsrationelle indstilling lagde man vægt på, at afstanden fra gården og mælkeriet ud til kvæget på marken skulle være kortest mulig. Kvæget placeredes derfor på den til gården nærmest beliggende Grosse Haus Toft, således at mindst muligt af malkepigers samlede arbejdstid brugtes til at gå efter kvæget og mest muligt til hendes egentlige hvern – at malke. Først i sidste halvdel af 19. årh. begyndte gårdens ledelse at lade malkekvæget trække på stald til malkningen.

En rimelig fodermængde til dyrene året rundt hang ikke blot sammen med afvandingsarbejdet, men forudsatte også at enge og græsarealer blev *velgødede* for at kunne yde de store mængder foder. Det brugte bønderne i Frisland og i marsken, men det var endnu omkring 1800 ikke regelmæssigt anvendt i Haderslev amt¹⁷.

Til opsamling af gødning anlagde brødrene en større ajlebeholder og byggede mur rundt om Tyrstrupgårds mødding. Efterhånden som håndværkerfamilierne flyttede ind, fik de – i lighed med forvalter og brygmesteren – pålæg om at aflevere en vis del af deres mødding samt indholdet af deres »hemmeligheder« til Tyrstrupgårds marker¹⁸. Engene blev principielt aldrig slået – kun, hvis de var dårlige, dvs. fulde af buske og

gevækster. Græsningsarealerne blev derimod slået to gange årligt. Fra Sydtysskland kendte brødrene til, at bønderne slog græsningsarealerne omkring 1. juni og igen omkring 1. september. I Nordslesvig slog man derimod hø senere på grund af den senere sommer – og p.g.a. det ustadige vejrlig. Ledelsen af Tyrstrupgård indførte i modsætning til denne egnsbestemte driftsmåde, at høhøsten blev skubbet frem og blev afsluttet inden Sct. Hans. Derved opnåede man et *større udbytte af grønthøsten*, idet det andet »slet« fik tid til at vokse sig større¹⁹.

På egnen havde en og anden bonde nok i det stille undret sig over Brødrementenigheds forskellige foretagender, men de måtte indrømme, at det bragte fremgang med sig. Derimod havde bønderne svært ved selv at acceptere opgivelsen af gamle rodfæstede traditioner som f.eks. at »opgive ævred«, dvs. at fjerne gærderne og lade køerne gå ind på marken efter kornhøsten. G. Arndt berettede hjem til Herrnhut om, at »bønderne her på egnen har en gammel vane med at drive køerne ind på marken uden opsyn«²⁰. Formålet skulle være at få foderudbytte af dels stubbene, dels de mange grønne planter i datidens højst urene marker. De nye beboere på Tyrstrupgård mente ikke, at det var nogen god idé. Tværtimod afholdt de deres køer fra at komme ind på marken og pløjede i stedet stubbene ned, således at de fungerede som gødning. Det mente de, den kommende kornhøst ville have godt af.

Fordi brødrene havde sået kløver²¹ i græsningsarealerne samt ladet høste kløverfrø til udsåning på de ringeste marker, kom de ikke til at mangle foder, dels fordi kløveren i sig selv var foder, dels fordi kløveren som vore dages lucerne tilførte jorden kvælstof. Samtidig med at forbedringen af markerne skred frem for såvel eng- og græsningsarealer som for kornmarkerne, blev også mange småarealer udnyttet. Selv kanter til grøfter og veje og jordstykket mellem avlsbygningerne og laderne blev anvendt.

Tyrstrupgårds ledelse var i det 18. og det 19. århundrede at finde i første række når det gjaldt indføring af nye driftsmetoder såsom dræning, mergling, sædskifte og gødskning, hvilket såvel direkte som indirekte kan udledes af gårdens regnskaber med tilknyttede notater. Centralt står den hurtige og konsekvente omstilling til et *stadigt mere specialiseret landbrug* med hovedvægten lagt på forædlede landbrugsprodukter.

Husdyrhold og mejeridrift

Da Brødremenigheden overtog gården, var kvægbestanden ret beskedden: 2 treårs okser, 14 stk. malkekvæg, 2 kvier og 21 stk. ungkreaturer på 1 år og derunder²².

For at gennemføre jordforbedringerne og for at kunne klare en intensiv drift, måtte det første, man anskaffede sig, ret naturligt blive flere stude, så man kunne få ekstra spand til markarbejdet. Herefter kunne der veksles spand formiddag og eftermiddag, så ét hold affodredes, mens det andet arbejdede. Derudover havde gården heste, som dels gjorde trækarbejde, dels brugtes til at køre med mælk og øl. Der blev af bedriftsledelsen lagt en fast plan med hensyn til fodringen af dyrene. Sommerfodringen skete dels ved daglig afhøstning af det ovennævnte græsareal, dels ved almindelig græsning. Vinterfodringen blev tilrettelagt, så kreaturerne ikke kom til at mangle foder, når foråret kom²³. Det var ellers på den tid i Danmark et udbredt fænomen, at en del af besættningens dyr gik til p.g.a. mangel på foder i langvarige vintre under det system, som rammende kaldtes »sultefodring«. Ledelsen af Tyrstrupgård fandt, at hø ikke altid var det bedste »for foder« – også fordi der gik en del til spilde ved at kreaturerne trampede det ned.

Avlsarbejdet lykkedes ikke altid lige godt, så det var hele tiden en nødvendighed at tilføre besætningen nyt blod udefra²⁴. Indkøbene skete ved udvælgelse af »gode og stærke dyr« af kendt afstamning. Det skulle være rolige dyr – okser med et hidsigt temperament duede ikke som trækdyr. På gården havde man i lighed med praksis andre steder egen avlstyr. For køernes vedkommende indkøbtes dyr, der ikke måtte være »for store eller grove«. Malkekøernes værdi lå jo i deres mælkeydelse, og derfor var det vigtigt, om sælgeren kunne gøre rede for de arvelige anlæg. Måske p.g.a. kendskabet til de lokale bønder, eller fordi egnen vitterligt var kendt for dens gode racer, så købte forvalteren af Tyrstrupgård mange af dyrene fra de lokale stammer. Hovedparten af kvæget solgtes til købere fra Jylland²⁵. Den sædvanlige praksis at sælge til tyske opkøbere blev dog også anvendt. I det første år købtes for 499 rdl. heste, stude og køer. Siden voksede bestanden og var lige ved århundredskiftet på 17 stude/okser og 89 køer. På gården var kvægholdet til videresalg ikke synderligt stort indtil 1850'erne. Indtægten ved salg gav kun omkring 1/3 af mælkeproduktionens indtægt. Derfor kunne man også udleje nogle af græsningsarealerne – nemlig Kuh-hauge – til andre bønder.

Interessen for malkekvæg udsprang naturligt af et ønske om at være selvforsynende med friske produkter, men som det tidligere var set, slog gårdens ledelse hurtigt ind på at sælge til andre uden for menigheden. Det drejede sig i hovedsagen om mælk – kun i ringe grad afsattes fløde. Indtil 1887, hvor Tyrstrup Andelsmejeri²⁶ oprettedes, havde Tyrstrupgård således hele salget af mælk og smør til Christiansfeld by. Til tider anså gården ikke smørpriserne for gode nok og standsede salget, men producerede dog hele tiden til eget forbrug. I første omgang blev det til »hollænderiet« nødvendigt med en ny og kølig mælkekælder, der indrettedes i 1774²⁷.

I 1782 byggedes et *mejeri* med mælkestue, kølerum, smøranlæg m.v.²⁸. At det var kommet så vidt, skyldtes den omhu og nøjagtighed Tyrstrupgårds bedriftsledelse lagde for dagen i den specielle produktion. Der blev således ikke blot givet mundtlig indføring, men udstedt skriftlige instrukser til personalet. Nogle af retningslinjerne gik ud på, at køerne skulle malkes helt rene, at hver ko skulle kendes på sin mælkeydelse, at fløden ikke måtte tages væk, førend det havde skilt sig fra mælken osv. Malkeredskaberne skulle holdes rene. Personalet indskærpedes i det hele *nøjagtighed og renlighed* – en dårlig produktion kunne kun skyldes manglende opmærksomhed. Inspektør Arndt har i en indberetning meddelt, at der på Tyrstrupgård blev ført regnskab over de enkelte køers ydelse, således at det var muligt hurtigt at skille sig af med de lavest ydende²⁹.

Malkekvæget fik det bedste foder, idet man til fulde forstod det gamle mundheld, at »koen malker gennem tanden«. Da Tyrstrupgård havde eget bryggeri, fik køerne bærmen, der var et godt kosttilskud. Til opsyn med staldene stod dels »ein Wirtschaftler«, hvormed der mentes forvalteren samt en »Viehwirthin« – en overrøgterske – og hun havde under sig flere piger. Selvom ordet ikke direkte anvendes, så kan denne »Viehwirthin«-bestilling vel bedst sammenlignes med en mejerskes, men i folketællingerne optræder dette erhverv først i 1855³⁰.

Det er interessant at se Brødremenighedens opfattelse af kvindearbejde i landbruget, for udover malkepigernes traditionelle arbejde satte ledelsen en kvinde til at overvåge køernes fodertilstand samt til avlsarbejdet i det hele taget. Det bedste resultat opnåedes ifølge forvalterens opgivelse ved, at ledelsen såvel i pasningen af køerne generelt som specielt ved deres kælvninger havde en »forstandig kvindelig person«. Det blev også

hendes arbejde at sørge for, at kun de gode, sunde køer med høj mælkeydelse, som det kunne betale sig at avle videre på, udvalgte og fik lov til at beholde kalvene hos sig.

For kvægdriften udarbejdedes faste skriftlige retningslinjer: »Om fodring og pleje«, der bl.a. omtaler indførelsen af hakkelse, samt at foderet skulle sorteres og opbevares for sig. Fra den første specificerede regnskabsopgørelse (1772/73) kan vi allerede se, at der er bogført udgifter til at lade en dyrlæge se på diverse sygdomme hos såvel malke- som fedekvæget. Senere er dyrlægen en fast omend mindre post på regnskabet, men det er interessant at konstatere, at her ville gårdens ledelse ikke spare penge. Selv på større godser i samtiden lod man ellers rask væk denne eller hin tilfældige person om at klare problemerne med dyrenes sygdomme om ikke forpagteren eller forvalteren selv tog sig af det, hvis ellers han havde hånddelaget. Til sammenligning lod man på Fuirendal (Øster Flakkebjerg herred) mellem Næstved og Skælskør i en lang årække den lokale smed om den bestilling³¹.

En af begrundelserne for, at Prætorius ikke købte Søgård ved Åbenrå var, at han skønnede, at egnen var hærget af kvægsyge. At frygten for kvægsyge var særdeles velbegrundet ses af de talrige epidemier i 1700- og 1800-tallet, der hærgede kvægbesætningerne i den grad, at mange gårdmænd mistede deres gårde. For godsernes vedkommende betød en alvorlig sygdom hos dyrene, at deres fæstere eller hovbønder ikke så sig i stand til at levere de pligtige afgifter – endog gennem flere år. Hverken ud fra de indberetninger, man sendte til Herrnhut om gårdens tilstand, eller af de årlige regnskaber kan der konstateres større sygdomsangreb. Ejheller den frygtede sygdom hos får, der rasede omkring 1790'erne, og som ødelagde hele besætninger, ses at have berørt Tyrstrupgård. De gode hygiejniske forhold i de nye stalde har utvivlsomt betydet en hel del. Dødsfald blandt dyrene var sjældne og der var overhovedet ikke tale om, at man direkte mistede dyr p.g.a. dårlig foderstand. Igen hang det sammen med omhyggeligheden i landbrugsdriften, hvor hver eneste plet jord udnyttedes. Var der knaphed et år – f.eks. p.g.a. misvækst³² – udnyttedes de nedfaldne visne blade og lyng til kvæggets strøelse.

1783 byggedes en ny stald til vestsiden af den gamle, beregnet udelukkende til det stigende antal malkekøer. I midten af stalden anbragtes en pumpe. Bygningerne var grundmuret og tækket med strå – fra Fyn. I den nye stald blev der pålagt, at man strøede godt og holdt en rimelig temperatur.

Da Brødremenigheden kom til Tyrstrupgård i 1772, var den eksportende del af landbruget på egnen mest lagt an på kornsalg og studeeksport. Men netop på den tid slog mejerigårdenes specialiserede »hollænderier« igennem med hovedvægten lagt på mælkeproduktion, smør og ost. Det gjaldt dog kun de større godser med rigelige græsningsarealer. Også Tyrstrupgård fulgte denne udvikling med større vægt på mælkeproduktion end på stude. Omkring midten af det 19. årh. lå antallet af *malkekøer* på 75-100 stk. og antallet af ung kreaturer var betydeligt større. Indtægtsmæssigt gav salget af kvæg og kvier da $\frac{1}{3}$ af salget af mælk og mælkeprodukter. Mens *svin* i de første mange år ikke havde nogen betydning, ses et stigende antal søer og slagtesvin op gennem 1840'erne. Fra midten af århundredet, hvor man kom op på 100 stk., blev indtægterne heraf af større betydning. Endnu i 1850'erne lå salget af svin og levende kvæg på linie regnet i penge, men fra sidst i 1860'erne oversteg salget af svin klart salget af kvæg. Mens fåreholdet endnu sidst i 1700-tallet var betydeligt, svandt det ind i løbet af 1800-tallet.

Tendensen og betydningen var tydelig bort fra den brede produktionsvifte henimod specialisering, forædling og bearbejdning af produkterne.

Fra de bevarede specificerede årsberetninger fra midten af århundredet, kan det ses hvem, der aftog Tyrstrupgårds produktion. Det drejede sig om flere kategorier: Først Brødremenighedens *egne medlemmer* i Christiansfeld og i Tyrstrup sogn; dernæst *kunder og opkøbere* fra Haderslev, Åbenrå og Tønder³³. Regnskaberne viser ikke altid, hvem disse opkøbere var og hvorhen kornet, svin og kvægproduktion videresolgtes. Men man kan se, at visse produkter havde faste aftagere og sælgere.

Igennem 1840'erne købte gårdens bryggeri altid den største mængde humle fra Braunschweig, hvorimod der ikke fra perioden kan ses større indkøb af fynsk humle, selvom det forekom. Hestene købtes altid sydfra, dvs. fra Tønder eller fra Åbenrå-egnen³⁴.

Blandt aftagerne af Tyrstrupgårds produkter var der flere af de store proprietær- og bøndergårde i omegnen, dvs. nabosognene og »de otte sogne«, hvortil der lige fra Christiansfelds anlæggelse havde bestået en åndelig religiøs forbindelse³⁵. Flere af de familier, der figurerede i regnskaberne blev ikke sjældent tillige knyttede til Christiansfelds kirkeliv og sendte deres børn i skole hernede.

Bryggeri og brændevinsbrænderi

Allerede fra 1776 byggedes der brændevinsbrænderi og ølbryggeri med salg for øje – dvs. til andet end tidens store hjemmeforbrug³⁶. Der omtaltes tidligt en selvstændig brygmester, mens regnskaberne mest anfører en selvstændig brænderimester. Antagelig har brygmesteren også ledet brænderiet, da de to foretagender ofte samkørtes i fælles virksomhed.

Der er desværre intet bevaret af de selvstændige regnskaber, som må have foreligget fra brygmesteren, så de interne forhold og detaljer i produktionen af øl og brændevin lader sig ikke rekonstruere. Men deres store betydning, både som aftager af gårdens gode bygproduktion og som effektive skabere af overskud ved salg, fremgår klart af de bevarede ekstrakter og årsregnskaber.

Før 1800 var brænderiindtægten større end bryggeriindtægten, og 1787-88 gav brænderiet 1800 SH rdl. i indtægt, bryggeriet 840 SH rdl., mens resten af gårdens drift kun gav 960 SH rdl. – samtidig med, at der det år til unitetsledelsen kunne afsendes 1100 SH rdl. Grundet den specielle regnskabsopbygning med interne overførsler af korn og bærmølle etc. kan det være vanskeligt at opgøre det virkelige værdiforhold mellem produktionsgrenene på gården. Men at brænderi og bryggeri udadtil blev de mest givtige indtægtskilder, kan ikke betvivles.

Efterhånden som både brændevinsbrænderi og brygning professionaliseredes og kvalitetsmæssigt forbedredes i købstæderne, ses et skift i den interne vægtning, således at bryggeriets betydning ind i 1800-tallet tiltog i forhold til brændevinsbrænderiet. I 1846 ses der endog et stop for salget af brændevin.

Fra omkring 1840 steg betydningen af mælk og kvæg, mens brænderi og bryggeri tilsvarende faldt som indtægtskilde, men dog med en stigning for øllets vedkommende. En ændring i regnskabsføringen for brænderi-bryggerisektoren gør det ikke muligt at følge betydningen heraf, hverken indadtil eller udadtil. Men store investeringer i 1877 i et nyt malkogeri viser dog den stadige betydning af produktionen af øl. Dennes størrelse lader sig ikke fastslå udover, at der det år blev brugt 596 tønner byg til ølproduktionen, hvilket svarer til den mængde, der blev brugt ca. 100 år tidligere. Brænderiet var 1885 helt ophørt.

Brændevinsproduktionen på Tyrstrupgård bevirkede en stigende efterspørgsel på korn i området, som syntes at have presset priserne på korn i vejret. Det fremgår bl.a. af en klage fra 1786 over, at priserne på korn var gået kraftigt i vejret p.g.a. brænderiets aktivitet³⁷.

Byggeri

Ved overtagelsen af Tyrstrupgård var det nødvendigt straks at ombygge og istandsætte avlsgården³⁸. Stuehus og forvalterbolig istandsattes i mindre omfang, så det kunne rumme den nye forvalterfamilie samt tjenestefolkene. Et nyt vaske- og huggehus blev bygget ved siden af det gamle, der i stedet skulle rumme landbrugsredskaber i det ene rum, søer og smågrise i det andet. En lille mælkekælder placeredes længst ude mod vest til den påtænkte mejeridrift.

Resten af gårdens *avlsbygninger* befandt sig på den østre side af Tapsåen, der løb gennem terrænet og skilte beboelsesbygninger fra avlsgården. Disse ombyggedes helt eller nyopførtes fra grunden først med den *østre længe* (Oster Scheune), der blev opdelt i flere rum og i den ene ende indeholdt hestestald med adskilt foderrum. I den anden ende var der plads til unghestene samt kalve og ungkreaturer. I et tilbygget rum til det sidste rum lå svinestalden.

Østre længe var sammenbygget med *søndre længe*. Her var den egentlige oplagringsplads for korn og andre afgrøder. Men også får, kalve og andre husdyr fandt plads her. Mod vestre ende var loen, og endelig yderst mod vest fandtes karlekamre og vognport. Hvor de to bygninger stødte sammen, placerede man praktisk nok en pumpe og vandtrug for samtlige dyr fra begge bygninger.

Stalden bestod af kostald, fodergang, kalvestald. Fra brænderibygningen (»Brenne Haus«), der lå overfor, gik en ledning, hvorigennem der ved hjælp af en pumpe ledtes bæreme fra brænderifremstillingen over til stalden. Bærmen, der var et udmærket foder, kunne således benyttes omgående, dvs. uden at forrådnelsesfaren for det varme produkt satte ind. Det gamle brænderihus blev bygget om ved overtagelsen af gården. Senere tilføjedes et nyt hus indrettet både til brændevinsbrænding og til ølbryggeri (1776) med et *malthus* (Maltzhaus). Det gamle hus nedlagdes og kom kun til at fungere som kælderplads. Heri anlagdes tillige kølerum til den stigende mælkeproduktion. Ovenpå indrettedes bolig til brygme-

steren og hans hushold. Uden om avlsbygningerne sattes et gærde omkring stald og lade, og et højt plankeværk skilte den egentlige avlsgård, brænderiet og bryggeriet.

Dette byggeri gav store udgifter de første år, men da produktionen også øgedes i stærkt tempo p.g.a. de talrige jordforbedringer, blev det nødvendigt at bygge til igen i 1782. Da kunne den gamle stald som nævnt ovenfor ikke længere rumme malkekvæget, der nu var på 29 stk. mod 12 ved overtagelsen af gården.

I begyndelsen af 1780'erne havde investeringer fra 1776 i *bryggeriet* vist sig ikke blot at være rentable, men også at give så gode indtægter, at denne gren af bedriften måtte udvides med nye bygninger.

På vestsiden af bryggerihuset anlagdes 1782 en sidebygning beregnet til køkken. Ølkuskene fik ved samme lejlighed en opholdsstue. I den anden ende af bygningen lå soverummene og spisekammeret. I en del af kælderummene blev der mælkekammer, mens der i det lille vaske- og bagehus indrettedes oste- og fløderum. Af regnskaberne og i inventarlisterne ses, at der på samme tidspunkt anskaffedes en ny kedel, et røranlæg samt kar af forskellig størrelse til bryggeriet.

I 1798/99 blev det nødvendigt med en ny kostald. Fedekvæget fik en afdeling, og der blev plads til flere malkekøer og ungkreaturer. Den grundmurede bygning blev tækket med strå, som købtes på Fyn.

I 1785-86 måtte den østre længe udvides, og nogle nødvendige reparationer blev foretaget på den ældre bygning. Herefter bestod bygningen af 2 grundmurede kældre og en bolig. Herover fag til opbevaring af korn og neg. Desuden blev der ekstra plads til heste og ungkreaturer.

Året efter i 1787 byggedes *en ny søndre længe*. Færdigbygget stod længen nu med to loer, 1 vognskur og ellers som fra 1770'erne.

I 1790-91 blev Malthuset forlænget betydeligt og fik et nyt gulv, ligesom mindre reparationer blev foretaget. Bygningen indrettedes som den gamle med samme højde, men nu med 2 etager. Et nyt »Maltz-Reservoir« kom til ved nordsiden. Hele taget blev skiftet ud på den gamle bygning og lagt om med nye bjælker og brædder.

Endelig fik man et nyt bryggehus anlagt i 1806-07. Det var en etage højt med kælder under.

Hermed var første bygningsfases omfattende anlæg færdige – i løbet af 20 år var bogstaveligt talt alt fornyet og udvidet fra grunden. Det kan således konstateres, at den forøgede landbrugsproduktion krævede nye

bygninger i et betragteligt omfang. Med undtagelse af 1776, hvor bryggeriets produktionsapparat grundlagdes, finansieredes byggeriet via gårdens eget overskud. Murstenene til byggeriet fremstilledes for en stor del på gårdens eget teglværk. Om dette teglværk ved vi ikke meget mere, end at det endnu eksisterede op i 1780'erne samt at det udover produktion til gårdens eget behov solgte teglsten og fik et mindre overskud heraf. Der forbrugtes ligeledes træ fra egen skov, men store udgifter på træ og bjælker viser, at der til svære konstruktioner som f.eks. taget er blevet anvendt træ købt andetsteds fra, bl.a. Sverige. Bygningsarbejderne aflønnedes på linie med daglejere og de faste tjenestefolk over gårdens regnskab, og pengene kom fra egne indtægter på gården med undtagelse af dele af udgifterne til brænderi- og bryggerbygningerne. Efter at gården i 1780 var blevet udskilt fra byen rent økonomisk, ses det, at arbejde (kørsel o.lign.) ydet af gårdens mandskab blev betalt tilbage af byen.

Udgifterne til bygninger og jordforbedringer m.v. har løbende lagt beslag på en større del af gårdens overskud, men dog ikke mere, end at gårdens ledelse efter få år og derefter – med enkelte undtagelser – i flere generationer kunne sende årlige beløb af størrelsesordenen 500-1000 rdl. til Herrnhut. Beløbene vekslede fra år til år og beregnedes af det årlige samlede pengeoverskud – efter fradrag til investeringer – af landbruget, bryggeriet og brændevinsbrænderiet.

Der var derfor ikke et stort pengeoverskud til stede direkte på regnskabet. Men der var en god og reel indtjening og en række fornuftige investeringer, hvoraf i regnskabets møntsort kan anføres:

Bryggeri – landbrugsbygning – mælkeri, 1782	185 rdl.
Staldbygning, 1783	475 rdl.
Tilbygning t. østre længe + reparationer 1785-86	661 rdl.
Tilbygning til søndre længe 1787-88	741 rdl.
Malthuset + gulv til bryggeriet, 1790-91	722 rdl.
Tilbygning til kostald + forlængelse af brænderiet, 1798-99	863 rdl.
Nyt bryggehus, 1806-07	1876 rdl.

Ledelse, regnskab og økonomi

Målsætningen for godsdriften var dobbelt: dels at give et sikkert naturliemæssigt underlag for menigheden, dels at give et økonomisk overskud, som af Unitetet kunne anvendes til at finansiere missionen.

Som øverste organ til styring af Brødreunitetets talrige og mangesidige økonomiske engagementer, fandtes et *Unitets-Vorsteher Collegium*. Som underorgan af dette til varetagelse af bl.a. jordadministrationen i Europa fandtes i Herrnhut et *Wirtschafts Inspektions Collegium*, hvis beføjelser ændredes og udvidedes ved en synode i 1789¹. I dette kollegium var det gennem en årrække den samme person (i 1770'erne broder Kölbing i Barby), der førte korrespondancen og kontrollen med godsinspektøren på Tyrstrupgård. På godsniveau derimod vekslede administrations- og regnskabsformerne en del i tidens løb. I de første år efter købet af Tyrstrupgård holdt unitetsledelsen ret nøje og detaljeret kontrol med udviklingen og gav råd og vejledning ved opbygning af såvel landbrug som menighedsby. Efterhånden som udviklingen kom ind i en roligere gænge, overlodes gradvist flere og større beslutninger til lokal afgørelse.

I opbygningsfasen 1772-80 fungerede *J. G. Arndt* som regnskabsmæssig og administrativ tilsynsførende for unitetsledelsen, såvel for Tyrstrupgård som for Christiansfeldermenigheden. Han indtog således en meget central plads dels som bindeled til Herrnhut, dels som lokal leder. En uddannelse som rets- og amtsskriver parret med en viljefast karakter gjorde ham særdeles skikket til at påtage sig det krævende arbejde som leder af det hurtigt ekspanderende samfund. At hans evner fuldt ud anerkendtes i Christiansfeld ses af det faktum, at han helt frem til sin død i 1811 bestred officielembedet samt adskillige andre mindre tillidshverv.

Administrativt og økonomisk fungerede Christiansfeldermenigheden og Tyrstrupgård som en enhed i perioden 1772-80, dvs. at Arndt som tilsynsførende inspektør havde det fulde lederansvar i forhold til Herrnhut.

Inspektør og forvalter

Den daglige drift af gården blev overladt til en forvalter². Medens forvalterne var landbrugsmæssigt ansvarlige og kompetente, var det inspektørens ansvar – på basis af forvalterens oplysning – at udfærdige og indsende regnskaber til Herrnhut. Hertil kom, at inspektører foretog alle ansættelser og på unitetsledelsens vegne underskrev alle kontrakter.

Ledelsesstrukturen med inspektør og forvalter holdt sig uændret op til midten af 1830'erne, hvorefter den regnskabsmæssigt opstrammet førtes videre i resten af århundredet.

Jeg vil i det følgende gennemgå *de første forvalteres virke* for at vise, at det kritiske eller direkte negative skudsmål, de har fået af en senere historieskrivning ikke er korrekt – hverken med hensyn til deres arbejdsindsats eller deres privatliv³. De synes at have været landbrugsfagligt kompetente og moralsk hæderlige. Men de arbejdede under pressede ydre forhold i opbygningsfasen, hvilket kunne medføre problemer.

Ved overtagelsen af Tyrstrupgård 1. maj 1772 var det endnu ikke blevet bestemt, hvem der fremtidig skulle sørge for gårdens daglige drift, ligesom en klar ansvarsfordeling mellem ældsterådet i Christiansfeld og unitetsledelsen i Herrnhut ikke var fastlagt. Forstanderen for ældsterådet skrev til Herrnhut, men i den mellemliggende tid flyttede et ægtepar tilhørende diasporaen i Stepping ind som bestyrere (Vogtleute) – Anna og Christen Skovsholt Jørgensen. I midten af juni måned kom der svar fra Herrnhut på ældsterådsforstanderens brev. Unitetsledelsen havde trukket lod efter grundige overvejelser og udvalgt ægteparret Loos fra Herrnhag⁴.

Tilsyneladende havde de nye »Vogtleute« ikke fået klar instruks om deres arbejde, for de anmodede selv ældsterådet om at få afgrænset deres ansvarsområde. Det bestemtes herefter, at det blev overladt broder Loos uindskrænket at styre den daglige drift, mens større dispositioner ang. driftsmidler, lagerbeholdning eller større forandringer i kvægbesætningen, indkøb og salg af disse, samt tyendets forhold i videste forstand skulle ske i samråd med inspektør Arndt.

I det hele taget ville ældsterådet gerne udskyde endelig stillingtagen til problemerne, til der var kommet en regelmæssig drift i gang, og til »Brødrene og Søstrene« fra diasporaen fra Stepping var flyttet ud til gården. Det var der visse praktiske og familiemæssige problemer forbundet med, idet alle, der hjalp med i opbygningen af gård og menigheds-

byggeriet, indtil videre boede under samme tag.

Forvalter Loos, der havde arbejdet på et andet unitetsgods, hvor arbejdsgangen var fastlagt, fik endelig sine ansættelsesbetingelser i efteråret. Hans løn skulle være 30 rdl. om året og underholdet bestod derudover af frit hus og kost samt klæder. Endvidere skulle han have sine evt. rejser betalt, når han forlangte det. Arbejdsområdet var den daglige landbrugsdrift og opsyn med tjenestefolkene, hvis ansættelse også hørte under ham. Hans pligter som husbond og herunder ansvaret for folkenes såvel moralske som åndelige behov i videste forstand understregedes. Endelig skulle forvalteren til inspektøren aflevere månedlige regnskaber over udgifter og indtægter⁵.

Ved årsafregningen 1773 besluttede ældsterådet at formalisere forvalter Loos og inspektør Arndts samarbejde i, hvad man kaldte »Wirtschafts-Conferenzen«. Hver mandag skulle der holdes et møde, hvor repræsentanter fra menigheden og forvalter Loos og inspektør Arndt mødtes til den såkaldte »Diaconats- und Wirtschafts-Conferenz«.

Hele 1774 gik uden større ændringer i dette mønster, men forholdet mellem på den ene side Loos' daglige ansvar og på den anden side hans formelt underordnede stilling over for inspektøren medførte spændinger, så det i begyndelsen af 1775 måtte konstateres, at broder Loos og broder Arndt ikke i landbrugsanliggender »harmonerer sammen«⁶. Briant og Prætorius blev som henholdsvis præst og menighedsforstander sat til at mægle. Fremover skulle inspektør Arndt ikke i det daglige diskutere med sin forvalter, men i stedet gennemgå eventuelle problemer på den ugentlige konference med ældsteråd og forvalter. Denne ordning tilsigtede at afværge konfrontationer, hvilket formål delvist må være opnået, da ingen konkrete uoverensstemmelser siden blev anført, ligesom bemærkningerne til Herrnhut kun drejede sig om de omfattende byggesager. Indirekte kan man fornemme, at forvalter Loos måske ikke havde det bedste forhold til sine folk, idet hans kusk bevilgedes forflyttelse⁷. Loos fik grundet gentagne familieføgelser bevilget flere penge til sit underhold. Det bemærkedes herunder, at det kun skulle betragtes som en midlertidig og ikke permanent udvidelse af lønrammen, der udelukkende bevilgedes af hensyn til børnenes opdragelse og undervisning⁸.

Der kom dog senere nye gnidninger mellem broder Loos og broder Arndt, hvorfor unitetsledelsen efter indstilling fra ældsterådet løste forvalter Loos fra sit arbejde på Tyrstrupgård og lod ham bytte arbejde

med lederen af gæstgiveriet, broder Cramer⁹. Cramer havde også en god landbrugsmæssig baggrund og kunne anbefales til arbejdet. Altså byttede de to familier Loos og Cramer hus og fik i øvrigt fremover samme løn. I september måned 1776 anmodede unitetsledelsen om at få broder Loos til Barby som forvalter ved landbruget der, hvilket også skete¹⁰.

For forvalter Cramer ændredes intet i ansættelsesforholdene. Han fortsatte til alles tilfredshed sit arbejde og kom godt ud af det med såvel sin nærmeste overordnede, inspektør Arndt, som med sine ansatte og tjenestefolk. Fra de breve, unitetsledelsen sendte til Christiansfeld vedrørende landbrugsdriften, der også var en art revision, som gik meget i detaljer, nævntes intet om misligheder eller unøjagtigheder i regnskabsaflæggelsen fra forvalteren til inspektøren.

Desværre rantes Cramer af den store sorg at miste sin kone ved udgangen af 1776. I hans ansættelse ændredes intet; han tilkendtes stadig den samme løn for »sit gode arbejde«¹¹ og kom endog til ægtekonens andagter, hvilket ellers efter en ægtefælles død var udelukket, fordi den efterladte flyttede til enkekoets hus.

Fru Cramers manglende ledelse af husstanden, der på dette tidspunkt var kommet op på en halv snes stykker, mærkedes, ligesom det blev anset for et problem, at Cramer som enlig boede under tag med det kvindelige tyende på gården. Cramer fortsatte dog med at føre den daglige drift på Tyrstrupgård indtil 1782, da han meddelte, at han ikke længere mente sig i stand til at påtage sig arbejdet.

Han afløstes af forvalter Schedewig, der var manden bag opbyggelsen af bryggeriet, og som syntes at have ført landbruget videre med samme omhu og nøjagtighed i regnskaberne som sine forgængere.

I 1780 skiltes Tyrstrupgård ledelsesmæssigt og regnskabsmæssigt fra Christiansfeld, men der er intet, der tyder på, at forvalterens og godsinspektørens ledelse af driften ændredes væsentligt op til midten af 1830'erne.

I løbet af 1830'erne forværredes afsætningen dels af landbrugsproduktionen, som endnu ikke havde forvundet kriseårene fra 1820'erne¹², dels af produkterne fra bryggeriet og brændevinsbrønderiet. For sidstnævntes vedkommende kom der tillige hård konkurrence fra nyetablerede og moderne virksomheder i Flensborg.

På denne tid skete der visse fejl i regnskaberne, som fik revisionen i

Herrnhut til at reagere og sende forespørgsler til Tyrstrupgård. I sit svar¹³ kædede forstander Mygind dette sammen med ydre forhold, dårlige afsætningsforhold for landbrug, bryggeri og brænderi. Han angav dog ikke krisetiderne som eneste årsag til, at det ikke gik så godt på gården. De indre forhold på Tyrstrupgård kunne efter hans vurdering nok kritiseres på visse punkter, nemlig at forvalterens regnskaber ikke var fejlfrie. Forvalteren – Dahl – var ikke regnskabskyndig og kunne ikke klare denne opgave tilfredsstillende. Derimod passede han landbrugsbedriften udmærket, selv under krisetider. Årsagen til, at det kneb for ham var opsplitningen på de forskellige områder, landbruget under forvalteren og bryggeriet og brænderiet under bryggeren.

Der var behov for én mand, der kunne føre alle regnskaberne og via denne sammenkøring overskue forløbet og iagttage hver enkelt lille ændring. Mygind bemærkede, at det ville være i tråd med, hvad andre unitetsgodser brugte. Af Myginds redegørelse ses, at der har været kritisable forhold, men der var ikke tale om bevidste handlinger eller svindel. Det uheldige faktum var, at den foregående dygtige forvalter Schammer var død pludseligt og 1821 blev afløst af en mand, broder Dahl, der ikke var sin opgave voksen. Dahl havde p.g.a. omstændighederne ikke haft lejlighed til på forhånd at komme ind i forholdene. Tillige var han modsat de tidligere forvaltere på gården ikke direkte landbrugsuddannet, men havde kun været i gæstgiveriet inden han overtog pladsen.

Myginds kongstanke var, at man gennem *et mere effektivt regnskabsystem*, ført af en kyndig person, bedre kunne styre økonomien og på et tidligere tidspunkt ville opdage uoverensstemmelser, hvadenten disse måtte være forårsaget af inkompetence, bedrag eller ændringer i markedsforholdene. Hertil kom naturligvis, at den veldefinerede *kontrolmulighed* fritog ledelsen for »at hænge om forvalteren og mistro ham«, hvilket ikke kunne virke befordrende for et godt samarbejde.

Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at inspektør Mygind i 1835, dvs. 13 år efter Dahls tiltræden i 1821, kritiserede forvalteren for manglende regnskabskyndighed, et ansvarsområde, der ellers definitions-mæssigt hørte under inspektionsembetet¹⁴. En løsning på problemerne blev forsøgt med en overgang til et *forpagtningssystem*. Dette forsøg har antagelig været inspireret af den samtidige offentlige debat i landbrugskyndige kredse i Danmark om fordelene ved at indføre det fra England kendte forpagtningssystem¹⁵. Fra 1835-37 har vi således bevaret en

forpagtningskontrakt¹⁶, som på væsentlige punkter adskilte sig fra de samtidige i kongeriget:

1. modsat de kongerigske forpagtninger ansporede der til investeringer ved et nedslag på 500 rdl. i forpagtningsafgift det første år¹⁷;
2. den forædlede produktion i bryggeriet og brændevinsbrænderiet skulle uanset markedets svingninger primært sikres sine råvarer af byg fra gården; forpagteren garanteredes til gengæld et vist mindstebeløb for avlen, samt en procentdel af overskuddet ved brændevinsalget;
3. en forøget indtægt for forpagteren måtte ikke fremskaffes ved øget udpining af tjenestefolkenes og daglejernes arbejdsindsats, tværtimod skulle disses løn garanteres og de gamle og svages velfærd tilgodeses;
4. forpagteren var ikke selvstændigt økonomisk ansvarlig, men måtte underkaste sig en grundig regnskabskontrol, hvorved unitetsledelsen sikrede sig imod, at han kom for langt ud i økonomisk uføre og ikke – som ofte set i kongeriget – kunne svare sine afgiftsforpligtelser.

Men forpagtningssystemet slog ikke an for Tyrstrupgårds vedkommende. Allerede efter to år ophævedes kontrakten med forpagteren, uden at vi kender den dybere årsag hertil – personen kan det næppe være. Han genindsattes i sin gamle stilling, blot ikke på samme ejendomsretslige betingelser, men som forvalter og økonomisk set uden større forskel for ham selv, idet lønnen sattes som den forventede forpagtningsindtægt for ham. Efter opsigelsen af forpagtningen i 1837 besluttede Brødreunitetets Vorsteher-Collegium, at der skulle indgås nye overenskomster mellem forstanderen for Christiansfelder-menigheden og forvalteren¹⁸.

Forstander H. A. G. Hopf blev udnævnt til mandatar og godsinspektør, og den daværende forpagter Hermann von Bielke blev »administrator« (i realiteten forvalter) for såvel gårdens landbrug som de to tilhørende brancher – ølbryggeriet og brændevinsbrænderiet. Overenskomsten gjaldt to år ad gangen (1837-39).

Det væsentligste og mest udførligt behandlede punkt i overenskomsten er administratorens *pligt og ansvar for regnskabsføringen*. Herunder skulle administrator Bielke foruden at holde orden i samtlige regnskabs- og landbrugskasseregninger også hver måned sammen med mandataren lave en fælles kasserevision. Viste der sig overskud af penge ved måneds-

revisionen, skulle det straks afleveres til inspektionskassen. Det kan til gengæld konstateres via den $\frac{1}{2}$ -årige oversigt samt ved enkelte månedlige ekstrakter, at denne måde at holde kontrol på til tider næsten var for effektiv og havde til følge, at administrator måtte tage forskud af kassen. Det siger sig selv, at det tætte samarbejde også blev til et tab af den selvstændighed, den tidligere forpagter havde. Ligeledes blev mandataren/inspektøren rådspurgt ved ethvert betydeligt indkøb og enhver større forandring. Lønnen var dels en fast årlig løn på 300 SH rdl., dels forskellige godtgørelser. Endelig gjorde unitetet opmærksom på, at man ville give begunstigelser ved lejligheder¹⁹, hvor der blev ydet ekstra arbejde.

Bielke afsattes samme år – uvist hvorfor – og Mads Andersen fortsatte som forvalter. Hans arbejdsområde er indeholdt i en *instruks*²⁰ udarbejdet af unitetsledelsen. I den udspecificeredes nøjere forvalterens arbejdsområder og hans pligter mod både hans overordnede og hans undergivne.

Forvalterens område var dels godset, dels de to tilknyttede brancher, ølbryggeriet og brændevinsbrønderiet. Dertil hørte, at han skulle føre et løbende kasseregnskab under opsyn af forstanderen for menigheden, til hvem han var direkte ansvarlig i alle ting – ligesom de begge var det til unitetsledelsen. Det var forvalterens pligt at *ansætte* tjenestefolkene. Han skulle se til, at alle forsyninger til ølbrygningen og brændevinsfremstillingen var i orden, men han skulle ikke blande sig i priser eller ændringer i disse to områder uden mandatarens tilsagn. Hans hovedpligt var at føre et korrekt *regnskab* over naturalier såvel som penge – det gjaldt både godsets og branchernes. Det udspecificeredes herunder, at der *a)* førtes et dagligt regnskab over indkøb, salg, dvs. en »Cassenbericht«, *b)* vedr. øl- og brændevinsbrønderiet: de daglige indkøb, afstemt efter konsumeringen, købt humle, malt osv., *c)* for landbrugets vedkommende føre særlige registre over udsæden, høstudbyttet, korn, kvæg, osv. Hver måned skulle de månedlige ekstrakter fremlægges, og det herved eventuelle overskud skulle overføres fra Wirtschafts-Casse (godskassen) til inspektionskassen; til gengæld kunne herfra om nødvendigt overføres penge til gårdens indkøb. Der skulle fremlægges månedlige opgørelser over beholdningen dvs. opgørelser over naturalier, kasse, restbeløb og bestand. Forvalteren fik som betaling for sit arbejde 100 SH rdl., fri bolig, brændsel, del i gårdens produkter, klæder m.v.

Senere instrukser fulgte dette mønster fra 1838. Fra 1884 indførtes

betegnelsen godsforvalter og godsinspektør i kontrakterne²¹, og denne sidstnævnte kom til at indtage en mere dominerende rolle.

Ser vi bort fra det korte mellemspil med forpagtningen 1835-37, så sad forvalterne i mere end et århundrede ofte 15 til 20 år i stillingen – ja, flere døde i den²². Når den nøje kontrol og det udbyggede regnskab tages i betragtning, må det antages, at dette forvaltersystem var økonomisk effektivt og levede op til herrnhuternes ønsker, når bortses fra visse problemer i forbindelse med landbrugskrisen i 1820-30'erne. Ledelsesmæssigt kan der herefter ikke konstateres alvorlige problemer på Tyrstrupgård.

Regnskab og økonomi

Ved en gennemgang af Christiansfelder-menighedens *regnskaber og økonomi* for landbruget, må man gøre sig klart, at kildematerialet kun er delvist bevaret. Kun med forbehold kan man i dag udtale sig detaljeret om gårdens økonomi, selvom der findes en forbavsende omhu og detaljerigdom i det overleverede materiale. Hertil kommer, at der ikke findes meget sammenligningsgrundlag i form af parallelregnskaber fra samtidige kron- eller adelsgodser²³. Tværtimod indicerer det bevarede materiale fra Christiansfeld, at brødrene har været bemærkelsesværdigt grundige i registreringen, ligesom der er foretaget gentagne regnskabs-tekniske justeringer i tidens løb.

Grundlaget for regnskabsføringen har dog hele tiden ligget fast gennem omhyggeligt indførte, dag-til-dag optegnelser i forvalternes journal- og kassebøger. Disse tidlige og primære optegnelser er desværre bortkommet. Fra bevarede månedlige ekstrakter kan man slutte, at forvalteroptegnelserne allerede fra 1770'erne bl.a. har omfattet fuldstændige driftsregnskaber med statusopgørelser.

De primære forvalteroptegnelser dannede baggrund for det såkaldte inspektørregnskab. Dette førtes af unitetsledelsens lokale tilsynsførende og kan betragtes som det overordnede regnskab, ført af den økonomisk ansvarlige. Her kan det endelige økonomiske provenu aflæses efter fradrag af skatter, afgifter, betalte investeringer, lønudgifter samt sidst, men ikke mindst, menighedens årlige bidrag til Herrnhut, der også blev fratrukket driftsresultatet førend det endelige overskud forelå.

De to regnskaber har naturligvis samme grundlag, men tjente forskelligt formål og afspejler derfor forskellige sider af den økonomiske virke-

lighed. For at få et mere fuldentt billede er det nødvendigt at sammenligne det »interne« og det »eksterne« regnskab.

Det ses, at mindre løbende udgifter eller indtægter fra den daglige drift er bogført i forvalterens kassebog, hvorimod større beløb blev afholdt direkte fra inspektørens kasse og på dennes ansvar. Svarende her til blev det akkumulerede overskud hos forvalteren jævnlige overført til inspektøren. Som noget nyt i forhold til almindelige danske godsregnskaber indførtes af brødrene måneds- og kvartalvise ekstrakter allerede i 1770'erne som foreløbige opgørelser. For yderligere at lette tilgangen til regnskaberne var posteringerne opført i hovedgrupper, kvægbrug, markdrift, mejeribrug, husholdning, løn etc.

Disse bogholderimæssige nyskabelser betød, at regnskaberne blev langt bedre og mere effektive hjælpemidler til tidlig påvisning af evt. uregelmæssigheder i de enkelte produktionsgrenes økonomi med deraf følgende muligheder for hurtigere justeringer. I begge nævnte regnskaber ses, at naturaliebeholdninger af f.eks. kvæg og korn blev værdisat efter markedspris og indgik i statusopgørelserne, således at vi f.eks. kan se svingningerne i produktionen omkring gode og dårlige høstår såvel i mængde som i penge.

Modsat moderne regnskabsføring har brødrene derimod ikke regnskabsmæssigt anført begreber svarende til nutidens afdrag, afskrivning eller kapitalisering af bygnings- og jordforbedring. Startkapitalen på ca. 4500 rdl. fremkom som tidligere nævnt ved privat donation og fra et i Herrnhut oprettet fond, rente- og afdragsfrit.

Alle senere investeringer såvel i bygninger som i det store jordforbedringsarbejde på Tyrstrupgård betaltes løbende gennem ejendommens årlige driftsoverskud. Denne – i nutidig terminologi – langtidsinvestering i produktionsapparatet figurerer altså regnskabsmæssigt blot som udgift i årets driftsregnskab, hvorimod bedriftsledelsen ikke registrerede det som værditilvækst i statusopgørelsen.

Af dette eksempel ses, at det kan være vanskeligt umiddelbart ud fra enkeltstående driftsregnskaber og statusopgørelser entydigt at skønne over det reelle overskud eller den egentlige værditilvækst. Et tilsyneladende underskud på driftsregnskabet kan, når der korrigeres for langtidsinvesteringer, der ifølge moderne principper burde optræde i formueregnskabet, findes i regnskabsår med samlet positiv status.

Trods disse tolkningsmæssige vanskeligheder står det dog ganske klart,

at driften meget hurtigt blev økonomisk og rentabel. Dette illustreres bedst af den kendsgerning, at brødrene fra gårdens overskud allerede i 1778 kunne begynde at sende penge til Herrnhut – en overførsel, der har fundet sted i alle de år, fra hvilke der foreligger regnskaber.

Ekstrakterne over naturaliebeholdningerne giver ligeledes nyttig information. Vi kan derudfra i dag vurdere produktionens størrelse og værdi uafhængigt af de datidige konjunktur- og inflationssvingninger samt få et indblik i driftsledelsens effektivitet. F.eks. kunne en god kornavl i et salgsmæssigt dårligt afsætningsår anvendes i gårdens egen husdyrproduktion med øgede mejeriindtægter til følge. Dvs. at man hurtigt kunne flytte potentielle aktiver hen, hvor de markedsmæssigt gav bedst afkast.

Af korrespondancer mellem Christiansfeld og Herrnhut i 1778 fremgår, at dette år påbegyndtes *indbetalinger til unitetet*. Fra 29 bevarede årsregnskaber begyndende med en række i 1770'erne og 80'erne, i 1820'erne, i 1830'erne og 40'erne samt enkeltstående år i 1850'erne, 60'erne og 70'erne – ses, at indbetalingerne i gennemsnit har beløbet sig til ca. 2000 rdl. med en stor spredning over de enkelte år. På grund af vekslende møntgrundlag kan der ikke opgives nøjagtige, sammenlignelige tal.

Det vil sige at Tyrstrupgård blev drevet med overskud i de gode år sidst i 1700-tallet, under seddelinflationen i begyndelsen af 1800-tallet og den danske statsbankerot i 1813, under landbrugskrisen i 1820'erne og endelig gennem de vanskelige nationale forhold fra 1864-1920. Tyrstrupgård har således været en økonomisk sund og levedygtig virksomhed.

Folkehold, arbejdsmoral og kristeligt medansvar

Som de fleste af Brødremenighedens godser under fastlandsunitet fik Tyrstruppård sine tjenestefolk og daglejere uden for menighedens egne medlemmer. I følge Herrnhuts statutter fra 1727¹ skulle den nødvendige medhjælp være *lønnet* arbejdskraft. Brødremenigheden ville principielt ikke acceptere nogensomhelst form for livegenskab eller dertil svarende feudal underordning, hvorfor en godsbesiddelse med den slesvigske form for hoveritjeneste var udelukket på forhånd². Tværtimod lå det i hele Brødremenighedens religiøst/ideologiske opfattelse af arbejde og tjenesteforhold, at enhver nok skulle arbejde³, men for Gud – og båret af næstekærlighed og ikke i et tvungent underdanighedsforhold. Det frivillige kontraktforhold blev taget helt seriøst. Derfor fastsloges det, hvilke forpligtelser alle medlemmer af Brødremenigheden havde overfor gamle, svagelige og de mennesker, man havde i sit brød⁴.

I Balticum-menighederne sås tydeligt kontrasten til de herskende strengt feudale forhold i det 18. årh. og op i det 19. årh. i landbruget⁵. Tjenestefolk, landarbejdere og forarmede feudalt bundne småbønder rømte af deres pladser og småbrug hos godsejere og fribønder til de herrnhutiske menigheder for der at leve under mere menneskeværdige forhold. Det gav nok en del bryderier for menighederne, men eksemplet var slående nok: tjenestefolkene blev i deres plads, og de arbejdede flittigere og mere effektivt⁶.

Skønt bestyrelsen af landbrugsbedrifterne var væsentlig i betragtning af herrnhuternes stigende antal af jordegodser, så var det dog de håndværksprægede herrnhutiske centre, der både økonomisk og ved udviklingen af en ny og mere borgerlig arbejdsmoral var de væsentligste.

At de herrnhutiske håndværkskolonier fik så stor en succes, hang ikke så meget sammen med specialiseringen i håndværkene, skønt de vitterligt var dygtige fagfolk, men langt mere med den arbejdsetik, herrnhuterne fra grundlæggelsen af kolonier og det hårde slid i de første menigheder havde tilegnet sig. Arbejde fik en religiøs etisk begrundelse, bl.a. således

Tyrstrupgård o. 1910. Til højre bag bindingsværksbygningen ølbryggeriet, til venstre stuehuset med melloftet. Til venstre derfor ladebygningerne. I forgrunden rebslager A. Østers rebslagerbane. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

formuleret af Zinzendorf selv omkring 1740. »Man arbejder ikke kun for at leve, men man lever for at ville arbejde, og når man ikke mere har nødig at arbejde, så lider man eller sover hen. I en menighed skal der arbejdes«⁷.

Den konstaterbare flid og udholdenhed fulgtes op med ideale fordringer om at leve nøjsomt, fordi: »Man bør leve nøjsomt og undvige overflødhed og unødvendig kostbarhed såvel med spisen og drikken som med klæder, møbler, husgeråd og andre sådanne sager, der hører til de forærvelige skikke, og for os kan have ganske mange onde følger«⁸.

Brødremenigheden rekrutterede fortsat en stor del af deres tjenestefolk uden for deres egen kreds. Dette skyldtes ikke, at tjenestefolkene som værende ikke-medlemmer blev anset for kun tjenlige til underordnet arbejde, men fordi tjenesten dér havde et godt ry, og fordi der i de talmæssigt få menigheder ikke var folk nok blandt menighedens egne medlemmer. Altid var der en intern vandring af håndværkere – dels mellem menighederne, dels til og fra de forskellige missionsmarker. Ofte rejste konerne med selv på korte rejser som f.eks. visitatsrejser, og det var altså nødvendigt med stabile og trofaste tjenestefolk og medarbejdere.

Som det kan ses af de her undersøgte forvaltere og inspektører på Tyrstrupgård, og disses baggrund, så var der inden for disses rækker en intern rotation dels til oplæring, dels til arbejde. Alle steder var den vigtigste pligt forvalteren og inspektøren i landbrugene havde over for sine undergivne at se til, at deres åndelige behov blev tilfredsstillet⁹, og han måtte ikke nøjes med det selvfølgelige i arbejdets tilrettelæggelse og overvågelse. For at ingen skulle glemme denne pligt, var den direkte indført i forvalterens og inspektørens instrukser fra Herrnhut, og den blev gentaget over for andre i ledende stillinger. På Tyrstrupgård således både over for brygmesteren og brændevinsbrænderen.

Det pålagdes heri den enkelte, i sin egenskab af husfader eller som leder, at samle sine folk og personligt give dem åndelig opbyggelse og se til, at tjenestefolk og undergivne ikke på deres side holdt verdslige og usædelige sammenkomster indbyrdes, hvilket ville falde tilbage på hele husholdets moral og anseelse eller med tekstens egne ord: »Det er inspektørens kristelige pligt strengt at overholde, at alle i husherreligt brød stående tjenestefolk beflitter sig på at føre en sædelig anstændig livsvandel og trofast efterkomme alle deres pligter ... Inspektøren skal foregå alle med et godt eksempel og behandle de ansatte anstændigt og med agtelse for selv det ringeste fødte menneske«¹⁰.

Fritiden – og den var sparsom for alle i den myreflottige typiske herrnhutiske menighed – skulle ikke spildes eller bruges til verdsligheder. Da man fra gæstgiveriet i Christiansfeld og ved bryggeriet havde adgang til såvel øl som spiritus har det fået udenforstående til at tro, at der var problemer med at holde forbruget nede. Da vi ved, at Brødremenigheden registrerede såvel tvistigheder som fejl fra egen side – og da der intetsteds omtales spiritus, må man afvise, at der har været et generelt spiritusproblem på Tyrstrupgård. Ligeså kan det nævnes, at gårdens husholdning kun brugte øl af den svagere type.

Ikke mindst husmoderen på gården havde moralsk og kristeligt opsyn med sine piger, og de havde deres værelser i selve forvalterboligen, mens karlene havde deres i en sidebygning til ladebygningen. Så det kan med fuld ret siges om huslivet på Tyrstrupgård, at synden havde trange kår sammenlignet med det utvungne forhold til alkohol og seksualitet, som de senere års forskning viser ellers var fremherskende i landbomiljøerne omkring 1800¹¹.

Blandt omegnens bønder var der en talemåde om, at i Christiansfeld

og på Tyrstrupgård måtte tjenestefolkene lære at »tie, lide og bie«¹². Til gengæld fik de karle og piger, man havde på gården, et stort landbrugsfagligt udbytte af opholdet. Når de forlod tjenesten medbragte de arbejdsdisciplin, orden og guds frygt til deres nye hjem. Den tid, de havde på gården, var lang – for nogle livsvarig¹³. Om forholdet til de overordnede kan det f.eks. nævnes, at da forvalterens kone på Tyrstrupgård i 1776 blev syg og døde, da plejede hendes tjenestefolk hende trofast. De fulgte deres madmor til kirkegården og var også med ved den efterfølgende sammenkomst, der ellers »kun var beregnet for de nærmeste og for ægteparrenes kor«¹⁴.

Længere op i tiden findes der andre lignende beretninger om gode forhold mellem forvalter og ansatte¹⁵. Den sidste inspektør på Tyrstrupgård, Schmidt, havde en ældre kusk¹⁶. Denne mand skulle under 1. verdenskrig sende nogle af gårdens heste med tog til en anden Brødremenighed nede i Tyskland, hvilket han også gjorde – personligt – og vendte tilbage til fods. Kusken blev der selvsagt sørget for, og han fik sin pension i Christiansfeldt efter salget af gården i 1919.

De første karle og piger samt andre tjenestefolk på Tyrstrupgård var medlemmer af diasporaen fortrinsvis fra Stepping. Ligeså ved vi fra mange af de bevarede levnedsløb¹⁷, at mange herrnhutisk vakte familier fra hele det danske monarki dvs. også fra Norge, tillige med svenske societetsmedlemmer sendte deres sønner og døtre til gården – både for at lære noget og af hensyn til den livsholdningsdannende påvirkning dér. Længere op mod midten af det 19. årh. var det overvejende danske og slesvigske tjenestefolk, karle og piger, der kom til gården¹⁸. Rekrutteringen skete fortrinsvis fra de herrnhutisk prægede områder i landet, men i høj grad også fra de omliggende sogne på egen.

Mange af de ansatte tjenestefolk kom til Tyrstrupgård via familieforbindelser eller anden tilknytning til herrnhuterne. Det har antagelig derfor ikke været nødvendigt at avertere efter folk, snarere har der været tale om selvsupplering, hvilket også kan ses af, at der optræder søskende samtidigt eller efter hinanden, når vi kontrollerer folketællingslisterne.

Det gjaldt for tjenestefolkene som for de øvrige ansatte, at når de blev syge eller svagelige, var de berettiget til at få deres underhold og pleje på gården til de døde. Dette var også udtrykkeligt skrevet i instrukserne til forvalter og inspektør, med nærmere angivelse af forpligtelserne om-

kring sådanne underhold. Kendte er forholdene på Favrvrågård, hvor den fromme kammerherreinde von Holstein dels testamenterede sine tjenestefolk bolig og underhold, dels oprettede en stiftelse for fattige og svage i Tyrstrup sogn. At der var behov for en sådan, og at hun også har tænkt på de velhavendes optræden i så henseende, er hendes testamente et vidnesbyrd om: »... jeg erklærer, at det mere er min hensigt at forbedre og lette kårene for gamle, fattige, svagelige personer, end det er at lempe de vedkommende skatteyderes pligt til at forsørge deres kirkesogns fattige«¹⁹.

Nok var det skik på landet på de *gode* steder, at der sørgedes for de gamle tjenestefolk, men netop i overgangen til det kapitalistiske systems gennembrud var der ingen pligt eller lov, der pålagde husbonden denne forsørgelsespligt. Vi har da også til overmål talrige ulykkelige eksempler både fra Slesvig og kongeriget på, at husbonden ikke påtog sig sådanne forsørgelsespligter overfor det udtjente tyende.

I første halvdel af det 19. århundrede kan det bl.a. gennem regnskaberne konstateres, at Tyrstrupgård også fungerede som uddannelsessted for landvæsenselever fra de større gårde i Nordslesvig²⁰, ligesom mejeriet og husholdningen på Tyrstrupgård fik døtrene fra bøndergårdene i lære. Tilsvarende fik også brygmesteren lærlinge – selv om vi ikke ved så meget om dem grundet mangel på materiale.

Det var unitetsledelsen, der bestemte, om der var baggrund for at holde lærlinge eller elever på Tyrstrupgård²². Disses lærepenge tilgik landbrugets regnskabskasse, og det var igen unitetsledelsen, der fastsatte størrelsen af beløbet, ligesom man også bestemte størrelsen af det vederlag, inspektøren måtte få fra lærlinge og elever.

Skønt vi først kender tallene fra første halvdel af 1800-tallet, må det antages, at allerede fra sidst i 1700-tallet har mere fremsynede gårdmænd og storbønder (proprietærer) sendt deres sønner og døtre på et uddannelsesophold på Tyrstrupgård. Her fik de igennem det praktiske arbejde – altså som karl eller pige – lært et moderne, effektivt landbrug og mejeribrug. Samtidig fik disse unge en kristelig påvirkning og en arbejdsetisk moral, som prægede dem for livet, og som de førte med sig, når de selv kom til at sidde på gårdene som husbond og madmoder.

Mange fremtrædende medlemmer af de senere landbrugsforeninger eller ledende landbrugere fik deres landbrugsuddannelse på Tyrstrupgård. Nogle af dem havde også fået deres skoleuddannelse i Christiansfeld²¹.

Stridspunkter mellem Tyrstrupgård og omverdenen

I Brødremenighedens og bedriftsstyrelsens forhold til naboerne og omegnens bønder kan der kun i ganske få tilfælde konstateres modsætningsforhold så stærke, at de mundede ud i klagesager og bragtes videre til retslig afgørelse. Tværtimod kan man undre sig over, at der ikke opstod flere vej- og hegnsskelsager, som jo var hyppige på den tid. Kun et par enkelte forekom i gårdens historie – og de bilagdes uden retslig afgørelse. Til illustration skal her nævnes et par sager, hvori landbruget på Tyrstrupgård var involveret.

Efter udbrud af kvægsygdom i 1776 i Haderslev amt foreslog amtmanden i et promemoria til det Kgl. Rentekammer, at der skulle laves en fælles indsamling til en kasse, hvorfra man skulle udbetale penge til dækning af tabene ved kvægepidemien¹.

Ifølge en forordning fra 22. marts 1770 havde landsbyerne opsynsmænd, der dels skulle tælle kvæget, dels efterse det. Amtmand Klingenberg² blev 9. maj 1776 indskærpet, at i hver landsby – stor eller lille – skulle der ansættes 1 eller 2 kvægsynsmænd efter behov. Det skulle være hæderlige og pålidelige mænd, der under edsaflæggelse skulle optælle og udskrive attester på alt kvæg, hvorefter attesterne skulle afleveres til herredsfogederne. For at dette kunne ske på en samvittighedsfuld og tilfredsstillende måde, blev det forlangt, at de skulle besøge samtlige indvånere i landsbyerne. Synet skulle foretages to gange årligt med kvæget på græs og i stald.

I 1776 modtog Klingenberg en klage fra herredsfogeden i Tyrstrup over kvægtællingen i Christiansfeld og på Tyrstrupgård. Fogeden var fortørnet over, at synsmændene var blevet forment adgang til Brødremenighedens besætninger. Brødremenighedens official udstedte og videresendte nemlig her selv attesterne samt en fortegnelse over kvæget direkte til amtmanden. Herredsfogeden påpegede, at selvom Brødremenigheden havde egen official, var de stadig underkastet hans, dvs. herredsfogedens, anvisninger på lige fod med andre undersætter. Amtman-

den måtte derfor indberette denne sag og anmode om, at forordningen på grund af kvægsoten blev bragt i anvendelse.

På dette tidspunkt blev sagen også sendt til Gottorp til udtalelse. Herfra meddeltes det Klingenberg, at Christiansfeldermenigheden skulle have befaling til at underkaste sig herredsfogedens forordning i »Landes-Polizei-Sachen«³. Sagen blev bragt gennem de forskellige instanser, men da svarskrivelsen fra Christiansfeld til Klingenberg indløb⁴, blev alle problemer med et løst, og sagen blev henlagt. I skrivelsen til amtmanden oplyste official Arndt, at han gennem herredsfogeden havde fået meddelelse om, at Christiansfeld og Tyrstrupgård havde nægtet tællings- og opsynsmanden adgang til gebeterne. Denne erklæring fra herredsfogeden fandt Arndt meget mærkelig, da de nævnte tællingsmænd slet ikke havde været på stedet, hvorfor de umuligt kunne have været forment adgang.

Tværtimod havde en afskediget »Schulmeister«, der vandrede rundt som daglejer, indfundet sig på Tyrstrupgård for at overtage ovennævnte gerning. Dette havde skabt mistro hos gårdens økonom og forvalter, som meddelte ham, at han intet havde at foretage sig med kvæget. Det ville blive ordnet af de dertil bestilte personer. Hvis opsynsmændene, som de skulle, ville besigtige kvæget, ville det naturligvis ikke blive dem nægtet.

Brødremenighedens synspunkter var klare nok. De ønskede ikke ukyndige menneskers indblanding – og de fandt i det hele taget en kvægtælling midt under en kvægsot noget ejendommelig.

Sagen endte da også med, at man fra amtmandens side henlagde sagen som en misforståelse, og siden skete der ikke videre. I alle tilfælde mistede Tyrstrupgård ikke dette år køer på grund af kvægsoten. For en sikkerheds skyld sendte Arndt samme redegørelse til overretten for her-tugdømmerne på Gottorp og til kongen med beklagelse over det passe-rede⁵.

Det er helt klart, at Brødremenigheden ikke ønskede menighedens hidtidige loyalitet og placering som kongens trofaste undersåtter betvivlet. Ligeså tydelig er sagens behandling et udtryk for den tillid, menigheden nød blandt regering og højerestående personer, herunder amtmand Klingenberg, der kun nødtvungent indberettede sagen.

Herredsfogeden derimod greb lejligheden til at genere menigheden. Han havde fundet en kærkommen lejlighed til at demonstrere sin magtstilling overfor »disse fremmede«, der ellers i kraft af deres selvforvalt-

ning i mange praktiske spørgsmål i øvrigt reelt ikke var underlagt ham.

Den anden stridssag opstod kun 4 måneder efter købet af Tyrstrupgård, hvor husfogeden sendte en klage fra mølleren i Tårning og arvekroforpagteren på Høkkebjerg over Tyrstrupgård⁶.

Disse havde allerede opsnuset, at Brødremenigheden ville oprette eget mølleri på Tyrstrupgård, og at den påtænkte menighed ville indrette en kro (gæstgiveri). Begge dele ville reducere klagernes indtægter betydeligt. Protesten sendtes direkte til det Tyske Kancelli, som forlangte nærmere forklaring af husfogeden, justitsråd Em. Larsen. Efter at have hørt klagernes forklaring mente han sig i stand til at afgive følgende beretning til kancelliet:

1. Mølleren beregnede fortjenesten, som han havde haft fra Tyrstrupgård alt for høj, –
2. justitsråden påpegede, at den årlige afgift også skulle ses på baggrund af, at landmændene selv havde lov til at male boghvede og havre til eget brug, –
3. kroforpagteren betalte årligt 25 rdl. for krorettigheden og mente sig derfor i en koncessioneret og beskyttet stilling. Justitsråden forespurgte nu, hvor stor en del af kroens samlede salg og fortjeneste, der stammede fra Tyrstrupgård. Dette bragte kroforpagteren i en meget pinlig situation, da han ikke havde regnskabsmæssigt belæg for leverancernes størrelse og dermed det påståede indtægtstab.

Brødremenighedens argument var naturligvis, at man ikke for hjemmebrygget øl skulle bidrage til kroens forpagtningsafgift.

Tyske Kancelli rettede nu henvendelse til mølleren og kroværten i anledning af Larsens beretning og ville gerne have størrelsen af en eventuel erstatning oplyst, hvis Brødremenigheden byggede en mølle og anlagde en kro. Kancelliet mente nemlig, at det givne overslag var for usikkert og i alle tilfælde for højt. Mølleren henviste til sin arvekontrakt, hvorunder også Tyrstrup hørte, – hvorfor han ønskede forbud mod såvel mølle som kro. Både amtmanden i Haderslev og Tyske Kancelli tog Em. Larsens forslag om nedslag af de forlangte krav fra kroforpagteren og mølleren til efterretning. Men endnu en gang blandede herredsfogeden sig på klagerens vegne. De fastholdt stadig deres gamle krav. Brødremenigheden skulle ikke have tilladelse til hverken kro eller mølle. Resultatet blev at mølleren tildeltes en mindre erstatning – mens kroforpagteren ingen godtgørelse opnåede overhovedet.

Konklusion

Overalt hvor de herrnhutiske menigheder slog rod og dannede samfund, blev de af omverdenen betragtet som indvandrede fremmede med fremmede skikke og kirkeliv, der stak af fra værtslandets. På den anden side var de som minoritet klar over, at en indordning under omverdenens praktiske normer var en nødvendighed, hvis de skulle overleve og bevare deres særpræg.

Opgaven klarede i Danmark ved en enestående balancekunst mellem på den ene side at fastholde særpræget og principperne *indadtil* i menighedslivet og på den anden side *udadtil* at fungere som landets andre borgere og endda til visse tider at fremtræde som de ledende i lokalsamfundet.

Mens herrnhuterne f.eks. i *Balticum* mere ved deres eksempel end direkte greb ind i storsamfundets udvikling, var de over for den meget stærke dansk-norsk-holstenske enevælde overordentlig tilbageholdende og meget forsigtige med ikke på nogen måde at provokere statsmagtens udøvere.

Brødrenes udadvendte liv i samfundet var både i Danmark og i andre lande karakteriseret ved dygtighed og foretagsomhed, og de blev på visse felter meget indflydelsesrige. Alle steder var de blandt de førende i håndværk og i den begyndende småindustri, og her lå deres hovedinteresse. Ikke desto mindre havde brødremenigheden flere landbrugsejendomme i de forskellige lande – eller investerede en del af deres penge i sådanne. Da det lå til herrnhuterne at forvalte deres midler fornuftigt, blev disse ejendomme drevet godt de fleste steder. Godserne betragtedes ganske enkelt som en investering og forretning, der skulle give overskud. Selvom herrnhuterne mange steder blev agrarøkonomiske foregangs-mænd, så lå deres betydeligste økonomiske betydning ikke i landbruget, men i deres håndværker-økonomiske indsats (jvf. Thomas Bloch Ravns afsnit om »Håndværk og fabriksvirksomhed«).

Efter en nutidig traditionel økonomisk opfattelse kunne der i en besiddelsesform som Tyrstrupgårds savnes et incitament af personlig vinding til brugsrettens og ejendomsrettens fulde udnyttelse, ligesom en kontinuitet, der rakte ud over den enkelte, og som gjorde ekstra arbejde og investeringer lønsomt i det lange perspektiv, også manglede for forvalteren og hans medhjælper på Tyrstrupgård.

Til gengæld havde herrnhuterne en anden og mere ideologisk driv-

kraft i ønsket om at vie deres liv til en højere sags tjeneste. Den rakte også ud over livet og generationernes skiften. Fælles verdensanskuelse, religion og økonomi har for en minoritet som herrnhuterne særdeles meget med hinanden at gøre, ja er rent faktisk en livsfornødenhed. Herrnhuternes formål og indsats på Tyrstrupgård var set på denne måde dobbelt, både verdsligt og religiøst – og i virkeliggørelsen af dette dobbelte mål fik de succes.

At den herrnhutiske foretagsomhed – som hævdedet i tidligere dansk forskning – skulle have mangler eller være utilstrækkelig m.h.t. landbrugsdrift er ikke en rimelig opfattelse. Praksis omkring Brødremenighedens anlæggelse og drift af Tyrstrupgård i Christiansfeld viser da også ved et nøjere kildestudium, at herrnhuterne her var moderne og økonomisk effektive og fik et stort og løbende overskud ud af landbrugsbedriften, samtidig med at de delvis sikrede byens levnedsmiddelforsyning. Herrnhuterne kom til et fremmed område, de skulle skaffe folk til at føre gården fra et underskudsforetagende til en økonomisk stabil forretning og har på egnen også skullet trænge igennem med nye ideer. Overvindelsen af disse hindringer forstærker imidlertid kun respekten for resultaterne.

Uden for brødresamfundet fandt andre blandt Nordslesvigs større grundejere det værd at efterligne Tyrstrupgårds landbrugsfaglige driftsmåder og ledelsens forhold til de ansatte. Således kom der en omend begrænset fornyelse på egnen ud af Brødremenighedens landbrug, mens det ikke er muligt at finde antydning af en egnsoverskridende landbrugsfaglig påvirkning, som f.eks. kunne sammenlignes med de af landhusholdningsselskaberne fremførte mønsterbrug. Tyrstrupgård kunne ikke side-stilles med den betydning, som Christiansfelds håndværk og industri fik.

Som en større virksomhed eller concern i vore dage har sin styrke i at kunne samle og koordinere de økonomiske og andre aktiviteter, sådan havde herrnhuterne også en styrke i, at de forskellige godsbedrifter var overvågede fra centralt hold og til stadighed holdt under opsyn af en ledelse, der kunne hente sine erfaringer mange steder fra. Belært af en konstateret og årsagsforklaret fiasko kunne ledelsen hurtigt forhindre en gentagelse andre steder. Til dette dobbelte formål – kontrol/styring og succes/fiaskoanalyser – var en helt moderne og detaljeret regnskabsform en nødvendighed. Og en sådan effektiv og detaljeret løbende regnskabsaflæggelse var da også livsnerven i den herrnhutiske økonomi-

ske styring – og i øvrigt en parallel til de løbende og detaljerede indberetninger vedr. missionen og det religiøse liv.

I Tyrstrupgårds tilfælde kunne unitetsledelsen trække på ny erfaring og moderne teknik fra udlandet, som endnu var ret uprøvet på dansk jord.

I den interne arbejdsgang på gården kom den særlige herrnhutiske sammenkædning af fælleslivet med arbejdet og det åndelige liv landbrugsbedriften til gode på flere planer: a) der fandtes en udviklet arbejdsmoral, der sikrede en effektiv arbejdsindsats, b) det lykkedes at fremskaffe en stabil arbejdskraft, bl.a. fordi målet for de fleste ansattes vedkommende rakte ud over det rent økonomiske, da mange var medlemmer af menigheden, c) ledelsen var faglig kompetent og underlagt et moderne regnskabs kontrollerende funktion, d) gårdens bedriftsstyrelse opfyldte både sine øjeblikkelige forpligtelser og sørgede gennem moderniseringer for den fremtidige produktivitet, e) man undgik systematisk den udpining af produktionsapparatet som ellers ofte på den tid forekom i kontraktforhold af denne art.

Efter det konstaterede kan det forekomme underligt, at et system, der således havde succes på flere planer, ikke vandt større udbredelse og i højere grad blev taget til forbillede i Slesvig og kongeriget.

Inden for det egentlige Danmarks grænser har der været flere årsager og forhold, der forhindrede dette. Først af alt var det danske agrarsamfund m.h.t. især ejendomsforholdet noget ganske enestående og specielt i denne periode. Bondens frigørelse og selveje var godt på vej og det samme gjaldt bevidstheden om bondens egen formåen. For det andet blev Brødremenighedens ekspansion begrænset – netop af den religiøse baggrund. Brødremenigheden kunne teoretisk set med de overskud, den havde af de forskellige virksomheder og af landbruget selv, have købt sig flere ejendomme og derved have udbredt både sine landbrugsteoretiske forestillinger og sine landbrugsfaglige teknikker. For det tredje var betingelsen for Brødremenigheden dog overalt – og ville altid være det – en accept af dens særlige religiøse holdning. Det krævede indtil 1849 med grundlovens ikrafttræden privilegier, og statsmagten var ikke tilbøjelig til at udbrede grundlaget for en minoritets eksistens. Endelig kom hertil Brødremenighedens overordnede og afgørende mål – *missionsvirksomheden*. Den tog de fleste penge fra de forskellige overskud og også Tyrstrupgårds – og længere ønskede brødrene ikke at gå.

Herrnhuternes virksomhed på Tyrstrupgård repræsenterede ved arbejdsindsatsens kvalitet, anvendelsen af ny landbrugsteknik, specialiserede produkter og regnskabsmæssig styring en overgangsform mellem den ældre form for landbrug i 1600- og 1700 tallet og den helt moderne kapitalistiske form for landbrug, der ellers først kendes fra slutningen af 1800-tallet. Driften af Tyrstrupgård efter rene borgerligt-kapitalistiske og produktionsrationelle normer kunne dog ikke slå fuldt igennem på grund af den religiøst-ideologiske holdning hos herrnhuterne. I en periode fra 1780 til ca. 1850 kunne Tyrstrupgård på en række felter, f.eks. med specialiseret produktion inden for mejeridrift m.v. virke som en foregangsbedrift og et uddannelsessted for landvæsenselever. Men trods al verdslig effektivitet stod det missionsk-religiøse og *ikke* det økonomiske i centrum for Christianfelderne, og det påvirkede også gårdens udsyn og virke. Derfor tabte Tyrstrupgård langsomt, men sikkert terræn som landbrugsøkonomisk foregangsvirksomhed, selv om gården til 1919 var en veldrevet bedrift sammenlignet med andre af Nordslesvigs større gårde. Over for den eksplosive landbrugsfaglige ekspansion i det egentlige Danmark sakkede Tyrstrupgård efter 1864 bagud i udviklingen – men heri lå den blot på linie med det øvrige landbrug i Nordslesvig, hvor Genforeningen i 1920 med ofte chockagtig effekt viste deres økonomiske og landbrugsfaglige tilbagestående i forhold til landbruget i kongeriget.

Forvaltere på Tyrstrupgård

- 1772-1773 Bestyrer C. Skovsholt Jørgensen.
- 1773-1776 Forvalter Loos. (Uddannet i landbruget, Herrnhag).
- 1776-1782 Forvalter Cramer. (Arbejdede i Brødremenigheden).
- 1782-1810 Forvalter Schedewig. (Uddannet i landbruget, Barby).
- 1810-1821 Forvalter Schammer. (Uddannet i landbruget, Herrnhut).
- 1821-1835 Forvalter Dahl. (Arbejdede i Brødremenigheden).
- 1835-1837 Forpagter Bielke. (Uddannet i landbruget, Herrnhut).
- 1837 Ny administrationsordning, Bielke fortsætter.
- 1838-1858 Forvalter Andersen. (Uddannet ved landbruget, Fyn).
- 1858-1884 Forvalter Schmidt. (Uddannet ved landbruget).
- 1884-1898 Forvalter Schreuber. (Uddannet i landbruget).
- 1898-1919 Forvalter Schmidt. (Uddannet i landbruget, Neumünster).

Forvaltere og folkehold på Tyrstrupgård

- 1789 Johann Heinrich Schedewig
11 karle, 2 drenge, 4 piger, 1 »Unterhaltenen«

- 1803 Schedewig
19 karle, 6 piger
- 1810 Joh. Georg Schammer
17 karle, 7 piger
- 1835 Christian Dahl
10 karle, 7 piger, 1 »Unterhaltenen«
- 1845 Mads Andersen
7 tjenestefolk, 4 karle, 6 piger
- 1855 Mads Andersen
11 karle, 5 piger
- 1860 H. Carl Schmidt
1 mejerske, 14 karle, 6 piger

Kilder: Skattemandtal 1789 (Tyske Rentekammer G 119, RA); skattemandtal 1810 (VA R 3 II 2, Christiansfeld); Folketællinger for Christiansfeld 1803, 1835, 1845, 1855 og 1860 (RA).

Noter

Købet af Tyrstrupgård

1. Det følgende bygger væsentligst på J. Prætorius håndskrevne indberetning til unitetsledelsen 25.9.1771, Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld, PA II R 8 A; men også på Kurtzgefaste Geschichte der evangelischen Brüder-Gemeine zu Christiansfeld og Annales Christiansfeldtenses, 1771-1774, PA II R 8 B.
2. Annales, 6.
3. Sst. At brødrene blev tilbudt et gods på Sjælland viser, at der principielt intet var til hinder for at Brødremenigheden kunne slå sig ned andre steder i monarkiet, men hertugdømmerne valgtes dels på grund af Stepping-diasporaen, dels af handelsmæssige årsager, hvortil kom det herskende tyske sprog hos myndighederne og i overklassen.
4. Se Joh. Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, Oldenburg 1854. 2. oplag, XXXIII; J. Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd 51, Leipzig 1922, 169ff.; W. Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 60.
5. Prætorius brev 25.9.1771, PA II R 8 A, omtaler de gode råd vedrørende godskøbet som hans fader Lorenz Prætorius kunne give ud fra sin centrale placering som højststående embedsmand i kancelliet i København.
6. Uttendörfer: Altherrnhut, 1925, 18.

7. Jf. indberetningen til Herrnhut 25.9.1771, samt senere breve i Christiansfeld arkivet VA R 17 I-II.
8. Licitationsbetingelser for Tyrstrupgård, Conditions Vorwerk Tyrstrupgaard, Flensburg 1771, Verschiedene alte Akten, VA R 17 I 1 og VA R 17 II 8.
9. Jens Hansen var ikke medlem af menigheden, men »ven« af brødrene. Han solgte senere sine jordstykker i Tyrstrup sogn til Brødremenigheden. Se videre om Jens Hansen, Haderslev Stiftamts bygherre, Lars N. Henningsen: Haderslev Stiftamt, Haderslev-Samfundets Årsskrift 1980, 6.
10. J. Prætorius brev. 25.9.1771.
11. Licitationsbetingelserne, Beschreibungen, VA R 17 I 1
12. Ældsterårsprotokol 1772, 7, PA II R 1 B 1; samt Annales ..., 52.
13. Således fulgtes Herrnhuts statutter fra 1727, cit. fra Uttendörfer: Altherrnhut, 20.
14. Ældsterårsprotokol 1772, 4 og 5.

Ejendomsforhold

1. Jessen: Die Entstehung ..., 168, Resolution 15.8.1763 om nedlæggelse af domæner og kgl. Vorwerker. Tillige om ejendomsforholdene, Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig, Åbenrå 1983.
2. Normalt var hoveriet i det nordøstlige Slesvig på krongodserne allerede afløst i 1600-tallet med en pengeafgift. Hvor forholdene ikke allerede var afklaret, ordnedes dette i forbindelse med salget.
3. Gennemgang af de bevarede trykte licitationsbetingelser se Bibliotheca Danica III, sp. 658 ff (1775-88).
4. E. Wilh. von Wobeser, Købekontrakt, 4.10.1774 Barby, Verschiedene Akten 1772-1780, VA R 17 I 1.
5. Licitationsbetingelserne § 8, 1771, Verschiedene alte Akten VA R 17 I 1.
6. Sst. § 11; Recess zwischen Herrn Ernst Wilhelm von Wobeser und Gemeinde Christiansfeld 1780, § 5 og 7, VA R 17 I 1.
7. Licitationsbetingelserne, § 11 og 14 1771, VA R 17 I 1; Wobesers recess 1780, § 4 og 5, VA R 17 I 1.
8. J. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil år 1800, Sdj. Årb. 1940, 65. J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, I-II, 1864. I, 73/74.
9. Navnlig ved koncessionen, se i øvrigt Pontoppidan Thysen: Det store og det lille herrnhutersamfund.
10. Trap: Slesvig I, 66.
11. Brødremenighedens koncession i Christiansfeld 10.12.1771, § 7 og § 18, VA R 17 I 1. Endvidere Wobesers recess 1780, § 16 og § 19.
12. Wobesers recess 1780, § 11; jf. afsnittet om stridsager.
13. A. F. A. von Gersdorf, der i 1816 testamenterede gården til købmand C. von Strümpfer, Gersdorfs testamente, VA R 17 I 1.
14. Kaufkontrakts betr. Tyrstruphof, kopi, 14.11.1825, Verschiedenes 1777-1849, VA R 17 VI 5; Tyrstrup Herredsting 31.12.1825 Haderslev Amtsret, Grundakten Grundbog, Tyrstrup II, bl. 10, Landsarkivet Åbenrå.
15. Underskrevet af C. von der Jagt, forstander og C. Mygind 2.1.1826, VA R 17 VI 5.

16. LA Åbenrå, Haderslev Amtsret, Grundakten, grundbogen, Tyrstrup II bl. 12.
17. Sst. Grundbog bl. 13.
18. Sst., 16. til Erik Schultz-Petersen, 1919.
19. Favrvraahof, Verschiedenes, 1802, 6 VA R 16 III. Om testamentet se også Hans Gorrssen: Kammerherreinde Christina Fr. von Holstein, historiske glimt og hendes testamente, Christiansfeld 1972 (upubl. manus).
20. Testamentet, VA R 16 III 6.
21. Sst. pk. V.

Landbruget i hertugdømmerne

1. Schröder: Slesvigs Topographi: L-LI; P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775.
2. LA Åbenrå, Haderslev Amtsarkiv, Nachrichten von Amte Hadersleben, Tyrstrup herreds plovtalet 1680-1868; Haderslev Amts plovtalet, boniteringssager, udstykning og andre landvæsenssager.
3. P. Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland 1870-78, i Sdj. Årb. 1950, 265-84, 282. Generelt om matrikuleringen i Sønderjylland V. E. Pedersen: Lærebog i Matrikelsvæsen, Kbh. 1966, 97ff.
4. Schröder: Slesvigs topographi, XXXff og Henningsen: Ejendomshistorie, 9ff.
5. T. Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770'erne, 1944, 166ff.
6. Omtalt hos Jessen: Die Entstehung ..., 144.
7. Sst., 154ff.
8. Fink, 185.

Tyrstrupgårds drift og specialisering. Byggeri

1. Ved en nærmere undersøgelse af det trykte materiale omkring hermhuternes landbrug viser det sig, at der bortset fra en undersøgelse fra Baltikum (Philipp) og en beskrivelse fra det gamle Herrnhut (Uttendörfer) ikke findes relevant materiale. Det har ligget udenfor denne undersøgelses rammer at foretage arkivbesøg i Herrnhut. På grund af Tyrstrupgårds særlige stilling har der ikke været stof at hente fra andre danske arkiver. Det følgende er skrevet ud fra Herrnhuts forslag, indberetninger og breve fra Tyrstrupgård, samt opgørelser og regnskaber fra gården, VA R 17 I-IV. Endvidere takker jeg fhv. ældsterådsforstander Otto Grell, der har bidraget med mange nyttige oplysninger.
2. Om markernes tilstand, brev udateret til Kölbing formentlig 1772, VA R 17 VI 5.
3. Zur Verbesserung der Wirtschaft an Tyrstruphof (Verbesserungen) VA R 17 VI 5, verschiedenes 1777-1849.
4. Sst. I 2 c.
5. Sst. I 3 a-d.
6. Fink: Udskiftningen ... 185. Landsbyfællesskabet lagde hindringer i vejen.
7. Nissen: Om ansættelsen ..., 276. I Preussen var havejord af større betydning, derfor takseredes også havejord i Grundsteuerreinertrag; Verbesserung, I 3 c. De enkelte huse og kor i Christiansfeld havde også jordtilliggende og havejord PA R 4 B 5.
8. Rechnungspapiere, VA R 17 IV 2 a.

9. *Verbesserungen*, I 3 d.
10. Vedlagt oversigt i *Verbesserungen* samt *Verschiedene alte Akten*, VA R 17 I 3.
11. Ko-have var almindelig betegnelse for en eng eller skovområde, hvor landsbyens køer græssede. Se bl.a. H. C. Christensen: *Storlandbrug under omformning 1981*, 105. *Weide-Register beim Tyrstruphof 1772*, VA R 17 IV 1.
12. Følgende kontrakter i VA R 17 II 8 og VA R 17 VI, *Verschiedenes* 5.
13. Tyrholm, betingelser for høslagning 1772 ff VA R 17 I 1 og VA R 17 II 8.
14. *Rechnungspapiere* VA R 17 IV 2 a.
15. Sst. 2 k.
16. *Verbesserungen*, II 1 C.
17. Fink: *Udskiftningen ...*, 35/36.
18. *Verbesserungen*, II A 3.
19. Sst. II A 7 a.
20. Udateret brev fra Arndt til Kölbing (1772/73). I den fhv. forpagters kontrakt pointeredes det, at han skulle udnytte alle strå og stubbe. Hyrekontrakt for L. Buch, *Verschiedene alte Akten 1765-1826*, VA R 17 I 1.
21. Fink: *Udskiftningen ...*, 185.
22. *Actum Tyrstrupgaard 1. maii 1772*, VA R 17 I 2 i.
23. *Verbesserungen*, II B 2 a og b.
24. Sst. III b.
25. *Rechnungspapiere* VA R 17 IV.
26. Trap, 4. udg. 1930 Sønderjylland, 72.
27. *Rechnungsextrachte der Wirtschaft 1773-77*, VA R 17 IV 2 a.
28. *Berechnung, Rechnungspapiere 2 a*, VA R 17 IV, dateret 10.12.1782 og 1798/99. Schröder: *Slesvigs Topographi 1854*. XXIX. Han bemærker, at kun på de større godser kan mejeriet drives med udbytte, p.gr.a. de store græsgange, hvorimod der i den østlige del af Slesvig kun drives mejeri af »nødtørfighed«.
29. *In Ansehung der Milch-Nutzung nebst Butter 1772*, *Verschiedenes* VA R 17 VI 5.
30. *Folketælling for Christiansfeld 1855*, RA.
31. Christensen: *Storlandbrug*, 115. Hans uddrag af godsforvalterbrevene viser kontrasten til Tyrstrupgård og landbruget her.
32. Se L. N. Henningsen: *Misvækst og kornspekulation 1698-1847 i Sønderjylland*, Sdj. Årb. 1981 s. 5-56.
33. *Rechnungspapiere*, VA R 17 IV.
34. Sst.
35. A. Schou-Pedersen: *Indre Mission og den lokale basisorganisering*, unpubl. guldmedaljeafhandling, Århus Universitet 1982, kapitel III.
36. Fra Christiansfeld arkivet savnes i følge registranten, VA R 17 III, *Brauerei und Brennerei 1776-1885*. Der findes kun løsrevne papirer om virksomheden herunder spredte bemærkninger i regnskaberne, samt opgørelsen 1776 »Veränderungen« dvs. indretningen af et bryggeri og brænderi. Uden at se denne store investering har Holdt fejlagtigt fortalt om stort underskud på 1800 rdl., der netop svarer til investering i nyt produktionsapparat, Holdt, 137.
37. Holdt: *Brødrekolonien*, 1940, 137, 138. Se også L. Rumar: *Jordbrug og brændevins-*

brænding, i Erhvervshistorisk Årbog 17 og 18 (1966 og 1967). Heri fortælles om det udbredte hjemmebrænderi, bl.a. af præster og degne. Samtidens »sure« opstød over Tyrstrupgårds brændevin og bryggerivirksomhed er derved malplacerede.

38. Det følgende bygger på en række »Berechnungen« og kvitteringer for udførte byggearbejder i perioden 1773-1806/07, VA R 17 IV 2.

Ledelse, regnskab og økonomi

1. Meddeltes de forskellige menigheder. Dateret Herrnhut 12.9.1789, VA R 17 VI. Om den centrale styring af det økonomiske liv se også Henrik Fode: Brødremenighedens handelshus og Thomas B. Ravn: Håndværk og fabriksvirksomhed.
2. Det følgende fra Christiansfeld Ældsterådsprotokol 1772-76, PA II R I B 1.
3. Som fremført hos Holdt, 137.
4. Ældsterådsprotokollen 1772 11.6.
5. Sst. 4.10.1773.
6. Sst. 21.1.1775.
7. Sst. 17.5.1775.
8. Sst. 6.6.1775.
9. Sst. 19.1.1776.
10. Sst. 19.9.1776.
11. Sst. 4.11.1776.
12. Det er noget af følgevirkningerne af de mindste godsers likviditionsproblemer, der blandt andet slog igennem i kornafsætningskrisen i 1820'erne. Mange af samtidens forfattere påpegede, at disse havde overinvesteret i moderniseringsprocessen og derved manglede likvid kapital til at klare en afsætningskrise. Dvs. at mange mindre gårde – som Tyrstrupgård – ikke overlevede krisen og blev solgt. I denne sammenhæng klarede Tyrstrupgård sig udmærket. Se L. D. Nielsen og S. Olesen: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818-1828, upubliceret speciale, Århus 1979.
13. Bemerkungen auf gegenwärtigen Zeiten des Vorwerks Tyrstruphof, VA R 17 VI 3.
14. Desværre er korrespondancen ikke bevaret fuldstændigt, men det er nærliggende at Mygind har søgt at undgå problemer ved at gøre Dahl til »syndebuk«.
15. Om forpagtningssystemet i Danmark fra slutningen af 1700-tallet er kun skrevet lidt. Ovennævnte speciale – note 12 – prøver at samle debatten og litteraturen omkring dette. Vedr. hertugdømmerne gjorde andre forhold sig gældende bl.a. dannede de tilflyttede hollændere på mejerigårdene forbillede, jf. Schröder: Slesvigs Topographi, XXVIII; Jessen: Die Entstehung ..., 149 og 161.
16. Pachtkontracht über Tyrstruphof 18.7.1835, VA R 17 II 4.
17. Noget som man først foreslog i ledende landbrugskredse, f.eks. A. Valentiner: Kunne vore nuværende Forpagtningsforhold tilfredsstillende de Fordringer som et fremadskridende Agerbrug maa gjøre? i Tidsskrift for Landøkonomi, 1861, 1ff.
18. Übereinkommen, 20.6.1837, Verschiedenes 1777/1849 VA R 17 VI 5.
19. Den såkaldte »douceuer«, sml. godsforvalternes sportler, der var en del af lønnen. Optræder jævnligt i regnskaberne – i 1840'erne f.eks. på 25 rdl. årligt.
20. Instruks für den Verwalter des Vorwerks, M. Andersen, 28.9.1838, VA R 17 VI 5.
21. Instruktion für den Gutsinspektor, Verschiedenes, VA R 17 VI 4.

22. Se Birgit Løgstrup: Jorddrot og administrator, 1983, 437.
23. Det nævnes ikke andetsteds, heller ikke i de nyeste undersøgelser, jf. note 22, eksempler på dette nøjagtige regnskabssystem. Det følgende bygger på Rechnungspapiere, VA R 17 IV.

Folkehold, arbejdsmoral og kristeligt medansvar

1. Statutterne refereret fra Uttendörfer: Althermhut, 1925, 14ff.
2. Sst. 18. § 2.
3. Sst. 19 § 7.
4. Sst. 19 § 7, »gamle, syge og uformuende«.
5. »Gennem deres ansvarlige funktioner i bondemenighederne og på godserne (de herrnhutiske) er Brødremenigheden et eksempel«, konkluderede en landvæsenskommission i Letland 1839, cit. fra G. Philipp: Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten, 1974, 344.
6. Sst. 344.
7. Zinzendorf: Theologische Bedenken 1742 og Berliner Reden 1738, cit. fra Hahn: (red.): Zinzendorf und die herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder Unität von 1722-1760, Hamburg 1977, 316.
8. Hahn, 316. Om arbejdsmoralen se nærmere Thomas B. Ravn: Håndværk og fabriksvirksomhed s. 166, 199, 214.
9. Igen var det en af Zinzendorfs grundsætninger at forvalteren/forpagteren skulle foregå med eget eksempel, Uttendörfer: Althermhut, 50/51.
10. Således på Tyrstrupgård. Her fra Instruktion für den Gutinspektor § 6 1884, VA R 17 VI 4.
11. Herom bl.a. V. Wählin: Drikkeri, dans og natteløberi, i Meddelelser fra Kattegat-Skagerak projektet nr. 1, 1982; tilsvarende fra Købstæderne se Vagn Dybdahl (red.): Sundhed og sygdom i Århus, 1963.
12. Erindringer, J. Andersen, Sdr. Bjert sogn (upubl.); om andre se A. Schou-Pedersen: Indre Mission, 1982; af ældre forfattere se Nyborg: En fynsk Bondes Besøg i Christiansfeld 1798, i Kirkehist. Saml. 4. Rk. 1. bd. 1889-91, s. 401-18, 417.
13. For eks. Anna Bramsens erindringer, S. Stenderup, 1952 (upubl. manus).
14. Ældsterådsprotokol, 2.11.1776.
15. Mandatøren A. Jakobsen meddelte i sit årsregnskab 1867, at forvalter Schmidt var blevet gift igen og at de »uforsørgede Børn havde fået en Moder« ... som var afholdt blandt Tjenestefolkene ... og dygtig«, Rechnungspapiere, VA R 17 IV. Kvinderne var med i f.eks. Ældsterådet fra 1772 og i de herrnhutiske menigheder indtog de ledende roller, hvilket til eks. kan ses af, at det var herrnhutiske kvinder, der i Norge i 1830'erne dannede forbillede for de senere norske kvindekredse indenfor hedningemissionen, A. Schou-Pedersen: Omkring kvinderne og missionen, Meddelelser fra Kattegat-Skagerak projektet nr. 1, 1982.
16. G. Helmrich: Meine Heimat Nordschleswig, Buchholz in der Nordheide, 1979 (privat tryk).
17. Se udvalgt gengivet hos Holdt, 171 ff.
18. Fra Mannzahl und Schats Protokol, 11.3.1789 ... Volkzahlsregister des Etabl. Chri-

stiansfeld 13.2.1803 ... General Extracht, 8.2.1810, VA R 3 II 2-5 Folketællinger R. A. Tyske kancelli.

19. VA R 16 Verschiedenes b § V i testamentet.
20. Rechnungspapiere VA R 17 IV, samt flere lokale kendte familiers erindringer om Tyrstrupgård; se tillige Th. O. Achelis: Christiansfelds Anfänge, Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, band 9, 1930, 43.
21. F.eks. medlemmer af Kolding Herreds Landbrugsforening, Kolding Herreds Landbrugsforening 1869-1919, Jubilæumsskrift, Kolding 1919, 24, 25, 27 og 29.

Stridspunkter mellem Tyrstrupgård og omverdenen

1. Alle sagens akter findes i VA R 17 I 3 A.
2. Personalhistorisk Tidsskrift 1921, heri F. Jürgensen West: De kgl. Amtmænd i hertugdømmet Slesvig 1660-1864, 1-26, 13.
3. Brev til Klingenberg 9.7.1776.
4. Dateret 17.7.1776.
5. Kopi, udateret.
6. Sagens akter i VA R 17 I 1 Verschiedene Akten 1772-1780. Brevet dateret 14.1.1772, resten af brevene kopier, udateret.

Handelshuset Spielweg & Co.

Af *Henrik Fode*

Handelshuset og de første årsregnskaber

Den 14. december 1775 underskrev broder Jonathan Christian Kramer sit årsregnskab¹. Han var forretningsfører for det siden så store handelshus »Spielweg & Co.«, men et så professionelt navn havde forretningen endnu ikke. – På årsregnskabet stod der blot »die Handlung«. Egen bygning havde forretningen heller ikke, men måtte nøjes med de ydmyge lokaler i gæstgivergårdens kælder.

Kramer var ikke uddannet som købmand, men var gæstgiver i Chri-

Så imponerende tog handelshuset Spielweg & Co. sig ud fra landevejen Kolding-Haderslev. Ingen forbi-passerende kunne være i tvivl om forretningens navn, der ses i store forgyldte bogstaver på undersiden af den halvrunde altan. Det var da også købmanden, der havde opført den store bygning kort før 1780, delvis for menighedens midler – derfor også tilføjeisen & Co. Huset var naturligvis i den såkaldte herrnhuterstil, der går igen rundt om i menighedsbyer i Tyskland. Desværre er facaden og indgangspartiet i dag stærkt skæmmet af den nye tids krav til prangende reklame.

stiansfeld, og da forretningen i kælderen endnu var meget beskeden kunne han nok for en tid forene begge opgaver, og dermed forsyne befolkningen i byen på omkring 100 mennesker med de daglige fornødenheder².

Det var ikke en tilfældig disposition at have forretning i kælderen under gæstgivergården. På den måde blev adskillige af de siden så bekendte herrnhutiske handelshuse til, og sådan havde det da også været i Herrnhut, hvor den dominerende forretningsvirksomhed A. Dürninger & Co. netop var startet op på denne måde³.

Det var et meget beskedent årsregnskab, Kramer lagde frem – og uden noget overskud, men til gengæld var der vedlagt en såkaldt inventaropgørelse, der giver et klart indtryk af forretningens beskedne varesortiment.

Tabel. 1. Inventaropgørelse i Handelshuset pr. 14. december 1775

	%
Flæsk og fede varer	32,5
Kolonialvarer	12,2
Urtekravarer	23,8
Farvevarer	4,5
Røg- og snustobak	3,6
Hollandsk tobak	7,9
Uldne strømper	1,7
Papirvarer	4,9
Tobakspiber	0,3
Båndvarer	2,0
Kommissionsvarer	6,5
Afrunding	0,1
	100,0

Kilde: Inventarium VA R 14 V 2, Inventaria von Spielweg & Co. 1775/1895

Omkring $\frac{1}{3}$ af varelagerets værdi var bundet i flæskevarer, der ikke er nøjere specificeret. Den næste store gruppe var kolonialvarerne, hvor kaffen og sukkeret var den største post, men også krydderier var rigt repræsenteret med bl.a. safran, kardemomme og muskatnød. De øvrige varegrupper talte ganske vist mange numre, men økonomisk udgjorde de kun en beskeden del af inventaropgørelsen. Røg- og snustobaklageret må dog nævnes, da forretningen siden blev selvforsynende med tobaks-

varer efter etableringen af egen fabrik i 1778⁴. Lageret bestod af 86 pd. Rappé og 152 pd. »ordinær røgtobak« samt 21 pd. engelsk tobak i ruller. Tobakslagerets største værdier var »hollandsk tobak« i diverse forarbejdningsvarer. Papirvarelageret bestod alene af »Ebersdorferbücher«, 77 protokoller med og uden linier. De var indkøbt hos brødremenigheden af samme navn i Tyskland.

Linned- og silkebånd af 11 forskellige typer var også nøje specificeret, alle i små kvantiteter. Endelig var der kommissionsvarerne, der stammede fra Jacob Rottmann i Altona. De faldt i tre hovedgrupper: glasvarer, silkevarer samt kønrøg, sod-kulstof, anvendt til sværte og farve. I lageropførelsen ses også 100 brændevinsglas, 8 sukkerskåle, 2 store lamper, div. glas- og krystalskåle og 17 karafler for blot at nævne nogle varer. Hele værdien af varelageret blev opgjort til 2332 Cmk., og efterlader et meget beskedent indtryk af den siden så store virksomhed.

Forretningen var beskedent udstyret. Der var et forretningsbord med to skuffesektioner, og her stod 2 vægte med henholdsvis blik- og træskåle med tilhørende vægtlodder af messing. Mod bagvæggen stod 3 lange skabe. Der nævnes endelig et blymål til olivenolie samt 2 saltmål, alt opgjort til 69 Cmk. 14 Sk. Det hele synes at være indkøbt og betalt personligt af bestyreren, der måske har haft dele af det med fra brødrebymen Barby, hvor han havde fået sin uddannelse. Forretningens økonomiske grundlag var foruden varekreditter fra leverandørerne tillige et lån fra menighedsforstanderen, Jonathan Briant, på 1800 Cmk., ét fra menighedsdiakoniet på 416 Cmk. samt en mindre sum fra bestyreren. Regnskabet udviste, som allerede nævnt, ikke noget overskud.

Der er kun bevaret dette regnskab fra Kramers bestyretid. Året efter er underskriften nemlig Carl Ludwig Erdmann Spielwergs. Det regnskab viser til gengæld, at forretningen havde undergået en voldsom omlægning. Årsbalancen var vokset fra 3272 Cmk. til 7786 Cmk., og der var nu et overskud på 659 Cmk. 10 Sk. Den kraftige ekspansion havde kun været mulig, fordi menighedsdiakoniet havde investeret stærkt i forretningen⁵.

Den nye købmands bogføringsprincipper var på flere områder forskellige fra forgængerens, hvorfor regnskaber og vareopførelser ikke direkte kan sammenlignes⁶. I 1777 var årsbalancen endnu engang blevet fordoblet, nu til 15.008 Cmk., og varelageret var blevet stærkt opbygget, og var 4 gange så meget værd, som det Kramer havde fremvist i 1775.

	Cmk.	Sk.	Pfen.
3 fade træ til opvarmning af forretningen	1	17	
Stempelfarve og snor	4	12	
Penge til nattevægter	8	16	
Husleje	90		
Erhvervsafgift til Diakoniet	72		
Renter af lån	284		
Spielwergs løn	360		
Rejse til Hamburg	48	13	3

Købmandens løn var den største enkeltudgift, årlig 360 Cmk. Renter og lån var en anden hovedudgiftspost, mens huslejen i gæstgivergården krævede 90 Cmk. og så var der de såkaldte erhvervsafgifter til menighedsdiakoniet. De penge indgik i øvrigt i et særlig fond, der skulle støtte det økonomiske liv i byen.

Den nye købmand satte i stigende grad sit præg på forretningen, der satsede stadig stærkere på manufakturvarer. Inventarfortegnelsen for året 1778 fortæller, at 68% af varelagerets værdi bestod af manufakturvarer. De resterende 32% fordelte sig på kolonial, farve, tobak og glasvarer. Fedevarerne, der dominerede hos Kramer, synes at være gledet helt ud. Denne udvikling fortsatte, som det ses af nedenstående tabel 2.

Tabel 2. Varegrupper i % af statusansættelse

	1775	1780	1791	1793
Alenvarer, manufaktur	3,7	72,4	78,2	76,8
Kolonial, farver	73,0	10,8	21,4	22,9
Tobak	11,8	10,3	0,4	0,3
Andet	11,5	6,5	--	--
Total	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: Inventarlister div. år (Chr.feld og EA)

Den stigende aktivitet blev fortsat finansieret ved lån fra menighedsdiakoniet, og lånekontoen balancerede i 1778 med 11.850 Cmk., der skulle forrentes med 4 $\frac{1}{8}$ % pro anno. Lånet var oprindeligt på 10.500 Cmk., men forretningens overskud, der skulle tilfalde menighedsdiakoniet, blev stående som arbejds kapital.

I 1778 blev tabs- og vindingskontoen opgjort til 2945 Cmk., hvoraf forretningsomkostningerne slutte de 1595, og menighedsdiakoniet skulle derefter have det omtalte nettooverskud på 1350 Cmk. Forretningsomkostningerne dækkede naturligvis købmand Spielwergs løn, der var steget til 520 Cmk. samt de tre handelsbetjentes løn: Jacob Lorens', Peter Gormsens og Lorens Hamerons⁷.

Underskrevet med sagge og ærlige Kalligrapher, og flersidigt
betragteligt med særlig ager, med en Gagarward som forrige
Gammle Direction givem. Givt sin samplan siges. En
korte angafærligt overbær.

Christiansfeld den 13. Februar 1777.

Jonathan Briant
Johannes Prætorius

Carl Ludwig Erdmann Spielwerg

Den 13. februar 1777 underskrev Carl Ludwig Erdmann Spielwerg sin kontrakt med brødremenigheden i Christiansfeld. Jonathan Briant og Johannes Prætorius, der var henholdsvis menighedsforstander og præst i Christiansfeld, var medunderskrivere. Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld.

Byens og handelshusets økonomiske status 1777-80

Christiansfelds grundlæggere betragtede den første opbygningsperiode som afsluttet i 1777. Det kom bl.a. til udtryk i, at menighedsdiakoniet opstillede et regnskab, der dækkede årene 1772-77¹. Da var alle primære bygge- og etableringsopgaver afsluttet, og byen bestod af omtrent 20 ejendomme, domineret af brødre- og søstrehusene. Halvdelen af byggeopgaverne var udført for menighedsdiakoniets regning². Af betydning for byen var også to kostskoler for drenge og piger. De var etableret så tidligt som i 1775³. Det opstillede regnskab bestod af et indtægts-, et udgifts- samt et statusregnskab. Driftsregnskabet udviste en balance på 14.220 Cmk., og det viser, hvordan menighedsdiakoniet i Christiansfeld fra centralt hold styrede og prioriterede opbygningen af den nye menighedsby.

Tabel 3. Ekstrakt af regnskab 1772-77

Indtægter:	%
Indkomne bidrag til Chr.feld	80,80
Kollekter	1,00
Huslejer	5,80
Erhvervsafgifter	1,00
Renteindtægter	0,30
Grundafgifter	0,40
Gudsageren/begravelser	0,04
Legatrenter	0,04
Virksomhedsoverskud	10,62
Total	100,00

Kilde: VA R 11 I A 1 (Chr.feld).

Den største indtægtskilde ses under betegnelsen »Beiträge für Christiansfeld überhaupt«. Hovedparten af disse bidrag var ydet uden noget fast mål, mens nogle var givet til »Gemein Saal«, den senere kirkesal, til

»brødre- eller søstrehusene« til »Gemein Logis« (herberget), eller til Gudsageren, der var byens kirkegård. Regnskaberne giver ikke mulighed for at afdække, hvorfra de store bidrag kom. I senere regnskaber er de blot karakteriseret som »Liebesgaben von Freunden der Brüdergemeine«⁴.

Menighedens erhvervsvirksomheder var allerede blevet en væsentlig indtægtskilde. Foruden det direkte overskud fra menighedens egne virksomheder, skulle alle erhvervsdrivende erlægge en såkaldt »erhvervsafgift«, der bl.a. skulle dække opsynskollegiets omkostninger⁵.

Regnskaberne viser, at herberget i årene fra 1772-77 havde været det bedste aktiv for menigheden, samt at det havde givet et overskud på ialt 1062 Cmk. »Gemein Laden«, der i hele regnskabsperioden havde til huse i herberget viste kun et overskud på 450 Cmk. Begge beløb blev i øvrigt stående i de to virksomheder. Regnskabet viser også, at menigheden havde haft en del indtægter af de huse, det havde opført med henblik på udlejning til tilrejsende menighedsmedlemmer.

Udgiftssiden bar naturligvis stærkt præg af de omfattende byggearbejder, og mere end halvdelen af menighedsdiakoniets udgifter havde da også været anvendt til netop dette formål.

Tabel 4. Ekstrakt af regnskab 1772-77

Udgifter:	%
Fællesanlæg	5,4
Fællesbygninger	56,0
Div. bidrag	21,0
Kassebeholdning	17,6
Total	100,0

Opførelsen af herberget havde krævet det største beløb: 2781 Cmk. Fabrikshus, no. 23, 995 Cmk., og endelig var der som nævnt brugt penge til en række familiehuse, der senere blev udlejet. Under den store konto »div. bidrag« ses også byggeomkostninger. Der var her posteret beløb til de »ugifte søstres korhus« – samt en mindre sum til de »ugifte brødres hus«, til begge var jo indbetalt særlige bidrag⁶.

Under udgiftsekstrakten har regnskabsføreren presset en kort sæt-

ning ind: »Also ist der Vermögen der Diaconie« – og den er så opført med 8831 Cmk.

Efter denne konstatering følger statusregnskabet, hvor den nævnte sum naturligvis genfindes. Regnskabet balancerede i øvrigt med 59.448 Cmk. Mere end halvdelen af dette beløb bestod af rentebærende indlån til menighedsdiaconiet fra brødre og søstre, der til gengæld for de indlånte midler modtog en forrentning på mellem 4½ og 3% p.a. Den højeste rente oppebar menighedsforstanderen, Jonathan Briant, for sine 5.000 Cmk., mens den almindeligste rente var 4%, hvad Briant da også fik for sit andet indlån på 3.000 Cmk. Ialt 41 havde ydet lån til Diaconiet, som nedenstående tabel viser. De fleste indlån var små, mellem 51-100 Cmk., men der var dog også en del større fra 501 til 1000 Cmk.

Tabel 5. Erhvervskreditter fordelt på indlånssummer

Indlån Cmk.	Antal
51-100	12
101-200	5
201-300	2
301-400	5
401-500	3
501-1000	7
1001-2000	4
2001-3000	1
3001-4000	1
4001-5000	1
	41

Kilde: VA R 11 I A 1. (Chr.feld)

Påfaldende mange af de mindre långivere var kvinder. Blandt de små var dog også forretningsbestyreren, broder Kramer, der fik 4% for sine 100 Cmk. Det er desværre ikke muligt nøjere at identificere långiverne med henblik på at tegne et billede af deres baggrund: geografisk, kulturelt, socialt, erhvervsmæssigt eller religiøst. De indlånte midler blev straks genudlånt, og statusregnskabets oplysninger herom viser, at menighedsdiaconiet på afgørende vis styrede opbygningen af Christiansfelds erhvervsliv. Listen har 16 låntagere, der modtog mellem 50 og 8515

Spielweg & Co. (til venstre) og Brødremenighedens hotel (til højre) ca. 1900. I baggrunden til venstre bogtrykker Martins forretningsskilt. Hans Gorrsens samling, Christiansfeldt.

Cmk. Med undtagelse af det lille lån på 50 Cmk. til brødrenes stærke sympatisør i Skjern, pastor Jens Biering, blev alle lånene placeret i Christiansfeld⁷. Låntagerne var erhvervslivet i byen. Tyrstrupgårdvirksomhederne modtog flere lån: et på 6169 Cmk. foruden et til bryggeri- og brænderivirksomhederne sammested på 2741 Cmk. Brødrekor-diakoniet – hvor den største erhvervsopbygning i starten fandt sted – fik 8515 Cmk., søstrekordiakoniet 500 Cmk. ligesom gæstgivergården, mens handelshuset er noteret for 2200 Cmk., der skulle forrentes med 4%. Også en »menighedsfabrik« er noteret for et lån på 1425 Cmk.

Det er i øvrigt påfaldende, at menighedsdiakoniet ikke synes at have haft indtægter på sin bankfunktion. De indlånte summer blev almindeligvis udlånt til præcis samme rente.

Fem lånesummer lå i intervallerne mellem 200 og 900 Cmk., og her ses de »private« medlemmer af menigheden: Det var urmager Lüderitz fra Ebersdorf, skomager Grosser fra Gnadenberg og snedker Joh. Christoph Schramm fra Neuwied⁸. Det var tydeligt, at opsynskollegiet fra starten særlig støttede de større virksomheder.

Blandt disse var også handelshuset, der optræder i adskillige sammen-

hænge i statusregnskabet. Endog handelshusets beskedne kassebeholdning på 14 Cmk. og 27 Sk. er medtaget i menighedens status, og efterlader det indtryk, at handelshuset endnu næppe selv har ført sit eget regnskab, og det viser at Kramers dispositionsmuligheder var særdeles begrænsede⁹.

Den stærke kontrol med handelshuset kan forklares med, at opsynskollegiet fra starten ville lægge grundlaget for handelshuset. Det kendte fra Tyskland »menighedsstædernes« handelshuse, og havde her set den store betydning, de havde fået for de lokale menigheder¹⁰. Endelig stod handelshuset også over for at skulle opføre egen købmandsgård.

Handelshusets årsafslutning 1780

Den 31. december 1780 underskrev købmand Spielweg for første gang et årsregnskab i de nye bygninger. Det giver et tydeligt billede af forretningsmandens driftige dispositioner. Årsbalancen var vokset til 38.484 Cmk., og varelagerets værdi var 10-doblet i forhold til broder Kramers inventaropgørelse 5 år tidligere.

Aktivsidens største post er inventaropgørelsen over varelageret, der er opdelt i 8 hovedgrupper:

Tabel 6.

Varelageret 1780	%
Glasvarer	2,9
Fajance	0,9
Porcelæn	2,5
Piber	0,9
Papir	1,0
Kolonial	10,4
Tobak	9,3
Manufakturvarer	72,1
Total	100,0

Kilde: Inventarbog 1780-1800 (EA)

Opstillingen viser, at købmanden ville opbygge forretningen omkring manufakturvarerne, og at kolonial, glas, papir m.m. fik en stadig mere tilbagetrukken stilling – og flæske- og fedevarer blev slet ikke solgt i den

nye forretning. Tobak havde til gengæld fået Spielwergs interesse og i 1778 havde han etableret egen tobaksfabrik¹¹.

Handelshusets samlede aktiver balancerede efter indregning af bygningernes værdi samt diverse debitorer og mindre småposter med de nævnte 38.484 Cmk.

Regnskabets passivside viser, hvordan den stærke ekspansion blev finansieret:

Tabel 7. Passiver 1780

	%
Diverse kreditorer/vareleverandører	20,9
Diverse kreditorer/kapital	79,1
Ialt	100,0

Det store lån på næsten 30.000 Cmk. var modtaget under flere kontobetegnelser fra det lokale menighedsdiakoni og skulle forrentes med mellem 4 og 4½% p.a. 10.292 Cmk. var placeret i den nye bygning.

Årsregnskabet havde været tilfredsstillende, hvilket fremgår af »tabs- og vindingskontoen«, der viste et overskud på 3.869 Cmk. Denne konto viste imidlertid kun Spielwergs bruttofortjeneste, hvorfra lønomkostninger til personalet samt de betydelige renteudgifter skulle hentes. Nettofortjenesten blev derfor reduceret til 800 Cmk., der tilfaldt menighedsdiakoniet.

Lønomkostningerne androg ialt 1.590 Cmk., og dækkede købmandens årsløn, der nu var på 750 Cmk. foruden de 4 handelsbetjente: L. Hame-ron, P. Gormsen, A. Otzen og A. Kjørboe. Den største post, der skulle dækkes af kontoen var renteudgifter på ialt 1.214 Cmk. til menighedsdiakoniet. En lille konto med diverse udgifter dækkede brandforsikring, samt mindre reparationsarbejder på købmandsgården¹².

Erhvervslivets status i 1780'erne

I 1780 blev der gjort uofficiel status over landets erhvervsliv. Da udgav agent Hans Holck sit Stats- og Handelsspejl, der beskrev »de kongelige danske riger og fyrstedømmer«¹. Heri findes også efterretninger om Christiansfeldts erhvervsforhold².

Det oplyses straks, »at indvånernes meste beskæftigelse beståe udi fabriquer og håndværksarbejde«. Herefter meddeles det læseren, at der

Hamburg den 1te april 1781

Herrn Spielwerg & Co. in Christiansfeldt
 Anwesen über die von Samuel Debert
 Bauman & Co. in Borsdorf von
 Rocher & Augustin in Leipzig
 Künneburg ningsaugner und sonder
 Guden mit der Inszen an S. Schmidt
 in Flensburg abgehandelt

HS&C
 *2
 *1

1 1/2 % Sp. - 4 D. 9/10	Sehr feinst bezogen	
mit Lüneb. Pressen 85 Ld.		13.2
1 Kordner in Maltwa - nun 1/2 von Johan		
Becker in Bremen sehr feinst und rein		
ohne mindere malsandt		
Uadgöner		
Sehr 3 adis brunt porto aufzu bringen		2.14
Lizniguel Transito Joelnä &c.		
Expedition		3.-
	Ordt	19.-
• 2 1/2 %	Bf	15.5-

Hölck & Wass

Dette forretningsbrev fra handelshuset Hölcke & Wass i Hamburg til Spielwerg & Co. er et bevis på, at der også har eksisteret et egentligt forretningsarkiv for ind- og udgående korrespondance. Der er i dag kun bevaret et lille dusin indgåede forretningsbreve i handelshusets arkiv. Dette brev er fra 1781, men desværre er Spielwergs indkøbsfaktura bog fra dette år ikke bevaret, så forretningsgangen kan ikke følges i detalje. Erhvervsarkivet.

i Brødrehuset bliver forarbejdet fint linnedarbejde, men der er også et anseeligt lysestøberi, et sæbesyderi og et garveri, alt i Brødrehusets side-og bagbygninger. Videre, at der blev drevet skomageri, samt at der også er skrædder, snedker, bager, malermester, glarmester og kleinsmede. Hertil stueurmager-, drejer- og knapmagerprofessioner.

I Søstrehuset meddeles det, er der til fabrikernes fornødenheder uld- og bomuldsspinderi, og det oplyses videre, at der til salg blev fremstillet linned- og silkebånd ligesom alle slags strik- og syarbejder.

Blandt de gifte brødre findes en række håndværksmestre, fortsætter agent Holck, en tøjmaker, en lommeurmager, en snedker, en tømmermester, en farver og endelig en pottemager der også fremstillede lertrækovne efter tysk forbillede. En bogbinder havde byen også, og han forhandlede også Brødremenighedens skrifter.

Foruden »andre borgerligere handlinger«, drives der også handel med alen og materialevarer, ligesom en tobaksfabrik. Begge føres af Spielweg & Co. Til slut oplyses, at der også er en bod med jernkram, galanterie og Nürnbergerkram, samt en bod med høkerkram³. På gården Tyrstrup drev menigheden et bryggeri og brændevinsbrænderi.

Sammenholdes Holck's oplysninger med det beskedne indtryk af erhvervslivets tilstand, der kom frem i menighedsdiakoniets regnskaber i 1777, står det klart, at udviklingen i byen gik stadig stærkere frem mod 1780. Nu var de væsentligste dele af erhvervslivet – og det »private« kommet til – og handelshuset havde fået egne bygninger og eget navn. Det økonomiske liv voksede så stærkt i Christiansfeld at dets produktive rammer ikke kunne følge med, og det var endog blevet nødvendigt at få en del arbejde udført i byens opland på forlagsbasis³.

Handelshuset – Spielweg & Co

Agent Holck havde i sit Handelsspejl oplyst, at der blev drevet handel med materialvarer samt en tobaksfabrik under navnet Spielweg & Co.¹ Firmanavnet var dog kun få år gammelt, for først den 13. februar 1777 satte den tidligere Altonakøbmand Carl Ludvig Spielweg (1741-91) sin underskrift under ansættelseskontrakten, der var udarbejdet af brødrenes forstander (1773-80) Jonathan Briant og menighedens første præst (1773-82) Johannes Prætorius². Spielweg skulle være »administrerende købmand« for brødrenes handelshus, der tidligere blot havde været ført under navnet »Gemein-Laden«, men nu skulle den i stedet drives under navnet Spielweg & Co.³ Købmanden var allerede kendt i byen, for to år før han overtog ledelsen af forretningen var han blevet optaget i byens menighed⁴.

Forholdet mellem menighedsforstanderskabet og købmanden var naturligvis nøje fastlagt i kontrakten. Forretningen skulle fortsat drives for menighedsdiakoniets midler, og holdes »i god gænge« under opsyn af menighedsforstanderen. Det er sandsynligvis derfor, at tilføjelsen »& Co.« blev sat efter købmandens navn⁵.

Kontrakten faldt i 13 punkter, der nøje fastlagde købmandens pligter og rettigheder: Han skulle altid stå til rådighed med hensyn til kontrol og gennemsyn af de førte bøger; det var foreskrevet at der skulle føres bogholderi i memorialer (kladdekassebøger), journaler og hovedbøger⁶. Endvidere skulle der føres korrespondance- og kalkulationsprotokoller. Det var også nedfældet, at købmanden skulle tage alle sikkerhedsregler i brug ved ydelsen af kredit ligesom han kun måtte føre gode varer. Endelig var det nævnt, at købmandens rejseomkostninger ville blive dækket på linie med menighedens øvrige rejseudgifter. Dvs. at der skulle aflægges direkte regnskab over for ældsterådet. Det punkt var naturligvis medtaget i kontrakten, fordi forstanderskabet vidste, at købmanden nødvendigvis måtte besøge de vigtigste markeder og handelsmesser for at sikre et godt vareudvalg. For arbejdet som »administrerende købmand« skulle Spielweg årligt have en løn på 120 Rthl.⁷

Bogholderiet

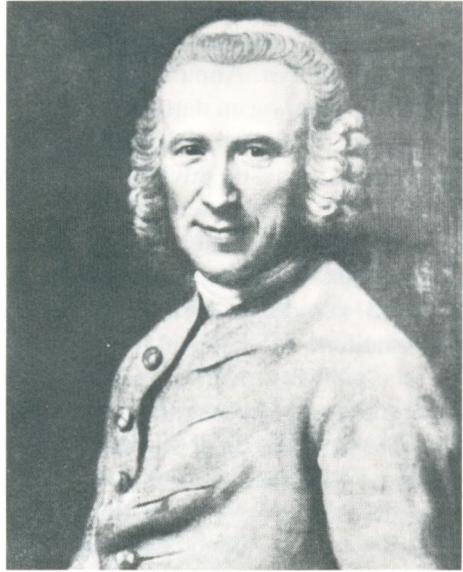
Der blev anlagt et omfattende bogholderi efter tidens mest moderne principper. Tidligere var der almindeligvis to hovedårsager til, at en forretning indrettede og førte handelsbøger. Den ene var myndighedernes krav, og den anden købmandens eget behov for at kunne dokumentere sine dispositioner. Myndighedernes krav om førelse af handelsbøger går tilbage til 1683, hvor Christian V's Danske Lov 5-14-48, 49 og 50 tillagde handelsbøgerne beviskraft ved afgørelse af gældssager. Senere blev det krævet, at handelsbøgerne skulle autoriseres og føres på stemplet papir. Autorisationen gik dog kun på to typer handelsbøger, en journal og en form for hovedbog. Den offentlige interesse var bl.a. begrundet i ønsket om hurtigt at kunne klarlægge debitor- og kreditforhold i tilfælde af fallit- eller i dødsboer. Som en konsekvens heraf var kontanthandler ofte uden regnskabsmæssig interesse ved et bos opgørelse, og var derfor ikke altid medtaget i handelsbøgerne. Det forklarer også, at der ikke var noget offentligt krav om førelse af kassebøger for kontantsalg eller ved tuskhandel, varer mod varer. Først i 1912 krævede lovgivningen kassebøger.

Bogholderiet i Christiansfeld gik imidlertid langt videre end lovgivningen krævede. En forklaring herpå er sikkert den stærke påvirkning fra Tyskland, hvor bogholderi var mere udviklet end her i landet, men mere afgørende var det dog nok, at menigheden var en del af en større økonomisk helhed, hvor der som set var en tæt sammenknytning af erhvervsinteresser med menighedernes øvrige økonomiske og sociale liv.

Tilbage står, at regnskaberne hos Spielweg & Co. – foruden hos en del andre økonomiske enheder i byen – har været ført gennem en række hjælpebøger: Memorial, journal, status- og lagerbøger, told- og fakturabøger, samt kasse- og kalkulationsbøger⁶. Desværre har der tidligere i det enestående regnskabsmateriale været foretaget en del kassationer, således at regnskaberne ikke længere udgør en sammenhængende række, men fremstår med en del »huller« i bogrækkerne. Det er dog ikke tilfældet med hovedbøger og fakturabøger, der også kan betegnes som regningskopibøger. Sidstnævnte er kopier af handelshusets indkøb opført kronologisk, ligesom også varenes modtagelse er noteret heri.

Det er imidlertid væsentligt at påpege, at handelshusets regnskaber kun var en del af menighedsdiakoniets bogholderi. En del regnskabsforhold lader sig således ikke følge uden konsultation af brødre-, søstre-

Abraham Dürninger overtog i oktober 1747 administrationen af handelshuset i Herrnhut. Det voksede sig hurtigt stort, og blev et forbillede for andre menigheder. I Christiansfeld indtog Spielweg en position svarende til Dürningers. Efter Wagner: Abraham Dürninger & Co. 1747–1939, Herrnhut 1940.

eller selve menighedsdiakoniets regnskaber – og heller ikke her er alt bevaret. Væsentligt er det også at understrege, at menighedens økonomi igen var en del af unitetets, og at den endelige regnskabsaflæggelse fandt sted overfor ældsterådet i Herrnhut. Afgørende er det også at påpege, at informationsniveauet var stærkt gradueret i Christiansfeld, og kun ganske få kendte de virkelige økonomiske sammenhænge. Til denne sløring bidrog menighedens hele administrative opbygning⁹.

Købmanden

Det er vanskeligt juridisk at fastslå Spielwergs forhold til menigheden. Måske skal han blot betragtes som forretningsbestyrer, men man kan også betegne ham som forvalter af et »fideikommis«, for han havde ikke ejendomsret til de værdier han skabte i forretningen, men dog en vidtgående dispositionsret. Hans forhold til menigheden synes ganske parallelt med det, Abraham Dürninger havde i Herrnhut. Også her blev der årligt udbetalt en del af overskuddet til menigheden, mens den største del blev tilskrevet kapitalkontoen. Handelshuset Dürninger var i det hele taget, på grund af den store økonomiske succes, model for andre menigheder¹⁰.

Kontrakten gav købmanden en så sikker fremtid, at han året efter kunne gifte sig med en præstedatter fra Brødremenighedens vennekreds i Jordløse på Fyn, Anna Johanne Lillelund. I ægteskabet kom der siden 3 børn: to sønner og en datter¹¹.

I årene fra 1777 til 1791 stod Spielwerg i spidsen for handelshuset, der gennemgik en hastig udvikling. I 1778 igangsattes byggeriet af en stor ny ejendom i 2 etager, der skulle rumme handelshuset. Kort efter tog han ydermere initiativ til etablering af en tobaksfabrik i nær tilknytning til handelshuset, også den blev opført for menighedsdiakoniets midler¹². Hermed var de ydre rammer skabt for købmandens virke i Brødremenigheden.

Før Spielwerg overtog handelshuset havde det som set været drevet forsigtigt og yderst beskedent, men nu blev den forsigtige linie opgivet til fordel for en aktiv og dristig ekspansionspolitik.

Storproduktion og handel blev på en måde forenet i ét firma under menighedsdiakoniets tilsyn. Sådan var storhandelen i øvrigt også organiseret i Sachsen, hvor klædemanufakturisterne ikke blot gav sig af med fremstilling af klæde, men tillige også med storhandel, organiseret i handelshuse¹³.

Tobaksfabrikken

Det er allerede fremgået, hvordan den nye købmand straks efter sin tiltrædelse tog vidtrækkende initiativer: Vareudvalget blev omlagt, og forretningen fik egen bygning, ligesom hele foretagendet blev løftet op på et højere økonomisk niveau. Hertil kom, at Spielwerg i 1778 etablerede en fabrik til fremstilling af tobaksvarer.

Dette engagement var muliggjort med forordningen af 23. marts 1778, der ophævede Københavns tobaksmonopol. Målet med forordningen var, at »kongen ønskede at se god næring og nyttig handel ved lige friheder udbredt i sine samtlige riger og lande, samt mellem dem indbyrdes«¹. For at opnå tilladelse til at bearbejde tobak, behøvede købmændene herefter blot at ansøge om koncession samt indsende firmamærker².

Allerede den 29. maj 1778 udfærdigede købmanden sin tobaksansøgning til det Kgl. General- Landets- Øconomie- og Kommercekollegium. Han oplyste heri, at han en kort tid havde drevet købmandsforretning, og bl.a. handlet med tobaksvarer³. Han fik koncession mod at følge de almindelige bestemmelser. Det var naturligt for købmanden at slå ind på tobaksfabrikation. Han kendte det forbrugende publikums ønsker, og han var vant til at handle med udlandet og dermed skaffe de bedste råvarer. Spielwerg var ikke ene om at søge koncession i disse år. Talrige af hans kolleger rundt om i landet gjorde det samme, men de fleste producerede kun til det lokale marked⁴. Christiansfeldtobaksfabrikken fik hurtigt succes, og i 1780 blev det nødvendigt at opføre en egentlig tobaksfabrik⁵.

Den nye fabriks hovedprodukter var fra starten røgtobak og snustobak, især dog røgtobak. Lageropgørelsen fra 1780 viser at røgtobakkens andel af lageret var 8 gange så stort som snustobakkens⁶. Opgørelsen viser også, at der var bundet store beløb i varelageret, der udgjorde en betydelig del af virksomhedens årsbalance, sådan som det fremgår af nedenstående tabel 8.

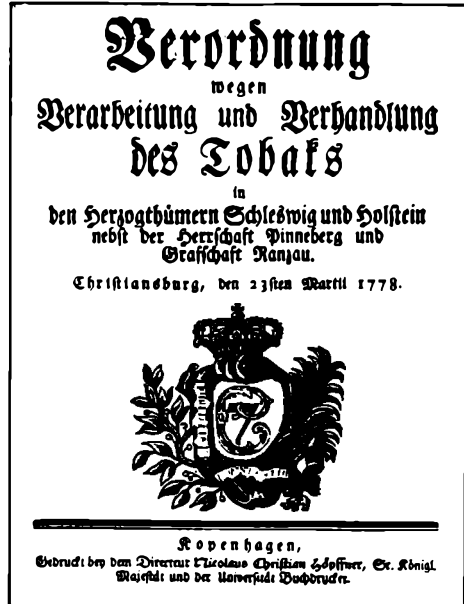
Tabel 8. Tobaksfabrikken i Christiansfeld 1779-1800

	1. Balance	2. Fortjeneste	Fortjeneste i	Inventar	Inventar i
	Cmk.	Cmk.	% af 1.	Cmk.	% af 1.
1779	4942	–	–	2597	52,5
80	4601	6	–	–	–
81	–	602	–	–	–
82	8034	325	–	2469	30,7
83	9394	2021	21,5	–	–
84	14033	997	7,1	8492	60,5
1785	13386	623	4,7	8646	64,6
86	12286	1196	9,7	7652	62,3
87	11771	1359	11,5	7246	61,6
88	11870	973	8,2	7370	62,1
89	16182	1085	6,7	10564	65,3
1790	12621	1048	8,3	8283	65,6
91	11224	745	6,6	8528	76,0
92	12606	1058	8,4	8138	64,6
93	11758	912	7,8	7616	64,8
94	13884	801	5,8	9852	71,0
1795	14009	1114	8,0	8837	63,1
96	16533	1154	7,0	10697	64,7
97	21109	968	4,6	13652	64,7
98	38134	1401	3,7	17767	46,6
99	40275	1721	4,3	25615	63,6
1800	40167	1988	4,9	21574	53,7

Kilde: Hauptbuch, der Tabaksfabrike. (EA)

Tobaksfremstilling var stærkt kapitalkrævende, ikke mindst fordi det var nødvendigt med et stort råvarelager af mange forskellige tobakssorter. Hertil kom, at oparbejdning af tobak kunne være langvarig, da produktet ofte skulle hvile og tørre mellem de forskellige trin i forarbejdningsprocessen. Regnskaberne viser, at helt op til 76% – i 1791 – af statusregnskabet var bundet i maskiner og varelager under fællesbetegnelsen »inventarium«. Maskinernes andel heraf var begrænset. Ved fabrikkens start blev der indkøbt de nødvendige værktøjer og maskiner. Særlige tobaks- og skæreknive, træfade og et stempel af kobber. Det dyreste var en særlig »tobakskedel«, mens en slibesten med stativ kun belastede regnskabet med en mindre post, men så var produktionsapparatet også på plads⁷.

Denne forordning af 23. marts 1778, som ophævede Københavns tobaksmonopol, var den direkte anledning til, at købmand Spielweg startede sin egen tobaksfabrik.

Tobakken kom mange steder fra, sådan som navnene er et vidnesbyrd om: Virginia-, Stettiner- og Pommersktobak. Sidstnævnte var karakteriseret ved gule eller lysebrune blade, og så var den let at ryge. Ydermere fortæller lagerbogen om Hessentobak, Portorico-, Ukraine- og russisk tobak, hvoraf de sidste var saltagtige og skarpe i smagen⁸. Fabrikken kunne naturligvis ikke komme uden om det lovpligtige tobaksindkøb i Fredericia⁹. De mange tobakskvaliteter påvirkede naturligvis Spielwegs forretning, idet der måtte handles til mange sider.

Røgtobakken blev fremstillet på en særlig maskine efter at bladene var sorteret, tørrede og bejdsede. Den blev siden indpakket i »papirskarduser« af ét, et halvt eller et kvart pundts vægt¹⁰. For i det hele taget at sikre produktet bedst muligt, blev der regelmæssigt indkøbt »papir, snuspapir og karduser« ofte fra Holland¹¹. Indpakningen var naturligvis forsynet med fabrikkens stempel og sortens mærke og navn.

Der blev også fremstillet snustobak, da det var en fornuftig måde at udnytte spildprodukterne på. Stilke, ribber og affald blev nemlig anvendt her. For at give produktet særlig fylde og smag tilsattes »vellugtende rød-der og olie«. I Christiansfeld blev der brugt karotter¹². Produktet blev

presset sammen, omviklet med sejlgarn og lagt på et varmt sted i flere måneder. Herefter blev det rapperet på en maskine, der lignede et rivejern, en rapé. Til slut blev snustobakken pakket i blyfolie og papir, lejlighedsvis endog i flasker eller krukker, og lukket med lak. Varen var beregnet til at snuse op i næsen »for at fremtvinge en ejendommelig pirren«, som en næsten samtidig erhvervsobservatør har karakteriseret det¹³.

Den simpleste form for tobak, der blev fremstillet i Christiansfeld fra begyndelsen af 1780'erne var imidlertid skråtobakken. Den blev spundet af finere eller grovere blade for til slut at blive vundet sammen i ruller af forskellig størrelse. Produktionen synes konstant at have været beskednen¹⁴.

Ikke alene råvarerne, men også lønningerne belastede tobaksproduktionen. I de første år havde Spielwerg kunnet nøjes med to mand: Ad. Otzen, der arbejdede hele året for 221 Cmk. og Peter Gormsen, der havde bistået ved produktionen ¼ år til 52 Cmk.¹⁵.

Det fremgår ikke af regnskaberne, om virksomheden har anvendt børnearbejdskraft, hvilket – i hvert fald senere – var uhyre almindeligt inden for netop tobaksindustrien, også i Christiansfeld¹⁶.

I løbet af få år steg omkostningerne hastigt i takt med virksomhedens vækst. Fabrikken kunne ikke længere nøjes med de beskedne varemærker, der blev sat på produkterne i 1779: Rapé 1, 2, 3, 4 og 5. De blev nu erstattet af mere sigende og fornemme navne som: Virginia, Portorico, Mariland, og senere kom mærkerne St. Omer A og B. Dog blev de beskedne mærker Rapé 1 og 2 opretholdt, og skråtobakken blev fortsat kort og godt kaldt for »Skråtobak«¹⁷.

Forretningsforbindelser

Købmand Spielweg var som nævnt efter sin ansættelseskontrakt forpligtet til at føre »korrespondancebøger«. Det var en bestemmelse, der blev fastholdt i bestyrerkontrakterne også i 1800-tallet. Begrebet var desværre ikke nøjere præciseret, og det eneste der i dag er bevaret, er de såkaldte fakturakorrespondancebøger, der tegner et billede af forretningens udestående indkøbsforpligtelser. Her er alene indført ordrer på indkøb i kronologisk orden, og der ses ingen private eller ordren uvedkommende bemærkninger i bøgerne, sådan som det ofte var tilfældet i samtidens forretningskorrespondance¹. Der er ikke vidnesbyrd om, at der har været ført særskilte protokoller med anden forretningskorrespondance.

Bøgerne giver desværre ikke det fulde billede af forretningens indkøbsaktivitet. Kontanthandel og tuskhandel vil efter bøgernes natur ikke være indført heri. Heller ikke den omfattende handel med Brødrehus og Søstrehus har sat sig stærkere spor i disse bøger.

Desværre synes der ikke at have været ført tilsvarende »salgsfaktura-bøger«, hvilket kan indicere, at varerne almindeligvis er solgt i mindre partier en detail – oftest direkte over disken. Enkelte kreditbøger giver dog et forsigtigt billede af kundekredsen. Tilbage står alligevel en fornemmelse af, at en del forretningsaktivitet ikke kommer til udtryk gennem det bevarede materiale. Det gælder således salg af brødre- og søstrehusenes store produktion, der i andre brødrebyer blev formidlet gennem menighedens handelshus².

Indkøbsudviklingen fra 1783-1865 fremgår af nedenstående tabel 9, der viser at indkøbenes tal lå nogenlunde konstant, dog med markante fald under krigen med England, frem mod 1840. Herefter steg indkøbene stærkt, særlig kraftigt efter 1850.

Tabel 9. Indkøbsfakturaer hos Spielweg & Co. 1783-1865

År	Total	Heraf i %			
		Hamburg	Flensborg	København	Øvrige
1783	118	44,0	17,8	11,9	26,3
1785	94	48,9	23,4	8,5	19,2
1790	116	56,0	6,9	7,8	29,3
1795	172	45,3	4,6	8,7	41,4
1799	156	48,7	4,5	9,3	37,5
1810	97	33,0	22,7	3,1	41,2
1815	128	43,8	21,9	1,6	32,7
1820	130	43,8	31,6	0,8	23,8
1825	146	59,6	17,8	0,0	22,6
1830	109	48,6	22,0	0,0	29,4
1835	126	59,6	29,4	3,2	7,8
1840	256	29,3	30,1	0,8	39,8
1845	320	40,9	21,6	5,2	32,3
1850	276	39,5	37,3	4,7	18,5
1855	601	44,4	25,3	7,0	23,3
1860	674	49,0	19,0	7,3	24,7
1865	564	57,3	16,5	3,4	22,8

Kilde: Fakturabøger, div. år. (EA).

Hamburg og Flensborg var de store indkøbsbyer, mens Københavns andel, sammenholdt med disse, var ganske beskedene og endog faldende i årene frem mod 1835. Kun i den såkaldte florissante handelsperiode i årene frem mod 1800 havde København betydning som indkøbssted. I 1825 og 1830 var der slet ingen handel på København. Kolonialvarer m.m. blev købt i Tyskland.

Tabellen viser, at forretningerne på Flensborg svingede stærkt med et påfaldende lavpunkt i 1790'erne, der ikke kan forklares med dårlige indkøbsmuligheder i byen. Flensborg havde et omfattende og bredt erhvervsliv og et stort handelsopland for dens godt 130 forskellige firmaer og op mod 100 forretninger³. Forklaringen på indkøbstilbagegangen i Flensborg og i øvrigt også på Hamburg skal snarere ses i lyset af det forhold, at Spielweg & Co. havde udviklet sig til at blive en specialforretning, der nødvendigvis selv måtte foretage opkøb direkte hos producent og eventuel importør. Grossistindkøb hos enkelte større forretningsforbindelser kunne ikke længere dække forretningens behov.

En nøjere geografisk analyse af et enkelt års vareindkøb, 1783, viser,

at kun Altona, foruden de 3 allerede nævnte byer, i løbet af året stod i regelmæssig handelssamkvem med brødrene i Christiansfeld. Det handelsgeografiske billede ses af nedenstående tabel 10.

Tabel 10. Spielwerg & Co.'s indkøbsopland 1783

By	antal
Hamburg	52
Flensborg	21
København	14
Altona	10
Amsterdam	3
Bremen	2
Haderslev	2
Niesky	2
Ubestemt	2
Düsseldorf	1
Ebersdorf	1
Bielefeld	1
Glückstadt	1
Görlitz	1
Husum	1
Leipzig Messe	1
London	1
Neumünster	1
Slesvig	1
Total	118

Kilde: Fakturabog no. 2 1782-89. (EA)

I 1783 spillede København endnu en vigtig rolle som indkøbscenter for handelshuset, men ellers købtes intet i Kongeriget eller i det øvrige Norden. Hovedindkøbsområdet var Tyskland, hvor Hamburg dominerede. Mange varer kom dog fra Flensborg og Altona, der endnu blev opfattet som et helt særskilt indkøbsmarked i forhold til Hamburg. Det fremgår også, at der blev handlet direkte på England og at der blev gjort forretninger i Amsterdam. Kun Ebersdorf og Niesky var »brødrebyer«, hvorfor det kan konkluderes, at handelshusets indkøb ikke var »religiøst retningsbestemt«.

Handelsforbindelsen i Niesky var Joh. Barth. Sohlinger, der i øvrigt

også stod bag den forretning, købmand Spielweg foretog på Leipzig Messen i foråret 1783. Det var klædevarer, der blev indkøbt herfra: Flere ruller klæde, store stykker fint pique med hvidt og rødt foruden schlesisk lærred, kammerdug, blå huer samt større partier garner. Ordrene var ofte længe undervejs. Varerne fra Leipzig Messen var afgivet 4. maj, men nåede først til Christiansfeld 13. juni. De havde forinden passeret Spielwergs store handelsforbindelse i Hamburg – købmandsfirmaet Hölcke & Wass. I oktober fulgte endnu en stor ordre fra Niesky, og sidst på året blev den efterfulgt af endnu én på 2 halve baller garner og 300 sæt strikkepinde foruden farvestoffer til farvning af klædevarer. Også disse ordrer gik gennem Hamburgfirmaet. Det havde en praktisk fordel, da ordrene var opgjort i Louis d'or. De blev derfor i første omgang betalt fra Hamburg for siden at blive noteret i regning på Spielweg & Co.

Også indkøbene i Ebersdorf hos Samuel Baumann bestod af klædevarer, ligesom det var tilfældet med varerne fra den store klædefabrikant og købmand i Görlitz – Christian Ehrenfried Conrad. Også disse varer gik over Hölcke & Wass⁴. Det er karakteristisk, at varerne fra Sachsen bestod af tekstilprodukter. Det var fine og middelfine tørklæder, uldent klæde, bomuldsvarer af mange kvaliteter: Flonel, musselin, kanvas, kaschmir, kattun, kamelotte, halvsilkevarer og mange flere. Hertil kom naturligvis en række færdigvarer som uldne- og bomuldsstrømper, huer, lommetørklæder, foruden de allerede omtalte lærreds- og linnedvarer i »metermål«⁵.

Fakturabøgerne fortæller også, hvordan varerne nåede frem til Christiansfeld. I forbindelse med ordreafgivelsen angav Spielweg selv »rejseruten og måden«. For mindre partier var det ofte »pr. post« eller »med den kørende post«. Der kunne også blot stå »med Anthoni« eller »med F. Klinge«, der sikkert har hentydet til et paketskib og en skipper. Lejlighedsvis var varenes rejserute fastlagt. En Husumordre skulle således med »post over Flensborg«, og varerne fra Amsterdam skulle gå over Hjerting, og varerne fra købmandsfirmaet J. W. Rathje i København skulle med skipper Jens Eriksen af Haderslev leveres i Kolding. Endvidere skulle varerne fra Glückstadt sendes over Rendsborg, og endelig skulle en del varer, som nævnt, sendes via forretningsforbindelsen i Hamburg.

Lejlighedsvis besluttede man også i Christiansfeld, hvordan de ind-

købte varer skulle emballeres. Er det bemærket, var det gerne, fordi det indkøbte skulle pakkes i voksdug, i lærred, i måtter eller i kasser. Sukkeret kom naturligvis i fade.

Det var kompliceret at betale de indkøbte varer, da enkelte fakturaer ofte er opgjort i en række forskellige valutaer. Der er Cmk., danske og tyske Rthl., Louis d'or, Hamburg Banco »in Lübeck Münze«, »in Klingd. Münze BB« og endelig i hollandske Floriner⁶. Mange valutaproblemer blev som nævnt løst ved at lade indkøbene passere bogholderiet hos Hölcke & Wass i Hamburg.

Indkøbene faldt ikke regelmæssigt over året som det ses af nedenstående tabel 11.

Tabel 11. Indkøbsfakturaer 1783

Månedsfordelt

Januar	5
Februar	9
Marts	13
April	10
Maj	7
Juni	19
Juli	9
August	4
September	8
Oktober	16
November	11
December	7

118

Kilde: Fakturabog no. 2 1782-89 (EA).

Selv om udsvingene ikke er store, så synes de tidlige forårsmåneder, forsommeren samt oktober og november måned at dominere indkøbene.

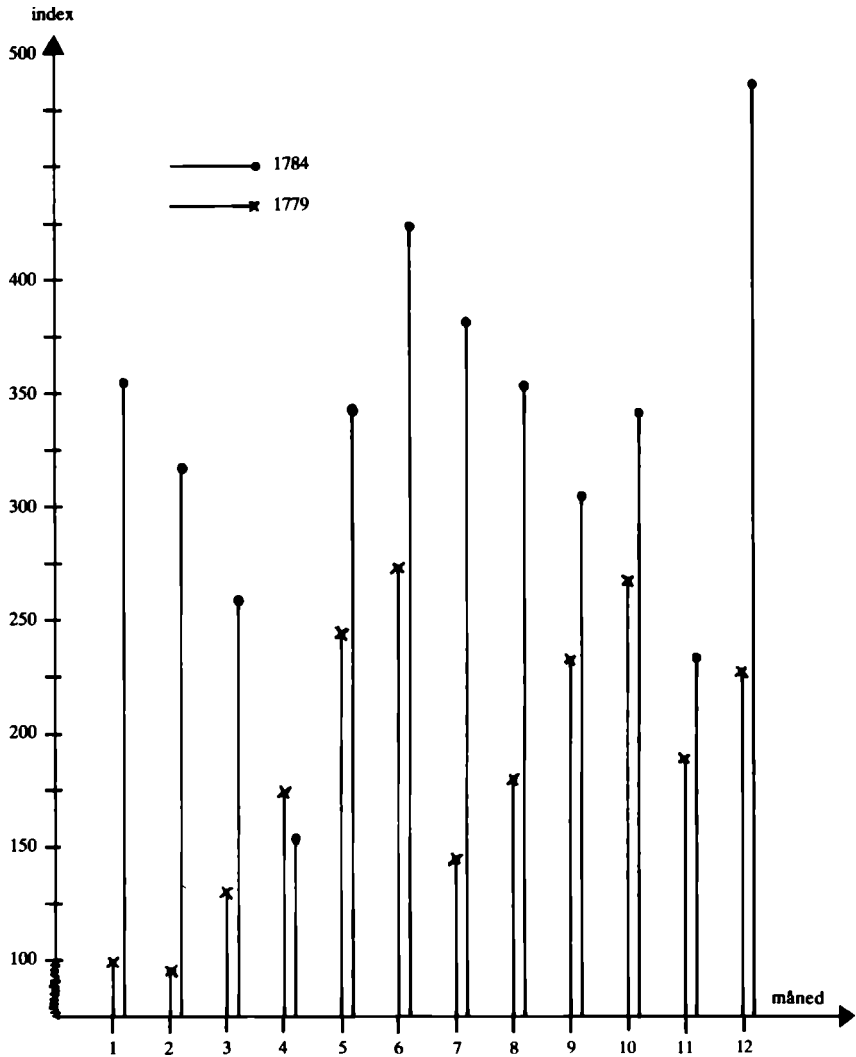

Fig. 1. Kassebogsomsætning, månedsfordelt 1779 og 1784. Kilde: Kassebog 1779–84 (E.A). Januar 1779 = 100.

Et tilsvarende – eller måske lidt »forsinket« omsætningsbillede tegnes gennem forretningens kassebogsomsætning for 1779 og 1784. Figuren viser, at forretningerne forløb næsten parallelt over de to år, men det ses tydeligt, hvor stærkt Carl Ludwig Erdmann Spielwergs omsætning var vokset mellem 1779 og 84.

Spielwergs indkøb var for en dels vedkommende endnu samlet hos nogle større leverandører, som det ses af nedenstående tabel 12, der opregner alle de firmaer handelshuset havde fået leveret varer fra mindst 3 gange i løbet af 1783. De 12 firmaer tegnede sig for 65% af indkøbene, men for en væsentlig større andel, målt efter omsætning.

Tabel 12. Indkøbsfakturaer fordelt på firmaer med mindst 3 leverancer i 1783

Firma	By	Antal
Joh. Wilh. Rathje	København	13
Andreas Christiansen	Flensborg	13
Hölcke & Wass	Hamburg	9
Behrens & Lange	Hamburg	8
Hinrich Carstensen	Flensborg	8
Con. Arn. Ausm. Ordt	Hamburg	6
Alardus og Hartung	Hamburg	4
Joh. Peter Carstens	Altona	4
C. Karsdorp Wittwe	Altona	3
Gott. Christ. Wedde	Hamburg	3
Joh. Schmidt	Amsterdam	3
Joh. Barth. Sohlinger	Niesky	3
Total		77

Kilde: Fakturabog no. 2 1782-89. (EA)

Fra købmand Johan Wilhelm Rathje, Nybrogade 6 i København indkøbtes tobak, citroner, klæder og bomuldsvarer, men oftest dog kolonialvarer⁷. Af og til blev det kun til små varepartier som f.eks. en kasse med 20 pd. chokolade samt noget tobak, men ordrene kunne f.eks. også bestå af 192 ruller Portorico tobak og et større parti kaffe.

Fra Flensborgkøbmanden Andreas Christiansen fik man med korte mellemrum leveret sukker af forskellige typer: »Melis«, »Raffinade« og »Candis« eller »Puddersukker«⁸. Sukkeret blev en stadig vigtigere arti-

kel. I midten af 1700-årene var det endnu en luksusartikel for overklassen, men efter 1770 var forbruget pr. individ stærkt stigende for ved slutningen af århundredet at have udviklet sig til en nødvendighedsartikel⁹. I Hertugdømmerne medførte denne udvikling oprettelse af stadig flere raffinaderier, og omkring år 1800 var 13 i drift. Flest i Altona og Flensborg, nemlig 4 i hver by¹⁰. I Flensborg blev Andreas Christiansen en stadig vigtigere sukkerforbindelse ikke mindst efter at han havde etableret eget raffinaderi. De enkelte sukkerordrer var ofte ganske store, som købmandens årsindtægt. Fra Flensborg indkøbtes også en stor del af forretningens kolonialvarer. Fra Hinrich Carstensen blev der netop modtaget kolonialvarer foruden farvestoffer.

Leverancerne fra Amsterdam bestod på en enkelt faktura af 32 grosser samt et større parti Pro Patria papir foruden andre papirkvaliteter. En del af dette blev brugt på tobaksfabrikken.

Hovedparten af handelsforbindelserne i Hamburg var klædehandlere, der havde specialiseret sig i udenlandske klædevarer. F.eks. engelske og nederlandske tøjler. Fra Wedde fik man flonel i forskellige farver, fra Behrens & Lange et bredt manufakturudvalg, men også fra Altona blev der tilsendt klædevarer. Den vigtigste handelsforbindelse i Hamburg var dog handelshuset Hölcke & Wass, der i 1783 blev noteret for 9 vareleverancer. Det var farvestoffer: vitriol, blåsalt og okker, men også parfume bl.a. Eau de Lavande, eller Hessentobak samt tobaksblade, korender og mandler for blot at nævne nogle af varerne fra en enkelt faktura. Af en anden ses en mindre ordre på 2 kurve á 25 bouteiller Pyrmonterkurvand. Gennem forretningsforbindelserne i København, Flensborg og Hamburg forsynede handelshuset brødrene med de nødvendige kolonialvarer.

Hölcke & Wass's største betydning for Spielwerg var dog ikke som vareleverandør, men som »bankforbindelse«. I 1783 udgjorde Spielwergs direkte vareindkøb kun 33% af årsomsætningen med købmandshuset.

Selv mange årlige forretninger betyder ikke, at den største økonomiske forbindelse findes her. I tabel 13 er Spielwergs omsætning med de 5 største forretningsforbindelser opgjort, og her fremgår det, at Hölcke & Wass havde den største betydning for brødrenes handelshus i årene 1780-91, men også forretningsforbindelsen i København blev stadig vigtigere.

Tabel 13. Købmand Spielweg's omsætning med sine største kontoforbindelser 1780-91. Cmk.

	Hölcke & Wass, Hamburg	Behrens & Lange, Hamburg	John.Barth. Sohlinger, Niesky	Andreas Christiansen, Flensborg	Joh.Wilh. Rathje, København
1780	3402	3982	1371	3614	-
1781	7156	2721	2500	4929	-
1782	4666	3753	2224	5214	6142
1783	12498	6688	5419	5655	9670
1784	13134	3421	1729	6436	7451
1785	11589	5773	4468	7918	8973
1786	15989	3904	5520	6686	10835
1787	12624	2147	9113	7145	8227
1788	24455	508	6502	-	17025
1789	17501	1914	10104	-	16248
1790	19768	2124	5394	-	7021
1791	19999	3395	4698	-	4068

Kilde: Hovedbog 1779-1815 (EA)

Hovedbogen giver et tydeligt billede af forretnings-samkøbet mellem Spielweg og Hölcke & Wass. Der havde i 1783 været 9 direkte vareindkøb hos handelshuset, men de udgjorde som det er fremgået kun 33% af kontoens balance. Varesalgets andel af kontobalancen var frem mod 1790 stærkt svingende mellem 63,9 og 5,6% som det fremgår af figur 2.

Hovedbogen oplyser i 1783, hvad de 67% af kontobalancen, der ikke var direkte vareleverancer, bestod i. Den 10. februar fik broder Kölbing i Hamburg udbetalt nogle Louis d'or, der omregnet er opført til 259 Cmk. og 4 Mk. Senere på året er der yderligere udbetalt mindre kontante beløb, sandsynligvis til gennemrejsende brødre.

De største poster i regnskabet med Hölcke & Wass var dog mellemregninger for de varekøb, som Spielweg havde gjort i Tyskland. Varekøbene hos J. B. Sohlinger i Niesky passerede således bogholderiet i Hamburg, idet handelshuset købte Sohlingers vekslere og modregnede på »Spielweg Kontoen«. For disse forretninger beregnede firmaet sig »handelsomkostninger«, der af den totale handelsbalance i 1783 udgjorde ca. 1%. Spielweg & Co. afregnede almindeligvis kontant med Hölcke & Wass. I 1783 var vekslernes andel af betalingerne kun 15%. Det var dog

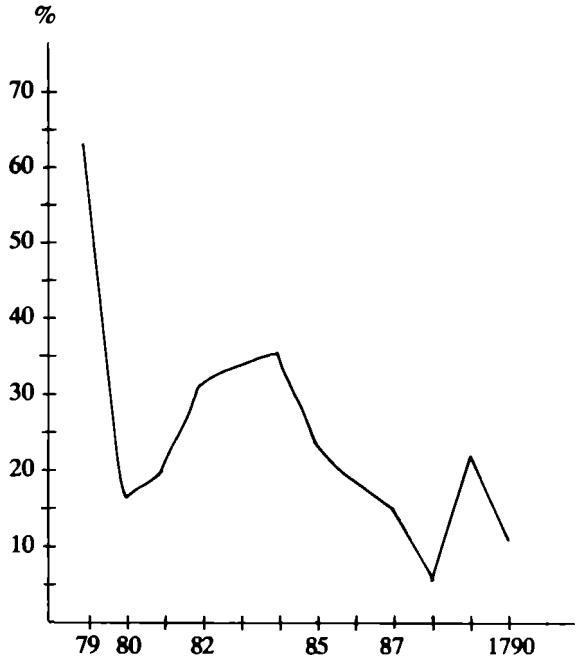

Fig. 2. Varesalgets andel af kontoens årsbalance 1779–1790. Spielweg & Co. – Hölcke & Wass.

ikke egne vekslers, men 2 primaveksler på tyske forretningsforbindelser samt én på London. I Christiansfeld var det derfor bekvemt at lade Hamburgerfirmaet diskontere dem, og godskrive beløbet i regnskabet. I årene frem mod 1790 fik Hamburgforretningen stigende betydning for Christiansfeld som bankforbindelse, sådan som det fremgår af figur 2.

Vareleverancerne fra Flensborg blev almindeligvis betalt kontant kort efter, at varen var modtaget i Christiansfeld. Hovedbogen oplyser således om de store regelmæssige sukkerkøb hos Andreas Christiansen i Flensborg, at de er betalt »Cassa in B Noten«, eller »Cassa pr. post« eller blot »mit der Post gesandt«. Forholdet til den store forretningsforbindelse i København: Handelshuset Joh. Wilh. Rathje, adskilte sig fra det allerede skitserede, idet købmand Spielweg her lejlighedsvis udstedte vekslers: Bl.a. én på 100 rdl. eller 300 Cmk. på etatsråd Suhr. Året før var navnene på storkøbmændene Niels Ryberg og Niels Lunde Reyersens noteret i hovedbogen i Christiansfeld. Men også her er det undtagelsen, mens det almindelige er den kontante betaling.

Købmand Spielwegs betalingsmønster efterlader indtrykket af en virksomhed med en god og stabil likviditet. Dette synes at være mulig-

gjort gennem de store kontante driftslån fra menighedsdiakoniet samt af det forhold, at en betydelig del af virksomhedens omsætning var kontant salg »over disken«.

Inventarium
i en forord overaltigen Huset
den 31. December 1789.

<u>Gravere und Farben.</u>					
			7	12	7
100 lb Saund	5 1/2	65	5	-	
7 1/2 lb Saund	12 1/2	72	-	-	
73 lb Pfeffer	18 1/2	75	-	-	
400 lb Pfeffer	24 1/2	96	-	-	
300 lb Pfeffer, gemalt	9 1/2	27	-	-	
500 lb Pfeffer, gaffult	10 1/2	52	8	-	
212 lb Pfeffer	11 1/2	15	44	6	
25 lb Pfeffer	12 1/2	18	12	-	
5 lb Pfeffer	4 1/2	12	8	-	
500 lb Pfeffer, Saund	16 1/2	515	10	-	
2300 lb Pfeffer, Saund	14 1/2	2120	5	-	
2100 lb Pfeffer, Saund	16 1/2	2187	8	-	
650 lb Pfeffer	25 1/2	162	8	-	
8 lb Pfeffer	10 1/2	80	-	-	
2 lb Pfeffer	12 1/2	24	-	-	
600 lb Pfeffer	8 1/2	48	-	-	
7 1/2 lb Pfeffer	15 1/2	5	10	-	
1/2 lb Pfeffer, gemalt	1 1/2	-	5	6	
25 lb Pfeffer, gaffult	1 1/2	17	3	-	
5 lb Pfeffer	3 1/2	16	4	-	
370 lb Pfeffer Eau de Lavande	12 1/2	123	5	-	
120 lb Pfeffer Eau de Hongrie	7	15	-	-	
19 lb Pfeffer & mille fleurs	1 1/2	9	8	-	
25 lb Pfeffer	8 1/2	12	8	-	
22 lb Pfeffer	5	40	10	-	

Spielwergs inventarium fra 1789 er et vidnesbyrd om forretningens righoldige vareudvalg, lige fra berlinerblåt, korender, kardemomme og kanel til lavendelvand. Erhvervsarkivet.

Købmand Spielwergs kundekreds

Handelshusets salg kan desværre ikke klarlægges på samme måde som dets vareindkøb. Kun den del af kundekredsen, der ikke handlede mod kontant, blev noteret i forretningens »Ladenschuldbuch«¹. Det indebærer imidlertid, at varer købt og afsendt til fjerntboende kunder almindeligvis må antages at være blevet indført i regnskaberne, således at det er muligt med en vis forsigtighed at tegne et billede af købmandens handelsopland.

I årene mellem 1777 og 1784 var køberkredsen så absolut domineret af Christiansfelds befolkning. Spredt ses dog kunder uden for brødrebyen. Det er pastor Lorenzen i Vorbasse, sekretær Feldmann i Haderslev, pastor Pram i Jylland, advokat Bauer i Odense, samt provstinde Vollquartz i Kolding, foruden få kunder i Fredericia, bl.a. stadsfysikus Martin Henrik Ingwersen². Hertil kom enkelte kunder på Fyn. Blandt de udenbys kunder boede de fleste i Haderslev og Kolding, men også deres tal er beskedent i »Ladenschuldbogen« – det er i øvrigt også de enkelte indkøb. Næsten alle er noteret for kun et varekøb, og kun få når op på 50 Cmk. Det er desværre ikke muligt at se, hvad der blev købt i årene før 1785, da der blot blev noteret »an Waren«. Det kan dog konstateres, at købmanden var langmodig med kreditten. Mange betalte først ét år efter varenes afsendelse fra Christiansfeld. I 1785 blev kreditregnskabet omlagt, hvorefter det er muligt lejlighedsvis at se, hvad der indkøbtes af bl.a. de udenbys kunder.

Hans Petersen på Fyn fik således i 1785 leveret 20 pd. tobak foruden indigo og blå farvestoffer. Samme varegrupper blev indkøbt af Jeppe Pedersen fra Husum foruden 6 kulørte huer. I det hele taget er det karakteristisk, at det er tobak og klædevarer, der har haft den største tiltrækning hos de udenbys kunder.

Forretningens kundeunderlag var dog brødrene selv. I kontobøgerne ses »private kunder« og »korkunder« foruden »pensionsanstalterne« mellem hinanden, dog med korusene som de største.

Broder A. Friedr. Kiørboe købte på godt et halvt år dagligvarer, klæde og kolonial for 135 Cmk. Heriblandt var også gaver til en søster, der boede i brødrebyen Neuwied. Varekøbene blev betalt med papir, som Kiørboe importerede fra C. Noe i København.

Denne handelsmetode – varer mod varer – synes at have været et almindeligt fænomen. Broder Johan Pedersen, der var farver i Christiansfeld, indkøbte foruden sine dagligvarer, herunder en del tobak, tillige sine farvestoffer, bl.a. indigo og vitriol hos købmanden. Det indkøbte blev siden betalt gennem leverancer af farvet klæde. Det kunne være varer, der var opkøbt i omegnen, men det kunne også være klædevarer, som Spielweg havde leveret. I regnskabernes margin ses indført et »zürich« og dernæst en opregning af klædestykker³.

Også Christiansfelds apoteker, broder Krohn, optrådte blandt købmandens kreditkunder. Apoteket indkøbte et bredt varesortiment hos Spielweg. Det talte de bedste tobakskvaliteter: St. Omer A. Der var også farvestoffer – vitriol, der var krydderier som safran og gurkemeje, der var melis, storax og bentzoe, 12 citroner, korender og papir, for blot at nævne nogle af købene, der på årsbasis løb op omkring 100 Cmk.

Skrædderen, broder Chr. Lehmann synes at have været den største private »kontokunde«. Han indkøbte store stykker klædevarer af mange kvaliteter og farver. Alt blev noteret på skrædderkontoen: Carmonis, flonel, damask, Tamys Pou de Paris, almindelige uspecificerede bomuldsvarer, chalong, sattinett, duffel, serge, foruden uspecificeret »Tuch«. På et enkelt år løb indkøbene op i mere end 1000 Cmk. Varerne blev betalt med regelmæssige mellemrum i form af større runde á conto indbetalinger⁴.

Også pensionsanstalterne eller kostskolerne var en vigtig forretningsforbindelse. De måtte naturligvis indkøbe store mængder af varer til elevernes daglige underhold. Også klædevarer og strømper indkøbtes i stort omfang.

Selvfølgelig handlede købmanden også hos sig selv. Alle indkøb blev omhyggeligt opregnet, for til slut at blive modregnet i den faste årsløn. Han aftog selv et bredt vareudvalg, lige fra strømpebånd til sagogryn. Mere beskedent indkøbte broder Andr. Otzen, der var ansat i tobaksfabrikken. Han fik én gang om året en ny ulden hue. Ydermere købte han Congo te og sukker foruden et stykke klæde.

Der må have været tilfredshed hos kunderne med de indkøbte varer.

Undersøgelser i »Ladenschuldbøgerne« fra 1790-91 viser tydeligt, hvordan varerne spredtes til et stadig større område: Århus, Vejle, Ålborg, Anholt, Brede, Husum, Sorø, Haderslev, Hindsgavl, Randers, Ribe, Fredericia, Ekernførde, Christiania, Drammen, Göteborg, Horsens og Assens optræder nu regelmæssigt i bøgerne.

Joh. Jos. Wenzel i Århus, der handlede med isen- og alenvarer optræder som regelmæssig kunde fra slutningen af 1780'erne. Forretningskontakten blev etableret gennem broder Lüderitz⁵. I hvert fald indkøbes det første vareparti på hans anbefaling. Det må have opfyldt forventningerne, for i de følgende år blev stadig nye ordrer afgivet. Alt skulle sendes med post og betales kontant i »Bank.noten«. Det var tobaksvarer – af St. Omer B-kvaliteten – isenkræmmeren købte i Christiansfeld. Det gjorde i øvrigt også Århusapotekeren Ole Severin Bøggild – der få år senere måtte opgive sit bo til fallitbehandling på grund af ødsel levemåde⁶. Kammerherre Adler på Hindsgavl fortsatte til gengæld med at købe tobaksvarer i Christiansfeld, ligesom også byens klædevarer blev købt af godset i stort omfang. I Randers indkøbtes bl.a. Imperial papir, i Vejle var det også kolonialvarer – der naturligvis kunne fås tilsvarende i byen – rosiner, ris og mandler, men måske var forklaringen, at hovedartiklen i kassen bestod af 16 pd. gul puddersukker foruden den meget solgte Kampoy te. I Christiania var det klædevarerne, der dominerede ordren – og så kunne man naturligvis også bestille kolonialvarer samt Pekoe te. Også stiftamtmand von Hellfried i Vejle fik te, klæde og St. Omer FF fra Christiansfeld. I Randers blev der også drukket te fra brødrebyen – her af kvaliteten Souchong.

På trods af den nævnte svaghed ved »Ladenschuldbøgerne«, viser de dog tydeligt, at købmand Spielwerg allerede i begyndelsen af 1780'erne fik opbygget et stort opland for sine varer. De købstæder, der lå nærmest Christiansfeld – Haderslev og Kolding – fik endog en betragtelig del af deres varer fra den nye by. Jo længere man kom bort fra Christiansfeld, jo sjældnere blev dagligdagsartiklerne. Nu er det derimod klædevarer, te og tobak, der efterspørges fra Christiania i nord til Ribe i vest og Brede i øst. Sydligst ses Ekernførde, hvor der igen var interesse for brødrenes klædevarer.

Det er ikke muligt at afgøre, hvor stor en del af efterspørgslen, der skyldtes sympati med herrnhutismen, og hvor stor en del, der købtes på grund af den særlige kvalitet. Det er imidlertid påfaldende, at i de om-

råder, hvor herrnhutismen havde særligt mange tilhængere, der ser man ikke nogen påfaldende efterspørgsel efter varer fra brødrebyen. Det kan dog konstateres, at nogle af de fjerntboende kunder havde tilknytning til brødremenigheden i Christiansfeld⁷.

<p>Von Joh: Wilt^m Scherritz aus Ejsurth.</p>			
3 Dos. Baumw: 1/2 M. Mützband. 1 1/2 of		3.	15.-
3 mittl. d. N. 2. 2 of		6.	.-
3 Baum 2. 2 1/2 2 1/2 of		7.	12.-
<p>Von Joh: George Esche aus Eschmütz.</p>			
4 Dos. Schwarz u. weiß. mittl.			
<p>mittl. M. mit 1/2 B. 1 of</p>			
<p>Von Abraham Dürninger Esche in Jersaußel.</p>			
1/2 Mf rosa extra bewil. Färbband. 8 of		4.	.-
42 M. 2. 7 1/2 of		5.	.-
1/2 Mf Baum: 2. 2. 6 of		3.	6.-
<p>von de</p>			
No 7. 5 Dos. 1/2 B. ord. Diefes vel. 2 of		3.	10.-
<p>gogelband 2. 2 of</p>			
8. 1 2. 1 of		1.	2.-
36: 2. 2. 2 of		4.	12.-
<p>Transport. 11.-</p>			

Handelshusets fakturabøger er det bedst bevarede arkivmateriale fra handelshuset. En næsten ubrudt række dækker årene 1782 til 1874. Denne side viser hvorledes købmanden førte bøgerne. De afgivne ordrer er opregnet kronologisk ligesom de særlige bestemmelser om varernes emballage, levering m.m. Fra Dürningers berømte handelshus i Herrnhut indkøbes bl.a. »Haubenband«. Erhvervsarkivet.

Christiansfeld og nabokøbstæderne

Christiansfelds gunstige koncession, hastige opbygning og efterfølgende succes skabte tidligt uro i nabokøbstæderne: Haderslev og Kolding. I Kolding synes utilfredsheden dog ikke at have sat sig dybere spor. Muligvis fordi handelen med det nærmeste opland mod syd var hæmmet på grund af toldgrænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne; det meste af byens ringe handel var da også rettet mod København og Norge¹. Alligevel kunne man have forventet utilfredshed med Christiansfelds koncession, da brødrene i henhold til denne kunne udføre varer toldfrit til Danmark og Norge, ligesom også råvarerne kunne hjemtages toldfrit.

I Haderslev kom utilfredsheden derimod hurtigt til udtryk. Straks koncessionen var kendt, klagede laugene i Haderslev, og de blev snart støttet af borgmesteren og bystyret². Et forsøg på at opnå en overenskomst sådan som koncessionen lagde op til gav ikke noget tilfredsstillende resultat, og snart blev Christiansfelds produkter kendte og påførte dermed Haderslevhåndværkerne stadig øget konkurrence. Det gjorde naturligvis også den fortsatte udbygning af brødrebymen. I 1778 var tobaksfabrikken startet, i 1782 menighedsbageriet og slagteriet, og i 1783 blev den kendte produktion af honningkager taget op, og fra 1778 kom ydermere det senere så betydningsfulde sæbesyderi – der også fremstillede lys. Det leverede bl.a. lys til Koldinghus Slot³.

I 1792 nåede utilfredsheden i Haderslev en foreløbig kulmination⁴. Det var nemlig blevet stadig mere påfaldende, at adskillige borgere afsatte deres varer langt fra byen i stedet for i oplandet. I 1793 fremlagde Haderslevrektoren Adolph Rudolph von Brinken en beskeden analyse af de rejste problemer⁵. Han så klart Haderslevs tilbagegang i lyset af Christiansfelds succes. Men en vigtig forklaring så han også i det forhold, at bønderne skulle udrede deres udgifter i Sch. Holst. Cour. mk – og den var endnu ikke indført i Haderslev. Bønderne måtte derfor afsætte deres varer længere mod syd, hvor de som betaling kunne få de nye penge. Åbenrå, Tønder og Flensborg blev derfor interessante handelsbyer for

borgerne i Haderslev, men, de kunne også nøjes med at rejse den korte vej til Christiansfeld, for her var de nye mønter også gangbare⁶.

Utilfredsheden med Christiansfeld voksede stadig for at kulminere i 1797, da læserne af Haderslev-advokaten Johan Knudsens ugeskrift – *Lyna* – i de første dage af januar bemærkede en annonce under overskriften – »Preisaufgabe«⁷.

Annoncens initiativtager var anonym, men han ønskede klarlagt, hvilke ændringer handel og erhvervsliv havde undergået i Haderslev som følge af naboskabet med Christiansfeld, og opgavestilleren ønskede naturligvis også belyst, hvorledes denne skade kunne afhjælpes. For den bedste besvarelse udsattes en præmie på 5 ducater, men så skulle den også offentliggøres i *Lyna*, og den skulle afleveres på bogtrykkeriet i begyndelsen af august 1797, enten på dansk eller tysk, og selvfølgelig under motto og med forseglet navn⁸.

I oktober 1797 blev præmiebesvarelsen offentliggjort: den var affattet på tysk under mærket P.M.⁹. Den indledte med at påpege, at Christiansfelds succes ikke alene hvilede på Haderslevs tilbagegang, da brødrebyens handelsforbindelser ikke alle alternativt havde handlet i Haderslev. Byens tilbagegang skulle snarere ses i lyset af, at handelen med Danmark var blevet mindre. Ganske vist havde Haderslevs befolkning fået det indtryk, at alt hvad man lavede i Christiansfeld var bedre end egne tilsvarende produkter, og det var også en kendsgerning, at mange købte lys, øl, brød og kød hos brødrene¹⁰. Købmand Spielwergs Ladenschuldbuch viste da også en del Haderslevkunder med ugentlige indkøb¹¹. Menighedens store brændevinsbrænderi på Tyrstrupgård havde endvidere medført, at haderslevbrændernes eksport til Danmark var gået tilbage. I det hele taget nærede den anonyme prisvinder ikke tvivl om, at byen led under Christiansfelds ekspansion. Blandt Haderslevs håndværkere var det gået særlig hårdt ud over skomagerne, snedkerne, bagerne, slagterne, sadelmagerne samt lysestøberne¹². Det værste var dog måske, at varepriserne i »omegnen« var steget på grund af den øgede efterspørgsel. I 1775 havde præsten og herrnhutertilhængeren Peder Rhode kunnet sige, at »intet sted var det lettere at opholde sig, end netop i Haderslev, for den som ligge og tære på pungen«¹³. Selv om Rhodes værk ikke udmærker sig ved nøjagtighed, må udtalelsen nok tillægges en vis værdi¹⁴. På dette område var situationen ganske ændret ifølge den anonyme skribent.

Prisvinderen fortsatte med at konstatere, at Christiansfelds »Gemein-geist« og »gode rygter« foruden ikke mindst brødrenes »system med faste priser, der ikke kunne tinges om«, havde været afgørende for byens succes¹⁵. Skribenten var dog opmærksom på, at Haderslev på en række områder selv havde været skyld i tilbagegangen. Man burde således for længst have forbedret havneforholdene. Det var også en belastning, at håndværkernes lærlinge var for dårlige, samt at der ikke var nogen form for regulering af lærlingetallet. I Christiansfeld var lærlingenes antal derimod nøje afstemt til det aktuelle behov, ligesom ingen kunne få lov til at udøve sin profession uden gode forkundskaber og udvist dygtighed. I Haderslev var det kun »vervilderte Bettelbuben«, der blev læredrenge hos håndværkerne, og skulle byen derfor sikres fremgang, måtte disse forhold forbedres, og der måtte skabes passende fabrikker og manufakturer¹⁶.

De hårde angreb på Haderslev åbnede straks for en heftig polemik¹⁷. Et nyt indlæg hævdede, at mestrene selv var ansvarlige for de dårlige lærlinge, fordi de ikke tillod dem at gå i skole om aftenen. Fritiden hengik nu i stedet med unyttige gøremål. Søndagsskoler ville derfor være værdifulde, men i det hele taget fandt han, at diskussionen kunne blive mere frugtbar, hvis det blev fastslået, hvilke ændringer håndværkernes tal havde undergået siden Christiansfelds grundlæggelse. – Man måtte nemlig ikke glemme, at en håndværker altid skulle have så gode varer, at han selv trak sine købere til.

Den følgende uge var Lyna igen præget af diskussionen. Det var prisvinderen, der ville klarlægge nogle misforståelser. Han fastslog, at byens håndværkere desværre af mangel på bedre »subjekten« måtte antage »rå og uvidende lærlinge«, og prisvinderen kunne derfor tilslutte sig ønsket om bedre skoleforhold¹⁸.

Endelig i december måned mødte læserne af det lille ugeblad et sidste indlæg i diskussionen. Skribenten fastslog her, at brødrebys succes naturligvis skulle ses i lyset af, at den ikke skulle tage hensyn til gamle handelstraditioner, hvorfor brødrene havde kunnet proklamere, at man ikke »tingede om varernes pris«. Dette forhold havde allerede været nævnt, men forfatteren fortsatte med at anføre, at det var nemt for brødrene at proklamere noget sådant i en by, hvor der netop ingen konkurrence var. Man kunne således kun købe alen- og kolonialvarer ét sted: Hos Spielwerg & Co. Sådan var det ikke i Haderslev. »Firedø« de

handlende og håndværkerne ikke på priserne, ja, så mistede de køberne¹⁹. Diskussionen havde efterlyst en analyse af hvorvidt erhvervsaktiviteten var gået ned i byen i takt med brødrebys succes. En sådan blev delvis fremlagt i 1799 da Kielerprofessoren, der var pioner indenfor økonomisk videnskab og samfundsbeskrivelse, August Niemann, udgav sin »Handbuch der Schleswig-Holsteinischen Landeskunde«²⁰. Heri berørte han også den omtalte diskussion og gav herunder et signalement af erhvervslivet i Haderslev i henholdsvis 1773 og 1798.

I alt opregnede professoren 36 erhvervsprofessioner, der i 1773 og 1798 beskæftigede henholdsvis 140 og 151 mennesker. I Lyna havde det været fremført, at det var gået særligt hårdt ud over skomagerne, men Niemanns tal viser dog, at deres antal var vokset fra 11 til 27 i byen. Den stærkeste tilbagegang så han hos væverne, fra 12 til 6, men i øvrigt var udsvingene små. Til gengæld kunne forfatteren påvise, at kræmmerne og købmændenes tal var gået i vejret, særlig markant for dem, der handlede med tobak, alenvarer samt Nürnbergkram. På trods af denne konstatering fandt professoren dog, at byerhvervene havde været i tilbagegang, hvilket bl.a. kom klart til udtryk i, at stadig flere byboere beskæftigede sig med landbrug. Hans undersøgelse konkluderer således i, at der virkelig kunne spores en tilbagegang, og at den kunne sættes i forbindelse med de dygtige fabrikanter og håndværkere i Christiansfeld, der på trods af deres højere priser solgte godt²¹.

Nyere undersøgelser i folketællingen fra 1803 synes at vise, at situationen i Haderslev næppe har været så mørk, som Niemann og de anonyme skribenter havde gjort den til. Ganske vist var befolkningstallet i byen gået tilbage fra 1769, 3141, til 2685 i 1803, men antallet af »håndværksmænd og professionalister« havde været jævnt stigende fra 1775, 142 til 153 i 1798²². Og i 1803 var tallet yderligere steget til 166 foruden 10 mesterenker²³. Medregnes svende og lærlinge var der 359 udøvere af håndværkerprofessioner i Haderslev i 1803 – eller mere end 3 gange så mange som i Christiansfeld, som det ses af nedenstående tabel 14.

Tabellen opregner »håndværk i Christiansfeld«, men den giver dog ikke et fuldt dækkende billede af erhvervsaktiviteten i byen. Bl.a. viser den intet om byens væverier, der var henlagt til Søstrehuset²⁴.

Det fremgår, at der i 1804 blev drevet 24 håndværk i brødrebysen med i alt 30 mestre og en totalbeskæftigelse på 95. Koncessionen i 1771 havde

Tabel 14. Håndværk i Christiansfeld 1804

Profession	Værksteder	Bekæftigede i alt	Afgift rdl.
A			
Skomager	3	15	10
Bager	2	6	8
Snedker	2	16	8
Skrådder	2	9	8
Låsemager	2	6	8
Murer	1	3	5
Sadelmager	1	3	5
Bødker	1	2	5
	14	60	57
B			
Maler	1	1	-
Bogbinder	1	1	-
Drejer	1	2	-
Handskemager	1	2	-
Farver	1	3	-
Guldsmed	1	4	-
Glarmester	1	1	-
Hattemager	1	2	-
Knappemager	1	2	-
Kobbersmed	1	4	-
Strøpemager	1	3	-
Pottemager	1	3	-
Sukkerbager	1	1	-
Tinstøber	1	2	-
Tømmermand	1	3	-
Urmager	1	1	-
	16	35	
Total	30	95	

Kilde: Tyske Kancelli I.A., Sager vedr. Christiansfeld 1771-1846 (R.A.)

allerede forudset, at der kunne opstå vanskeligheder med laugene i Haderslev, og den forudsatte da også, at håndværkerne i de to byer selv nåede til en overenskomst²⁵.

Efter forgæves forhandlinger blev det i 1789/90 fastslået, at de »brødrehandværkere«, der drev et Haderslev laugshåndværk skulle betale et årligt beløb til disses laugskasser. For at besøge markederne i Haderslev måtte brødrene yderligere lade sig indskrive som mestre i byen. I tabellen er de betalingspligtige håndværk noteret med et (A). Afgiften lå mellem 5 og 10 Rthlr årligt, afhængig af, om den pågældende mester beskæftigede én, to eller flere svende. I 1804 blev det til 57 Rthlr.

Da friårene udløb, skulle Christiansfeld på linie med andre købstæder betale næringssskat og andre afgifter²⁶. I et forsøg på at få disse reduceret indsendte brødrene ved hver periodes udløb indberetninger om erhvervsaktiviteten til Tyske Kancelli. Oplysningerne i tabel 15 må derfor antages at give et billede af den minimale beskæftigelse i byen.

Tabel 15. Erhvervsudviklingen i Christiansfeld. Håndværk 1789-1833

År	Mestre	Svende	Lærlinge	I alt
1789	28	44	–	(72)
1790	36	44	18	98*
1804	30	44	21	95*
1818	25	30	–	(55)
1833	24	24	–	(48)

Kilde: Tyske Kancelli I.A. Sager vedr. Christiansfeld 1771-1846 (RA)

** Heri medregnet lærlinge

Tabellen viser, at erhvervsaktiviteten kulminerede omkring år 1800, samt at beskæftigelsen faldt voldsomt efter Napoleonskrigen. I 1820 medførte denne udvikling, at skatten til staten for første gang blev nedsat, nu til 300 Rd., mens den i 1805 var ansat for de følgende 15 år til 400 Rd.²⁷.

Der var ved år 1800 12 laug i Haderslev. Med undtagelse af finbagerens og slagternes var laugene åbne, hvilket betød, at laugene ikke kunne forhindre en svend i at åbne egen virksomhed²⁸. Det var måske baggrunden for, at nogle håndværk var præget af økonomiske vanskeligheder, og at nogle mestre endog var optaget i byens fattigregister. Det gjaldt således 4 af byens 26 skomagere, 2 af de 17 skræddere og endelig 2 af Haderslevs 11 snedkermestre. Det kan ydermere konstateres, at indtjeningen var ringe for byens vævere ligesom også skrædderne hørte til de svagest økonomisk stillede blandt håndværkerne²⁹. Det var naturligt for samti-

den at kæde dette forhold sammen med aktiviteterne i Christiansfeld, hvor netop disse erhverv beskæftigelsesmæssigt stod stærkt. I Haderslev havde kun handskemagerne let ved at afsætte deres produktion – og de var til gengæld kun svagt repræsenteret i Christiansfeld med kun 1 mester og 1 svend³⁰.

Den allerede omtalte August Niemann havde også i sine undersøgelser af Haderslev konstateret, at byen ikke havde »nogen direkte handel«, men at de fleste købmænd købte deres varer i Flensborg, Lübeck eller Hamburg³¹.

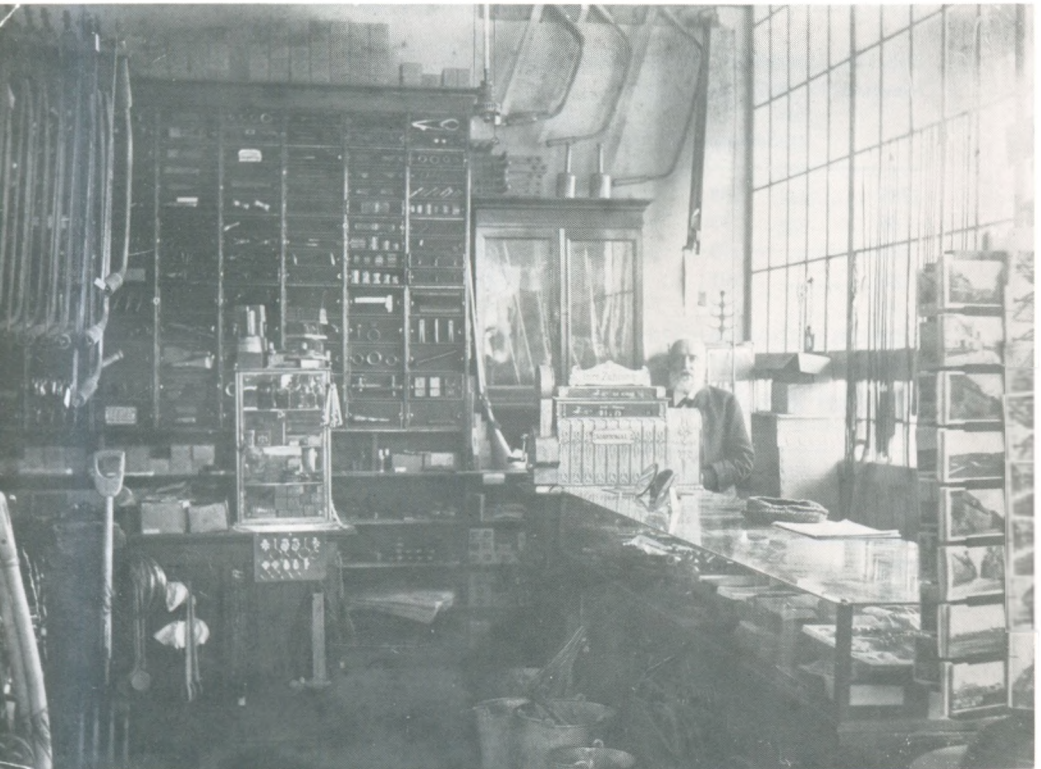
Handelsbilledet så fortsat sådan ud i årene 1812-17. Undersøgelser i Haderslevkøbmanden C. A. Petersens efterladte regnskaber viser Altona og Hamburgs dominerende betydning, og som hos Spielweg & Co. havde forretningsforbindelserne til København kun ringe betydning og forsvandt endog ganske efter 1814³².

Prisbesvarelsen i Lyna skulle – som nævnt – også stille forslag om, hvordan byens økonomiske liv kunne forbedres³³. Et af de indsendte forslag påpegede, at byen burde benytte sin gunstige beliggenhed, for »et havde byen nemlig forud for Christiansfeld: havnen ...« Den var ganske forfalden, og selv mindre skibe kunne ikke nå helt frem til den såkaldte gamle skibsbro, og i stedet måtte skibene omlades til pramme ca. 10 km fra byen³⁴.

Kort efter år 1800 sattes uddybningsarbejde i gang for at forbedre havneforholdene. Dette initiativ sattes direkte i forbindelse med den økonomiske kamp mellem Christiansfeld og Haderslev. Det er imidlertid tvivlsomt, om konkurrencen til Christiansfeld kan tillægges så stor betydning. I 1813 skrev statistikerens Frederik Thaarup, at der før 1797 næsten overalt blev klaget over købstædernes tilmudrede havne, tilspærrede indsejlinger, manglende skibsbroer og bolværker. Han fandt, at årsagen til købstædernes ubetydelighed skulle ses i lyset af den indenlandske handels ringe omfang³⁵. Netop dette forhold blev der også klaget over i Haderslev, og så så man pludselig en blomstrende erhvervs- og handelsby opstå. Det var derfor nærliggende i Haderslev, at sætte byens vanskeligheder i forbindelse med Christiansfelds succes. Diskussionen omkring Christiansfeld havde også afsløret, at nogle af debattørerne kunne se, at de gamle laugsbundne produktions- og handelssystemer ikke var så effektive som Christiansfelds laugsfrigjorte erhvervsliv.

Man synes imidlertid ikke at kunne slutte, som nogle behandlinger har

gjort det, at Christiansfelds succes skyldtes ubillig konkurrence. Snarere skyldtes brødrenes succes i 1790'erne, at de forstod at udnytte den nye tids muligheder: den begyndende liberalisme samt nye produktions- og organisationsmetoder, mens stagnation og middelalderlige laugstraditioner fortsat bremsede initiativer i Haderslev. Det er da også tydeligt, at så snart den nye tids muligheder blev set i Haderslev, så sank Christiansfeld tilbage. Den nye tids økonomiske aktiviteter gik i stedet til de to gamle købstæder, Haderslev og Kolding.

Spielweg & Co. var naturligvis ikke den eneste forretning i Christiansfeld. Her er isenkrammer Gemuseus fotografere i sin forretning kort før Genforeningen. Huns Gorrssens samling, Christiansfeld.

Spielwerg, erhvervslivet og menigheden

Allerede agent Holck havde i 1780 været opmærksom på Christiansfeldts brede erhvervsliv, og i Haderslev havde håndværkerne tidligt følt deres eksistens truet af den nye by. Nedenstående tabel 16 viser, hvilke erhverv, der var samlet i Brødrehuset i årene mellem 1785 og 1793, og den giver samtidig et indtryk af erhvervenes indbyrdes økonomiske omfang.

Tabel 16. Brødrehuset. Årsbalancer 1785-93
Væveri 1785: 7807 Cmk. = 100

	Sæbesyderi	Væveri	Garveri	Køkken	Vaskeri	Slagteri
1785	198	100	43	42	18	–
86	173	100	45	50	25	–
87	175	74	43	41	17	25
88	201	82	41	67	24	34
89	210	59	47	40	25	49
1790	224	46	52	41	46	102
91	227	42	53	42	42	60
92	298	57	89	69	36	83
93	302	–	75	46	–	–

	Snedkeri	Tømmer- værksted	Låsemageri	Bageri	Skomageri	Farveri
1785	10	15	14	–	14	11
86	18	18	18	–	12	12
87	20	22	17	20	12	12
88	15	21	16	14	11	15
89	21	21	14	14	11	14
1790	18	20	14	19	12	13
91	21	20	14	16	12	15
92	28	18	17	20	13	13
93	27	23	18	16	10	–

Kilde: Hovedbog C. Brüderchor 1785-93, BA II R7 C3

Hovederhvervene var sæbesyderi og væveri. De øvrige var, bortset fra garveriet, alle af mindre økonomisk omfang. Der kunne dog være store svingninger. Det ses at nogle erhverv gik frem, mens andre fik en stadig mere tilbagetrukket placering, bl.a. blev væveriet halveret, mens sæbesyderiet var i vækst. Forklaringen herpå synes at være Spielwergs øgede import af klædevarer, foruden at væveri i stigende grad blev henlagt til Søstrehuset¹.

Den samlede økonomiske aktivitet i Brødrehuset steg i femåret 1785-90 med godt 23%, men på intet tidspunkt oversteg Brødrehusets årsbalance handelshuset, som det fremgår af tabel 17.

Tabel 17. Spielwerg & Co.'s samt Brødrehusets årsbalancer 1785-1789
Væveri 1785: 7807 Cmk = 100

År	Spielwerg & Co	Brødrehuset
1785	624	465
1786	708	471
1787	693	478
1788	663	541
1789	682	525

Kilde: Tabel 16 og Spielwerg & Co. 1775/1895, VA R 14 V

På trods af Spielwerg & Co.'s større økonomiske aktivitet modtog menighedsdiakoniet større årlige indtægter fra Brødrehuset. Alene sæbesyderiet gav et overskud, der var på størrelse med det, der indgik fra handelshuset.

Handelshuset Spielwerg & Co. var menighedsdiakoniets mest kapitalkrævende virksomhed, og i årene fra 1779 blev en stadig større del af diakoniets kapital bundet netop her, som det fremgår af nedenstående figur 3.

I 1779 udgjorde handelshusets andel af diakoniets kapitalstatus kun 10%, men den var hastigt voksende og kulminerede i 1792 med 24,5%. På dette tidspunkt var i alt 37,5% af diakoniets kapitalbalance anbragt i byens erhvervsvirksomheder. I brødre- og søstrehusene 6400 Cmk., i enkehuset 1900 Cmk., i herberget 2411 Cmk., og endelig det største beløb – 21.406 Cmk. – hos Spielwerg & Co. Til sammenligning kan det anføres, at bygningernes andel af balancen kun udgjorde 18%². Det var således åben-

Fig. 3. Spielweg & Co.'s andel af Menighedsdiakoniets kapitalstatus 1779-95.
Kilde: Status und Rechnungen, VA R11 II B 1a.

bart, at opsynskollegiet satsede stærkt på erhvervsvirksomhederne og herunder især på handelshuset.

Handelshuset skuffede ikke menighedens økonomiske forventninger, og det fik stadig stigende økonomisk betydning for menighedsdiakoniet's indtægter i årene frem mod 1792, som det fremgår af nedenstående tabel.

Tabel 18. Menighedsdiakoniet's indtægter fra Spielweg & Co. 1779-92

År	Årsbalance	Heraf fra Spielweg & Co.	%	Forrentning af diakoniet's indlån
1779	4143	86	2,1	–
1780	3904	–	–	–
81	3685	450	12,2	4,9
82	4090	500	12,2	5,1
83	4434	600	13,5	6,1
84	6109	600	9,8	5,6
1785	6303	600	9,5	5,6
86	5979	574	9,6	4,9
87	6562	500	7,6	4,9
88	5385	600	11,1	4,7
89	5224	625	12,0	4,9
1790	6307	600	9,5	4,8
91	13140	8017	61,0	37,5
92	6810	800	11,7	3,6

Kilde: Status und Rechnungen der Gemein Diakonie 1779/1822, VA R 11 II B 1 a.
Opgjort i Cmk.

Fra en beskeden andel i 1779 kulminerede handelshusets betydning for menigheden i 1791 med en indtægtsandel på 61%. Det store tal skyldes købmandens død og en efterfølgende ekstraordinær statusopgørelse, der afslørede en stærk indre konsolidering, der havde været skjult for menighedsforstanderne bl.a. gennem for store nedskrivninger på handelshusets varelagre og andre værdier. Dette forhold betyder i virkeligheden, at handelshusets økonomiske betydning for menigheden i årene forud var større end tabellens tal viser. Det samme forhold gør sig naturligvis også gældende, når man ser på forrentningen af diakoniets indlånte midler. Tabellen viser en forrentning i årene 1781-89 på mellem 4,7 og 6,1%, der sammenholdt med det almindelige renteniveau (se side 341) i Christiansfeld på mellem 3 og 4½% må have været tilfredsstillende for menigheden, men reelt var fortjenesten væsentlig større, sådan som det blev afsløret efter købmandens død³.

Det »skjulte overskud« blev inden efterfølgeren – den kun 28-årige Andreas Friederich Kiørboe – overtog forretningen i 1792 overført til menighedsdiakoniets kasse⁴. For at undgå en tilsvarende situation skulle der i de følgende år føres nøje kontrol med varelageret, der skulle reduceres. I købmand Spielwergs årsopgørelser havde varelageret sædvanligvis udgjort mellem 30 og 50% af status. I 1799 havde den nye købmand reduceret denne andel til blot 8,5, mens det almindelige i årene frem mod 1805 dog blev 20-30%⁵. En vis forklaring på handelshusets solide overskud skal ses i lyset af meget lave handelsomkostninger. Således bestod personalet – på trods af den stærkt stigende aktivitet – foruden af købmanden selv, kun af en »Ladendiener« og 2 lærlinge⁶. Kort efter at den nye købmand havde overtaget ledelsen af virksomheden, blev personalet mere end fordoblet og i 1799 var forretningsomkostningerne nået op på 472, når 1779 sættes til 100, mens de i Spielwergs sidste leveår er beregnet til 123⁷. Det lyder derfor rimeligt, at købmand Spielwergs pludselige død – kun 50 år gammel – blev forklaret med »overanstrengelse«⁸.

Carl Ludwig Erdmann Spielwerg havde som administrerende købmand fulgt Christiansfelds hastige vækst i årene fra 1777-91 og han havde bragt handelsvirksomheden frem til at blive et afgørende aktiv for byen på trods af forretningens beskæftigelsesmæssige ringe omfang.

Kun 9 mennesker arbejdede med handel i brødrebens 3 handelsvirksomheder i 1789. De tre som nævnt i Spielwergs handelshus og de øvrige i byens isenkræmmerforretning, apotek og høkerkrambod.

Beskæftigelsesmæssigt betød handel i modsætning til datidens købstæder således ikke meget for Christiansfeld som det ses af nedenstående tabel 19.

Tabel 19. Beskæftigelse i Christiansfeld 1789

Handel	3	købmænd	6	handelsbetjente
Gæstgiveri	1	vært	3	tjenere
Fabrikker	7	mestre	24	svende
Håndværk	28	mestre	44	svende
Bryggeri m.m.	1	mester	3	arbejdere
	40		80	
Ialt		120		

Kilde: Tyske Kancelli I. A. Sager vedr. Christiansfeld 1771-1846 (RA).

Anm: Under håndværk er lærlinge ikke medtaget.

Det var fabrikker og håndværk, der var afgørende for beskæftigelsen i byen med 37 »arbejdsgivere«, der »sysselsatte« 80 svende foruden et antal lærlinge⁹.

I årene frem mod år 1800 havde Christiansfeld således udviklet sig til en økonomisk sund og stærk menighedsby, og byen kunne nu på lige fod med søsterbyerne betale sit bidrag til Unitetets finanskollegium i Tyskland. Foruden Christiansfeld indbetalte ialt 17 menighedsstæder hertil i 1792. Indbetalingerne afhang af de lokale menigheders økonomiske bæreevne, og det er derfor bemærkelsesværdigt at konstatere, at Christiansfeld blev noteret som den 6. største bidragyder, dog udgjorde det indbetalte kun 3,8% af totalsummen, mens de 5 største bidrag tegnede sig for 71,8%¹⁰. På trods af dette, er Christiansfelds placering et vidnesbyrd om, at etableringen af den danske brødreby havde været en succes.

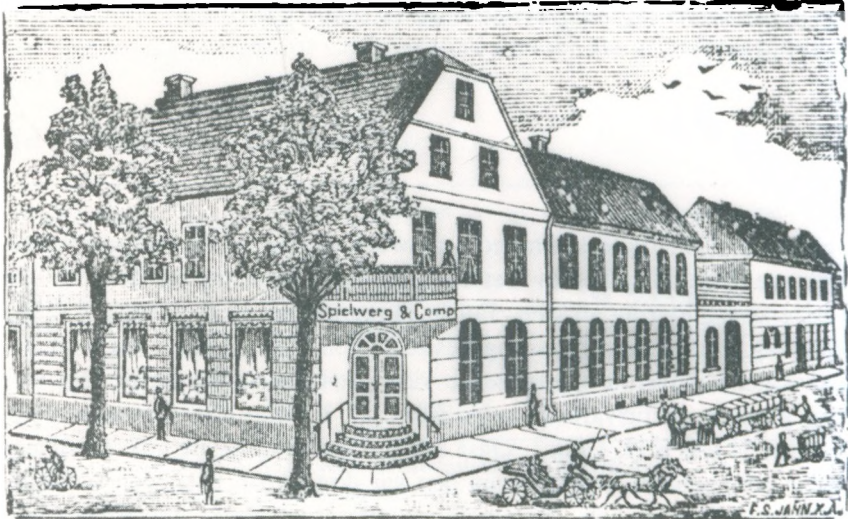
Ekspansion og begyndende tilbagegang ca. 1791-1810

I efteråret 1791 døde købmand Spielweg og før en ny bestyrer kunne overtage forretningen blev der naturligvis gjort status og den omtalte stærke konsolidering afsløret. For at få regnskabet til at balancere måtte »tabs- og vindingskontoen« opgøres til 23.638 Cmk., hvilket var $\frac{1}{3}$ af statusbalancen. Inventaropgørelserne viste, at købmanden havde lagt stor vægt på manufakturvarerne i sine sidste år. I øvrigt blev varelageret opgjort til 54.648 S.H. Cmk.¹. Også tobaksfabrikken havde vokset sig stor under købmandens ledelse, men den var dog fortsat beskeden sammenholdt med forretningen. Råvarelageret udgjorde således kun 8.528 Cmk. og færdigvarelageret 2696 Cmk. Selve fortjenesten for regnskabsårets første 10 måneder blev beregnet til 2100 Cmk. Handelshuset havde for menigheden været særdeles indbringende i Spielwegs tid. Fra 1779 til 1791 havde »tabs- og vindingskontoen«, der angav bruttofortjenesten udgjort ialt 114.857 Cmk. og heraf havde menighedsdiakoniet fået udbetalt 41.857 Cmk. Resten blev enten stående i virksomheden eller skulle dække diverse forretningsomkostninger, således at den årlige nettofortjeneste til menighedsdiakoniet årligt udgjorde mellem 12,9 og 27,1% af bruttofortjenesten i årene frem mod 1790². I øvrigt lå »tabs- og vindingskontoens« saldo mellem 3,9 og 6,9 af de enkelte års balancer, i 1791 dog 20,9%³. Det var dette regnskabsudgangspunkt, den nye bestyrer skulle arbejde videre på.

Først 29. august 1792 underskrev den 28-årige Andreas Friederich Kjørboe sin kontrakt med menigheden. Han var født i Christiania, men var dog fra barns ben bekendt med Christiansfeld, da han allerede 7 år gammel blev sat i drengeskolen.

Kjørboes kontrakt var på det nærmeste en kopi af Spielwegs, dog blev tobaksfabrikken naturligvis nævnt særskilt, ligesom købmanden skulle aflønnes med Hertugdømmernes nye officielle mønt: S. H. Courant, der var indført i 1788⁴.

Frem til foråret 1836 stod han i spidsen for brødrenes handelshus. De

Tegningen af handelshuset er fra århundredskiftet, men facader og bygninger ser på det nærmeste ud som ved opførelsen. Selv om gengivelsen er idealiseret, så giver den trods alt et billede af det store bygningskompleks, der rummede købmandshandel og tobaksfabrik, sådan som det så ud i storhedstiden i årene omkring 1840, da det hele endnu blomstrede og købmanden og tobaksfabrikanten var byens største arbejdsgiver.

første år var endnu præget af ekspansion, og der blev endog købt ejendom i Christiania i Norge, Slotsgaden no. 342, for 2600 rdl. I byen havde menigheden tillige en lakfabrik. Fremgangen blev brat afbrudt af krigsårene, 1807-14, og det efterfølgende stærke økonomiske tilbageslag, der for Kiørboe til slut endte med forretningens fallit tidligt på året 1836 – og hans afgang. Selv døde han året efter⁵.

Folketællingen i februar 1803 giver et billede af købmandsfamilien, da handelshuset stod på sit højeste. Husstanden talte da i alt 22 personer og var dermed Christiansfeldts største »familieenhed«⁶. Familiens overhoved var naturligvis den 38-årige købmand. Hans kone Inger Marie Norling var 32 år. Hun var født i Göteborg, men havde også gået i skole i Christiansfeld. I 1783 ses hun i pigekostskolens elevfortegnelser sammen med tre søskende. Familien synes at have tilhørt en menighed i Göteborg, hvor faderen var bager⁷. Ægteparret Kiørboe, gift 1792, havde i februar 1803 5 børn: 4 piger samt den 4 årige Carl Frederik.

Folketællingen oplyser, at købmanden fik hjælp i forretningen af sin

26-årige ugifte broder Peter, der blev tituleret »Kaufmanns Diener«. Foruden denne levede også købmandens tre ugifte søstre på henholdsvis 24, 33 og 36 år hos familien. Det gjorde i øvrigt også købmandsfruens 30-årige ugifte søster, Ana Margretha Norling. Om de sidste oplyses intet erhvervsforhold, blot deres tilknytning til købmandsfamilien.

Handelshusets personale bestod foruden af Peter Kiørboe af 3 ugifte »Kaufmanns Diener« på henholdsvis 42, 40 og 26 år. Til hjælp havde de en enkelt lærling: den gamle købmands 16-årige søn Erdmann Spielweg.

Også tobaksfabrikkenes personale er opregnet under købmandens husstand. Der nævnes 3 mand, alle i midten af 40-erne. Til slut meddeler folketællingen om tre tjenestefolk, en 63-årig tjenestekarl og to piger på 52 og 25 år.

Købmandsfamilien var ikke nogen typisk familie i Christiansfeld, dertil var husstanden på de nævnte 22 personer for stor. I familiehusene var denne almindeligvis på blot 4. Ydermere var ægtefællerne næsten jævnaldrende, købmanden 38 og hans hustru 32. Sædvanligvis var manden ældre end kvinden, men aldersforskellen mellem ægtefællerne var ofte langt større. I hvert fjerde ægteskab var manden mere end 10 år ældre end kvinden, og jo ældre manden var, des større var aldersforskellen mellem ægtefællerne⁸.

Stagnation og tilbagegang

Købmand Kiørboes første årsregnskab resulterede i, at der kunne indbetales 800 Cmk. til menighedsdiakoniet (se side 380). Det var ikke særligt imponerende sammenholdt med tidligere, og set sammen med menighedens sæbesyderi, der netop begyndte at optræde selvstændigt i regnskaberne, og for blot ét kvartal viste et overskud på 342 Cmk., var Kiørboes resultat vel nok skuffende – ikke mindst i lyset af den store kapital menigheden havde i handelshuset. Driftsresultaterne blev dog stadig bedre frem mod år 1800¹. De forbedrede resultater skyldtes bl.a. at købmanden lagde stigende vægt på handelshusets tobaksfabrik og i løbet af 1790'erne firdobledes omsætningen.

Erhvervsindtægterne var af afgørende betydning for menighedens økonomi, og udgjorde i årene op mod år 1800 halvdelen af menighedens bruttoindtægter. I samme periode udgjorde indtægterne fra handelshuset Spielweg & Co. mellem godt 34 og 60% af erhvervsindtægterne.

Indtægterne fra hotel, sæbesyderi og købmandshandel var menighedsdiakoniets vigtigste erhvervsindtægter. Billedet var dog præget af store svingninger i årene mellem 1793 og 1822, og det ses, at især årene 1812 og 1813 var vanskelige for erhvervslivet i Christiansfeld.

Også årsbalancen fortæller om den økonomiske tilbagegang fra 1813, ligesom tabellen viser, at handelshusets andel af erhvervsindtægterne undergik stærke svingninger med indtægtsandele mellem 88,5 i 1810 og 29,8 i 1820.

Den gunstige økonomiske udviklingslinje i årene frem mod Napoleonskrigene satte sig også spor i form af en forhøjelse af skatterne til den danske statskasse. I 1789 – efter friårene – ansattes den årligt til 300 rdl. for i 1805 at blive forhøjet til 400 rdl. Efter de dårlige år under og efter krigen blev skatten igen nedsat i 1820 til 300 rdl. årligt².

Fra 1805 har menighedsdiakoniets regnskaber igen en sådan form, at det er muligt at klarlægge hovedtrækkene i sammensætningen af indtægter og udgifter³.

Tabel 20. Menighedsdiakoniets erhvervsindtægter 1793-1822
og Spielweg & Co's andel heraf i Cmk.

	1. Års- balance	2. Er- hvervs- indtæg- ter i alt	3. %	4. Hotel	5. Apotek	6. Sæbe- yderi	7. Spiel- weg	Heraf	
								8. % af 1.	9. % af 2.
1793	7621	2892	37,9	505	215	1171	1000	13,1	34,6
94	8098	2632	32,5	491	230	910	1000	12,3	38,0
1795	7596	2728	35,9	630	–	1098	1000	13,1	36,7
96	10748	4863	45,2	847	–	1016	3000	27,9	61,7
97	8039	2727	33,9	757	–	969	1000	12,4	36,7
98	9289	4106	44,2	820	–	785	2500	26,9	60,8
99	8414	3020	35,9	823	–	1197	1000	11,9	33,1
1800	11317	5660	50,0	693	–	567	4400	38,9	77,7
01	9869	3564	36,1	743	–	820	2000	20,3	56,1
02	11503	4696	40,8	738	–	958	3000	26,0	63,9
03	11294	4034	35,7	775	–	1259	2000	17,7	49,6
04	11240	3881	34,5	696	–	1184	2000	17,8	51,5
1805	11786	4192	35,6	757	–	1434	2000	17,0	47,7
06	11605	3934	33,9	775	–	1158	2000	17,2	50,8
07	11837	4171	35,2	818	–	1352	2000	16,9	48,0
08	12043	4398	36,5	783	–	1614	2000	16,6	45,5
09	11235	4079	36,3	742	–	1336	2000	17,8	49,0
1810	12248	2825	23,0	325	–	–	2500	20,4	88,5
11	13702	2319	16,9	228	–	1091	1000	7,3	43,1
12	17220	1098	6,4	258	40	–	800	4,6	72,8
13	9429	650	6,9	–	100	–	550	5,8	84,6
14	12853	2516	19,6	190	100	1226	1000	7,8	39,7
1815	9805	3517	35,9	427	617	1035	1500	15,3	42,6
16	9559	2049	21,4	479	105	665	800	8,4	39,0
17	9133	2719	29,8	224	65	1429	1000	10,9	36,8
18	14167	3217	22,7	444	104	1168	1500	10,6	46,6
19	4065	3099	76,2	82	113	1903	1000	24,6	32,2
1820	2608	1676	64,2	20	102	1054	500	19,2	29,8
21	2592	1645	63,5	37	152	955	500	19,3	30,4
22	1791	517	28,8	78	150	288	–	–	–

Kilde: Status und Rechnungen der Gemein Diakonie 1779-1822. (Chr.feld).

Tabel 21. Menighedsdiakoniets regnskab. Ekstrakt 1805

Indtægter	Cmk.	%
Renter	6031	51,2
Menighedsbidrag	995	8,4
Kirkekassen	139	1,2
Pladsopsyn	20	0,2
Diverse gebyrer	24	0,2
Erhvervsindtægter	4192	35,6
Div. renteindtægter	382	3,2
Afrunding	3	-
	11.786	100,0

Kilde: Bilanz 1784-1815 (Chr. feld).

Tabel 22. Menighedsdiakoniets regnskab. Ekstrakt 1805

Udgifter	Cmk.	%
Renter	5467	46,4
Brandforsikring	79	0,7
Grundafgifter	47	0,4
Div. vedr. kirken	228	1,9
Kopialia og porto	208	1,8
Bygningsreparationer	445	3,8
Tilskud til 3 ægteskaber	1200	10,2
Kirkebetjening	546	4,6
Vedligeholdelse af gadebelysning	62	0,5
Bidrag til Unitets-Sust. Diakoniet	468	4,0
Rejser	260	2,2
Tilskud til Diakoniet	100	0,8
Vedligeholdelse af div. inventar	37	0,3
Hjælp til trængende	507	4,3
Tilskud til familiehuse	323	2,7
Overskud	1252	10,6
Afrunding	-	0,2
	11.786	100,0

Kilde: Bilanz 1784-1815 (Chr.feld).

For en umiddelbar betragtning synes renteindtægterne at have været den største indtægtskilde, men da renteudgifterne på den anden side også udgjorde en hovedpost, blev resultatet, at nettorenteindtægterne kun udgjorde 4,8%, hvilket igen forklarer, at erhvervsindtægterne fik den omtalte afgørende betydning for menighedens økonomi.

Sammenholdes indtægtsekstrakten med den tilsvarende fra 1772-77 (se side 339) fremgår det, at den tidligere dominerende post »indkomne bidrag til Christiansfeld« ganske er forsvundet.

Udgiftssiden var som nævnt stærkt præget af renteudgifter, men ellers optræder en lang række mindre poster. I 1805 ses et betragteligt overskud, der blev overført til det følgende regnskabsår. Også dette regnskab var naturligvis stærkt forskelligt fra det tilsvarende fra 1772-77, der var præget af de store byggearbejder. På 1805 regnskabet ses til gengæld en del omkostninger til vedligeholdelse af bygninger, gadebelysning, inventar og vævemaskiner. Påfaldende er også de høje omkostninger i forbindelse med 3 ægteskaber samt den ret store andel af budgettet, der blev brugt til hjælp til trængende.

Regnskabsoversigterne fra 1805 viser klart, at handelshuset Spielweg & Co. endnu var økonomisk afgørende for menighedens økonomi. Det forklarer også, at en betragtelig del af diakoniets rentebærende udlån netop gik hertil, samt at det fulde økonomiske udbytte sjældent blev trukket ud af forretningen, men blot »runde« årlige summer. Målet var endnu i 1805 en yderligere økonomisk konsolidering samt fortsat udbygning af handelshuset.

Krigsår og økonomisk krise ca. 1810-20

Krigsårene fra 1807-14 fik afgørende betydning for brødrene og handelshuset. Mange handelsforbindelser kunne ikke længere opretholdes, ligesom det økonomiske liv på mange områder blev slået i stykker og bremset. Fra 1807 faldt den økonomiske aktivitet brat, og det gjorde også indtægterne, der i regnskabet blev opgjort og ført ud i hovedkolonnen efter bemærkningen »darauf Gottes Segen übrig«. Vareindkøbene er et klart bevis på tilbagegangen. Målt på fakturaer faldt indkøbene i 1810 med $\frac{1}{3}$ til 97, men hovedparten af varerne kom dog fortsat fra Hamburg og Flensborg, og kun 7 indkøb blev foretaget i Kongeriget, heraf de 4 i København⁴. Hertil kom varer fra Tønning, der på grund af fastlandsspærringen havde fået øget betydning. Også fra Herrnhut og Eberfeld

kom der varer på trods af krigens vanskelige handelsgeografi. Det havde også fortsat været muligt for Kjørboe at rejse til Leipzigermessen for at købe ind til forretningen. Det blev til en større klædeordre fra firmaet Gottfried Erleben i Herrnhut. I det hele taget synes Herrnhut og ikke mindst handelshuset Abraham Dürninger at have fået stigende betydning som handelsforbindelse. Her blev en række varekøb samlet for siden at blive sendt til Christiansfeld.

Fakturabøgerne giver et klart indtryk af de vanskelige handelsveje som krigen i Europa havde skabt. Den 26. maj 1810 er det noteret at Kjørboe gennem købmand Johann Georg Galster i Ålborg bestilte en del engelske klædevarer, som det var forbudt at importere direkte. De skulle i stedet købes på en auktion i Thisted, hvorfor de sikkert stammede fra et prisedømt eller måske havareret engelsk skib. Herfra fik han iøvrigt også kandis og krystalsukker foruden Virgin tobak. Året efter blev denne handelsforbindelse stadig vigtigere, ligesom vareindkøbene mod nord i 1811 blev af større betydning. Spielweg & Co. havde tidligere fået papir fra Holland, men nu indkøbtes det fra Ålborg og fra H. R. Schmidt i Engelsholm under betegnelsen »Druckpapier und Schreibpapier«⁵.

I 1811 blev vareindkøbene ganske omlagt, idet ca. halvdelen af årets indkøb blev foretaget i Kongeriget. Fortsat domineredes de dog af Hamburg og Flensborg. Det nye var imidlertid 24 fakturaer på københavnske forretningsforbindelser og 16 på det øvrige Danmark, mens endnu 16 indkøb lå spredt med enkelte indkøb i Herrnhut og Barmen.

Fra handelsforbindelsen Kierkegård & Agerskov i København købtes et større parti bomuldsvare og fra Joh. Hamerich – der var Spielwegs vigtigste forretningsforbindelse i hovedstaden – sagogryn og kolonialvarer og endelig fra D. H. Meyer også i København, 24 kister halvbrun kandis, der sendtes direkte til Kolding med skipper Hans Schack.

Vareindkøbene blev kun i få tilfælde foretaget syd for Hamburg, og i stedet blev der lagt en del indkøb i jyske byer: Århus, Ålborg, Fredericia m.fl. I Århus blev der i 1811 købt auktionsvarer fra gullaschforretningen Mussmann & Schwedler – endog opgjort i engelske mål, foruden en del kolonialvarer, 1 fad »extrafin kaffe« – 1 fad sort og 2 af en billigere kvalitet. Der havde tidligere været gjort forretninger med Mussmann & Schwedler, idet det optrådte som kommissionsforbindelse bl.a. i forbindelse med en auktion i maj 1811, hvor Spielweg købte et større parti en-

Det offentlige har altid ønsket at føre nøje kontrol med tobaksfremstilling, ikke mindst på grund af told og afgifter. Derfor skulle hver fabrik have egne tobaksstempler, der skulle godkendes af myndighederne. Spielwergs stempel er fra årene omkring 1840.

gelske klædevarer⁶. Også firmaet P. H. Reé & Co. i Århus leverede en ordre klædevarer til Christiansfeld – også engelske varer, som tidligere ellers blev indkøbt enten direkte eller via Amsterdam⁷.

Et udtryk for den tættere forbindelse til Danmark og København ses også gennem det forhold, at Christiansfeld deltog i Industriudstillingen i København i 1811. Det var virksomhederne »Christiansfeld Blikkenslagerarbejde« og »Christiansfelds Tinfabrikation«, der viste lakerede urtepotter og blomsterkurve, samt røde lakerede lysestager, foruden røde og marmorerede blomstervaser⁸. Christiansfelds forbindelse med Kongeriget betød imidlertid også, at handelshuset blev stadig stærkere knyttet til den vakkende danske valuta, og dette forhold afspejler sig tidligt i menighedsdiakoniets årsregnskaber.

Allerede fra 1810 rummer det en konto »tab på danske Banco noter«. I 1810 opgøres det til 2083 Cmk. af en balance på 12.248, eller omtrent som de samlede erhvervsindtægter. Tabet udgjorde da 17% af balancen. Året efter var det dog lykkedes at få tabsandelen bragt ned på 9,4% af årsbalancen og i 1812 faldt tabsandelen på de danske penge yderligere, til 5,5%, men året efter var den igen steget, til 7%⁹. Det var netop i disse år, hvor handelen var knyttet tæt til Danmark, at Spielwergs overskud faldt stærkt, sådan som det fremgik af tabel 20.

Det var imidlertid ikke blot for handelshuset, at vanskelighederne blev større. I 1812 måtte menighedsdiakoniet således dække et underskud i

Christiansfelds Jernforretning/isenkram. Det var så stort, at det udgjorde 10% af diakoniets samlede indtægter. I det hele taget blev det stadig sværere for menighedsdiakoniet at få indtægter og udgifter til at balancere, og i 1814 blev to års underskud opgjort til 6307 S. H. Cour eller $\frac{1}{4}$ af den sum menighedsdiakoniet havde stående i handelshuset¹⁰.

Krisen kulminerede i Christiansfeld i 1812 og 1813. Endnu i 1812 spillede monarkiet en vigtig rolle som indkøbsområde med hele 16 af årets 77 indkøb placeret her, men allerede året efter faldt indkøbene brat til blot 4 af 59. Også handelen på Hamburg faldt stærkt, og i stedet kom varerne fra Altona og Flensborg. I de følgende år blev monarkiets rolle som indkøbsområde yderligere reduceret for helt at forsvinde i 1818. I de følgende år blev handelshusets indkøb lagt stadig tættere på Christiansfeld, hvilket indebar, at Flensborg og Haderslev fik stadig større betydning, ligesom forretningens fakturabøger viser, at indkøb syd for Hamburg svandt kraftigt ind. Endnu købtes dog varer i Herrnhut og som et nyt træk ses indkøb i brødrebyen Zeist i Holland, hos Gerrit van Wees & Co.¹¹.

Det er derfor rimeligt at konkludere, at handelshuset Spielweg & Co. i årene frem mod 1820 fik stadig mere præg af lokalforretning uden noget udvalgs- og varemæssigt særpræg. Det er tydeligt, at byen begyndte at gå i stå. Samtidig kan det konstateres, at nabokøbstæderne voksede.

Tabel 23. Befolkningsudviklingen i Christiansfeld og nabokøbstæderne. Christiansfelds andel af Haderslev og Koldings befolkning 1801/03-1900 i %

År	Haderslev	Kolding
1801/03	29,4	47,2
1835	11,0	27,4
1840	11,0	26,0
1845	12,4	28,8
1855	9,0	19,5
1860	8,5	17,1
1900	6,2	4,5

Kilde: St.U.no. 19. (1966).

På trods af de vanskelige handelsforhold under krigen blev tobaksfabrikken opretholdt. Produktionen af snus- og røgtobak nåede dog en

foreløbig kulmination i 1809 med 35.518 pd., hvorefter det gik hastigt tilbage, og allerede i 1815 var den halveret i forhold til 1809¹².

Tilbageslaget i Christiansfeld ramte ikke blot erhvervs- og handelsvirksomhederne i byen. Også befolkningstallet var aftagende, og kulminerede kort før krigen med ca. 800, hvorefter tilbagegangen langsomt satte ind frem mod midten af århundredet. Størst tilbagegang havde ægtekorset og ikke mindst de ugifte søstres kor. Heller ikke skolerne havde længere den samme tiltrækning, men gennem propaganda, bl.a. i Sverige søgte menigheden at bremse elevtilbagegangen.

I 1810 var befolkningstallet endnu omkring 600. En samtidig adressebog, der selv angav at medtage samtlige købmænd, fabrikanter, manufakturister og mæglere i hertugdømmerne gav også et signalement af Christiansfeld, da dets brede erhvervsliv kulminerede. Der er medtaget i alt 27 navne. Der var konditorfabrikation, pottemageri, væveri for uld-, bomulds- og halvsilkevarer. Der var en forretning for rideudstyr og seletøj, stivelsesfabrik, lak- og blikvarefabrik, possementmageri samt væverierne i brødre- og søstræhusene. Yderligere opregnede adressebogen en guld- og bijouteriforretning, lys- og sæbefabrik, kobbersmed, urmager, snedker- og tømrervirksomhed foruden instrumentfabrik og hattemager. Isenkræmmer- og glashandel, skønmaler, handskemager, strømpefabrik og brændevinsfabrikation afsluttede billedet sammen med Spielweg & Co., der var »velkendt som kolonialforretning samt velkendt for salg af alenvarer samt tobaksfabrik«¹⁴.

Efter krigsårene havde de økonomiske forhold ændret sig så stærkt for byen og menigheden i Christiansfeld, at det økonomiske liv i byen nødvendigvis måtte undergå betydelige forandringer.

Fra fallit til fornyet fremgang 1836-1850'erne

Det var svært for handelshuset at komme igang igen efter de mange krigsår. Målt på fakturaer blev omsætningen fra århundredskiftet først nået efter midten af 1830'erne. (Se tabel 9). Endnu i begyndelsen af 1830'erne blev forretningen ledet af købmand Kiørboe, der nu var omkring 65 år gammel, og fortsat udbetalte han årligt runde summer til menighedsdiakoniet¹. Menigheden havde dog nok indtryk af, at forretningen ikke længere gik så godt som i købmandens ungdom, men det blev forklaret med tidernes ugunst². Det var endvidere velkendt, at den herrnhutiske menighedsordning havde været genstand for heftig debat, ligesom ældsterådet flere gange havde måttet påtale overtrædelser af menighedens forordninger, idet det var blevet stadig sværere at fastholde de gamle pioneridealer^{3,4}.

På trods af denne tilbagegang kom det dog som et chok for menigheden, da handelshuset Spielweg & Co. i efteråret 1836 gik fallit, og den gamle købmand måtte forlade stillingen som forretningsfører efter 44 år⁵. De årlige regnskaber havde ganske vist udvist rimelige overskud, men da der blev tilkaldt regnskabskyndige fra Tyskland fremgik det snart af den omhyggelige regnskabs gennemgang, at forretningens handelsomkostninger fra ca. 1820 havde oversteget bruttoindtægterne⁶.

Forretningens kapitalgrundlag måtte fornyes, og det skete ved lån fra Tyskland, og der måtte ansættes en ny bestyrer⁷.

Først den 20. september 1841 tiltrådte Christian Gormsen som bestyrer og dermed som afløser for A. F. Kiørboe med ansvar for handelshus og tobaksfabrik⁸. Gormsen var født i 1811 i Zeist i Holland som søn af den daværende brødremenigheds hotelvært. Han havde gået på Brødremenighedens latinskole i Niesky, som han dog forlod efter kort tid for at lære handel i brødrebyen Neuwied. I 1837 blev han hentet til Christiansfeld og ansat i handelshuset, hvor han 4 år senere blev udnævnt til bestyrer, en post han beklædte helt frem til 1875⁹.

I Christian Gormsens kontrakt fra 1841 spores handelshusets fallit.

Skarpere end tidligere blev regnskabspligten indskærpet, ligesom det blev understreget, at virksomhedens nødvendige kapitalgrundlag blev stillet til rådighed af menighedsdiakoniet – der i øvrigt modtog de nødvendige lån til virksomhedens videreførelse fra unitetsdiakoniet i Tyskland. Det var anført, at der ikke måtte lånes penge fra anden side¹⁰.

I de følgende år ændrede virksomheden karakter, idet tobaksfabrikken fik stadig større betydning. Mellem 22 og 31% af Spielweg & Co's årsomsætning kom mellem 1836 og 1861 herfra¹¹. Beskæftigelsesmæssigt fik fabrikken afgørende betydning for Christiansfeld, som det ses af nedenstående tabel 24.

Tabel 24. Tobaksfabrikken og erhvervslivet 1809-1845

År	Ansatte i tobaksfabrik	mænd	Heraf kvinder	børn	Årsproduktion i pd.	I alt beskæftigede i manuf.	Heraf % i tobaksfabrik
1809	3	–	–	–	12.000	55	5,5
1824	3	–	–	–	10.000	97	3,0
1831	4	–	–	–	11.000	60	6,7
1834	5	–	–	–	24.000	50	10,0
1841	66	14	12	40	84.022	124	53,2
1842	56	14	12	30	81.180	116	48,3
1843	56	14	12	30	89.600	109	51,4
1845	76		28	48	93.455	108	70,4

Kilde: Kommercekollegiet, Gen. Toldkammer, Industriindberetninger fra Hertugdømmerne div. år. (RA).

Anm.: Tabellen medregner »Fabriken, Manufakturen und anderen Anlagen«.

Tobaksproduktionen havde haft meget vanskelige kår under krigen og nåede et lavpunkt i 1812 og 1813. Kort efter fredsslutningen, da råvarerleverancerne igen blev mere normale, blev der taget nye produktioner op. Allerede i 1815 ses således de første »Zigarren« i virksomhedens lagerbog. Det første års produktion var dog beskednen, kun 2988 stk. Få år senere ses også Havanna cigarer, selv om det ikke ganske præcist kan fastslås, om de var importerede eller fremstillet lokalt. Cigarerne blev i øvrigt hurtigt en betydningsfuld artikel, og allerede i 1819 var solgt oppe på 19.000 stk., og produktet nu så velkendt, at det herefter blev stavet med »C« i Christiansfeld og ikke længere med »Z«. Fra 1824 kan der kon-

Tobaksvignetten stammer fra Brødremenighedens tobaksfabrik i Christiansfeld ca. 1830–40. Det oprindelige tobakstempel, som købmand Spielweg fik godkendt i 1778, ses nederst ved tobakstønden. En af fabrikkens tobakskvaliteter »Es blühe Dänemark« ses i et bånd omkring tobakstønden.

stateres en regelmæssig og stærkt stigende produktion af netop cigarer¹².

I de følgende år var tobaksproduktionen i fortsat vækst. Særlig stærkt gik det efter virksomhedens økonomiske sanering. På få år voksede antallet af beskæftigede, og ikke mindst ansattes et stort antal børn, der efterhånden udgjorde den største arbejdsgruppe på virksomheden. Tabel 24 viser også, at tobaksfabrikken i disse år udviklede sig til at blive den største arbejdsplads i byen, der omfattede mere end 70% af byens arbejdere¹³. Arbejde på tobaksfabrikken skulle være særlig eftertragtet, idet der kunne tjenes en forholdsvis stor løn¹⁴.

Der var endnu ingen lovgivning til beskyttelse af børn på arbejdspladsen. I Danmark kom det første lovindgreb mod børnearbejde med Fabriksloven i 1873, mens reglerne til beskyttelse af børn i Preussen var langt forud for de danske¹⁵. Allerede i 1839 blev de første bestemmelser udsendt og de blev siden suppleret i 1853. Ved forordningen af 22. september 1867 blev disse bestemmelser også gældende i Slesvig-Holsten og dermed for Brødremenighedens tobaksfabrik. Børn under 12 år måtte herefter ikke antages til regelmæssigt arbejde på fabrikken, mens børn mellem 12 og 14 år højst måtte arbejde 6 timer dagligt – dog kun hvis de også gik mindst tre timer i skole. De største børn, mellem 14-16 år, måtte højst arbejde 10 timer hver dag med fabriksarbejde, og arbejdsgiveren skulle anmelde det til politiet og føre lister over de ansatte, men desværre er tobaksfabrikkens lister gået tabt¹⁶.

Tabellen viser, at købmand Gormsen ansatte ganske mange kvinder på sin tobaksfabrik. Det er således påfaldende, at han allerede i 1840'erne havde næsten lige så mange kvinder som mænd. En del af kvinderne kom fra Søstrehuset, der havde stigende vanskeligheder med at skaffe tilstrækkelig med arbejde indenfor det tidligere så vigtige tekstilområde. Det bevarede materiale fra tobaksfabrikken viser desværre ikke, om kvinderne arbejdede på selve tobaksfabrikken, eller om de fik tobaksråvarerne bragt ind i Søstrehuset, hvor de tidligere havde siddet ved vævestolene¹⁷.

Lovgivningen om børns virke i fabrikker og hertugdømmernes overgang til Preussen i 1864 fik afgørende betydning for Spielweg & Co.s tobaksfabrik. Tobaksindustrien i de tidligere hertugdømmer måtte naturligvis tilpasse sig de ændrede forhold også med hensyn til arbejdskraftens sammensætning samt til den nye konkurrencesituation. I årene frem mod 1850 havde hovedparten af fabrikkens produktion været afsat i Danmark, og næsten hele Danmarkskortet ses i fabrikkens salgsbøger, selv om Jylland og Fyn dog var de vigtigste afsætningsområder¹⁸.

Efter 1864 ændredes dette afsætningsmønster, idet adgangen til det danske marked herefter var betinget af told, og fabrikken skulle derfor nu til at konkurrere på det tyske marked, hvor ikke mindst konkurrencen fra Sydtyskland var hård¹⁹.

Nedenstående figur 4 viser, hvorledes tobaksfabrikkens produktion kulminerede i 1864 med ca. 4 mill. cigarer årligt, 175.000 pd. røgtobak og 25.000 pd. skråtobak. I årene herefter faldt især omsætningen af røgtobak brat til under $\frac{1}{3}$ på kun 10 år, mens cigarproduktionen faldt til ca. 1,5 mill. stk. årligt. Markedet for røgtobak forblev imidlertid stabilt, og der fortsattes med en produktion mellem 20-25.000 pd. årligt²⁰. Udviklingen nødvendiggjorde imidlertid snart en kraftig omstilling, der bl.a. medførte, at antallet af arbejdere stadig faldt. I 1888 var der kun 19 tilbage, og samme år blev det besluttet at afhænde tobaks- og cigarfabrikken til Mathias Hansen Jun.s Tobaksfabrik i Haderslev. Manufaktur- og kolonialforretningen fortsattes dog som hidtil²¹.

Under købmand Gormsens ledelse voksede også manufaktur- og kolonialforretningens omsætning, men i øvrigt blev handelshusets omsætning tredoblet fra 1837-1850. Fortsat udgjorde det omfattende sortiment af

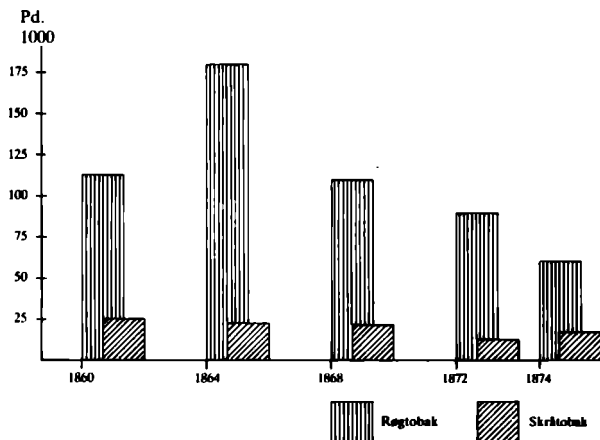

Fig. 4. Omsætning af røg og skråtobak 1860-1874.
Kilde: Spielweg & Co., VA R14 C V.

klædevarer mere end halvdelen af varelagerets værdi²². Endnu i begyndelsen af 1840'erne fulgte menighedsdiakoniet meget nøje med i, hvorledes forretningen udviklede sig, og det var derfor ikke uden stolthed, at købmanden med to års mellemrum udarbejdede og fremlagde forretningens salgsstatistikker²³.

Tabel 25. Større dagligvareartikler. Kolonial. Salgsstigning 1841-47 i %

Sukker.....	87,1 %
Kaffe	64,1 %
Ris	22,0 %
Te.....	36,4 %
Korender.....	51,8 %
Rosiner.....	34,0 %
Kanel.....	17,3 %
Peber.....	0,4 %
Sago	77,3 %
Cigarer.....	123,1 %

Også klædevarerne havde været genstand for et øget salg i disse år:

Flonel	118,4 %
Shirting.....	101,9 %
Cambrick.....	27,2 %
Linned.....	17,6 %

Forretningens vareindkøb havde naturligvis som følge af det stigende salg taget et kraftigt opsving. I 1840 fordeltes indkøbene på 256 fakturaer, hvis geografiske fordeling i hovedtræk ses af nedenstående opstilling²⁴.

Tabel 26. Vareindkøb 1840, geografisk fordelt

Tyskland	47,6 %
Slesvig/Holsten	44,5 %
Kongeriget	4,0 %
Øvrige udland	3,9 %
<hr/>	
Total	100,0 %

Kilde: Fakturabog 1840 (EA).

Dette indkøbsmønster var typisk for 1840'ernes forretninger. Kun i beskedent omfang hentede købmanden sine varer i Kongeriget, hvor hovedparten af tobaksfabrikkens produkter ellers blev afsat. Der blev dog indkøbt papirvarer på Strandmøllen nord for København hos »Drewsen & Söhne«. Det var konceptpapir, brunt kardus af papirkvaliteten Pro Patria foruden en del tobakspapir. Alt blev sendt med skib til Kolding. Fra Bruuns klædefabrik i Brunshåb ved Viborg ses også indkøb af mele-ret klæde. I øvrigt synes det at være blevet stadig mere almindeligt at flere indkøb blev samlet hos større grossister. Tobaksråvarerne kom for hovedpartens vedkommende fra en stor grossist i Bremen, Joh. Friedr. Koch, mens en mindre del købtes hos Franken & Graven samme sted. Specialtobaks kvaliteter købtes fortsat andre steder, bladtabak endog direkte i Riga, hvorfra der også blev hentet voks i diverse kvaliteter.

Hovedparten af Spielwergs klædevarer kom fra forbindelsen i Altona, firmaet I. G. Dibbern, mens særlige klædekvaliteter blev hentet direkte fra England. Fra John Marley, Lorenzo Christie, Bought, Herberts & Smeath, alle i Nottingham. Der ses også eksempler på store samleorder på engelske klædevarer, der alle blev afskibet til Christiansfeld over Hamburg²⁵.

Handelen på Hamburg kan nærmest karakteriseres som den store grossistforbindelse, hvorfra forretningens hovedsortimenter blev hentet foruden naturligvis en del specialvarer. Varerne fra Flensborg be-

stod især af kolonialprodukter: sukker, kandis, kaffe, rosiner og pudersukker for blot at nævne nogle. Mindre partier tobaksvarer kom dog også fra Flensborg, bl.a. fra handelshuset Lorenzen & Gorrissen.

Tabel 26 viser, at forbindelsen til det øvrige udland var beskedent. Foruden til England og Riga ses en enkelt faktura på Christiania foruden en enkelt på en forretningsforbindelse i Basel²⁶.

Fakturamaterialet efterlader det indtryk, at forretningen i stigende grad baserede sine indkøb på større grossister og i forhold til tidligere i mindre grad på direkte indkøb hos producenterne. Det er således markant, at fakturaerne ikke længere synes at vise varernes oprindelsessted, men kun hvor de blev indkøbt.

Erhvervsstatus 1845

Den nye tid med dens industrielle etableringer vandt som set også indpas i Christiansfeld. Tobaksfabrikken var et eksempel på den tidlige industrielle produktionsform med masseproduktion til et ukendt marked og en indbyrdes arbejdsdeling mellem de ansatte. Her lykkedes det menigheden at få godt fat i markedet og ekspandere på trods af den stadig voksende konkurrence. På den anden side var lukningen af det tidligere så dominerende og betydningsfulde uldkæmmeri og spinderi, der langsomt var gået tilbage i kampen med de mere moderne produktionsmetoder, et udtryk for menighedens manglende tilpasning til de nye produktionsmetoder. Den nye tids væve- og spindermaskiner gjorde Christiansfeldvirksomhederne urentable og i 1845 måtte den del af erhvervslivet i byen give op²⁷. Siden 1826 havde uldkæmmeriet og spindriet været præget af tilbagegang.

Tabel 27. Uldkæmmeri og -spinderi 1826-1844

År	Svende	Spindersker	Total	%
1826	4	50	54	8,0
1832	2	30	32	6,7
1835	5	20	25	25,0
1842	6	16	24	37,5
1844	5	14	19	35,7

Kilde: Kommercekollegiet, fabrikslister div. år. (RA).

Det havde været forsøgt at standse tilbagegangen ved indkøb af en »meget sammensat spindemaskine« i midten af 1830'erne, og det er vel netop dette forhold der forklarer det stærkt ændrede forhold mellem svende og spindersker, men alligevel lykkedes det ikke at fastholde virksomheden²⁸. En del af den »frigjorte« kvindelige arbejdskraft synes at være blevet opslugt af menighedens tobaksfabrik, der netop ekspanderede stærkt i disse år.

På mange områder stod erhvervslivet i menighedsbyen i disse år over for en brydningsperiode. Nedenstående tabel 28 giver et erhvervssignalement for året 1845²⁹.

Tabel 28. Fabriksstatus 1845

Fabrik	Ejer	Beskæftigede
Tobaksfabrik	menigheden	76
Læderfabrik	brødrehus	13
Lys- og sæbefabrik	menigheden	6
Ovnfabrik	privat	5
Lakfabrik	privat	4
Sæbefabrik	privat	2
Rebslåeri	privat	2
Total		108

Kilde: Kommercekollegiet, fabrikstillinger 1845 (RA).

Handelshuset Spielweg & Co. med tilhørende tobaksfabrik var blevet en afgørende faktor for beskæftigelsen i Christiansfeld. Fortsat blev der naturligvis drevet en lang række håndværk: det velkendte honningkagebageri, skræddervirksomhed, urmageri, eddikebryggeri, hjulmageri m.m., for blot at nævne nogle.

Christiansfelds omverden

Brødrebyen Christiansfeld var på mange områder et samfund med mange forbindelser til omverdenen. I 1775 blev der etableret kostskoler for drenge og piger, og de fik i årenes løb mange tilrejsende elever. De kom fra Norge, Sverige, kongeriget og så naturligvis fra hertugdømmerne. I årene fra 1835-1850 så billedet anderledes ud. Nu dominerede danske elever skolerne sammen med børn fra hertugdømmerne¹.

Byen var bl.a. på grund af sit ringe børnetal afhængig af tilvandring udefra, og negative bedømmere af byen har da også hævdet, at befolkningen i byen var tysk og at den i det hele taget virkede som en tysk planteskole. Også denne påstand kan afvises, idet over halvdelen af befolkningen i 1790'erne var født indenfor det nuværende Danmarks grænser og kun 18,5% i Tyskland. Der var dog stor forskel på de enkelte kor. Omtrent 30% af brødrekorets medlemmer var således født i Tyskland. En tilsvarende analyse af 1815/28 tegner en ændret billede, nu var den danske andel den samme, men andelen født i hertugdømmerne var steget meget kraftigt til mere end $\frac{1}{3}$ ligesom brødrekorets tyske andel var reduceret til omtrent 25%, en andel der var i fortsat fald frem mod århundredskiftet². På det befolkningsmæssige område var det derfor tydeligt, at Christiansfeld mistede sin internationale profil.

Brødremenigheden var som bekendt missionerende, og gennem missionsrejser søgte herrnhuterne at knytte det øvrige Danmark til byen. En undersøgelse af missionærenes rejseaktivitet giver et forsigtigt billede af byens »religiøse opland«. Rejselinierne gik omkring 1800 mod Skjern og Holstebro. Der blev rejst i Hanherred, på Viborgeggen samt omkring Vejle foruden naturligvis i Sønderjylland. Også til Fyn var der tætte kirkelige linier – og købmand Spielweg var da også gift med en kvinde fra menigheden i Jordløse. Kontakterne til Sjælland synes derimod at have været svagere³.

Handelshuset Spielweg & Co.'s handelsopland var afgørende forskelligt fra byens kulturelle, befolkningsmæssige og religiøse opland. Han-

Købmand Chr. Gormsen (1811-1887). I 1856 blev Gormsen udnævnt til Ridder af Dannebrog, hvilket medførte, at han senere blev forbigået ved nyvalg til Opsynskollegiet. Hans Gorrssens samling, Christiansfeld.

delslinierne var klart rettet mod syd, ikke mindst mod Hamburg og Flensborg, mens Danmark og det øvrige Norden kun spillede en beskednen rolle for virksomhedens vareindkøb. Kun tobakssalget var i større målestok rettet mod nord. Det bevarede materiale fra handelshuset viser således ikke, at handelen var særlig intensiv med de områder Christiansfeld ellers havde berøring med, og der ses ikke et sammenhængende billede af handel og mission.

Det er også karakteristisk, at forbindelsen til København med undtagelse af årene under den florissante handelsperiode samt under Napoleonskrigene altid spillede en beskednen rolle for Spielweg & Co.

Handelshusets indkøbslinier synes således ikke at have adskilt sig nævneværdigt fra det, der kan konstateres hos større virksomheder i hertugdømmerne. Ganske vist handlede købmandshuset i en årrække måske særlig eksklusivt og undgik storindkøbene hos få store grossister i Hamburg, til fordel for den direkte specialhandel. Det har som vist ikke kunnet påvises, at Spielweg & Co.'s handel var »religiøst retningsbestemt«. Ganske vist ses handel med brødrebyer, men den havde trods alt kun et beskedent omfang. Desværre har det ikke været muligt at konstatere, hvorvidt de store handelshuses indehavere, bl.a. i Altona, hvor der fra 1810 var en brødremenighed, var medlemmer der måske sympatiserede med de herrnhutiske ideer – eller måske blot honorerede købmandshusets forretningsmæssige krav⁴.

Et meget karakteristisk træk lige fra menighedens grundlæggelse var den beskedne handel på København, men også dette træk var tidstypisk. Udgifterne af Statistisk Tabelværk nævnte i 1840, at »handelen fra København til hertugdømmerne var intetsigende«⁵. Skibsbestuvningsprocenten

var særdeles lav mellem hovedstaden og hertugdømmerne og endog faldende mellem 1826-1837: Fra 10,5% til 7,2%. Fra Slesvig til København var andelen dog noget højere, men tilførslerne bestod af varer af ringe værdi, f.eks. mursten og tagsten.

Indkøbsmønsteret hos Spielwerg kan således groft sammenlignes med købmand C. A. Petersens i Haderslev. Han indkøbte også sine varer i Hamburg og Flensburg⁶.

Set som et hele adskilte samhandelsmønsteret i Christiansfeld sig dog fra købstædernes i området. Nedenstående opgørelse, der er udarbejdet af den samtidige statistiker A. F. Bergsøe viser samhandelen med Danmark.

Tabel 29. Samhandel på Danmark. Importens andel af exporten 1841/43 i %

Christiansfeld	23,6
Flensburg	46,5
Sønderborg	60,5
Åbenrå	90,3
Haderslev	125,0

Kilde: Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, Kbh. 1847, 503.

Brødrebyen havde som helhed et stort handelsoverskud på Danmark, idet importens andel kun udgjorde ca. $\frac{1}{4}$ af eksportens. Omvendt indførte Haderslev mere fra Danmark end byen udførte, mens Åbenrås handelsregnskab med Danmark på det nærmeste var i balance⁷.

Det er allerede berørt, at Haderslev voksede og blev økonomisk stærkere i første halvdel af det 19. århundrede, og efterhånden blev købstaden en alvorlig konkurrent for Christiansfeld, som i stigende grad kom til at stå i skyggen af de voksende sønderjyske købstæder.

Tabel 30. Udvalgte byers samhandel med monarkiet. Ca. 1840

	Samhandel	Befolkningstal
Christiansfeld	100	100
Sønderborg	210	726
Åbenrå	174	894
Haderslev	786	1359

Kilde: Bergsøe II, 503; Statistisk Tabelværk, 3. rk., I, 1863.

Samhandelen mod nord fik et afgørende stød fremad efter ophævelsen af toldgrænsen den 1. januar 1851. »Man blev en tvungen byrde kvit, da denne skillevej mellem de danske provinser faldt«, har sognepræst Jens Jørgen Fyhn sagt i sin bog om købstaden Kolding. Men den nye tids muligheder kunne Christiansfeld ikke honorere. Byen nåede netop sin kulmination ved midten af århundredet.

I de følgende år søgte Christiansfeld i stigende grad at knytte sig økonomisk til Danmark. Det kom bl.a. til udtryk gennem deltagelse i Industri-Udstillingen i København i 1852. Her havde søstrehuset bl.a. udstillet forskellige paparbejder og nogle voksfrugter⁸.

Den økonomiske tilbagegang i Christiansfeld kan direkte aflæses gennem udbetalingen af tantieme til købmand Gormsen. Beregningsgrundlaget herfor var nøje fastlagt i hans kontrakt med menigheden. Figuren viser derfor tydeligt, hvordan forretningens voldsomme tilbagegang satte ind efter 1864.

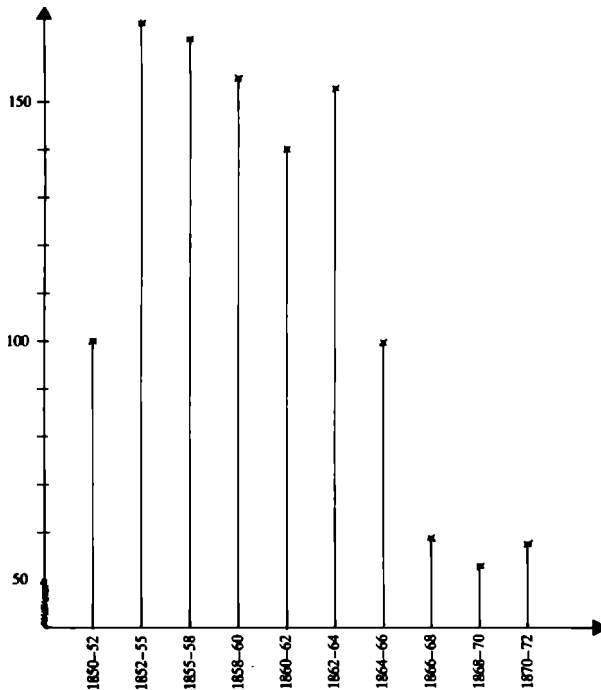

Fig. 5. Udbetaling af tantieme til købmand Chr. Gormsen 1850-72. 1850-52 = 100.

Hovedlinier

Den voksende nationalitetskamp fra 1840'erne, Treårskrigen og endelig krigsafslutningen efter 1864 var af afgørende betydning for Christiansfeld og Brødremenigheden. Naturligvis spillede også den begyndende industrialisme og tidens ændrede religiøse mønster, bl.a. grundtvigianismens fremtrængen fra nord, afgørende ind.

Udviklingen nåede en foreløbig kulmination efter freden i 1864, hvor grænsen til Danmark kom til at ligge nord for Christiansfeld, hvorved byen blev reduceret til et isoleret hjørne i det fremvoksende tyske kejserrige.

De politiske ændringer og den begyndende religiøse opløsning, bidrog på afgørende vis til menighedens tilbagegang. At herrnhutismen kom fra Tyskland, og at en del af dens repræsentanter var tyskere, var i opbygningsårene for så vidt uden anden betydning, end at menigheden måtte lære tysk.

Købmand Gormsen blev én af de første, der for alvor mærkede de voksende politiske modsætninger. Han var blevet dekoreret af den danske konge, og han følte sig bundet til Danmark. En kortere årrække havde han endog ført nogle af handelsbøgerne på dansk. Som følge heraf blev han siden forbigået ved besættelse af vigtige poster i menigheden¹.

De ændrede konkurrenceforhold betød snart, at det økonomiske liv i menighedsbyen kom ud i alvorlige vanskeligheder. Tobaksfabrikken måtte indskrænke. En gennemgribende modernisering af anlæggene havde ganske vist været forsøgt i 1876. Der var indhentet tilbud på moderne maskineri, drevet ved dampkraft til en pris af 20.066 Mk. hvortil kom bygningsændringer og nybyggeri til yderligere 39.000 Mk. Planerne blev ikke realiseret og produktionen i tobaksfabrikken blev fortsat indskrænket. Fra begyndelsen af 1880'erne var der konstant underskud og i 1888 blev fabrikationen derfor endelig nedlagt og solgt til Maths. Hansen Junr.'s Tobaksfabrik i Haderslev. Varemærker og kvalitet havde imidlertid helt til det sidste været gode aktiver for fabrikken, for den nye ejer

oplyste ved overtagelsen, at Christiansfeldtobakkerne fortsat ville blive produceret og leveret i »den bekjendte Qualitet og i samme pakning«.

Lukningen af tobaksfabrikken var et alvorligt slag for beskæftigelsen i byen, og i de følgende år fortsatte befolkningstallet med at falde.

Efter lukningen af tobaksfabrikken fortsatte forretningen sin handel med kolonial og manufaktur. Fra 1875 under ledelse af den nye bestyrer Max Adolphe Menzel, der efterfulgte Christian Gormsen, der i en alder af kun 64 år trak sig tilbage, skuffet. Han døde først 1887. Forsat var kapitalgrundlaget for forretningens drift nøje fastlagt i forretningsforens kontrakt. Det var lån fra menighedsdiakoniet, og fortsat skulle forretningen ledes i et nøje samarbejde med menighedsforstanderen². Forretningen fik efterhånden karakter af en almindelig større købmands-handel, bl.a. fordi byens befolkning og landbefolkningen lagde en større del af deres handel i nabokøbstædernes fremvoksende forretninger.

Handelshuset Spielweg & Co. havde lige siden dets grundlæggelse i 1770'erne haft afgørende betydning for menigheden. Det var den store kontaktflade ud i verden. Gennem dets forretningsforbindelser kunne rejsende brødre få økonomisk støtte – naturligvis med modregning i handelshusets konto. I Christiania havde handelshuset også købt ejendom, og den spillede en vis rolle for Brødremenigheden i byen.

Som vareimportør formåede brødrenes købmænd at lagerføre tidens bedste kvaliteter til konkurrencedygtige priser, oprindeligt fra de meget avancerede klædevirksomheder i Schlesien og Sachsen – i nærheden af herrnhutismens handelscentre – og Tyskland, siden også fra England og Holland. Nye klædevarer og mønstre vandt på denne måde indpas på det danske marked.

Økonomisk var handelshuset i mere end 100 år en afgørende faktor for menigheden. I årene frem mod 1805 indtjente det store penge, og virksomhedens overskud blev delvis udbetalt til menigheden, mens en væsentlig del forblev i forretningen som arbejdskapital.

Det udbetalte overskud finansierede en betydelig del af menighedens udgifter og handelshuset blev dermed en økonomisk afgørende faktor for Brødremenigheden i Christiansfeld.

Også beskæftigelsesmæssigt fik Spielweg & Co. betydning. I de første år havde forretningen ganske vist kun få medarbejdere ansat, men da havde menighedens mange håndværkere og spinderier i de store korbuse rigeligt at bestille. Siden mødte de konkurrence fra den begyndende

industrialisering og det var derfor særdeles velkomment, at Spielweg & Co.'s tobaksfabrik netop kunne tilbyde et stigende antal arbejdspladser, også for kvinder, frem mod 1850. Da blev handelshuset byens største arbejdsgiver.

Da Christiansfeld blev grundlagt var de tilrejsende brødre og søstre langt dygtigere på det teknologiske område end borgerne i nabokøbstæderne, ligesom handelshuset vel ikke mindst på grund af dets i samtiden meget avancerede regnskabssystem også hurtigt vandt et solidt fodfæste.

Efterhånden blev disse fortrin elimineret og der skulle konkurreres på lige fod med landets øvrige købstæder. Da gik det tilbage. Byens særlige sociale og religiøse struktur virkede ikke længere dragende og den nødvendige indvandring udefra udeblev. Samtidig var fødselstallene i byen meget små, og byen måtte derfor nødvendigvis bukke under i kampen mod nabokøbstæderne. Fra 1845 til år 1900 blev befolkningstallet reduceret med 25%. Christiansfeld blev til en flække.

Noter

Handelshusets første årsregnskaber

1. Undersøgelsen af handelshuset Spielweg og Co. er muliggjort af en særlig bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsråd maj 1976, og arbejdet var på det nærmeste færdigafsluttet i 1978 og kun i meget begrænset omfang har der været taget hensyn til afhandlinger, der er udkommet siden.

Hovedmaterialet til undersøgelsen har været godt 100 regnskabsprotokoller, som Erhvervsarkivet (EA) købte hos et produktionfirma i Haderslev i 1948. De mange bind er ført på tysk og stammer fra handelshuset Spielweg og Co. i Christiansfeld.

Undersøgelsen har oprindelig været lagt bredere an med henblik på selvstændig udgivelse, men er her skåret ned og søgt tilpasset nærværende udgivelse, således at gentagelser så vidt muligt undgås.

2. Inventarium von Spielweg & Co. 1775/1895 VA R 14 V 2.
3. Hans Wagner: Abraham Dürninger & Co. 1747-1939, Herrnhut 1940.
4. Se side 351.
5. VA R 14 V 2.
6. Om bogføring, se side 348.
7. VA R 14 V 2, Inventarium von Spielweg & Co. 1775/1895 (Christiansfeld).

Om møntforhold, se August Niemanns Handbuch der Schleswig-Holsteinische Landeskunde, Schleswig 1799, 30 ff. Møntreform i hertugdømmerne 29. febr. 1788. Niemann oplyser (s. 35) at der i »handel og vandel« forekommer dels indenlandske ældre og dels fremmede mønter.

Møntforhold:

Møntvæsenet i *hertugdømmerne* regnede efter Rigsdaler, Mark, Skilling og Penninge i samme forhold som i Hamburg og Lübeck.

Omregningsforholdene ser således ud:

Rthlr	Mk	Sk	Pfn
1	3	48	576
	1	16	192
		1	12

I Danmark regnedes anderledes, nemlig:

Rdl.	Mk	Sk	Pfn
1	6	96	1152
	1	16	192
		1	12

Forholdet mellem dansk og Lübsk/Hamburgsk ser derfor således ud:

3 Mk Lüb = 1 rdl. eller 6 mk dansk

1 Mk Lüb = 2 mk dansk

1 Sk Lüb = 2 sk dansk.

Om dette forhold se yderligere Niemann, 30 ff.

Om mål og vægt henvises i øvrigt til E. Waschinsky: *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864, Quellen und Forschungen, 1952* samt R. W. Bauer: *Håndbog i mønt-, mål- og vægtforhold. (1882).*

Der kunne regnes i såvel Banco som i Courant. Sidstnævnte blev anvendt i den daglige handel, mens Banco hørte til i den store handel. Der ses derfor ofte i regnskaberne et Bmk for Banco Mark. Bancovalutaen tjente kun som regningsmønt, idet der aldrig blev præget mønt efter den.

Byens og handelshusets økonomiske status 1777-80

1. VA R 11 I A 1.
2. Jubelfeier 1873, 66 og bilag II.
3. Se herom de tre afsnit om kostskolerne.
4. Bilanz-Buch, VA, R 11 II B 2; Jubelfeier 1873, 60.
5. Thyssen IV, 24. Om opsynskollegiets funktion samt de forskellige diakoners finansielle betydning se også Thomas B. Ravns redegørelse for ejendomsforhold, finansiering og central regulering.
6. VA R 11 I A 1.
7. Thyssen IV. Personer verificeret gennem folketællingen 1803 og Jubelfeier 1873.
8. Jubelfeier 1873, 58.

9. Materialet giver et klart billede af forstanderskabets og opsynskollegiets økonomiske styring. Forstanderkollegiet og dets økonomiske og beslutningsmæssige placering i menigheden har endnu ikke været genstand for en selvstændig dyberegående forskning.
10. Wagner: Abraham Dürninger; W. J. Danker: Profit for the Lord, 1971.
11. Se side 351; Inventar bog 1780-1800 (EA).
12. Hovedbog (EA).

Erhvervslivets status i 1780'erne

1. Hans Holck: De kongelige Danske Rigers og Fyrstendømmers Stats- og Handelsspejl for Aar 1780, Kbh. 1780. Om Holck's handelsspejl, se Ole Degn. Dansk handel, håndværk og industri – set i Danmarks handelsspejl, Erhvervshistorisk Årbog XX, 1969.
2. Holck, 480ff.; Efterretning om Brødreunitetets oprindelse, 1827.
3. Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid, Sønderjysk Månedsskrift 6, 1978.

Handelshuset Spielweg & Co

1. Holck, 480.
2. VA R 13 V 1-9.
3. Sst. og VA R 11 I C 1, Hauptbuch 1778-93.
4. F. C. Høy: Christiansfeld 1773-1923, 1923, 36.
5. Kontrakt i pk. VA R 14 V 1-9, Spielweg & Co. Se F. C. Høy's forklaring i Christiansfeld 1773-1923.
6. Kontrakt. Se også gennemgangen af tøjmaker Schlössers kontrakt i Thomas B. Ravn: Håndværk og fabriksvirksomhed s. 202.
7. Sst.
8. Se F. O. Overgaard: Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld. Vejledende arkivregistraturer, manus Århus 1974; Per Boje: Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847, 1977; John Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv, Erhvervshistorisk Årbog 1964.

Regnskabsarkiverne i Christiansfeld har en ensartet karakter, metodemæssigt som systematisk. Også håndskriften synes at gå igen flere steder. – Måske er det samme regnskabshånd, der har ført menighedens overordnede regnskaber? I øvrigt burde regnskabsføringen gøres til genstand for en selvstændig behandling.

9. Thyssen IV, 49 ff.
10. Wagner: Abraham Dürninger, 77 og 30.
11. Register, Lebensläufe (KB). Købmand Spielwegs er forgæves eftersøgt.
12. Se side 344. Jubelfeier 1873, 65.
13. Meinert: Handelsbeziehungen zwischen Sachsen und Italien 1740-1814. Eine Quellenveröffentlichung, Weimar 1974, 35.

Tobaksfabrikken

1. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, Flensburg 1966, 179.
2. Forordning, 23. marts 1778.
3. VA R 14 V 1-9.

Henrik Fode

4. Industriens historie i Danmark II, 192.
5. Jubelfeier 1873, bilag; Årsregnskab 1779, 1775-1894 Inventaria von Spielweg & Co., VA R 14 V.
6. Copibog 1775-1851 tobaksfabrik (EA).
7. 1775-1894 Inventaria von Spielweg & Co., VA R 14 V.
8. O. J. Rawert: Varelexikon II, 336 ff. Fakturabøger div. år (EA).
9. F. Thaarup: Udførlig Vejledning til det danske Monarkis Statistik, 1812-19, I, 81. Købtes ikke herfra, skulle fabrikken selv avle en del af tobaksbladene. Bestemmelsen blev først ophævet ved toldloven af 1797, Industriens historie i Danmark II, 192.
10. Rawert: Varelexikon II, 336.
11. Fakturabøger div. år (EA).
12. Statusbog for tobaksfabrik. 1779-1844 (EA).
13. Rawert: Varelexikon II, 336 ff.
14. 1779-1844 Statusbog for tobaksfabrik (EA).
15. Hovedbog 1780; Industriens historie i Danmark II, 191 ff.
16. Se side 396.
17. Statusbog for tobaksfabrik 1779-1844 (EA).

Forretningsforbindelser

1. Se f.eks. Henrik Fode: Islandshandel og fastlandsspærring, Erhvervshistorisk Årbog 1974.
2. Se bl.a. Wagner: Abraham Dürminger & Co. En del af handelshusets arkiv synes dog at være kasseret.
3. A. Niemann: Handbuch, 586 og Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1797 VII, 216-19.
4. Fakturabog 1783 (EA); Meinert: Handelsbeziehungen, 393.
5. Om klædehandel og kvaliteter i Sachsen, se Meinert, der også har et lille varelexikon.
6. Fakturabog 1783 (EA). Vedr. møntforhold se note 7 side 409 f.
7. Vejviser for København 1784.
8. Fakturabog, div. år (EA); Frise: Adressbuch der sämtlichen Kaufleute, Fabrikanten, Manufakturisten und Makler in den Städten und Flecken der Herzogtümer Schleswig und Holstein, Flensborg 1810, 68.
9. Sveistrup og Willerslev: Den danske sukkerhandels historie, 1945.
10. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966.
11. Hovedbøger 1779-1790 (EA).

Købmand Spielwegs kundekreds

1. Disse bøger er kun delvis bevaret.
2. Ladenschuldbuch 1783-95 (EA).
3. Sst.
4. Sst. Der var dog også håndværkere som f.eks. skomagermester Christoph, der foretog størstedelen af deres indkøb udenom handelshuset, se Thomas B. Ravn: Håndværk og fabriksvirksomhed tabel 7.
5. Sst.

6. De danske apoteker I 179.
7. Ladenschuldbuch 1783-95 (EA). Bøgerne efterlader et indtryk af, at de har været ført ved hjælp af kladder, der er gået tabt. Der må således have været ført særlige »mellemregningsbøger« mellem korhusene og handelshuset. Kun Søstrehusets dagligvareindkøb ses regelmæssigt.

Christiansfeld og nabokøbstæderne

1. Erik Pontoppidan: Den danske Atlas V. 2., 1769, 907. Haderslevs befolkningstilbagegang 1769-1803 er opgjort til 457, Gudme: Die Bevölkerung der beiden Herzogtümer Schleswig und Holstein, Altona 1819, 12, tabel VIII.
2. Achelis: Christiansfelds Anfänge, Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk. IX, Kiel 1930, 35. Herom også i Tyske Kancelli, Sager vedk. Christiansfeld. Pk. I, 1771-98 (RA). Se iøvrigt også Thomas B. Ravns behandling af laugskonflikten og konkurrenceforholdene.
3. Achelis: Christiansfelds Anfänge, 35.
4. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, 5. hæfte 1792, 181-83.
5. Provinzialberichte, 2. hæfte 1793, 145-154.
6. Sst.
7. Lyna, 1. og 8. januar 1797, uddybes 29. januar og 12. februar 1797. Om advokaten Johan Knudsen, se Jahrbuch des Nordfrisischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, 1925, 77-88.
8. Sst.
9. Lyna, 29. oktober 1797, 719-33.
10. Sst.
11. Ladenschuldbuch (EA).
12. Lyna, 29. oktober 1797.
13. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775, 95.
14. C. F. Bricka (red.): Dansk biografisk Lexikon XIV, 75.
15. Lyna, 29. oktober 1797.
16. Sst.
17. Lyna, 12. november, 19. november og 3. december 1797.
18. Lyna, 19. november 1797.
19. Lyna, 3. december 1797.
20. Oplysninger om Niemann i Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon I, 208-10.
21. Niemann: Handbuch 544-550.
22. Nissen: Haderslev Amt, 1840, 40 f.; Gudme: Die Bevölkerung, 12, tabel VIII.
23. Fangel: Haderslev bys historie, 114.
24. Tyske Kancelli, Christiansfeld 1779-1846 (RA).
25. Om koncessionen se Thomas B. Ravn s. 148 og 160.
26. Nissen: Haderslev Amt, 52; Chronol. Samml. der Verordnungen und Verfügungen für die Herzogtümer, Schleswig und Holstein, Kiel 1791 og 1797.
27. Nissen, 52.
28. Fangel, 110-111.

Henrik Fode

29. Fangel, s. 115.
30. Niemann, 649 f og Tyske Kancelli, Christiansfeld 1779-1846 (RA).
31. Niemann, 654.
32. C. A. Petersens arkiv (EA), Hovedbog; Fangel, 184 og 158.
33. Lyna, 3. januar 1797.
34. Lyna, januar 1797. Se også Fangel, 183 f. og Niemann, 654.
35. Fr. Thaarup: Udførlig Vejledning.

Spielwerg, erhvervslivet og menigheden

1. Undersøgelsen har kun til formål at inddrage menighedens øvrige økonomiske aktivitet og erhvervsliv for at sætte det i relation til handelshuset Spielwerg & Co. En oversigt over håndværks og fabriksvirksomheden i Christiansfeld findes i Thomas B. Ravn: Håndværk og fabriksvirksomhed.
2. Status und Rechnungen der Gemein Diakonie 1779/1822, VA R 11 II B 1a.
3. Ved en simpel gennemsnitsberegning 1781-92 ses en forrentning af kapitalen på 10,6%.
4. Status und Rechnungen.
5. Lagerbøger diverse år.
6. Hovedbog, konto for handelsomkostninger div. år (EA).
7. Hovedbog (EA).
8. F. C. Høy: Christiansfeld.
9. Tyske Kancelli, 1779-1846 Christiansfeld (RA).
10. Jahresrechnungen der 1776/1894 VA R 11 II A 4.

Ekspansion og begyndende tilbagegang ca. 1791-1810

1. Inventarbog 1791 (EA).
2. Hovedbog, 1778-93 (EA), tabs- og vindingskonto.
3. Sst.
4. Forordning af 20. februar 1788; se Chronologische Sammlung der im Jahre 1788 er-gangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Hol-stein ...
5. Oslo Stadsarkiv, Byfogeden A. Pantebok 7/1 1790-17/10 1805, fol. 190. Ejendommen blev købt for 2600 Rdl., men kun forsikret for 1750 Rdl. J. Holdt: Niels Johannes Holm. Et blad af brødremenighedens historie, 1937, 196, og Ældsterådsprotokol, PA II R 1 B 23, april 1836, 336. Der var knyttet en lakfabrik til ejendommen i Christiania. Indtægterne herfra gik til Holm og brødresocietetet i byen.
6. Slesvigske folketællinger, 1803, Haderslev Amt Tyrstrup Herred, Christiansfeld. (RA).
7. Holdt: Elevfortegnelse fra Christiansfelds kostskoler 1775-1891, Sdj. Årb. 1944.
8. Folketælling 1803. Se også Henrik Fode: Aspekter i et lokalsamfunds demografi i By og bygd, stad og omlandet, 30 ff., Oslo 1981.

Stagnation og tilbagegang

1. Status und Rechnungen der gemein Diakonie, VA R 11 II B 1a.
2. Chronologische Sammlung der (...) Verordnungen und Verfügungen.

3. Bilanz 1784-1815, VA R 11 II B 2.
4. Fakturabog 1807-10 (EA); Status und Rechnungen der Gemein Diakonie, VA R 11 II B.
5. Fakturabog 1810 (EA).
6. Mussmann og Schwedler hovedbog (EA): Andreas Jørgensen: Et gullaschdrama fra Napoleonskrigens tid, Erhvervshistorisk Årbog 1950.
7. Fakturabog 1811 (EA).
8. Fode: Selskabet for indenlandsk kunstflid 1808-1838 Erhvervshistorisk Årbog 1973, 56.
9. Status und Rechnungen der gemein Diakonie 1779/1822, VA R 11 II B.
10. Fakturabog 1818 (EA).
11. Lagerbog, tobak 1775-1851 (EA).
12. 1779-1844. Statusbog for tobaksfabrikken (EA).
13. Folketællinger, div. år. (RA).
14. J. B. Frise: Adressbuch 1810.

Fra fallit til fornyet fremgang 1836-1850'erne

1. Status und Rechnungen der gemein Diakonie, VA, R 11 II B. Enkelte år er der dog intet indbetalt. Se også Hovedbog (EA) og Folketælling 1835.
2. Thyssen VII, 55 ff.
3. Johannes Hansen: Kann die Herrnhutische ... (1821). Samme: Ein ernstes Wort wider die Herrnhuter (1823). Philipp: Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine ..., Forschungen zur Internationale Sozial- und Wirtschaftsgeschichte V, Köln 1974, 11-23.
4. Thyssen VII, 58; Jubelfeier 1873.
5. Ældsterårsprotokol 1828-36, PA II R 1 B 23, 335.
6. Sst., 336ff. og 345; Journal 1831-84, (EA), fol. 120.
7. Spielweg & Co., VA R 14 V; Journal 1831-84 (EA), fol. 120. Broder E. W. Just blev tilkaldt fra Tyskland for at undersøge regnskaberne.
8. Sst.
9. Høy: Christiansfeld, 37.
10. Spielweg & Co., VA R 14 V.
11. Hovedbog (EA).
12. Lagerbog 1775-1851, 240. (EA).
13. Kommercekollegiet, fabrikslister (RA).
14. Øster: Barn i herrnhuterens Christiansfeld, Tønder 1965, 35.
15. Lars N. Henningsen: Tobaksfabrikker og børnearbejde, Sdj. Mdskr. 5 1978.
16. Sst.
17. Se side 185.
18. Hovedbog, tobaksfabrik 1846-54, (EA).
19. Henningsen: Tobaksfabrikker og børnearbejde.
20. Spielweg & Co., VA R 14 V.
21. Sst.
22. Lagerbøger (EA).

Henrik Fode

23. Spielweg & Co., VA R 14 V.
24. Fakturabog 1840 (EA).
25. Sst.
26. Sst.
27. Kommercekollegiet. Fabrikslister 1845. (RA). Se også Thomas B. Ravns behandling af udkammeriet.
28. J. Nissen: Haderslev Amt (1840), 54.
29. Kommercekollegiet, fabriksliste 1845.

Christiansfelds omverden

1. Holdt: Elevfortegnelse, Sdj. Årb. 1944, 92. Se også Thomas B. Ravn, A. Pontoppidan Thyssen og Inge Bundsgårds afsnit om skolerne.
2. Henrik Fode: Aspekter i et lokalsamfunds demografi. I by og bygd stad og omland, Oslo 1981.
3. Thyssen IV.
4. Medlemsfortegnelse over brødremenighedens medlemmer i Altona har forgæves været eftersøgt.
5. Statistisk Tabelværk. XXX.
6. Købmand C. A. Pedersens fakturabog 1840 (EA).
7. Bergsøe: Den danske stats statistik II, 503 ff.
8. Industri-Udstillings-Tidende 1852. Katalog. Søstrehuset syede også handsker på forlagsbasis for en Randersfabrik.

Hovedlinier

1. Øster, 47; Høy, 37.
2. 1775-1895. Div. vedr. Spielweg & Co. VA R 14 V.

SKRIFTER UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 59